18/6/30

Purchased from G.K.Seshagiri's
creditor and presented to the
K.S.R.I.
V.R.

SRI HARSHA'S

NAISHADHA.

WITH

The Commentary of Mallinatha

—o—

PART I. (SARGAS I-VI.)

REVISED AND EDITED WITH FOOT-NOTES BY

Pandit K. L. V. SASTRI,

Mahopadhyaya, Siromani, Sahityanipuna and proficient in Indo-European Philology.

—o—

WITH A FOREWORD BY

Mahamahopadhyaya, Vidyavacaspati

S. KUPPUSWAMI SASTRI, M.A., I.E.S.,

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY.

PUBLISHED BY

R. SUBRAHMANYA VADHYAR

BOOK-SELLER & PUBLISHER

KALPATHI—PALGHAT.

—

Third Edition] 1930.

PRINTED AT
THE MADRAS LAW JOURNAL PRESS,
MYLAPORE.

॥ श्रीरस्तु ॥

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचित-जीवातुसमाख्यव्याख्यासहितम् ।

प्रथमसर्गादारभ्य षष्ठसर्गपर्यन्तम् ।

महोपाध्याय-शिरोमणि-साहित्यनिपुणाद्यनेकबिरुदालंकृतेन
के. यल्. व्यासरायशास्त्रिणा
संशोधितं टिप्पण्या संयोजितं च ।

तृतीयं संस्करणम् ।

पालक्काद्-कल्पात्ति
श्रीगीर्वाणवाणीपुस्तकशालाधिपतिना
आर्. सुब्रह्मण्योपाध्यायेन
प्रकाशितम् ।

१९३०

PUBLISHERS' NOTE.

It affords us great pleasure in publishing the Third Edition of this Kavyaratnam with the famous commentary of Mallinatha. A glance at this book will show that special attention has been paid to the get-up being excellent and to a thorough and careful revision of the book. The critical Introduction and the different readings and Foot-notes now newly added, are other noteworthy features. We, therefore, trust that this edition will receive greater appreciation from the public.

We owe a deep debt of gratitude to the Editor Pandit K. L. V. Sastri, whose intense love of Sanskrit Literature and unbounded enthusiasm in the publication of rare and useful Sanskrit works, made him take enormous pains in bringing out the present valuable edition.

Our heart-felt thanks are due to Sriyuta, Mahamahopadhyaya, Vidyavacaspati Professor, S. Kuppuswami Sastri, M.A., I.E.S., for his generous response to our request to write a Foreword.

A similar publication of the Second Part containing 7—12 sargas has been recently brought out by us. We propose to publish on the same lines the remaining cantos, (13—22) at an early date.

FOREWORD

BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA—VIDYĀVĀCASPATI
PROFESSOR S. KUPPUSWAMI SASTRI, M.A., I.E.S,
Madras.

I have much pleasure in acceding to the request of the enterprising Sanskrit publisher of Palghat—Brahmaśrī R. Subrahmanya Vadhyar—to write a short foreword to his handy, neat and cheap edition of Śrī Harṣa's Naiṣadha with Mallinātha's commentary.

Śrī Harṣa is the author of the Naiṣadhīyacarita which is one of the most important *mahākāvyas*, the study of which is insisted upon, in the traditional method of Sanskrit teaching, as a *sine qua non* of sound equipment in Sanskrit language and literature. From internal as well as external evidences, it is evident that Śrī Harṣa flourished in the latter half of the twelfth century A. D., under Vijayacandra and Jayacandra of Kanauj. Of Śrī Harṣa's metrical compositions, Naiṣadha is the best known and perhaps the biggest also; and his greatest work, which stands out prominently as at once the most formidable and admirable monument of *advaitic* polemics is the *Khaṇḍanakhaṇḍakhādya*, popularly known as *Khaṇḍana.* While it is very easy to assign the highes

position to Śrī Harṣa among Śāstraic authors, more especially on the polemical side, it is not so easy to determine his exact position among Sanskrit poets. Tradition regards Śrī Harṣa as a *Mahākavi*, or one of the greatest *kavirājas*, as he does not hesitate to describe himself in the concluding verses of some of the cantos. There is no doubt that he has exhibited in his Naiṣadha, a superabundance of poetic skill (*śakti*) and erudition (*vyutpatti*) —the two elements which, within appropriate limits, constitute the make-up of a genuine poet. If a sahṛdaya could appreciate the *poetry of nonsense*, such as one finds in śakāra's poetry in the Mṛcchakaṭika, it is scarcely difficult to see that tough-minded sahṛdayas can easily find in Śrī Harṣa's *Naiṣadha* a masterly specimen of the *poetry of erudite oddity*. It is in this sense that the Naiṣadha is sometimes described as a *śāstra-kāvya*. Here, scholars are likely to be reminded of Bhāmaha's unforgettable observation :—

"काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।
उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः" ॥ II-10.

Bhaṭṭi, in his famous Bhaṭṭi-kāvya, challenged the above observation by Bhāmaha, with a considerable measure of success, and produced what might be characterised as the highest type of the *poetry of sauśabdya*, making the following remark at the end of his work:—

"व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।
हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया" ॥ XXII-34.

Bhaṭṭi's remark applies to Śrī Harṣa's Naiṣadha, not merely from the view-point of *sauśabdya*, but also from

that of versatile *śāstraic* erudition. The subjoined extracts from the end of the last canto of the Naiṣadha may, with advantage, be studied in order to know Śrī Harṣa's own estimate of his poem :—

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥
दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्ध्वनिडम्बराम् ।
स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीयते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥

From the above extracts, it is evident that, if Śrī Harṣa himself were to characterise the *fruitive mode* (*pāka*) of his poem, he would call it *amṛta-pāka*, obsessed as he is with the purāṇic association of *amṛta* with a laborious process of churning. But, Bhāmaha's disciples would like to bring the pāka of Śrī-Harṣa's poem under *kapittha-pāka* (the wood-apple fruition), which is described thus:—

"अहृद्यमसुनिर्भेदं रसवत्त्वेऽप्यपेशलम् ।
काव्यं कपित्थमामं यत् + + + + " ॥

(Bhāmaha V—62)

Some would describe the pāka of the Naiṣadha a *nārikela-pāka* (cocoanut fruition); but this would necessitate Śrī-Harṣa's poetry being placed, without adequat

justice, on a par with Bhāravi's poetry. While one might justly describe Bhāravi's poetry thus:—

"स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्"

one is greatly tempted to describe Śrī-Harṣa's poetry in these terms:—

स्फुटता कुपदैरपाकृता ह्यपि वा दुर्ग्रहवक्रसूक्तिभिः

In fact, it would be appropriate to characterise the *pāka* of Śrī-Harṣa's poem as *auṣadha-pāka*, as the oft-quoted tag "नैषधं विद्वदौषधम्" indicates, and as the name खण्डनखण्डखाद्य—which, in *Āyur-veda*, denotes a certain medicine—given to his greatest polemical work, may suggest.

It is worthy of note that Śrī-Harṣa belonged to a century, which was dominated by the *vakrokti-type* of poetry and in which poets of the *vakrokti-school* like *Maṅkhaka*, the author of the *Śrīkaṇṭha-carita*, flourished. Perhaps, for the reason that Śrī-Harṣa himself was a votary of the *vakrōkti-school*, his poem easily won the plaudits of the Kashmirian poets of the 12th century, as may be seen from the following extract from the 16th canto of the Naiṣadha:—

"काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्षोडशः" ||

(16—131).

In concluding this foreword, I am forcibly reminded of what my sāhitya-vidyā-guru (my late maternal uncle —Brahmaśrī Muttappā śāstrī, alias Venkaṭasubrahmaṇya

śāstrī) used to remark about the Naiṣadha, in my boyhood, somewhat waggishly as it may seem; it may be put thus:—If Kālidasa's *muse* should be described as a *padminī*, if Bhāravi's *muse* should be described as a *śaṅkhinī*, if Māgha's *muse* should be described as a *citriṇī*, Srī-Harṣa's *muse* might well be described as a *hastinī*, though capable of assuming the other forms also."

Mallinātha's commentary, which is incorporated in this edition and which follows the motto "नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते", greatly enhances the value of this edition. This handy volume contains only six cantos. It is hoped that this enterprising publisher of Palghat will, ere long, issue equally cheap and handy volumes of the remaining cantos also of this famous Mahākāvya.

Mylapore,
28—5—30.

S. KUPPUSWAMI ŚĀSTRĪ.

॥ श्रीः ॥

॥ काव्यान्तश्लोकाः ॥

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥

दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्ध्वनिडम्बराम् ।
स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीयते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम् ॥

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ।
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनविधिव्यासज्जनं सज्जनः ॥

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥

श्रीः

नैषधकाव्यस्य

प्रस्तावना

—:o:—

॥ नैषधं विद्वदौषधम् ॥

इदं खलु नैषधाख्यं महाकाव्यं श्रीहर्षकविना प्रणीतं शब्दतोऽर्थतश्च गभीरायमाणं कालिदासादेः कृतिभ्यो विलक्षणभूतं कटुकौषधमिव द्राक्षारसलोलुपानामतिमात्रमुद्वेजकं भवति। अत एवेदं साहित्यकोटौ निवेश्य विमृश्यमानं काव्यरसिकानां गर्हणायाः पात्रतामेति । परं त्वीदृशीं गर्हणां परैः करिष्यमाणां विदन्नेव श्रीहर्षस्तदनादरेण काव्यमिदं कर्कशया शैल्या योजयामासेत्यवगम्यते । अपि च काव्यमिदं क्षीरोदेनोपमिन्वानः श्रीहर्षः प्रौढानामेवास्मिन् अवगाहनयोग्यतां रसामृतस्य मथनैकलभ्यतां च बोधयति । किं चास्याः कृतेः कार्कश्यदोषं पुरस्कृत्य दूषणमुद्भावयतो जनान् अरसिकान् व्यपदिशति, तैरस्यानादरणं चाकिञ्चित्करं ब्रवीति । दृश्यन्तां काव्यान्तश्लोकाः ॥

काव्य-चारुता

यद्यपि श्रीहर्षोऽयं प्रथमसर्गीयेण तृतीयेन श्लोकेन स्वस्यौद्धत्यं परिहरति, तथापि स्वस्य स्वकाव्यस्य च महिमातिशयं स्वयमेवोदीरयति तत्र तत्र सर्गान्तश्लोकेषु विविधैर्विशेषणैः । वस्तुतश्चैतैर्विशेषणैर्योग्यं मर्हत्येवेदं महाकाव्यम् । यतो हि काव्येऽस्मिन् अन्यैरक्षुण्णं पन्थान

माश्रयता कविना प्रतिनवैः शब्दैः समुज्ज्वलैरलङ्कारैश्चोद्भासमानः सहृदयाह्लादी शृङ्गार उपनिबद्धः । स च किञ्चिदिव कर्कशया शैल्या निबध्यमानोऽन्तर्हितात्मा नालिकेरसार इव संविदसिना सम्भिद्यमानः स्वाद्यतामेति । अतोऽत्र व्युत्पन्नमतयः प्रवर्तमानाः परानन्दहेतुं रसातिशयमास्वादयितुं प्रभविष्यन्ति ॥

इत्थं च काव्येऽस्मिन् कविना स्वेच्छयैव परित्यक्तः कालिदासादिकृतिसाधारणः प्रसादाख्यो गुणः । तेन झडित्यर्थस्फूर्तेरनुदयात् स्थितापि काव्यस्य महती शोभा नातीव प्रकाशते ।

काव्यदोषः

अपि च साहित्यशास्त्रकारैः काव्यचारुतापादकत्वेनोपन्यस्तानां गुणानामनुसरणे काव्यदूषकताबीजत्वेनोक्तानां दोषाणां निरसने च नायं कविर्यत्नवान् दृश्यते । काव्यप्रपञ्चं नियतिकृतेषु नियमेष्वनायत्तं पश्यन् कविरयं स्वच्छन्दमनुवर्तते । *अप्रसिद्धानामपि शब्दानां प्रयोगे, कवेर्न लेशतोऽपि सङ्कोचः । पद्मादयः शब्दाः साहित्यशास्त्रनियमानुल्लङ्घ्य पुल्लिङ्गत्वेनापि प्रयुक्ताः । अत एवेदं काव्यदोषाणामाकरत्वेन

---

* १०—तर्केष्वप्यसमश्रमस्य, १४—ज्योत्स्नाच्छसूक्तेः, १५—नवार्थघटनामेकामत्यजत इत्येतानि स्वस्य विशेषणत्वेन, १—चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महाकाव्ये चारुणि, ६—सहजात्खण्डनखण्डतोऽपि क्षोदक्षमे, ८—कविकुलादृष्टाध्वपान्थे, ११—शृङ्गारामृतशीतगौ, १३—स्वादूत्पादभृति, १५—कृशेतररसस्वादौ, १६—काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिः, २०—अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ, इमानि 'महाकाव्ये' इत्यस्य विशेषणत्वेन च प्रयुज्यन्ते ।

निर्दिश्यते । परं तु नैते दोषाः कवेरव्युत्पत्त्या अशक्त्या वा समुपनताः किं तु अतिव्युत्पत्त्या अतिशक्त्या चेति ज्ञेयम् ॥

परिशीलितानेककोशोऽयं कविः सर्वत्र वश्यवाग् दृश्यते । धारालवाचोऽस्य मुखादुत्तरोत्तरं नवनवाः शब्दा धारावाहितया निरर्गलं निर्गलन्ति । काव्यभव्यतापादकः शब्दानुप्रासः कविनानेन सविशेषं सञ्चारितः सर्वत्र । शब्दार्थश्लेष-घटनायामनितरसाधारणोऽस्य कवेः पटिमा । नैषधान्तर्गता बहवः श्लोका नैव भाषान्तरैः शक्यानुवादाः । पञ्चनलीवर्णनावसरे पञ्चार्थकाश्चापि श्लोकाः सङ्घटिताः । शब्दशास्त्रानुरोधिनः प्रयोग-विशेषाश्चापि बहुलतया प्रयुक्ता उपलभ्यन्ते । यमक--मुरज-सर्वतो-भद्र-चक्रबन्धप्रभृतयः क्लिष्टबन्धाः केवलाः शब्दालङ्काराः कविनानेन कार्त्स्न्येन परित्यक्ताः ॥

शब्द-प्रयोगः

काव्येऽस्मिन् यद्यपि क्वचित् क्वचित् दीर्घदीर्घाः समासाः प्रयुक्ता उपलभ्यन्ते तथापि शृङ्गारानुगुणा वैदर्भी रीतिरेव सर्वाङ्गीणतया व्यापारिता । सा च पूर्वोक्तैः शब्दानुप्रासैरुप-स्कृता कालिदासादेः कृतिषु दृष्टाया वैदर्भ्या रीतेरतिदूरं वैलक्षण्यमाविष्करोति । अथाप्येषा वैदर्भी रीतिरेवेत्यसन्देहः । ध्वनितश्चाय-मर्थः कविना चतुर्थे सर्गे हंसोक्तौ—

रीतिः

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥

अत्र हि नलकथावर्णनाय वैदर्भी रीतिः सञ्चारितेत्ययमर्थः कवेर्विवक्षितः प्रतीयते ॥

श्रीहर्षस्य वर्णनारीतिस्तावत् प्रायेणातिशयकल्पनाजटिलैव। स्वभावोक्तिस्तु सुतरां विरलीभूता नलेन गृहीतमुक्तस्य हंसस्य वर्णनादौ क्वचित् क्वचिदुपलभ्यते। अन्यत्र सर्वत्रापि विदग्धव्यवहारप्रसिद्धा उत्प्रेक्षामूलका एवार्थाः सङ्घटिताः।

वर्णना-रीतिः

खण्डनखण्डखाद्ये दृष्टा तस्य परमतखण्डनशक्तिरस्मिन् काव्येऽपि व्यक्तीभवति। यानि यानि हि वस्तून्यन्यैः कविभिरुपमानत्वेनाद्रियन्ते तानि सर्वाण्यप्युपमानबाह्यत्वेन सयुक्तिकं प्रतिपाद्यन्ते भैमीवर्णनादौ। किं च कविरयमात्मनो रासिक्यमभिव्यञ्जयन् अन्यैः कविभिरश्लीलत्वेनोपेक्षितान् शृङ्गारविषयानप्युपस्थापयति, परैरनुमेयशोभित्वेनाभिहितान्यङ्गान्यपि वाच्यवृत्त्याविशङ्कमुद्घाट्य वर्णयति दमयन्तीवर्णनायाम्। परं त्वेतेऽर्थाश्चारुतामापाद्य वर्ण्यमाना रम्यतामेव भजन्ते, न तु ग्राम्यताम्। इत्थं वाच्यार्थवैचित्र्यकल्पनायां श्रीहर्षः सिंहासनमर्हति। व्यङ्ग्योक्तौ स्वभावोक्तौ च कालिदासात् सुदूरं परिहीयते ॥

कविरयमात्मनः सर्वशास्त्रपाण्डित्यमाविष्कुर्वन्नतिविस्तरे सप्तदशे सर्गे सर्वाण्यास्तिकमतानि कलिमुखेन खण्डयन्निन्द्रादिमुखेन समाधत्ते। विविधान् शास्त्रार्थानपि तत्र तत्रोदाहरति। अत एवेदं काव्यं काव्यशास्त्रमिति शास्त्रकाव्यमिति च प्रथां भजते ॥

काव्येऽस्मिन् विविधानि रसवन्ति सम्भाषणानि सङ्घटितानि, यानि खलूत्तरोत्तरं रसवत्तराभिर्वाचोयुक्तिभिः संशोभमानानि न केवलं

कवेरेव किन्तु काव्यस्याप्यनितरसाधारणमुत्कर्षं ब्रुवन्ति । किं बहुना,

संवादाः सहृदयावर्जकसम्भाषणमयमिदं काव्यं काव्यान्तरातिशायि रामणीयकं बिभर्ति ॥

अत्र प्रधानभूतो रसः सम्भोगपर्यवसायी विप्रलम्भशृङ्गार एव । तत्र पूर्वेषु सर्गेषु विप्रलम्भं वर्णयित्वा अन्तिमेषु पञ्चसु सर्गेषु सम्भोगः प्रतिपाद्यते । स च लोकोत्तरविभावानुभावगतत्वेन

रसः वर्ण्यमानः समुचिततरैर्व्यभिचारिभावैः करुणहास्यादिभिरङ्गरसैश्च परं परिपोषं प्रापितः । किन्तु कवेरतिनिर्वहणैषितया प्रबन्धरसः कियदिव कृतान्तरायः समनुभूयते । अयं हि कविः विवर्णयिषितं तं तं विषयमाश्रित्य सुदूरमारोहति । यद्यप्येते विस्तरेण वर्ण्यमाना विषयाः पृथक्तयाऽनुवाच्यमानाः सहृदयानामानन्दं जनयन्ति तथापि प्रबन्धरसस्यास्वादे परिपन्थितामुपयन्ति ॥

तदिदं महाकाव्यं नैषधचरितमिति नैषधीयचरितमिति नलचरितमिति नलीयचरितमिति वैरसेनिचरितमिति भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमिति च कविनैव बहुधा व्यपदिश्यते । वस्तुतश्चास्य

नामकरणौचित्यविचारः 'दमयन्तीस्वयंवरम्' इत्येव नामधेयमुचितम् । यतो ह्यत्र दमयन्तीस्वयंवरपर्यन्त एव वृत्तान्तः प्रस्तूयते, न तु तदनन्तरः । केचित्तु काव्यमिदं षष्टिसर्गात्मकं विंशत्युत्तरशतसर्गात्मकं वा श्रीहर्षेण प्रणीतं स्यादित्यभ्यूहन्ति । तत्र प्रामाण्यं न पश्यामः । अद्योपलभ्यमानमिदं महाकाव्यं द्वाविंशतिसर्गात्मकम् । तत्र द्वाविंशस्य सर्गस्यान्ते श्रूयमाणा "श्रीरस्तु नस्तुष्टये" इत्येवंरूपा मङ्गला-

शंसा काव्यस्यैतावन्मात्रत्वमेव ज्ञापयति । व्याख्यातारोऽपि तावत् द्वाविंशस्य सर्गस्यान्ते मङ्गलश्लोकान् निबध्नन्तः काव्यस्य परिसमाप्तिं बोधयन्ति । अत एव मङ्गलान्तत्वमिच्छता कविना मूलग्रन्थगतं कथाक्रममुल्लङ्घ्य प्रथमं कलिद्वापरयोः समागमं वर्णयित्वा पश्चाद् भैमीनलयोः सम्भोगः समनुवर्णितः, लोकानन्दनचन्द्रवर्णनपरेण भैमीनलयोः सम्भाषणेन ग्रन्थश्च परिसमाप्तिं नीतः । अतः श्रीहर्षेण द्वाविंशतिसर्गात्मकमेव काव्यं प्रणीतमित्यवसीयते ॥

काव्यपरिमाणम्

किञ्चिदूनैस्त्रिभिः सहस्रैः श्लोकैः सङ्घटितोऽयं ग्रन्थो रघुवंशादिभ्यो द्विगुणपरिमाणः सम्भवति । रघुवंशादौ हि सर्गाः सर्वे प्रायेण शतावरैरेव श्लोकैः सङ्घटिताः । अत्र तु द्वित्रान् सर्गानपहायान्ये सर्वेऽपि शताधिकैः श्लोकैः संयोजिताः । तत्रापि सप्तदशे सर्गे २२१ श्लोकाः समुपलभ्यन्ते ॥

वृत्तानि

अर्थवैचित्र्यकल्पनायां दत्तदृष्टिः कविरयं नैव नानाविधानां वृत्तानां योजनायां पृथग्यत्नमाधत्ते । अत्र हि केवलमेकोनविंशतिविधानि वृत्तान्युपयुज्यन्ते । तत्रेन्द्रवज्रासजातीयोपजातिः कवेरत्यन्तमभिमता सप्तसु सर्गेषु प्रयुज्यते । वंशस्थं च चतुर्षु सर्गेषु । द्वादशः सर्गो वंशस्थप्रधानो नानावृत्तमयः सन्निबद्धः ।

---

१. वनपर्वान्तर्गते सप्तविंशत्यध्यायात्मके नलोपाख्याने प्राथमिकेषु षट्स्वध्यायेषूपवर्ण्यमानं कथावस्तु काव्येऽस्मिन्नुपनिपध्यते । तत्र षष्ठाध्याये वर्ण्यमानं कलिद्वापरयोः प्रवेशं प्रथममुपन्यस्य पञ्चमाध्यायस्यान्ते वर्ण्यमानः सम्भोगः पश्चादुपवर्णितः ॥

श्लोकवृत्त वसन्ततिलका-स्वागताः द्वयोर्द्वयोः सर्गयोः, द्रुतविलम्बित-रथोद्धत-वैतालीयान्येकैकस्मिन् सर्गे चोपयुक्तानि । अचलधृति-तोटक-दोधक-पृथ्वीवृत्तैरेकैकानि मन्दाक्रान्तवृत्तेन पञ्च च पद्यानि ग्रथितान्युपलभ्यन्ते । पुष्पिताग्रा-मालिनी-शिखरिणी-स्रग्धरास्तत्र तत्र विरलतयोपात्ताः ॥

इतराः कृतयः

श्रीहर्षेणानेन—अर्णववर्णनम्, शिवशक्तिसिद्धिः, नवसाहसाङ्क-चम्पूः, च्छन्दःप्रशस्तिः, विजयप्रशस्तिः, गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः, ईश्वराभिसन्धिः, स्थैर्यविचारणप्रकणम्, खण्डनखण्डखाद्यम् इत्येतानि ग्रन्थान्तराणि प्रणीतानि । तेषु ईश्वराभिसन्धिग्रन्थमपहायान्ये सर्वेऽपि नैषधीयसर्गान्तश्लोकेषु निर्दिश्यन्ते । तेषु नैषधीयचरितं खण्डनखण्डखाद्यं चेति ग्रन्थद्वयमद्यत्व उपलभ्यमानं मुद्रणेन प्रकाशितं वर्तते । इतरे ग्रन्थाः सम्प्रति नोपलभ्यन्ते ॥

कृतीनां पौर्वापर्य-विचारः

अत्र श्रीहर्षस्य का वा प्रथमा कृतिरिति निर्णयो दुश्शकः । यतो हि नैषधे तेनेतरासां कृतीनां निर्देशान्नैषधमेव तस्यान्तिमा कृतिर्भवितुमर्हतीत्यवगम्यते । किन्तु नैषधीयाः केचित् सन्दर्भविशेषाः खण्डनखण्डखाद्ये समुद्धृताः । इत्थंगते वस्तुनि कथं पौर्वापर्यनिर्णयः क्रियताम् । अथापि तावत्—नैषधं खण्डनखण्डखाद्यं च समकालमेव कविना प्रणीतमिति शक्यमभ्यूहितुम् । तथा हि—षष्ठे सर्गे 'सहजात् खण्डनखण्डतोऽपि क्षोदक्षमे नैषधीयचरिते' इत्युक्तम् । अत्र सहजपदप्रयोग-

स्वारस्यादस्मदुक्तोऽर्थः पर्यवसीयते । इतरे ग्रन्थाः काव्येऽस्मिन् निर्दिश्यमाना नैषधप्रणयनात् पूर्वमेव प्रणीताः सम्भाव्यन्ते । ईश्वराभिसन्धिस्तु काव्येऽस्मिन् अनिर्दिश्यमानः पश्चात्काले प्रणीतः स्यात् । अत एव खण्डनखण्डखाद्यस्य प्रथमे परिच्छेदेऽद्वैतप्रकरणे 'शेषं चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः' इति, अद्वैतप्रकरणोपसंहारे 'श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यं चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते' इति चोभयत्रापि लृटः प्रयोगः सङ्गच्छते ।

तत्र खण्डनखण्डखाद्याख्यो ग्रन्थो लौकिकानामलौकिकानां च विश्वेषां वस्तूनामनिर्वचनीयतां प्रतिपादयन् 'अनिर्वचनीयतासर्वस्वम्' इत्यभिधान्तरेण व्यपदिश्यते। ग्रन्थोऽयं प्राधान्येन नैयायिकान्

खण्डनखण्डखाद्यम्

प्रत्यवतिष्ठमानस्तत्प्रतिपादितानां षोडशपदार्थानामस्तित्वेन व्यवहारस्याशक्यतां निरूप्य तदभिमतं द्वैतवादं निरस्यति। अयं ग्रन्थोऽप्यतिदुर्बोधया सरण्या निबद्धः । काव्यानां मध्ये नैषधस्य यादृशं स्थानं तादृशमेव स्थानं खण्डनखण्डखाद्यस्य दर्शनग्रन्थानां मध्ये । श्रीहर्षस्य शब्दप्रयोगकुशलत्वमस्मिन् ग्रन्थेऽप्यभिव्यज्यते । तत्रायं मङ्गलश्लोक उदाहरणमर्हति—

अविकल्पविषय एकः
स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।
ईश्वरमुमया न परं
वन्देऽनुमयापि तमधिगतम् ॥

इतरेषां संस्कृतग्रन्थप्रणेतॄणामिव श्रीहर्षस्यापि चरित्रार्थः काप्यन्धतमसे निलीनो यत्नेनान्वेषणीयो वर्तते । अथापि तावदयं

कविकालः

श्रीहीरनाम्नः पण्डितात् मामल्लदेव्यामुत्पन्न इति कविनैव प्रतिसर्गमुपनिबध्यमानादान्तिमश्लोकादवधार्यते । किञ्चायं गौडदेशाभिजन इति राजशेखरेण[1] १३४७—तमे क्रिस्तुवर्षे प्रणीतात् प्रबन्धकोशादवगम्यते । तद्देशीयत्वादेव श्रीहर्षेण गौडोर्वीशकुलप्रशस्ति-नामको ग्रन्थः प्राणायीति तर्कयामः । अपरे केचिदिमं वङ्गदेशीयं कथयन्ति ॥

श्रीहर्षोऽयं कान्यकुब्जेश्वरेण सम्भावितोऽभूदिति 'ताम्बूलद्वय-मासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्' इति काव्यान्तश्लोकान्निश्चीयते ।

श्रीहर्षस्य जयन्त-चन्द्रसम-कालिक-त्वम्

तत्र कान्यकुब्जेश्वराः[2] क्रमायाता बहवः श्रूयन्ते । तेषु कस्य राज्ञः सभायां श्रीहर्षः सम्मानितोऽभूदिति जिज्ञासायाम्—जयन्तचन्द्रस्य सभायां श्रीहर्षः सम्मानितोऽ-भूदिति राजशेखरस्य वचनं शरणार्हं भवति । जयन्त-चन्द्रस्य कालश्च चारित्रकारैर्निर्णीतः । तथा हि—जय-चन्द्रापरनाम्ना जयन्तचन्द्रेण ११८७—तमे क्रिस्तुवर्षे काश्यां कश्चित् ग्राम आढलेपौत्राय अणङ्गनाम्ने ब्राह्मणाय दत्त इति

---

१. बालरामायण-बालभारत-विद्धसालभञ्जिकानां कर्ता राजशेखरोऽ-स्मादन्यः, यः खलु नवमशताब्द्या अन्ते दशमशताब्द्या आदौ च स्थितः ।

२. यशोविग्रहः, महीचन्द्रः, चन्द्रदेवः, मदनपालः, गोविन्दचन्द्रः, विजयचन्द्रः, जयच्चन्द्र इति वंशानुक्रमो दानशासने निर्दिष्टः ।

तदीयात् दानशासनादवगम्यते । तच्च दानशासनं सम्प्रत्युपलभ्यमानं मुद्रणेन प्रकाशितं वर्तते । इत्थं जयन्तचन्द्रसमकालिकोऽयं श्रीहर्षः क्रैस्तवीयद्वादशशताब्द्यां स्थितः सम्भाव्यते । अत एव क्रिस्तोः परं १२९६—तमे चाण्डूपण्डितेन[1] प्रणीतायां नैषधदीपिकाख्यायां व्याख्यायां नैषधमिदं नव्यत्वेन निर्दिश्यमानमुपपद्यते । अपि च श्रीहर्षोऽयं क्रिस्तोः परमेकादश्याः शताब्द्याः पूर्वार्धे स्थितं [2]महिमभट्टं तत्प्रणीतं व्यक्तिविवेकं च खण्डनखण्डखाद्येऽनुस्मरन् स्वस्य तदपेक्षयाऽर्वाचीनत्वमवधारयति । किञ्चैकादश्याः शताब्द्या उत्तरार्धे लब्धजनुषा धाराधिराजेन भोजराजेन प्रणीते सरस्वतीकण्ठाभरणे ततः पूर्वेषां प्रख्यातानां कवीनां तत्कृतीनां वा नामानि निर्दिष्टान्युपलभ्यन्ते, न तु श्रीहर्षस्य नापि नैषधस्य । यदि हि श्रीहर्षस्ततः प्राचीनोऽभविष्यत् तर्हि तस्यापि

---

१. श्रीमानालिगपण्डितः स्वसमयाविर्भूतसर्वाश्रम-
श्चाण्डूपण्डितसंज्ञितं प्रसुषुवे श्रीगौरिदेवी च यम् ।
बुद्ध्वा श्रीमुनिदेवसंज्ञविबुधात्काव्यं नवं नैषधं
द्वाविंशे च स वर्णने विवरणं सर्गे च चक्रे क्रमात् ॥

२. महिमभट्टस्य समयो महामहोपाध्याय—डाक्टर्—टि. गणपतिशास्त्रिभिः व्यक्तिविवेकस्य प्रस्तावनायां व्यवस्थापितः । महिमभट्टस्यानुस्मरणं च श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्यस्य चतुर्थे परिच्छेदे तर्कखण्डनावसरे कृतम् । तथा हि—

दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कविलोकविलोचने ।
काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमादृत ॥

नाम तत्र निरदिक्ष्यत । इत्थं च श्रीहर्षोऽयं क्रिस्तोः परं द्वादश्यां शताब्द्यां स्थित इत्यास्थीयमानं सङ्गच्छते ॥

श्रीहर्षस्य द्वादश-शताब्दीतः प्राक्तनत्व-निरसनम्

यत्तु केचिदाहुः—क्रिस्तोः परमेकादश्याः शताब्द्या उत्तरार्धेऽवतीर्णेन षड्दर्शनीव्याख्यात्रा वाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणीतस्य खण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनात्मकः खण्डनोद्धारनामा ग्रन्थः प्रणीतः; अतस्ततः प्राक्तनत्वं श्रीहर्षस्य व्यक्तीभवतीति, तन्न साधीयः । यतो हि वाचस्पतिमिश्रा बहवः श्रूयन्ते यैर्धर्मग्रन्था दर्शनग्रन्थाश्च विरचिताः । तेषु कतमेन वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारः प्रणीत इति निर्णयो दुश्शकः । षड्दर्शनीव्याख्यात्रा स प्रणीत इत्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकम् । अतः खण्डनोद्धारकर्ता वाचस्पतिमिश्रः षड्दर्शनीव्याख्यातुरन्य एव भवितुमर्हति । यच्च केचिदाचक्षते—सायणाचार्यविरचिते शङ्करविजयाख्ये ग्रन्थे श्रीहर्षस्य शङ्कराचर्यसमकालिकत्ववर्णनात् कविरयं नवमशतकीयः सम्भाव्यत इति तदपि नोपपद्यते । सायणाचार्यो हि सप्तमशतकीयौ बाणमयूरावपि नवमशतकाब्दीयेन शङ्कराचार्येण समकालिकौ वर्णयन् चरित्रवस्तुनिर्णये न प्रामाण्यमर्हति । यदपि केचिदस्य कालिदासात् प्राचीनतरत्वमुल्लिखन्ति तदप्यपेशलम् । श्रीहर्षो हि खण्डनखण्डखाद्ये तर्कखण्डनावसरे 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्' इति कालिदासस्योक्तिं निदर्शयति ॥

इत्थं च यावत् श्रीहर्षप्रणीतं चरित्रतत्त्वनिश्चायकं ग्रन्थान्तरं नोपलभ्यते तावद्राजशेखरस्य वचनं प्रमाणीकृत्य श्रीहर्षस्य जयन्तचन्द्र-

समकालिकत्वमेव निश्चीयमानं सङ्गच्छते । श्रीहर्षप्रणीतत्वेन श्रूयमणो विजयप्रशस्तिनामको[१] ग्रन्थश्च जयन्तचन्द्रजनकस्य विजयचन्द्रस्य प्रशस्तिमेव विषयीकरोतीत्यपि शक्यवचनम् ॥

श्रीहर्षः शास्त्र-पण्डितः

सोऽयं श्रीहर्षः सकलशास्त्रवित् अतिमेधावी वादगोष्ठीष्वकुण्ठ-प्रसरोऽप्रतिभटः पण्डितोऽभूत् । स च क्वापि राजसभायां स्वपितृपराभावुकस्य कस्यापि नैयायिकस्य वैरनिर्यातनार्थं मृत्युशय्यामधिशयानेन स्वपित्रा समादिष्टः शास्त्राण्यध्यगीष्टेति श्रूयते । अनेन कस्मिन् देशे विद्याभ्यासः कृतः ? मन्यामहे काश्मीरेषु । यतो ह्ययं कश्मीरदेशीयेषु विद्वत्सु महतीमात्मनः [२]प्रतिपत्तिं प्रकटयति । सैषा प्रतिपत्तिः प्राधान्येन स्वस्य गुरुं सहाध्यायिनश्च लक्ष्यीकरोतीति नस्तर्कः । अयं च न केवलं शास्त्र-पण्डित एव किन्तु [३]महायोगी चासीत्, यः खलु समाधौ परं ब्रह्म

---

१. सम्प्रति मुक्तकत्वेनोपलभ्यमानोऽधस्तनः श्लोको विजयप्रशस्ति-ग्रन्थगतो भवितुमर्हति--

गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च
मास्मिन् नृपे कुरुत कामधियं तरुण्यः ।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्री-
रस्त्री जनः पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥

२. उक्तं हि तेन षोडशसर्गस्यान्तिमे श्लोके—'काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिः' इति ।

३. दृश्यतां चतुर्थः काव्यान्तश्लोकः ।

साक्षाच्चकारेति तस्यैव वचनादवगम्यते । इत्थं शास्त्रपण्डितस्यापि महायोगिनोऽपि तस्य काव्यपथेऽपि गतिरप्रतिहतैवेति व्यक्तमेव ॥

नैषधीयचरितस्य मूलभूतो ग्रन्थो महाभारतम्, यत्र हि वनपर्वणि सप्तविंशत्याऽध्यायैः साविस्तरमुपाख्यायते कथैषा । तत्र

नैषध-चरितस्य मूलग्रन्थः

प्राथमिकेषु षट्स्वध्यायेषु दृश्यमानः कथांशः परं काव्येऽस्मिन्ननुवर्ण्यते । मूलग्रन्थोपवर्णितायां नलस्य कथायां श्रीहर्षस्य महती[१] बहुमतिः । अतः प्रायेण काव्येऽस्मिन् मूलग्रन्थगतमेव कथावस्तु वर्णनाविशेषैः सातिशयतां प्राप्य निबध्यते, न तु तस्मिन्नन्यथाभावः सम्पाद्यते । अथापि सूक्ष्मतराः केचिद्विशेषाः कविना स्वेच्छया सम्पादिताः प्रत्यभिज्ञायन्ते । तथा हि—महाभारते हंसो नलेन विलासवने दृष्टत्वेनोक्तः । नैषधे तु कल्पनाकुशलेन कविना विलासवनान्तर्गतस्य क्रीडासरसः पुलिनेऽवलोकितत्वेन वर्ण्यते । अपि च मूलग्रन्थानुरोधेन दमयन्तीसविधगमनप्रतिज्ञायाः परमेव हंसो नलेन मुच्यते । एतत्काव्यानुरोधेन तु हंसस्य दीनदीनेन विलापेन सञ्जातकारुण्यो नलः प्रथममेव तं विमुञ्चति । हंसोऽपि तेन कृतज्ञः सन् स्वयमेव दमयन्तीसविधगमनं तच्चित्तावर्जनं च करिष्यामीति प्रतिजानीते । किञ्च महाभारते नलः परं सुरैः दूत्ये नियुक्तः श्रूयते । इह तु नलस्य प्रेषणात् पूर्वमेव देवैः पृथक् सोपहारहस्ता दूत्योऽपि प्रेषितत्वेनोच्यन्ते । इत्थं स्वयंवरसभायां राजगुणवर्णनाय सरस्वत्याः प्रवेशनमपि

---

१. उक्तं हि तेन प्रथमे श्लोके "निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि" इति ।

कविकल्पितो विशेषः, न तु महाभारते दृष्टः । एवंविधाः खलु सूक्ष्मेक्षणिकया विभाव्यमाना विशेषाः कवेः कल्पनाकौशलम् उचितज्ञतां च प्रथयन्ति । अपि चान्तिमेषु पञ्चसु सर्गेषु कविरात्मनो वात्स्यायनतन्त्रकोविदत्वमावेदयन् महाभारते द्वित्रैः श्लोकैरुपक्षिप्यमाणं सम्भोगशृङ्गारं महता प्रबन्धेन वर्णयति ॥

प्राक्तनसामुदायिकाचारप्रतिपादनाभावः

इत्थं प्राधान्येन मूलग्रन्थाश्रयामेव सरणिमनुरुध्य निबध्यमानेऽतिशयकल्पनासङ्कुलेऽस्मिन् काव्ये प्राक्तनाः सामुदायिका आचाराः स्तोकतयैव सङ्क्रान्ताः समुपलभ्यन्ते । जन्यभोजनप्रकरणे प्रतिभासमाना अपि केचित् तादात्विकाः सम्प्रदायविशेषाः कविकल्पितासु विविधासु परिहासकेलिष्वन्तर्लीनाः समवलोक्यन्ते । स्वयंवरसभापि तावत् अमानुषोचितां दशाम् अतिशयस्य परां काष्ठां च प्रापिता दृश्यते, यत्र हि त्रैलोक्यवासिनामागमनं कथयता कविना वासुकिप्रभृतीनां फणागणस्तेषां भैम्यां सात्त्विकविकाराविर्भावश्च वर्ण्यते । इत्थंरूपैषा कालिदासोपवर्णितात् स्वाभाविकस्वरूपादिन्दुमतीस्वयंवरात् अतिदूरं वैलक्षण्यमाविष्करोति ॥

नलः

नलः सर्वासां विद्यानां सर्वेषां गुणानां चाकरत्वेन वर्ण्यते । तस्य सूदविद्यानैपुण्यम् अश्ववेदवैचक्षण्यं च विशेषतः प्रस्तूयते । हंसं गृहीत्वा मुक्तवतस्तस्य सौशील्यादयः, देवानां नियोगेन भैमीसविधं प्राप्य दूत्यकृत्यं निर्व्याजं निरूढवतस्तस्य स्थैर्यादयश्च गुणाः प्रकटीभवन्ति । सौन्दर्ये नलोऽयं त्रैलोक्यातिशायित्वेन वर्ण्यते ।

इत्थं नलस्य सौन्दर्यसौशील्यादीन् गुणान् भूयो भूयः सातिशयं वर्णयन्नपि कविस्तस्य राजगुणानधिकृत्य मूकिमानमवलम्बते । नलो हि स्वीयां राज्यधुरां सचिवेषु निक्षिप्य दारसारेण सह रममाणः केषुचिद्वैदिकेषु कर्मसु प्रवृत्तत्वेनोपवर्ण्यते । इत्थंरीत्या वर्ण्यमानोऽयं नलः, कालिदासोक्तात् प्रजापालनजागरूकात् दुष्यन्तादेर्दिलीपादेश्च विलक्षणेन रूपेणोपस्थापितो द्रष्टव्यः ॥

दमयन्ती तावत् भीमराजस्यैकैव तनया पित्रा स्नेहेन परिपालिता कृतविद्या चाभूत् । सा सर्वदैव सखीवृन्दमध्यगता सरसालापविदग्धा परमरसिका च दृश्यते । विनोदप्रिया सा प्रासादशृङ्गेषु प्रमदवनेषु च सखीपरिवृता कालं नयति । सौन्दर्ये सा त्रैलोक्यस्त्रैणातिशायिनी वर्ण्यते । तदीयां दमयन्तीत्याख्यामेवं व्युत्पादयति कवि.—

दमयन्ती

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥ इति ।

सैषा पतिव्रतानामादर्शभूतत्वेन कथ्यते । तथा हि—देवानां दूतीभिः सोपहारं मधुरैर्वचोभिरभ्यर्थ्यमानापि, दूत्ये प्रवृत्तेन नलेन विविधं प्रलोभ्यमानापि सा न स्वीयात् सङ्कल्पात् पदमप्यचालीत् । नापि स्वर्गभोगान् बहुमन्यत । प्रथमं मनसा वृतं नलं परित्यज्यान्यस्य वरणे पातिव्रत्यभङ्गप्रसङ्गममन्यत । अनेन तस्याः स्थैर्यादयो गुणाश्चापि प्रकाशीभवन्ति । राजतनयापि सा पूज्यपूजां न व्यतिक्रामति । देवतासु तस्याः परमा भक्तिः । यतो हि सा स्वयंवर-

सभायां सरस्वत्याः श्लेषसङ्कुलैर्वाग्जालैर्व्यामोहितापि देवतानां प्रसादेन स्वीयं सङ्कल्पं साधयामास । इत्थमेषा सर्वासां स्त्रीणामनुकरणीयचारित्रत्वेन निदर्शिता ॥

विदर्भराजस्य भीमस्य दमनमहर्षेः प्रसादेन दम-दान्त-दमनाख्यास्त्रयः पुत्राः, दमयन्तीत्येका पुत्री चाभूवन्निति महाभारताद-

भीमराजः

वगच्छामः । तत्र काव्येऽस्मिन् भीमराजः स्वयंवरावसरे नानाभुवनागतानां राज्ञामुपचरणादौ प्रवृत्तो दृश्यते । दमोऽपि जन्यभोजनप्रकरणे व्यापृतत्वेनाख्यातः । इतरयोः पुत्रयोर्वृत्तान्तो नात्र प्रस्तूयते । तत्रापि भीमराजपत्न्याः स्वयंवरसभायां प्रवेश एव नोपलभ्यते । न च सा सर्वथैव कविना विस्मृता । यतो हि स्वयंवरानन्तरं भीमराजः सुतया सहान्तःपुरं प्रविश्य नलं वृतवत्याः सुताया उचितकारितां भार्यायै कथयन् प्रस्तूयते । एवंगते भूतार्थे बाणेनेव श्रीहर्षेण कस्मान्न राज्ञ्याः प्रवृत्तयो वर्णिताः । [1]बाणो हि हर्षचरिते राज्यश्रीविवाहे यशोवत्याः सोत्साहान् व्यापारान् वर्णयन् सहृदयानां चेतः समावर्जयति । अत्र तु काव्ये न केवलं स्वयंवरसभायां नापि केवलं विवाहमण्डपे किन्तु दमयन्त्याः पतिगृहं प्रति प्रस्थानकालेऽपि राज्ञ्याः

तथा हि हर्षचरिते—'देवी तु यशोवती विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया, हृदयेन भर्तरि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उपचारेण निमन्त्रितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण सञ्चरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, अनन्देन महोत्सवे, एकापि बहुधा विभक्तेवाभूत्'—इति वर्ण्यते ॥

प्रवेशो नोपवर्ण्यते । भीमराजः परं सुतामुपदेशवचनैः प्रेषयन् दृश्यते ॥

इत्थं दोषज्ञतामवलम्ब्य विमृश्यमाने वस्तुनि कतिपयानां दोषाणामुपलम्भेऽपि गुणभूयिष्ठत्वात् काव्यमिदं भारतवर्षीयैः परमोत्कृष्टानां कृतीनामन्यतमत्वेन परिगण्यते, परिशील्यते च सादरम् । अन्ततः काव्येऽस्मिन् पञ्चषान् वा सर्गाननधीयानाः संस्कृतविद्वांसो विरला एव स्युः ॥

नैषधस्य प्रचारः

तस्य चास्य महाकाव्यस्य विंशत्यधिकानि व्याख्यानानि तालपत्रगतान्युपलभ्यन्ते । तेषु नारायणपण्डितेन विरचितं नारायणीयमिति कर्तृनाम्ना व्यपदिश्यमानं प्रकाशाभिधानं व्याख्यानं सम्प्रति प्रचारगतं दृश्यते । तस्मिंश्च व्याख्याने यद्वा यद्वा यद्वेति पक्षशतमवलम्बमानेन महापण्डितेन स्वप्रतिभागोचराः सर्वेऽप्यर्थाः प्रतिपाद्यन्ते, न तु कवेर्विवक्षिताः । कवेर्विवक्षितानामर्थानां सरलया गत्या प्रतिपादने कविसम्मतानां पाठानामुल्लेखने च मल्लिनाथमहामहोपाध्याय एव नितरां प्रसिध्यति । तेन निर्मितैषा जीवातुसमाख्या व्याख्या ग्रन्थग्रन्थीरुद्ग्रन्थयन्ती नैषधं पिपठिषूणां महान्तं भारं लघूकरोति । अस्याश्च मल्लिनाथव्याख्यायाः शुद्धं मुद्रणं नाद्य यावत् प्रकाशितम् । तच्चेदानीं संस्कृतप्रणयिनां पुरस्तादुपह्रियते ॥

व्याख्यानानि

31—3—1930. PANDIT. K. L. V. SASTRI.

।। श्रीरस्तु ।।

जीवातुसमाख्यव्याख्यासहितं

।। नैषधकाव्यरत्नम् ।।

प्रथमः सर्गः ।

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥

"इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥"

अथ तत्रभवान् श्रीहर्षकविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥' इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां काव्यालापांश्च वर्जयेदिति तन्निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् नैषधाख्यं महाका [illegible] त्या चिकीर्षुः चिकीर्षिताविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधन [illegible] रणा- 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतम [illegible] कैमुत्य- न्धमुखलक्षणत्वाच्च कथानायकस्य राज्ञो नलस्य भूतिलक्षणं [illegible] द्यत्र वस्त्व- वस्तु निर्दिशति—**निपीयेति** ॥ क्षितिरक्षिणः क्ष्मापालस्य यस्य [illegible] या ॥' इति उपाख्यानानि, निपीय नितरामास्वाद्य । पीङः समासे क्त्व.. [illegible] पिबतेः 'न ल्यपि' इति निषेधादीत्वासम्भवात् । बुधास्तज्ज्ञ

प्र रसैः कथा यस्य सुधावधीरिणी[1] नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः ।
सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' इति क्षीरस्वामी । सुधामपि तथा यथैतत्कथां इत्यर्थः । नाद्रियन्ते न रोचन्त इत्यर्थः । अमृतादतिरिच्यन्ते रसैस्तत्कथा इति भावः । सितच्छत्रं कृतं सितच्छत्रितं श्वेतातपत्रीकृतमित्यर्थः । "तत्करोति" इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । तत् कीर्तिमण्डलं यस्य सः महसां तेजसां राशिः रविरिव तेजस्वीत्यर्थः । महैरुत्सवैरुज्ज्वलः प्रकाशमानः, नित्यमहोत्सवशालीत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः । एतेन समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारो व्यज्यते । नलो नलाख्यः स राजा आसीत् अस्ति स्म । अत्र सुधाया अनादरासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । महसां राशिरिति तेजस्तद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिः । कीर्तिमण्डले सितच्छत्रत्वरूपणात् रूपकालङ्कार इति त्रयाणां संसृष्टिः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थवृत्तम् । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ तस्य गुणवर्णनायोपोद्घातत्वेन सामान्यतो गुणाढ्यत्वं तावदाह—

सर
रसैरिति ॥ यस्य नलस्य कथा रसैः स्वादैः । 'रसो गन्धे रसे स्वादे' इति
महामह
...श्च । सुधामवधीरयति तिरस्करोतीति सुधावधीरिणी । अमृतादतिरि
व्याख्या
...नस्वादेत्यतिशयोक्तिः । "ताच्छील्ये णिनिः" । भूर्जाया यस्य स
लघूकरोति
...ः, भूमेरेकाधिराडित्यर्थः । "जायाया निङ्" इति बहुव्रीहौ जाया
प्रकाशितम् ।
निङादेशः । स नलः गुणैः पुण्यश्लोकत्वादिभिरद्भुतोऽभूत्
31—3—1930.
पूर्वश्लोकोक्तसत्तानुवादेन गुणाढ्यत्वविधेर्न पौनरुक्त्यम्
...वर्णदण्डश्च एकसितातपत्रञ्च ते कृते तथोक्ते । द्वन्द्वा...

---

[1] 'सुधावधीरणी' इति क्वचित्पाठः ।

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा[1] ।
कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

"तत्करोति" इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते, ज्वलत्प्रतापावलिः कीर्तिमण्डलश्च ते येन सः, तथोक्तः; अप्रतिहतकीर्तिप्रताप इत्यर्थः । अत्रावलिमण्डलशब्दौ प्रतापकीर्त्योर्दण्डत्वातपत्रत्वरूपणयोगार्थम् । इह कीर्तेरातपत्रत्वरूपणं पूर्वश्लोकोक्तमपि सुवर्णदण्डवैशिष्ट्यादस्याप्यपूर्वत्वाद्वैचित्र्यविशेषः । प्रतापकीर्त्योर्यथासङ्ख्यं सुवर्णदण्डत्वसितातपत्रत्वरूपणाद्यथासङ्ख्यरूपकातिशयोक्तीनां संसृष्टिः ॥ २ ॥

कविः काव्यवर्ण्यनायकस्योत्कर्षमावहन् सम्प्रति स्वविनयमाविष्करोति—**पवित्रमिति** ॥ अत्र युगे अस्मिन् कलियुगे, यस्य नलस्य कथा यत्कथा, स्मृता सती, जगत् लोकम् । रसक्षालनयेव अम्बुक्षालनयेवेत्युत्प्रेक्षा । 'देहधात्वम्बुपारदाः' इति रसशब्दार्थोक्तौ विश्वः । पवित्रमातनुते शुभ्रं करोति । सा तत्कथा आविलां कलुषामपि । स्वसेविनीमेव स्वं सेवमानाम्, निरन्तरकीर्तनपरामित्यर्थः । मद्गिरं कथं न पवित्रयिष्यति, पवित्रं करिष्यत्येवेत्यर्थः । "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥" इति स्मरणादिति भावः । या स्मृतिमात्रेण शोधनी सा कीर्तनात् किमुतेति कैमुत्यन्यायेन शोधकत्वोक्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः । 'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथा भवेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्क्रिया ॥' इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

---

१. 'तत्कथा' इति क्वचित्पाठः ।

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥४॥
अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् ।
अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ ५ ॥

अथास्य पूर्वोक्तगुणाद्भुतत्वं प्रपञ्चयति—**अधीतीति** ॥ अयं नलः चतुर्दशसु विद्यासु, वेदवेदाङ्गादिषु । "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥" इति स्मरणादिति भावः । अधीतिरध्ययनम् । बोधोऽर्थावगतिः । आचरणं तदर्थानुष्ठानम् । प्रचारणमध्यापनं तैश्चतुर्भिरुपाधिभिर्विशेषणैः । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कैतवेऽपि विशेषणे' इति विश्वः । चतस्रः दशाः अवस्थाः प्रणयन् प्रापयन् अर्थाद्विद्यानामेव कर्मत्वं आधारत्वं तु वक्ष्यमाणचतुर्दशत्वधर्मापेक्षयेति विवेकः । चतस्रो दशा अवस्था यासां तासां भावश्चतुर्दशत्वम् । "त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः" इति स्त्रियाः पुंवद्भावः । संज्ञाजातिव्यतिरिक्ताश्च गुणवचना इति सम्प्रदायः । चतुर्दशसङ्ख्याकत्वं गम्यते । तदभेदाध्यवसायेन विरोधमाभासयति । कुतः कथं वा स्वयं कृतवान् न वेद्मि तत्करणं दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । स्वतः सिद्धस्य स्वयं करणं कथं पिष्टपेषणादित्येको विरोधः । चतुर्दशानां चतुरावृत्तौ षट्पञ्चाशतः, कथं चतुर्दशत्वमित्यपरः । चतुरवस्थापरत्वेन तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते' इति लक्षणात् । फलवदर्थावबोधपर्यन्तोऽस्य विद्यापरिश्रम इति भावः ॥४॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य रसनाग्रनर्तकी रसनाग्रसञ्चारिणीत्यर्थः ; "शिल्पिनि ष्वुन्" इति ष्वुन्, "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति

दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता दिशां स कामप्रसभावरोधिनीम् ।
बभार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥ ६ ॥

ङीष् । सा विद्या सूदविद्येत्यर्थः । अस्याश्च रसनेन्द्रियग्राह्यार्थप्रतिपादकत्वाद्रसनाग्रनर्तकीति व्यपदेशः । त्रयीव त्रिवेदी इव । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः । अङ्गानाम् अङ्गभूतानाम् रसानां षण्णां गुणेन । उल्बणानुल्बणसमानरूपेण त्रिविधेन धर्मेण, अन्यत्राङ्गानां षण्णां निरुक्तादीनां गुणेन आवृत्त्या विस्तरं प्रपञ्चं नीता सती, नवानां द्वयं लक्षणया नवकद्वयम्, अष्टादशेत्यर्थः । तेषां द्वीपानां याः पृथग्भूता जयश्रियस्तासां जिगीषया जेतुमिच्छयेवेत्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा । अष्टादशताम् अगाहत अभजत । सूदविद्यापक्षे षण्णां रसानामुक्तरीत्या त्रैगुण्यात् । त्रयीपक्षे तु एकैकवेदस्यैकैकाङ्गवैशिष्ट्येन षाड्विध्याच्चाष्टादशत्वलाभः । यत्तु प्रागुक्ताश्चतुर्दश विद्या उक्त्वा–'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥' इति स्मरणात् अङ्गविद्यागुणेन त्रय्या अष्टादशत्वमिति उपाध्यायविश्वेश्वर॰ व्याख्यातं तत् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारः' इत्याथर्वणस्य पृथग्वेदत्वे त्वहानिः, त्व य्यन्तर्भावे तु नाष्टादशत्वसिद्धिः' इति चि॰ क्षयोः संसृष्टिः ॥ ५ ॥

दिगीशेति ॥ दिगीशवृन्दस्य इन्द्रादिदिक्पाल॰ मात्रास्तेषां विभूतिर्महिमा । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां म॰ इति स्मरणादिति भावः । अत्र नलस्य विभूतेर्भेद॰ दिशामीशिता दिशामिति बहुवचनात् इन्द्रादीना॰ सर्वदिगीशत्वमिति व्यतिरेको व्यज्यते । स॰

॰त्यर्थः । ॰रनिपातः, ॰वनौ निजचाप- ॰। घनस्तद्धनः स सेवाशुगेन वायुना ॰तया व्ययितस्य निर्वा- ॰शिखिनः प्रतापाग्नेरङ्ग-

पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।
भुवं यदेकाङ्घ्रिकनिष्ठया स्पृशन् दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥

बलात्कारमवरुणद्धीति तथोक्ताम् । स्वेच्छावृत्तिनिवारिकामित्यर्थः । अन्यत्र कन्दर्पघ्नीमित्यर्थः । निजमात्मीयं यत् त्रिनेत्रावतरत्वं दिगीशांशप्रभवत्व-प्रयुक्तमीश्वरावतारत्वम् । तस्य बोधिकां ज्ञापिकाम् । तृतीयदृश ईश्वर-लक्षणत्वादिति भावः । अत्र "तृजकाभ्यां कर्तरि" इति कृद्योगलक्षण-समासस्यैव निषेधाच्छेषषष्ठीसमासः । "तत्प्रयोजकः" इति सूत्रकारादि-प्रयोगदर्शनादिति । शास्त्राणि श्रुतिस्मृत्यादीनि, द्वयाधिकां तृतीयां दृशमिति रूपकं, बभार । ईश्वरांशत्वं सिद्धमित्यर्थः । विशालाक्षोऽपि शास्त्रैरेव चक्षुष्मानासीदिति भावः । अवतर इत्यत्र "ऋदोः" इति अप्प्रत्ययस्तेन तरशब्देनावशब्दस्य "सुप् सुपा" इति समासः । न तूपसृष्टात्प्रत्ययोत्पत्तिः । "अवे तृस्त्रोर्घञ्" इति घञ्प्रत्ययप्रसङ्गात् । सति तु तस्मिन्नवतार इति स्यात् । अत्रोक्तयो रूपकातिशयोक्त्योः संसृष्टिः ॥ ६ ॥

पुवद्धा१

र्दशसङ्ख्या पदैरिति ॥ अमुना नलेन, कृते कृतयुगे, सुकृते धर्मे धर्मस्य वृष-
कथं वा स्वयं पदैः चरणैश्चतुर्भागैश्च स्थिरीकृते सति तपः के न प्रपेदिरे?
स्वयं करणं कथं एवेत्यर्थः । कुतः यत् यस्मात् , अधर्मोऽपि कृशः सन्
षट्पञ्चाशतः, कथंस्य कनिष्ठया अङ्गुल्या भुवं स्पृशन् । कृतेऽप्यधर्मस्य
विरोधाभासोऽलङ्कारः न स्पृशतीत्यर्थः । तपस्वितां तापसत्वं दीनत्वं च दधौ ।
इति लक्षणात् । फलवदः इति विश्वः । अस्य शासनादधर्मोऽपि धार्मि-
अमुष्येति ॥ अमुति भावः । अत एवार्थापत्तिरलङ्कारः, 'एकस्य
णीत्यर्थः ; "शिल्पिनि ष्वुन् ण भवेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्ति

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।
तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥
स्फुरद्धनुर्निस्वनतद्धनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य सङ्गरे ।
निजस्य तेजश्शिखिनः परश्शता वितेनुरिङ्गाल[1]मिवायशः परे ॥ ९ ॥

रलङ्क्रिया ॥' इति लक्षणात् । तेनाधर्मोऽपि धार्मिको भवतीति विरोधो व्यज्यते ॥ ७ ॥

यदिति ॥ अस्य नलस्य यात्रासु, बलोद्धतं सैन्योत्क्षिप्तं, स्फुरतः प्रतापस्यैवानलस्य यो धूमस्तस्येव मञ्जिमा मञ्जुत्वं यस्य तत्तथोक्तम् । "सप्तम्युपमाने" इत्यादिना बहुव्रीहिः । मञ्जुशब्दादिमनिच् । यद्रजः तदेव गत्वा सुधाम्बुधौ पतितं सत् पङ्कीभवत् द्रवद्रव्यमेलनात् पङ्कीभूतम् । विधौ चन्द्रे । अङ्कतां कलङ्कत्वं दधाति । पङ्कादुत्पन्नः पङ्किलो भवति पङ्किलत्वं चास्यान्यथा न सम्भवेदिति भावः । रूपकसंसृष्टा गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

स्फुरदिति ॥ सङ्गरे युद्धे, शतात्परे परश्शता अपरिमिता इत्यर्थः । 'पञ्चमी'इति योगविभागात्समासः । राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुडागमः । परे शत्रवः, स्फुरन्तौ धनुर्निस्वनौ निजचापतद्घोषावेव इन्द्रचापगर्जिते यस्य स तथोक्तः, स चासौ घनस्तद्धनः स नल एव घनस्तस्याशुगानां प्रगल्भवृष्टिर्महावृष्टिः । सैवाशुगेन वायुना प्रगल्भवृष्टिः । 'आशुगौ वायुविशिखौ' इत्यमरः । तया व्ययितस्य निर्वापितस्य । विपूर्वादयेः कर्मणि क्तः । निजस्य तेजश्शिखिनः प्रतापाग्नेरिङ्गा-

---

१. 'अङ्गारम्' इति पाठान्तरम् ।

अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलैर्निजप्रतापैर्वलयं ज्वलद्भुवः ।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजघः ॥ १० ॥
निवारितास्तेन महीतलेऽखिले निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ।
न तत्यजुर्नूनमनन्यसंश्रयाः प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

लमङ्गारमिवेत्युत्प्रेक्षा । देश्यशब्दोऽयम् । अयशोऽपकीर्तिं वितेनुः । 'अयशः श्यामम्' इति कविप्रसिद्धिः । निःसपत्नोऽयमिति भावः । रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ९ ॥

अनल्पेति ॥ राज्ञो हन्तीति राजघः, शत्रुघातीत्यर्थः । 'राजघ उपसङ्ख्यानम्' इति निपातः । स नलः अनल्पं दग्धान्यारिपुराणि यैस्ते अनल्पदग्धारिपुराः, अत एव अनलवदुज्ज्वला अनलायमानास्तैर्निजप्रतापैरिव जयाय सृष्टया जयार्थयेत्यर्थः । नीराजनया आरार्तिकया ज्वलद्दीप्यमानं, भुवो वलयं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणं परिभ्रम्य रराज । अत्र ज्वलत्प्रतापानलो नलः दिग्जैत्रयात्रायां प्राच्यादिप्रादक्षिण्येन भूमण्डलं परिभ्रमन् निजप्रतापनीराजनया भूदेवतां नीराजयन्निव रराजेत्युत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । किञ्च प्रतापानलैर्नीराजनयेति प्रतापानलस्य नीराजनत्वरूपणमर्थादारिपुराणां वर्तित्वरूपणगमकमित्येकदेशविवर्ति, तदुत्थापिता चेयमुत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १० ॥

निवारिता इति ॥ तेन नलेन, निरीतिभावं ईतिबाधारहितत्वं गमिते अखिले महीतले । निवारिता निष्कासिता अपि शरणं गता इति शेषः, अतिवृष्टयः अनन्यसंश्रया आश्रयान्तरशून्याः सत्यः प्रतीपभूपालमृगीदृशां शत्रुवधूनां दृशः चक्षूंषि न तत्यजुः । यथा निष्कासिता अपि

सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणैर्महासिवेम्नः सहकृत्वरी बहुम् ।
दिगङ्गनाङ्गावरणं[1] रणाङ्गणे यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता ।
अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥ १३ ॥

शरणङ्गतास्तत्रैव तदाज्ञया कुत्रचित्तिष्ठन्ति तद्वदित्यर्थः । नूनमित्युत्प्रेक्षा । अरिविधात्तन्नार्यो निरन्तरं रुदन्तीति भावः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाश्शलभाश्शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानष्षडेता ईतयः स्मृताः ॥' इति ॥ ११

सितांशुवर्णैरिति ॥ महासिरेव वेमा वायदण्डः । 'पुंसि वेमा वायदण्डः' इत्यमरः । तस्य सहकृत्वरी सहकारिणी । "सहे च" इति करोतेः क्वनिप् प्रत्ययः । "वनो र च" इति ङीप् रेफश्च । तस्य नलस्य भटानां चातुरी चातुर्यं सैव तुरी वयनसाधनविशेषः सैव कर्त्री सितांशोः चन्द्रस्येव वर्णो येषां तैः शुभ्रैरित्यर्थः । अन्यत्र सिताः शुक्ला अंशूना त-
मवयवानां वर्णाः कारणत्वेन येषां तैः कारणगुणपूर्वकैरित्यर्थः । न्यते:
तस्य नलस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयः तैरेव गुणैः तन्तुभिः; श्लिष्टरू १६ ॥
दिशामेवाङ्गनानाम् अङ्गावरणं गात्रसंवरणं, बहुं महान्तं, यश निदर्श-
रणाङ्गणे वयति स्म ततान । रूपकालङ्कारः ॥ ११ ॥ राशि' इति

प्रतीपभूपैरिति ॥ प्रतीपभूपैः प्रतिपक्षराजैरिव, कि तु निर्बन्धेनेति
नवस्थायिधर्मैरपि, ततो नलाद्भिया भयेन, भेत्तृता स्वा ननाश्चाननूचानश्च"
त्यक्ता । किम्? कुत इति चेत्–यत् यस्मात् म् । न तु दुष्टैरिति
तेजसा, मित्रजित् सूर्यजिदपि, अमित्रजिन्मित्रा धशुक्राभ्यां सहेत्यर्थः ।

---

१. 'दिगङ्गनाङ्गाभरणम्' इति पाठान्तरम् ।

। समयं कालं नयन्

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।
तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥
अयं दरिद्रो भवितेति वैधसीं लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् ।
मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नलः ॥१५॥

शत्रुजिदित्यविरोधः । चारदृक् 'राजानश्चारचक्षुषः' इति शास्त्रात् ; गूढचारचक्षुरपि । विचारदृक् चारदृक् न भवतीति विरोधः, विचारेण पश्यतीत्यविरोधः । अवर्तत । अपिर्विरोधे । अत एवायं विरोधाभासः अलङ्कारः । एतदुपजीवनेन विरुद्धधर्माणां स्वाश्रयभेदकत्वाभावोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीपभूपैरिवेत्युपमानुप्राणितेति त्रयाणां सङ्करः ॥ १३ ॥

तदोजस इति ॥ तदोजसस्तत्प्रतापस्य, तद्यशसश्च स्थितौ सत्यां तयोः स्थितयोरित्यर्थः । इमौ वक्ष्यमाणौ भानुश्च विधुश्च वृथा व्यर्थाविति यदा यदा चित्ते कुरुते अनुसन्धत्ते । तदा तदेत्यर्थः । परिवेषस्य दीप्यमार्चिकत्वादिति भावः । विधिर्विधाता भानोर्विधोरपि परिवेषस्य ज्वलत्प्र कैतवान्मिषात् । 'परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः । कुण्डलनां भ्रमन् न्त्रिां तनोति ? यथा लेखकोऽधिकाक्षरवर्जनायेति भावः । विजित-च व्यञ्जनस्य कीर्तिप्रतापाविति भावः । अत्र परिवेषमिषेण सूर्याचन्द्रमसोः नीराजनत्वरेक्षणात्सापह्नवोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १४ ॥

त्थापिता चेयमुत्प्रे ॥ अल्पितकल्पपादपः त्यागशीलतया स्वल्पीकृत-
निवारिता इ र्थिजनस्य ललाटे जाग्रतीं प्रकाशमानाम् । अयं जनो
गमिते अखिले महीतले भविष्यतीत्येवंरूपाम् । वैधसीं वैधात्रीं, लिपिं
शेषः, अतिवृष्टयः अनन्‌रिद्रतां दारिद्र्यरहितत्वं, प्रणीय सम्पाद्य, मृषा
मृगीदृशां शत्रुवधूनां दृःसनस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् कथञ्चिदस्याप्यर्थ-

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।
अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम्॥१६॥
अजस्रमभ्याशमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च ।
दधौ पटीयान् समयं नयन्नयं दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥

वत्तां सम्पादितवानित्यर्थः । ब्रह्मलिखितमप्यन्यथाकर्तुं क्षमोऽयमिति भावः । एवङ्करणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ १५ ॥

विभज्येति ॥ मेरुः हेमाद्रिः, विभज्य भागीकृत्य, अर्थिसादर्थ्यधीनः । "देये त्रा च" इति सातिप्रत्ययः । न कृतः । सिन्धुः अब्धिः, उत्सर्गजलव्ययैर्दानाम्बुविनियोगैः, मरुः निर्जलदेशो न कृत इति यत् । तेन नलेन तत्पूर्वोक्तं निजायशोयुगमपकीर्तिद्वयम् । द्वयोः फालयोः शिरोभागयोर्बद्धाः संयताः । फलतेर्विशरणार्थाद्धञ् प्रत्ययः । प्रायेणोदीच्यानां पुंसामपि सीमन्तिनशिरोरुहत्वात् द्विफालबद्धा इत्युक्तम् । एवं द्विधा विभक्ताः चिकुराः शिरोरुहा , तत् शिरःस्थितममानि । द्विधाकृतकशरूपेण अयशोयुगलमेव स्वशिरसि तिष्ठतीत्यमन्यतेत्यर्थः । मन्यतेः कर्मणि लुङ् । केशेषु काष्र्ण्यसाम्येनायशोरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

अजस्रमिति ॥ दिनेश्वरस्य श्रीरिव श्रीः यस्य स इति निदर्शनालङ्कारः । पटीयानयं देवो राजा सूर्यश्च । 'देवः सूर्ये यमे राज्ञि' इति विश्वः । अजस्रमनिशं, मुदा सम्मानकृतसन्तोषेणैव । न तु निर्बन्धेनेति भावः । अभ्याशं समीपमुपेयुषा प्राप्तवता । "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इति निपातः । कविना कविभिर्बुधेन बुधैश्च समम् । न तु दुष्टैरिति भावः । उभयत्र जात्येकवचनम् । अन्यत्र बुधशुक्राभ्यां सहेत्यर्थः । तत्साहचर्यं सूर्यस्य ज्योतिश्शास्त्रादवगन्तव्यम् । समयं कालं नयन्

तलेधोविधानात् कमलप्रवालयोः शिरस्सु धानादखिलक्षमाभुजाम् ।
पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १८ ॥
जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवान् शैशवशेषवानयम् ।
सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥१९॥

यापयन् । दिने दिने प्रत्यहमुदयमाविर्भावं, दधौ । अत्र निदर्शन-श्लेषयोः सङ्करः ॥ १७ ॥

अध इति ॥ कमलप्रवालयोः पद्मपल्लवयोः कर्मणोः । अधो-विधानात् अधःकरणात्तिरस्करणाच्चेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अखिल-क्षमाभुजां सर्वेषामरिभूभुजामिति भावः । शिरस्सु धानान्निधानादिति शौर्या-तिशयोक्तिः । इदमस्य नलस्य, पदं चरणमूर्ध्वमुत्कृष्टमुपरिस्थञ्च । पुरा भवति भविष्यति । "यावत् पुरा निपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । इतीत्थम् । मत्वेति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । वेधसा कर्त्रा । ऊर्ध्वरेखयाङ्कितम् । सौन्दर्यशौर्याभ्यां सर्वोत्तरं भविष्यतीति ज्ञापनार्थं चिह्नितं किमित्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वरेखाङ्कितपादः सर्वोत्तरो भवतीति सामुद्रिकाः ॥ १८ ॥

एवमस्य गुणाद्भुतत्वमभिधायाधुना वक्ष्यमाणकथोपयोगितयास्य यौवनप्राप्तिमाह—जगदिति ॥ अयं नलः शैशवशेषवान् ईषदवशिष्टशैश-वावस्थ एव, जगज्जयं प्रणीतवान् । तेन जगज्जयेन, अक्षयं कोशमर्थजातं च प्रणीतवान् सम्पादितवान् । अथ रतीशस्य सखा मदनमित्रम् । ऋतु-र्वसन्तो, वनं यथा, तथा यौवनमस्य वपुरालिङ्गत् आश्लिष्यत् । सङ्क्रान्त-मित्यर्थः । रतीशस्य इत्यत्र "ऋत्यकः" इति सूत्रेण पाक्षिकः प्रकृति-भावः । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

'दानात्' इति पाठान्तरम् ।

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।
तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥

किमस्य रोम्णां कपटेन कोटिभिर्विधिर्न रेखाभिरजीगणद्गुणान् ।
न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता कृताश्च किं दूषणशून्यबिन्दवः ॥ २१ ॥

अथ यौवनं वर्णयति—**अधारीति** ॥ तदङ्घ्रिणा तच्चरणेन, पद्मेषु विषये । घृणा जुगुप्सा, अवज्ञेति यावत् । 'घृणा जुगुप्साकृपयोः' इति विश्वः । अधारि धृता । तेषामतिनीचत्वादिति भावः । पल्लवे किसलये । तच्छयस्य तत्पाणेश्छाया ; तच्छयच्छायम् । 'पञ्चशाखश्शयः पाणिः' इत्यमरः । "विभाषा सेना-" इत्यादिना समासे छायाशब्दस्य नपुंसकत्वम् । तस्य लवो लेशोऽपि, क्व कुतः, न क्वचिदित्यर्थः । शरदि भवः शारदः । "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः" इत्यण् । पर्वणि भवः पार्विकः । कालाट्ठञ्, "नस्तद्धिते" इति टिलोपः । स चासौ शर्वरीश्वरः चन्द्रः । तदास्य-दास्ये नलमुखकैङ्कर्येऽप्यधिकारितां योग्यतां न गतः अतोऽस्य पाद-पाणिमुखमप्रतिममिति भावः । अत्राङ्घ्र्यादीनां पद्मादिषु घृणासम्बन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २० ॥

किमिति ॥ विधिर्वेधाः, अस्य नलस्य, गुणान् रोम्णां कपटेन मिषेण, कोटिभिः रेखाभिः, नाजीगणत् न गणितवान् किम् ? "ई च गणः" इति गणेरभ्यासस्येकारः, गणर्णौ चङ् । जगत्कृता विधात्रा, रोमकूपाना-मोघस्य मिषात्, दूषणानां दोषाणां, शून्यस्यात्यन्ताभावस्य बिन्दवो ज्ञाप-कवर्तुलरेखाः, न कृताः किम् अस्मिन् गुणा एव, दोषा न सन्तीति भावः । अत्र रोम्णां रोमकूपानां च कपटमिषशब्दाभ्यां ताद्रूप्यापह्नवेन गुणगणना-

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता ।
उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कवाटदुर्धर्षतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥

स्वकेलिलेशस्मितनिर्जितेन्दुनो[1] निजांशदृक्तर्जितपद्मसम्पदः ।
अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

रेखात्वदूषणशून्यबिन्दुत्वयोरुत्प्रेक्षणात् सापह्नवोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ २१ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य, दोर्भ्यामरिदुर्गाणां लुण्ठने भञ्जने अर्गलानां कवाटविष्कम्भदारूणाम् । 'तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना' इत्यमरः । दीर्घाणि च तानि पीनानि च तेषां भावो दीर्घपीनता आयतपीवरत्वं गृहीता ध्रुवम्, किञ्च अमुष्योरःश्रिया वक्षोलक्ष्म्या कर्त्र्या च । तत्र अरिदुर्गलुण्ठने गोपुरेषु पुरद्वारेषु स्फुरतां कवाटानां दुर्धर्षाणि च तिरःप्रसारीणि च तेषां भावस्तत्ता, अप्रधृष्यत्वं विशालत्वञ्चेत्यर्थः । सा गृहीता ध्रुवम्; अर्गलदीर्घबाहुरयं कवाटवक्षाश्चेति भावः । अत्राप्युत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ २२ ॥

स्वकेलीति ॥ स्वकेलिलेशेन स्वलीलाशकलेन, स्मितेन निर्जितेन्दुनो निराकृतचन्द्रस्य, निजांशेन स्वावयवेन, दृशा दृष्ट्या, तर्जितपद्मसम्पदः भर्त्सितकमलसौन्दर्यस्य, तन्मुखस्य तयोः चन्द्रारविन्दयोः, द्वयी युगं, तस्या जित्वरं जिष्णुतरं, सुन्दरान्तरं यत्र नास्ति तस्मिन् चराचरे जगति । 'चराचरं स्याज्जगति' इति विश्वः । प्रतिमा उपमा नास्तीत्यर्थः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वचनात् । अत्र चन्द्रारविन्दविजयस्य विशेषणगत्या नलमुखाप्रतिमानहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं

---

१. 'निन्दितेन्दुनः' इति पाठान्तरम् ।

तस्य दृशैव निर्जितं[1] जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।
सरोरुहं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥
कुतः प॰ रस्य तदुत्तमाङ्गजैः स्वयं[2] चमर्यैव तुलाभिलाषिणः ।
स्ववाल॰ रसति वालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥
अनागस॰

——लङ्कारः ॥ २३ ॥
काव्यलिङ्ग॰ मेवार्थं भङ्गयन्तरेणाह—सरोरुहमिति ॥ तस्य दृशैव सरोरुहं
स्मितेन मन्दहासेनैव, विधोरिन्दोः, श्रियः कान्तयोऽपि जिताः,
निर्जितम् यद्भव्यं रम्यं वस्तु कुतः ? न कुत्रापीत्यर्थः । तदाननस्योपमितौ
परं आभ्या॰ यसी गरीयसी, दरिद्रता नास्तिता, अहो ! अत्रापि चन्द्रार-
उपमाने॰ य वाक्यार्थस्य मुखोपमानदारिद्र्यहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्य-
विन्दाक्ति॰ २४ ॥
लिङ्गम वि॰
अ॰ वालेति ॥ चमरी मृगविशेषः । स्वयमेव तदुत्तमाङ्गजैर्नलमूर्धजैः
स्व॰ ः साम्याभिलाषलक्षणापराधिन इत्यर्थः । जघन्यस्य उत्तम-
तुलाभि॰ नेम साम्याभिमानोऽपि महानपराध इति भावः । स्ववालभारस्य
जन्मभि॰ चि॰ स्य, अनागसे अनपराधाय । क्वचित् तदभावेऽपि नञ्समास
निजरो॰ नास॰ पुनः पुच्छस्य विलोलनच्छलाद्विलोलनव्याजात् . वालचापलं .
इष्यते ।
रोमचा॰ नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं स्वप्नलब्धमित्यर्थः । तं नलं
सोढव्या॰ । गोत्रस्खलिते नामविपर्यासे च तं का न जगाद नाजुहावे-
वालबा॰ ते च का वा तदात्मतया नलात्मकत्वेन ध्यातधवा भावित-
—— सती । स्वस्य मनोभवोद्भवं मन्मथोद्रेकं न चकार । सर्वापि
इत्यर्थः । कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः । अत्रापि

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया ।
द्विधा नृपे तत्र जगत्त्रयीभुवां नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥ २६ ॥
निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जितः ।
अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः ॥ २७ ॥
अदस्तदाकर्णि फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम् ।
इति स्म चक्षुश्श्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥

अथास्य यौवनप्रवेशफलं प्रस्तौति—**महीभृत इति** ॥ तस्य महीभृतो नलस्य, मन्मथस्येव श्रिया सौन्दर्येण च, निजस्यात्मीयस्य, चित्तस्य तं नलं प्रतीच्छया रागेण च, तत्र तस्मिन् नृपे विषये, जगत्त्रयीभुवां लोकत्रयवर्तिनीनां, नतभ्रुवाम् । द्विधा द्वेधा, मन्मथविभ्रमोऽभवत् तत्सौन्दर्यान्मन्मथभ्रान्तिः सानुरागान्मन्मथविकारश्च अभूदित्यर्थः । तिरस्कातिशायि सौन्दर्यमस्येति भावः । अत्र नलश्रीविश्ववनितेच्छयोः सा रूपदोपात्तविभ्रमद्वयेन यथासङ्ख्यं सम्बन्धात् श्लेषसङ्कीर्णो प्राप्युक्तसङ्ख्यालङ्कारः ॥ २६ ॥

निमीलनेति ॥ त्रिदशीभिः सुराङ्गनाभिः, निमीलनभ्रंशजुषा निमेषनिवृत्तिभाजा ; निर्निमेषयेत्यर्थः । दृशा दृष्ट्या, तं, तर्हि, भृशं निपीय; गाढं दृष्ट्वेत्यर्थः । योऽभ्यासभरः अर्जितः कृतः । अरविन्दयोर्दृश्यः, ... तस्या ... जगति । 'चराचरं स्याज्जगति' इति विश्वः । प्रतिमा उपमा ... नल... त्यर्थः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वचनात् । अत्र ... प्रयो... विन्दविजयस्य विशेषणगत्या नलमुखाप्रतिमानहेतुत्वात् पदा...

१. 'निन्दितेन्दुनः' इति पाठान्तरम । ...: इदं,

विलोकयन्तीभिरजस्रभावनाबलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।
अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥
न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम् ।
तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥

नोऽस्माकं, दृशोर्द्वयं चक्षुषोर्युगम् । तं नलमाकर्णयतीति तदाकर्णि सत् । तासां चक्षुःश्रवस्त्वादिति भावः । फलाढ्यजीवितं सफलजीवितम् । न वीक्षत इत्यवीक्षि । अत्रापि ताच्छील्ये णिनिः । तस्यावीक्षि तदवीक्षि तदपश्यत्सत्, अफलञ्चेत्येवम् । नले विषये तदा नलकाले, आत्मनः स्वान्, हृदा चित्तेन, स्तुवन्ति स्म निन्दन्ति स्म । उभयकारणसम्भवादुभयकार्योदय इति भावः । ईदृङ्निन्दास्तुत्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

विलोकयन्तीभिरिति ॥ अजस्रभावनाबलान्निरन्तरध्यानप्रभावात्, अमुं नलं, नेत्रनिमीलनेषु निमेषावस्थास्वपि, विलोकयन्तीभिरुन्मेषावस्थास्विव साक्षात्कुर्वन्तीभिः, मर्त्याभिर्मानुषीभिः, अमुष्य नलस्य, दर्शने निमेषनिर्मितो निमीलनकृतो विघ्नलेशोऽपि नालम्भि नालाभि । "विभाषा चिण्णमुलोः" इति विकल्पान्नुमागमः । अत्र मर्त्यानां सर्वावस्थालोकनासम्बन्धेऽपि तत्कथनादतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं स्वप्नलब्धमित्यर्थः । तं नलं न ददर्श । गोत्रस्खलिते नामविपर्यासे च तं का न जगाद नाजुहावेत्यर्थः । रते च का वा तदात्मतया नलात्मकत्वेन ध्यातधवा भावितनिजप्रिया सती । स्वस्य मनोभवोद्भवं मन्मथोद्रेकं न चकार । सर्वापि सर्वं चकारेत्यर्थः । कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः । अत्रापि

श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरूपया धृतः ।
विहाय भैमीमपदर्पया कया न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।
विदर्भजाया मदनस्तथा मनोऽनलावरुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

दर्शनाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

श्रियेति ॥ तं नलमालोक्य श्रिया रामणीयकेन । अहमस्य योग्या अनुरूपेति स्वमात्मानम् ईक्षितुं परीक्षितुं करे धृतो दर्पणः, सुरूपया रम्ययैव नाहमस्य योग्येति बुद्ध्यमानया च । 'प्राप्तरूपे बुधे रम्येऽप्यभिरूपः सुरूपवत्' इति विश्वः । अत एवापदर्पया विगताहङ्कारया कया स्त्रिया । भैमीं विहाय दमयन्तीं वर्जयित्वा श्वासैर्मुखनिश्वासैः मलीमसो मलिनः । "ज्योत्स्ना तमिस्रा" इत्यादिना निपातः । न कृतः ? सर्वयापि कृत एवेत्यर्थः । दर्पणे निजवैरूप्यदर्शनात् अतिसुन्दर्योऽपि तदभिलाषचापलाल्लज्जिता इति भावः । अत्रापि सर्वासामेवंविधव्यापारासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३१ ॥

एवं नलस्य लोकोत्तरसौन्दर्यद्योतनाय स्त्रीमात्रस्य तं प्रत्यनुरागमुक्त्वा सम्प्रति दमयन्त्यास्तमाह—**यथेति** ॥ मदनः प्राक् प्रद्युम्नावतार इति भावः । भोगभोजिना सर्पकायखादिना । वयसा खगेन गरुडेन ऊह्यमान ऊढः सन् । वहेः कर्मणि यकि सम्प्रसारणे पूर्वरूपम् । अनलावरुद्धमग्निपरिवेष्टितम् । विरोचनस्यापत्यं पुमान् वैरोचनिः बलिः तज्जस्य बाणासुरस्य पत्तनं प्रसह्य यथा वेशितः प्रवेशितः खलु । "ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रो गतो हरिः । बल-

नृपेऽनुरूपे निजरूपसम्पदां दिदेश तस्मिन् बहुशः श्रुतिं गते ।
विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दिनी मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

प्रद्युम्नसहितो बाणस्य प्रययौ पुरीम् ॥" इत्युषाहरणे विष्णुपुराणात् । तथा नलावरुद्धं नलाक्रान्तम् । विदर्भजायाः दमयन्त्याः मनः भोगभोजिना सुखभोजकेन । 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । भुजेर्ण्यर्न्ताण्णिनिः । वयसा यौवनेनैव कर्त्रा । खगेनेवेति गम्यते । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । ऊह्यमानः परैस्तर्क्यमाणः । न तूक्त्या गृह्यमाणः । ऊहेर्वितर्कार्थात्कर्मणि यक् । वेशितः प्रवेशितः । रागिणां चेतसि यौवनमेव मदनदोहनमिति भावः । अत्र यथोह्यमानः, मनोनलेति च शब्दश्लेषः । अन्यत्र अर्थश्लेषः । श्लिष्टविशेषणा चेयमुपमा । सा च वयसेति वयसोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३२ ॥

इह विरहिणां चक्षुःप्रीत्यादयो दशावस्थाः सन्ति । तत्र चक्षुःप्रीतिः श्रवणानुरागस्योपलक्षणम् । अतस्तत्पूर्विकां मनःसङ्गाख्यां द्वितीयावस्थामाह—**नृप इति** ॥ सा भीमनरेन्द्रनन्दिनी दमयन्ती । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । निजरूपसम्पदां स्वलावण्यसम्पत्तीनां अनुरूपे । बहुशो बहुभ्य इत्यर्थः । "बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्" इत्यपादानार्थे शस् प्रत्ययः । श्रुतिं श्रवणं गते । एतेन श्रवणानुराग उक्तः । तस्मिन्नृपे नले मनोभवाज्ञाया एकवशंवदं एकस्यैव विधेयं, शिवभागवतवत्समासः । "प्रियवशे वदः खच्" । "अरुर्द्विषत्" इत्यजन्तस्य मुम् । मनो विशिष्य दिदेश । अस्येदम् इति निश्चित्य अतिससर्जेत्यर्थः । तद्गुणश्रवणात्तदासक्तचित्ताभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम् ।
पठत्सु तेषु प्रति भूपतीनलं विनिद्ररोमाजनि शृण्वती नलम् ॥ ३४ ॥

कथानुषङ्गेषु मिथः सखीमुखात्तृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते ।
द्रुतं विधूयान्यदभूयतानया मुदा तदाकर्णनसज्ञकर्णया ॥ ३५ ॥

अथास्याः श्रवणानुरागमेव चतुर्भिर्वर्णयति—**उपासनामिति** ॥ सा भैमी दिने दिने प्रतिदिनम् । "नित्यवीप्सयोः" इति वीप्सायां द्विर्भावः । वन्दिनां स्तुतिपाठकानामवसरेषु पितुरुपासनां सेवाम्, एत्य प्राप्य, तेषु वन्दिषु भूपतीन् प्रति भूपतीनुद्दिश्य पठत्सु सत्सु स्तुतिविशेषैर्नलं शृण्वती अलं रज्यते स्म अनुरक्ताऽभूदित्यर्थः । रञ्जेर्दैवादिकाल्लट् । अत एव विनिद्ररोमा हृष्टरोमा अजनीति सात्त्विकोक्तिः । जनेः कर्तरि लुङ् । "दीपजन-" इत्यादिना च्लेश्चिणादेशः । नलगुणश्रवणजन्यो रागस्तस्या रोमाञ्चेन व्यक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कथानुषङ्गेष्विति ॥ मिथोऽन्योन्यम्, रहसि वा । कथानुषङ्गेषु विस्रम्भगोष्ठीप्रसङ्गेषु सखीमुखान्नलनामनि नलाख्ये तृणेऽपि । 'नलः पोटगले राज्ञि' इति विश्वः । श्रुते अनया तन्व्या दमयन्त्या द्रुतमन्यत्कार्यान्तरं विधूय निराकृत्य मुदा हर्षेण तदाकर्णने नलशब्दाकर्णने । सज्ञकर्णया दत्तकर्णया अभूयत अभावि । भुवो भावे लङ् । अर्थान्तरे प्रयुक्तोऽपि नलशब्दो नृपस्मारकतया तदाकर्षकोऽभूदिति रागातिशयोक्तिः ॥ ३५ ॥

---

१. 'कथाप्रसङ्गेषु' इति पाठान्तरम् ।

**स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद्बिभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा ।
जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नैषधमभ्यषेचयत् ॥ ३६ ॥**

**नलस्य पृष्टा निषधागता गुणान् मिषेण दूतद्विजवन्दिचारणाः ।
निपीय तत्कीर्तिकथामथानया चिराय तस्थेऽभिमनायमानया[१] ॥३७**

स्मरादिति ॥ परासोर्मृतात् । अत एव अनिमेषलोचनात् निश्चलाक्षाद्देवादिति च गम्यते। उभयथापि भयहेतूक्तिः । स्मराद्बिभेमि। तद्भिन्नं ततोऽन्यमुदाहर तत्सदृशं निदर्शय, इत्येवं सा दमयन्ती, यूनः स्तुवता जनेन प्रयोज्यकर्त्रा तदास्पदे तत्स्थाने निदर्शनं दृष्टान्तं नैषधं निषधानां राजानं नलम् ।[२]जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । अभ्यषेचयत् । परासोः स्थाने तत्सदृश एवाभिषेक्तव्यः, स च नलादन्यो नास्तीति तस्मिन्नेवोदाहृते सहर्षं शृणोतीति रागातिशयोक्तिः । "[३]उपसर्गात् सुनोति-" इत्यादिना अड्व्यवायेऽपि षत्वम् ॥ ३६ ॥

नलस्येति ॥ निषधेभ्य आगताः दूताः सन्देशहराः, द्विजाः ब्राह्मणाः, वन्दिनः स्तावकाश्चारणा देशभ्रमणजीविनः । ते सर्वे मिषेण केनचिद्व्याजेन नलस्य गुणान् पृष्टाः । पृच्छतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । अथ प्रश्नानन्तरम् । अनया भैम्या, तत्कीर्तिकथां नलयशः-

---

१. 'विमनायमानया' इति पाठान्तरम् । अस्मिंस्तु पाठे—ईदृग्गुणो राजा मया कथं लभ्येत इति मत्वा तया विमनायमानया स्थितमित्यर्थः ।

२. इदं चिन्त्यम् । तदपवादभूतेन "कुर्वादिभ्यो ण्यः" इत्यनेन तस्य बाधात् नैषध्य इति रूपस्यैव न्याय्यत्वात् । अतः शैषिकेण अणा नैषधशब्दस्य निष्पत्तिर्वक्तव्या ।

३. "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि" इत्यनेन षत्वमिति भावः ।

प्रियं प्रियां च त्रिजगज्जयिश्रियौ लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।
इति स्म सा कारुवरेण लेखितं नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥३८॥
मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशि क्व सा न स्वपती स्म पश्यति ।
अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

कथामृतं, निपीय नितरां श्रुत्वेत्यर्थः । चिराय अभिमना हृष्टा भवतीत्यभिमनायमाना तया । भृशादित्वात् क्यङ् सलोपश्च । "अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घः । ततो लटश्शानजादेशः । तस्थे स्थितम् । तिष्ठतेर्भावे लिट् । अयञ्च दूतादिव्यवधानेन गुणकीर्तनलक्षणः प्रलापाख्यो रत्यनुभाव ॥ ३७ ॥

अ० प्रतिकृतिस्वप्नदर्शनादयो विरहिणां विनोदोपायाः । अतस्तत्कथनमुखेन दर्शनानुरागं चास्या दर्शयन् प्रतिकृतिदर्शनं तावदाह—**प्रियमिति** ॥ सा भैमी, त्रीणि जगन्ति समाहृतानि त्रिजगत् । समाहारे द्विगुरेकवचनम् । तस्य जायिनौ । "जिदृक्षि" इत्यादिना इनिः । सा श्रीः शोभा ययोस्तौ तथोक्तौ । का च कश्च कावपि । "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः । प्रियं प्रियाञ्च, कामिनावित्यर्थः । लीलागृहभित्ताविति अधिलीलागृहभित्ति विलासवेश्मकुड्ये । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । लिखेति नियुज्येति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः, प्रयोगे पौनरुक्त्यदोष इत्यालङ्कारिकाः । कारुवरेण शिल्पिविशेषेण प्रयोज्येन लेखितं नलस्य च स्वस्य च द्वयोरेव तथात्वादिति भावः । सख्यं रूपसाम्यम् ईक्षते स्म । लिखितादिव्यवधानेन गुणकीर्तनलक्षणः प्रलापाख्यो रत्यनुभावः ॥३८॥

द्विविधं दर्शनम्, साक्षाच्चित्रादौ च । तत्र साक्षादलाभाच्चित्रदर्शनमुक्तम् । अथ द्वाभ्यां स्वप्नदर्शनमाह—**मनोरथेनेति** ॥ सा भैमी

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।
अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥४०

मनोरथेन सङ्कल्पेन स्वपतीकृतं स्वभर्तृकृतम् । "अभूततद्भावे च्विः" । "च्वौ" इति दीर्घः । नलं क कस्यां निशि । स्वपती निद्रावती सती न पश्यति स्म ? सर्वत्रापि निशि अपश्यदेवेत्यर्थः । तत्र सन्तं तं कथमद्राक्षीदित्याशङ्क्य समर्थयति—**अदृष्टमपीति** ॥ सुप्तिः स्वप्नः अदृष्टमत्यन्ताननुभूतमप्यर्थम् । किमुत श्रुतमिति भावः । अदृष्टवैभवात् प्राक्तनभाग्यबलात् । जनदर्शनातिथिं लोकदृष्टिविषयं करोति । तद्वदत्रापि तन्निमित्तादृष्टात्तादृक्स्वप्नज्ञानमुत्पन्नमित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३९ ॥

निमीलितादिति ॥ निद्रया पर्योजिकया । निमीलितात् मुकुलितात्, उपरतव्यापारादित्यर्थः । अक्षियुगाच्च तथा बाह्येन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मौनेन व्यापारोपरमेण मुद्रितात् प्रतिबद्धान्मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । हृदो हृदयादपि सङ्गोप्यापवार्य, वञ्चयित्वेत्यर्थः । "अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति" इत्यक्षियुगमनसोरपादानत्वम् । अदर्शनञ्चात्र मनसो बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितादिति विशेषणसामर्थ्यादिन्द्रियार्थसम्प्रयोगजन्यज्ञानविरह एवेति ज्ञायते । स्वप्नज्ञानं तु मनोजन्यमेव । अत्र तज्जन्यस्य ज्ञानस्यैवाभाव इत्याह कदाप्यवीक्षित इति । अत्यन्तादृष्टचर इत्यर्थः । महद्रहस्यमतिगोप्यं वस्तु । स महीपतिः नलः । अस्याः भैम्याः, अदर्शि दर्शयाञ्चक्रे । दृशेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ् । यथा काचिच्चेटी कस्यैचित्कामिन्यै कञ्चन कान्तं सङ्गोप्य दर्शयति तद्वदिति भावः ॥ ४० ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमेऽप्यतिप्रपेदे प्रति तां स्मरार्दिताम् ।
तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्बिभराम्बभूविरे ॥ ४१ ॥
स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्रजः श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम् ।
कदाचिदस्या युवधैर्यलोपिनं नलोऽपि लोकादश्रृणोद्गुणोत्करम् ॥४२
तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरः शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।
अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तया तया विनिर्जेतुमियेष नैषधम् ॥४३

अथास्याः चिन्ताजागरावाह—**अहो इति** ॥ हिमागमे हेमन्तेऽपि स्मरार्दितां स्मरपीडितां तां दमयन्तीं प्रति अहोभिर्दिवसैर्गतिमहिमा अतिवृद्धिः प्रपेदे । तथा तपर्तुपूर्तावपि ग्रीष्मान्तेऽपि । विभावरीभिः [illegible] मेदसाम्भराः मांसलतातिशयः, स्थूलत्वमिति यावत् । बिभरांबभूविरे निशाभिर्भ[illegible] कर्मणि लिट् । "भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च" इति बभ्रिरे । भृञः [illegible] जश्चर्यम् । शास्त्रविरोधादनुभवविरोधाच्चेति विकल्पादाम् प्रत्ययः । अहो आ[illegible] इत्यविरोधः । एतेनास्याः निरन्तर-भावः । विरहिणां तथा प्रतीयत इत्यविरोधः । एतेनास्याः निरन्तरचिन्ता जागरश्च गम्यते । अहोशब्दस्य "ओत्" इति प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः ॥ ४१ ॥

अथ नलस्यापि श्रवणानुरागमाह—**स्वकान्तीति** ॥ अथ नलोऽपि स्वस्य कान्त्या सौन्दर्येण याः कीर्तयः तासां व्रजः पुञ्ज एव मौक्तिकस्रक् मुक्ताहारः तस्य अन्तरभ्यन्तरे घटनागुणश्रियं गुम्फनसूत्रलक्ष्मीं श्रयन्तं भजन्तं युवधैर्यलोपिनं तरुणचित्तस्थैर्यहारिणं अस्याः दमयन्त्याः गुणोत्करं सौन्दर्यादिगुणसन्दोहं कदाचिल्लोकादागन्तुकजनादश्रृणोत् श्रुतवान् । अत्र कीर्तिव्रजगुणोत्करयोर्मुक्ताहारगुम्फनसूत्रत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥

अथास्य तस्यां रागोदयं वर्णयति—**तमिति** ॥ ततः गुणश्रवणा

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजाश्रयः।
तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः[1] ॥ ४४ ॥
अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी शरासनज्यां[2] विशिखैः सनाथयन्।
निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥४५

नन्तरं शरीरशोभायाः देहसौन्दर्यस्य जयेन जातमत्सरः उत्पन्नवैरः, स्मरस्तमेवात्रसरमवकाशं लब्ध्वा। मूर्तया मूर्तिमत्या निजया आत्मीयया, अमोघशक्त्येव अकुण्ठसामर्थ्येनेवेत्युत्प्रेक्षा। तया दमयन्त्या नैषधं नलं विनिर्जेतुमियेष इच्छति स्म। रन्ध्रान्वेषिणो हि विद्वेषिण इति भावः। एतेन रागोद्गम उक्तः ॥ ४३ ॥

अकारीति ॥ तेन क्षमाभुजा नलेन भीमनृपात्मजाश्रयो दमयन्त्याश्रयः। तदीय इत्यर्थः। गुणः सौन्दर्यादिः श्रवणातिथिः श्रोत्रविषयोऽकारि कृतः। श्रुत इत्यर्थः। करोतेः कर्मणि लुङ्। तस्य नलस्य उच्चधैर्यव्ययायोद्धतधैर्यनाशाय। संहितेषुणा स्मरेण च स्वात्मनः स्वस्य शरासनाश्रयः चापनिष्ठो गुणो मौर्वी श्रवणातिथिरकारि। आकर्णं कृष्ट इत्यर्थः। दमयन्तीगुणश्रवणान्नलमनसि महान्मदनविकारः प्रादुर्भूत इत्यर्थः। अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

अमुष्येति ॥ स्मरः साहसी सन्। 'न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति' इति न्यायावलम्बी सन्नित्यर्थः। धीरस्य दुर्जयस्यामुष्य नलस्य, जयाय शरासनज्यां निजधनुर्मौर्वीं विशिखैः बाणैः सनाथयन्

१. 'नृपात्मजाश्रियः' 'नृपात्मजालयः' इति पाठान्तरं।

१. 'तदा खलु ज्याम्' इति पाठान्तरम्।

**अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत् ।
अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणैर्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकम् ॥ ४६ ॥**

सनाथं कुर्वन्, संयोजयन्नित्यर्थः । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी । "तद्धितार्थ-" इत्यादिना समासः । "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" इति स्त्रीलिङ्गत्वात् द्विगोरिति ङीप् । तस्याः विजयेन आर्जितानि सम्पादितान्यपि यशांसि संशये निमज्जयामास । किं पुनः सम्प्रति सम्पाद्यमित्यपिशब्दार्थः । वृद्ध्यपेक्षया अनुचितकर्मारम्भे मूलमपि नश्येदिति सन्दिदेहेत्यर्थः । अत्र स्मरस्योक्तसंशयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

अथ दैवसहायात् पुष्पेषोरेव पुरुषकारः फलित इत्याह—**अनेनेति** ॥ अनेन नलेन सह भैमीं घटयिष्यतो विधेर्विधातुः । अवन्ध्येच्छतया अमोघसङ्कल्पत्वेन । तत् तस्मात् । तथा तेन प्रकारेण, योऽग्रे वक्ष्यत इति भावः । व्यलासि विलसितम् । लसतेर्भावे लुङ् । विधिसङ्कल्पः तथा विललासेत्यर्थः । यत् यस्मात्, तत्प्रसिद्धम् तादृक् तथा अभेद्यमित्यर्थः । अस्य नलस्य धैर्यमेव कञ्चुकं पौष्पैः पुष्पमयैरपि । तत्राप्यनङ्गस्याशरीरस्य मार्गणैरभेदि भिन्नम् । भिदेः कर्मणि लुङ् । दमयन्तीनलयोर्दाम्पत्यघटनायानङ्गबाणैर्नलधैर्यकञ्चुकभेदनाद्विधेरवन्ध्येच्छत्वं विज्ञायत इत्यर्थः । देवानुकूल्ये किं दुष्करमिति भावः । अत्रानङ्गेन पुष्पैः कञ्चुकं भिन्नमिति विरोधः । तस्य विधिविलासेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । स च धैर्यकञ्चुकमिति रूपकोत्थापित इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४६ ॥

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।
स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥४७

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयःकृतेन किम् ।
त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥४८॥

अथ विधिमपि जितवतः किं विध्यपेक्षयेत्याशयेनाह—**किमिति** ॥ किमन्यत् अन्यत्किमुच्यते । पितामहो विधिर्यस्य स्मरस्यास्त्रैस्तापितः । अद्यापि वारिजमाश्रयति । तस्य पद्मासनत्वादिति तत्त्वम् । शिशिरोपचारश्च गम्यते । अहो विधेरपि स्मरविधेयत्वमित्याश्चर्यम् । तं पितामहतापिनं स्मरम् । नलः आत्मनः तनोः छायेव छाया कान्तिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया तनुच्छायतया । तनोः छाया अनातपः तनुच्छायम् । तत्तयेति च गम्यते । 'च्छाया त्वनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती । लङ्घितुं न शशाकेति शङ्के । न हि स्वच्छाया लङ्घितुं शक्येति भावः । अत्र स्मरलङ्घने पितामहोऽप्यशक्तः किमुत नल इत्यर्थापत्तिस्तावदेकोऽलङ्कारः । तनोः च्छायेव च्छायेत्युपमा । च्छाययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । एतत्-त्रितयोपजीवनेनालङ्घ्यत्वे तनुच्छायताया हेतुत्वोत्प्रेक्षणात् हेतूत्प्रेक्षा तत्सङ्कीर्णा । सा च शङ्क इति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्येति ॥ ४७ ॥

उरोभुवेति ॥ सा तन्वी भैमी । त्रपैव सरित् सैव दुर्गं नल-सम्बन्धि तदपि प्रतीर्य नलस्य हृदयं विवेशेति यत् । तत्प्रवेशनं, यत्तदो-र्नित्यसम्बन्धात् । वयःकृतेन नवोपहारेण नूतननिर्माणेन । उरोभुवा तज्जन्येन तत्स्थानकेन च । कुम्भयुगेन कुचयुगलाख्येनेति भावः । अत एव विषयनिगरणेन अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । "न लोका-"

अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।
अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला ॥४९

स्मरोपतप्तोऽपि[1] भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयामयाचत ।
त्यजन्त्यसून्शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥५०

इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीप्रतिषेधात् कर्तरि तृतीया । "नपुंसके भावेऽप्युपसङ्ख्यानम्" इति षष्ठी तु शेषविवक्षायाम् । जृम्भितं जृम्भणं किमित्युत्प्रेक्षा । सा चोक्तातिशयोक्तिमूलेति सङ्करः । दमयन्तीकुचकुम्भविभ्रमश्रवणान्नलस्त्रपां विहाय तस्यामासक्तचित्तोऽभूदित्यर्थः । एतेन मनस्सङ्ग उक्तः ॥ ४८ ॥

अथास्य जागरावस्थामाह—**अपह्नुवानस्येति** ॥ निजामधीरतां चपलत्वं जनायापह्नुवानस्य अपलपतः । "श्लाघह्नुङ्स्था-" इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । अस्य नलस्य मनोभुवा कामेन । यज्जागरप्रलापादिकं कृतं तत्सर्वं जागरदुःखस्य । साक्षिणी साक्षाद्द्रष्ट्री । "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्यये ङीप् । शशाङ्केन कोमला रम्या निशा चाबोधि बुद्धम् । "दीपजन-" इत्यादिना च्लेश्चिणादेशः । तथा शशाङ्कवत्कोमला मृदुला शय्या चाबोधि । निशायां शय्यायां जागरणात्तयोस्तत्साक्षित्वमिति भावः ॥ ४९ ॥

ननु किमनेन निर्बन्धेन याच्यतां भीमभूपतिर्दमयन्तीमित्याशङ्क्याह—**स्मरेति** ॥ प्रभुः समर्थः स नलो भृशमत्यन्तं स्मरोपतप्तोऽपि कामसन्तप्तोऽपि विदर्भराजं भीमभूपतिं तनयां नायाचत ।

१. 'स्मरेषुतप्तोऽपि' इति पाठान्तरम् ।

मृषाविषादाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वासततिं वियोगजाम् ।
विलेपनस्याधिकचन्द्रभागताविभावनाच्चापललाप पाण्डुताम् ॥५१॥

"दुह्याच्-" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । तथा हि मानिनोऽभिमानवन्तः । असून् प्रणान् शर्म सुखं च त्यजन्ति । वरं मनाक्प्रियं एकमद्वितीयं अयाचितव्रतं अयाच्ञानियमं तु न त्यजन्ति । मानिनां प्राणत्यागदुःखाद्दुःसहं याच्ञादुःखमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

मृषेति ॥ अयं नलः वियोगजां दमयन्तीविरहजां, निःश्वासततिं निःश्वासपरम्परां, क्वचित् कुत्रचित् वस्त्वन्तरे मृषाविषादाभिनयान्मिथ्याभूतदुःखप्रकटनाज्जुगोप संववार प्रियाविरहसन्तापसम्भूतं दीर्घनिःश्वासम् आरोपितमनःपीडाव्यक्तीकरणादाच्छादयामसेत्यर्थः । च किञ्च पाण्डुतां सन्ततकान्ताचिन्तासमुत्पन्नं वर्ष्मश्वैत्यं विलेपनस्य चन्दनस्य अधिको बहुलश्चन्द्रभागः कर्पूरांशो यस्मिन् सोऽधिकचन्द्रभागस्तस्य भावस्तत्ता । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः' इत्यमरः । तस्याः विभावनादारोपणात् अपललाप निह्नुते स्म । शरीरवैवर्ण्यद्रष्टॄनपि चन्दने घनसाराधिक्यव्याजेन प्रतारयामासेत्यर्थः । कर्पूरस्यातिशैत्यात्तदाधिक्ये शरीररक्तं शुष्कीभवतीति प्रसिद्धिः । अत्र प्रत्यक्षसिद्धयोर्निःश्वासपाण्डुतयोरपह्नोतुमशक्यत्वात् उभयस्यापि विरहजन्यत्वमपलप्य तयोर्दुःखकर्पूराधिकत्वारोपादपह्नवप्रभेदः ॥ ५१ ॥

१. "अत्राङ्गगताभ्यां मृषाविषादचन्द्रभागपाण्डिमभ्यां तद्विरहश्वासपाण्डिम्नोः निगूहनान्मीलनालङ्कारः, 'मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्' इति लक्षणात्" इति क्वचित्पुस्तके पाठः ।

शशाक निह्नोतुमये न तत्प्रियामयं बभाषे यदलीकवीक्षिताम् ।
समाज एवालपितासु वैणिकैर्मुमूर्छ यत्पञ्चममूर्छनास्वपि[1] ॥ ५२ ॥

अवाप सापत्रपतां महीपतिर्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः ।
असंवरे शम्बरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

शशाकेति ॥ अयं नलः अलीकवीक्षितां भ्रान्तिदृष्टां प्रियां भैमीं बभाषे भाषितवानिति यत् । तथा समाजे सभायामेव, वीणा शिल्पमेषां तैः वैणिकैः वीणावादैः । 'वीणावादस्तु वैणिकः' इत्यमरः । "शिल्पम्" इति ठक् । आलपितासु उच्चारितासु, व्यक्तिं गतास्वित्यर्थः । 'रागव्यञ्जनमालापः' इति लक्षणम् । पञ्चमस्य पञ्चमाख्यस्वरस्य । मूर्छनासु आरोहणावरोहणेषु । 'क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । मूर्छनेत्युच्युते' इति लक्षणात् । पञ्चमग्रहणं तस्य कोकिलालापकोमलत्वेनोद्दीपकत्वातिशयविवक्षयेत्यनुसन्धेयम् । मुमूर्छेत्यपि यत् तदुभयम् । निह्नोतुम् आच्छादयितुं न शशाक । अये इति विषादे, हन्तेत्यर्थः । 'अये क्रोधे विषादे च' इति विश्वः । एतेन ह्रीत्यागोन्माद-मूर्छावस्थाः सूचिताः ॥ ५२ ॥

अवापेति ॥ जितेन्द्रियाणां धुर्यग्रे कीर्तितस्थितिः ख्यातप्रतिष्ठः महीपतिर्नलः तत्र समाजे असंवरे संवरणरहिते, संवरीतुमशक्य इत्यर्थः । "गृहवृधृनिश्चिगमश्च" इत्यप्रत्ययः । शम्बरवैरिविक्रमे मन्मथविकारे क्रमेण स्फुटतामुपेयुषि प्रकाशतां गते सति, सापत्रपतां सत्रपत्वम् अवाप । धैर्यशालिनां तद्भङ्गस्त्रपाकर इति भावः ॥ ५३ ॥

---

१. 'मूर्च्छनासु च' इति पाठान्तरम् ।

**अलं नलं रोद्धुमिदं किलाभवन् गुणा विवेकप्रभवा[1] न चापलम् ।
स्मरः स्म रत्यामनिरुद्धमेव यत्सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥
अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।
क्षणं तदारामविहारकैतवान्निषेवितुं देशमियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥**

ननु विवेकिनः कुत इदं चापलमित्यत आह—**अलमिति ॥** युक्तायुक्तविचारो विवेकः । तत्प्रभवाः गुणाः धैर्यादयः, नलम् । इदं स्त्रीलौल्यरूपम् । चापलं रोद्धुम् । "दुह्-याच्-" इत्यादिना रुधेर्द्विकर्मकत्वम् । अलं समर्थाः नाभवन् किल खलु । तथा हि—स्मरः कामः, जनमिति शेषः । रत्यां रागे, अनिरुद्धम् सृजति अनीश्वरमवशं करोति । रत्यां रतिदेव्याम् अनिरुद्धाख्यं कुमारं सृजतीति ध्वनिः । इति यत् अयं सर्गनिसर्गः सृष्टिप्रभावः ईदृशः स्म । 'रतिः स्मरप्रियायाञ्च रागेऽपि सुरतेऽपि च' 'अनिरुद्धः कामपुत्रे चारे चानीश्वरेऽपि च' इति विश्वः । अत्र स्मररागदुर्वारतायाः सर्वसृष्टिसाधारण्येन नलचापलदुर्वारतासमर्थनात्सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५४ ॥

अथास्य मनोरथसिद्ध्यौपयिकं दिव्यहंससंवादनिदानभूतं वनविहारं प्रस्तौति—**अनङ्गेति** ॥ स नैषधो नलः, यत्नवानपि । अनङ्गचिह्नं मूर्छाप्रलापादिस्मरविकारं विना । संसदि क्षणमप्यासितुं यदा नो शशाक । तदा आरामविहारकैतवात् उपवनविहरणव्याजात् । निर्जनं देशं निषेवितुमियेष देशान्तरं गन्तुमैच्छदित्यर्थः । एतेन चापलाख्ये सञ्चारिणि भ्रमणलक्षणोऽनुभाव उक्तः ॥ ५५ ॥

---

१. 'विवेकप्रमुखा' इति पाठान्तरम् ।

अथ श्रिया भर्त्सितमत्स्यकेतनः समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः ।
पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥
अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।
उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः खुराञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥
अथान्तरेणावटुगामिनाध्वना निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।
निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितैर्विराजितं केसरकेशरश्मिभिः ॥ ५८ ॥

अथेति ॥ अथेच्छानन्तरं श्रिया सौन्दर्येण, भर्त्सितमत्स्यकेतनः तिरस्कृतस्मरः स नलः, स्वरहस्यवेदिभिः निजभैमीरागमर्मज्ञैः । वयसा तुल्याः वयस्याः स्निग्धाः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । तैः सम सह । पुरोपकण्ठोपवनं पुरसमीपारामम् । ईक्षिता द्रष्टा, तृन्नन्तमेतत् । अत एव 'न लोक-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । किलेत्यलीके । निदेशकारिणः आज्ञाकरान् । यानाय वाहनाय । यानमानेतुमित्यर्थः । "क्रियार्थ-" इत्यादिना चतुर्थी । दिदेश आज्ञापयामास ॥ ५६ ॥

अमीति ॥ ततः आज्ञापनानन्तरम् । अमी निदेशकारिणः । तस्य नलस्य । विभूषितम् अलङ्कृतम् । जवे वेगेऽपि । माने प्रमाणेऽपि च । पौरुषात् पुरुषगतिवेगात्, पुरुषप्रमाणाच्च अधिकम् । 'ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु' इत्यमरः । "पुरुषहस्तिभ्यामण् च" इत्यण् । अजस्रं चञ्चलैः चटुलस्वभावैः खुराञ्चलैः शफाग्रैः । क्षोदितमन्दुरोदरं चूर्णितस्वशालाभ्यन्तरम् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । एतच्चोत्तमाश्वलक्षणम् । सितं श्वेतम् अश्वम्, उपाहरन् आनिन्युरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ सप्तभिः कुलकमाह—**अथेति** ॥ अथ आनयनानन्तरं स नलः

अजस्रभूमीतटकुट्टनोद्गतैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।
रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥ ५९ ॥
चलाचलप्रोथतया महीभृते स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।
अलं गिरा वेद किलायमाशयं स्वयं हयस्येति च मौनमास्थितम् ॥

हयमारुरोहेत्युत्तरेणान्वयः । कथम्भूतम् । आन्तरेणाभ्यन्तरेण । अवटुगामिना कृकाटिकाख्यमस्तकपृष्ठभाजा । 'अवटुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । अध्वना मार्गेण, निगालगात् गलोद्देशगतात् । 'निगालस्तु गलोद्देशः' इत्यमरः । देवमणिरावर्तविशेषः । 'निगालजो देवमणिः' इति लक्षणात् । दिव्यमाणिक्यञ्च गम्यते । तस्मादुत्थितैरिवेत्युत्प्रेक्षा । निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः चन्द्रांशुसदृशैरित्युपमा । केसरकेशा एव रश्मय इति रूपकम् । तैर्विराजितम् ॥ ५८ ॥

अजस्रेति ॥ अजस्रेण भूमीतटकुट्टनेन, उद्गतैरुत्थितैः रेणुभिः । रयप्रकर्षस्य वेगातिशयस्य । अध्ययनार्थमभ्यासाय । आगतैः अणिमाङ्कितैरणुत्वपरिमाणविशिष्टैः जनस्य लोकस्य चेतोभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । चरणेषु पादेषु । उपास्यमानं सेव्यमानम् । अणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः ॥ ५९ ॥

चलाचलेति ॥ पुनः चलाचलप्रोथतया स्वभावतः स्फुरमाणघोणतया । "चरिचलिपतिवदीनामुपसङ्ख्यानम्" इत्यनेन चलेर्द्विर्वचनं दीर्घश्च । 'घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्यमरः । महीभृते नलाय । स्ववेगदर्पान् वेगातिरेकान् वक्तुं उत्सुकमुद्युक्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । अथाप्यवचने हेतुमुत्प्रेक्षते—**अलमिति** ॥ गिरा उक्त्या अलम् । कुतः । अयं नलः । स्वयम् । हयस्याश्वस्य । आशयमभिप्रायम् । वेद

महारथस्याध्वनि चक्रवर्तिनः परानपेक्षोद्वहनाद्यशस्सितम्
रदावदातांशुमिषादनीदृशां हसन्तमन्तर्बलमर्वतां रवेः ॥ ६१ ॥
सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च ।

वेत्ति किल । "विदो लटो वा" इति णलादेशः । इति हेतोरिवेत्यनुषङ्गः । मौनं तूष्णीम्भावं च आस्थितं प्राप्तम् । अश्वहृदयवेदी नल इति प्रसिद्धिः ॥ ६० ॥

महारथस्येति ॥ महान् रथो यस्य तस्य महारथस्य । 'आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन्युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥' इत्युक्तलक्षणस्य रथिकविशेषस्येत्यर्थः, अन्यत्र महतो रथस्य । चक्रं राष्ट्रं वर्तयतीति चक्रवर्ती सार्वभौमः । तस्य नलस्य । 'हरिश्चन्द्रो नलो राजा पुरुकुत्सः पुरूरवाः । सगरः कार्तवीर्यश्च षडेते चक्रवर्तिनः ॥' इत्यागमात् । अन्यत्र चक्रेणैकेन वर्तनशीलस्येत्यर्थः । अध्वनि मार्गे । नापेक्षत इत्यनपेक्षम् । "पचाद्यच्" । परेषामनपेक्षम् । तस्मादुद्वहनादसहायोद्वहनाद्धेतोः । यशःसितं कीर्तिविशदम् । अत एव अनीदृशाम् ईदृग्यशोरहितानाम् । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्" इति सप्तानां सम्भूयोद्वहनश्रवणादिति भावः । रवेः अर्वतामश्वानाम् अन्तर्बलम् अन्तःसारम् । रदानां दन्तानां ये अवदाताः सिताः अंशवः तेषां मिषात् हसन्तं हसन्तमिव स्थितमित्यर्थः । अत्र मिषशब्देन अंशूनामसत्यत्वमापाद्य हासत्वोत्प्रेक्षणात्सापह्नवोत्प्रेक्षा । सा च गम्या व्यञ्जकाप्रयोगात् । 'रदना दशना दन्ता रदाः' इत्यमरः ॥ ६१ ॥

सितत्विष इति ॥ पुनः कथम्भूतं, सितत्विषः विशदप्रभस्य

स्फुटां[1] चलच्चामरयुग्मचिह्नकैरनिह्नुवानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥
अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे मुखानुषक्तायतवल्गुवल्गया ।
उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रयस्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मतः ॥ ६३ ॥
स सिन्धुजं शीतमहस्सहोदरं हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रियं हयम् ।
जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचनस्तमारुरोह क्षितिपाकशासनः ॥ ६४ ॥

चञ्चलतामुपेयुषः, चञ्चलस्येत्यर्थः । पुच्छस्य लाङ्गूलस्य च केसरस्य सटासमूहस्य च मिषेण च्छलेन चलतश्चामरयुग्मस्य । चिह्नकैर्लक्षणैः स्फुटां प्रसिद्धां निजां वाजिराजताम् । अश्वेश्वरत्वम् अनिह्नुवानम्, प्रकाशयन्तमिवेत्यर्थः । अराज्ञः कथं चामरयुग्ममिति भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ ६२ ॥

अपीति ॥ पुनः कथम्भूतं, रयस्मये वेगप्रयुक्ताहङ्कारे प्रसभं प्रसह्य जितस्य प्रागेव निर्जितस्य गरुत्मतः । मुखानुषक्ता वक्त्रलग्ना आयता दीर्घा वल्गू रम्या च या वल्गा मुखरज्जुः तया, तन्मिषेणेत्यर्थः । द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे सर्पभक्षणपुरुषकारेऽपि, प्रतिमल्लतां प्रतिभटत्वम् । उपेयिवांसं प्राप्तमिवेत्यर्थः ! तथा च गम्योत्प्रेक्षेयम् । "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च" इति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः ॥ ६३ ॥

स इति ॥ जिताः अखिलाः क्ष्माभृतो भूपाः भूधराश्च येन सः । अनल्पलोचनो विशालाक्षः । अन्यत्र बहुनेत्रः, सहस्राक्ष इति यावत् । सः क्षितिपाकशासनः क्षितीन्द्रो नलः देवेन्द्रश्च । सिन्धुजं सिन्धुदेशोद्भवं, समुद्रोद्भवञ्च । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्'

---

१. 'स्फुट' इति क्वचित्पाठः ।

निजा मयूखा इव तिग्मदीधितिं[1] स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम् ।
तमश्ववारा जवनाश्वयायिनं प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥
चलन्नलङ्कृत्य महारयं हयं स वाहवाहोचितवेषपेशलः ।
प्रमोदनिष्पन्दतराक्षिपक्ष्मभिर्व्यलोकि लोकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

इत्यमरः । शीतमहस्सहोदरम् चन्द्रसवर्णमित्यर्थः, अन्यत्र चन्द्रभ्रातरम् । एकयोनित्वादिति भावः । उच्चैःश्रवसः इन्द्राश्वस्य श्रियं हरन्तम् । तत्सरूपमित्यर्थः । तं हयम् आरुरोह । अत्रोच्चैःश्रवसः श्रियं हरन्तमित्युपमा । सा च श्लिष्टविशेषणात् श्लेषसङ्कीर्णा । क्षितिपाकशासन इत्यतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

निजा इति ॥ निजा आत्मीयाः, प्रकाशरूपा उज्ज्वलाकाराः, भास्वररूपाश्च । अश्वान् वारयन्तीत्यश्ववारा अश्वारोहाः । स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम् पद्मरेखाङ्कितहस्तम् । अन्यत्र पद्महस्तम् । जवनो जवशीलः । "जुचङ्क्रम्य-" इत्यादिना युच् । तेनाश्वेन, अन्यत्र तैरश्वैर्यातीति तथोक्तम् । मनुजाः मनोर्जाता नराः तेषामीशं राजानं तं नलं तिग्मदीधितिं सूर्यम् । मयूखा इव अन्वयुः अन्वगच्छन् । यातेर्लङ् झेर्जुसादेशः ॥ ६५ ॥

चलन्निति ॥ वाहवाहोचितवेषपेशलः अश्ववाहोचितनेपथ्यचारुः । 'चारौ दक्षे च पेशलः' इत्यमरः । स नलः महारयं अतिजवनं हयं अलङ्कृत्य चलन् । स्वयं हयस्य भूषणीभूय गच्छन्नित्यर्थः । प्रमोदेन निष्पन्दतराणि अत्यन्तनिश्चलानि अक्षिपक्ष्माणि येषां

---

१. 'तीक्ष्णदीधितिं' इति पाठान्तरम् ।

क्षणादथैष क्षणदापतिप्रभः प्रभञ्जनाध्येयजवेन वाजिना ।
सहैव ताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभिर्बहिः पुरोऽभूत् पुरुहूतपौरुषः ॥ ६७ ॥

ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे ।
मृषामृधं सादिबले कुतूहलान्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥ ६८ ॥

तैरनिमेषदृष्टिभिरित्यर्थः । नगरालयैर्नगरनिवासिभिः, लोकैर्जनैर्व्यलोकि, विस्मयहर्षाभ्यां विलोकित इत्यर्थः । वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

क्षणादिति ॥ अथ अनन्तरं क्षणदापतिप्रभः चन्द्रद्युतिः, पुरुहूतपौरुषः इन्द्रस्येव पौरुषं कर्म तेजो वा यस्य तादृश एष नलः । प्रभञ्जनाध्येयजवेन प्रभञ्जनेन वायुना अध्येयः शिक्षणीयः जवो वेगो यस्य तेन, ततोऽप्यधिकवेगेनेत्यर्थः । वाजिना अश्वेन, क्षणात् ताभिः पूर्वोक्ताभिः जनदृष्टिवृष्टिभिः जनानां दृष्टिपातैः सह । जनैर्दृश्यमान एवेत्यर्थः । बहिः पुरः पुराद्बहिः, बहिःस्थितोऽभूत् । बहिर्योगे पञ्चमी । पूर्वं पुरे दृष्टः क्षणान्तर एव पुराद्बहिर्दृष्ट इति वेगातिशयोक्तिः ॥ ६७ ॥

तत इति ॥ ततः पुराद्बहिर्गमनानन्तरं प्रतीच्छ गृहाण प्रहर जहीति भाषिणी भाषमाण इत्यर्थः । परस्परमन्योन्योपरि, उल्लासितानि प्रसारितानि, शल्यपल्लवानि तोमराग्राणि याभ्यां ते तथोक्ते । 'शल्यं तु तोमरः' इत्यमरः । नलस्य नासीरगते सेनाप्रवर्तिनी । 'सेनामुखं तु नासीरम्' इत्यमरः । सादिबले तौरङ्गिकसैन्ये । कुतूहलान्मृषामृधं मिथ्यायुद्धम्, युद्धनाटकमित्यर्थः । वितेनतुः चक्रतुः । 'मृधमायोधनं सङ्ख्यम्' इत्यमरः ॥ ६८ ॥

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् ।
इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः पयोधिरोधक्षममुत्थितं[1] रजः ॥ ६९ ॥
हरेर्यदक्रामि[2] पदैककेन खं पदैश्चतुर्भिः क्रमणेऽपि तस्य नः ।
त्रपा हरीणामिति नम्रिताननैर्न्यवर्ति तैरर्धनभःकृतक्रमैः ॥ ७० ॥

प्रयातुमिति ॥ इयं धरा भूः समुद्रातिरिक्तेति भावः । अस्माकं प्रयातुं प्रस्थातुम् । कियत्पदं गन्तव्यस्थानं, न किञ्चित्पर्याप्तमित्यर्थः । तत् तस्मात् अम्भोधिरपि स्थलायतां स्थलवदाचरतु, भूरेव भवत्वित्यर्थः । "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ्प्रत्ययः । इतीव इति मत्वेव । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । क्रियानिमित्तोत्प्रेक्षा । निजवेगेन दर्पितैः सञ्जातदर्पैः, वाहैर्नलाश्वैः । पयोधिरोधक्षमं समुद्रच्छादनपर्याप्तम् । रज उत्थितं उत्थापितम् । तथा सान्द्रमिति भावः ॥ ६९ ॥

हरेरिति ॥ यत् खं आकाशम् । हरेरेककेन एकाकिना । "एकादाकिनिच्चासहाये" इति चकारात् कन्प्रत्ययः । पदा पादेन । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । "पद्दन्-" इत्यादिना पदादेशः । अक्रामि अलङ्घि । तस्य खस्य । चतुर्भिः पादैः क्रमणे लङ्घने, कृते

---

१. 'उद्धतं' इति पाठान्तरम् ।

२. ननु 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' इति वृद्धिनिषेधात् 'अक्रमि' इत्येव न्याय्यमिति चेदत्र दीक्षिताः—"कथं तर्हि 'हरेर्यदक्रामि' इति श्रीहर्षः? प्रमाद एवायम् । यदि समाधेयमेवेत्याग्रहः तर्हि निवृत्तप्रेषणात् प्राकृतेऽर्थे णिचि ततश्चिण् बोध्यः" इत्याहुः । तथा सत्यत्र णिज्निमित्तिका वृद्धिर्भविष्यतीति तेषामाशयः ।

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोक्तिषु श्राद्धतयेव सैन्धवाः ।
विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमकारयन् भूरि तुरङ्गमानपि ॥ ७१ ॥

सत्यपीति शेषः । हरीणां वाजिनां विष्णूनां चेति गम्यते । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमरः । नोऽस्माकं त्रपा इतीवेत्यर्थः । गम्यार्थत्वादिवशब्दस्याप्रयोगः । अत एव गम्योत्प्रेक्षा । नम्रितानि नम्रीकृतानि आननानि यैस्तैः हरिभिः । अर्धे नभसि कृतक्रमैः कृतलङ्घनैः सद्भिः । न्यवर्ति निवर्तितम् । भावे लुङ् । यदन्येन पुंसा लघूपायेन साधितं तस्य गुरूपायेन करणं समानस्य लाघवाय भवेदिति भावः । एतेन प्लुतगतिरुक्ता, तत्र गगनलङ्घनस्य सम्भवादिति ॥ ७० ॥

चमूचरा इति ॥ तस्य नृपस्य, चमूचराः सेनाचराः । "चरेष्टच्" । सिन्धुदेशभवाः सैन्धवाः, अश्वाः । 'हयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । "तत्र भवः" इत्यण् । तत्सम्बन्धिनोऽपि सैन्धवाः "तस्येदं" इत्यण् । ते सादिनोऽश्वसादिन इत्यर्थः । जिनोक्तिषु श्राद्धतयेव । जैनदर्शनश्रद्धालुतयेवेत्युत्प्रेक्षा । "प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः" इति मत्वर्थीयो णप्रत्ययः । तं विहारदेशं सञ्चारभूमिं, सुगतालयञ्च । 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति विश्वः । अवाप्य तुरङ्गमान् भूरि बहुलं मण्डलीमपि, मण्डलाकारञ्च । अकारयन् । अपिशब्दोऽवाप्तिसमुच्चयार्थः । अन्यत्र मण्डलीं मण्डलासनमित्यर्थः । बौद्धाः स्वकर्मानुष्ठाने प्रायेण मण्डलासनं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७१ ॥

द्विषद्भिरेवास्य विलङ्घिता दिशो यशोभिरेवाब्धिरकारि गोष्पदम् ।
इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमैः स्थली ॥७२॥
अचीकरच्चारु हयेन या भ्रमीर्निजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।
मरुत् किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य वात्यामयचक्रचङ्क्रमान् ॥

द्विषद्भिरिति ॥ अस्य नलस्य द्विषद्भिरेव, पलायमानैरिति भावः । दिशो लङ्घिताः अस्य यशोभिरेवाब्धिः । गोः पदं गोष्पदमकारि गोष्पद-मात्रः कृतः । "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" इति सुडागमषत्वयोर्निपातः । इतीव इति मत्वेवेत्युत्प्रेक्षा । अन्यसाधारणं कर्म नोत्कर्षाय भवेदिति भावः । तुरङ्गमैर्धारां गतिम् । जातावेकवचनम् । पञ्चापि धारा इत्यर्थः । 'आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पञ्चधाराः' इत्यमरः । अवधीर्यानादृत्य । मण्डलीक्रियाश्रिया मण्डलीकरणलक्ष्म्या, मण्डलगत्यैवेत्यर्थः । स्थली कृत्रिमभूमिः । 'जानपद-' इत्यादिना कृत्रि-मार्थे ङीष् । अमण्डि अभूषि । मडि भूषणे इति धातोर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । इदित्वान्नुमागमः ॥ ७२ ॥

अचीकरदिति ॥ नलः चारु यथा तथा । हयेन प्रयोज्यकर्त्रा निजातपत्रस्य तलस्थले अधःप्रदेशे । 'अधः स्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः । याः भ्रमीः मण्डलगतीः । अचीकरत् कारितवान् । करो-तेर्णौ चङ् । तासु भ्रमिषु विषये मरुदद्यापि वातानां समूहाः वात्याः । "पाशादिभ्यो यः" । अत्र तद्भ्रमयो लक्ष्यन्ते । तन्मयान् तद्रूपान् । चक्रचङ्क्रमान् मण्डलगतीः । वितत्य विस्तीर्य । न शिक्षते किं नाभ्य-स्यते किमित्युत्प्रेक्षा । शिक्षितश्चेत् तथा सोऽपि गतिं कुर्यादिति भावः ।

विवेश गत्वा स विलासकाननं ततः क्षणात् क्षोणिपतिर्धृतीच्छया ।
प्रवालरागच्छुरितं सुषुप्सया हरिर्घनच्छायमिवाम्भसां निधिम् ॥७४॥

वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे ।
न्यवर्ति दृष्टिप्रकरैः पुरौकसामनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिः ॥ ७५ ॥

वायोरप्यसम्भाविता गतीरचीकरदिति भावः ॥ ७३ ॥

विवेशेति ॥ ततः सः क्षोणिपतिः क्षणात् गत्वा धृतीच्छया सन्तोषकाङ्क्षया । प्रवालाः पल्लवाः, अन्यत्र विद्रुमाः । 'प्रवालो वल्लकी-दण्डे विद्रुमे नवपल्लवे' इत्यमरः । तेषां रागेणारुण्येन । छुरितं रूषितम् । घनच्छायं सान्द्रानातपम्, अन्यत्र मेघकान्तिम् । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इति विश्वः । विलासकाननं क्रीडावनम्, अन्यत्र वबयोरभेदात्, बिलासकानां बिलेशयानां सर्पाणाम् । अननं प्राणनम् । सुषुप्सया स्वप्तुमिच्छया, हरिर्विष्णुः । अम्भसां निधिमब्धिमिव विवेश ॥ ७४ ॥

वनान्तेति ॥ अनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिः स्नेहादनुगच्छद्बन्धु-सङ्घसदृशैरित्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः । पुरौकसां दृष्टिप्रकरैः दृष्टिसमूहैः कर्तृभिः । वनान्तपर्यन्तं काननोपान्तसीमाम् । उदकप्रान्तपर्यन्तञ्चेति गम्यते । 'वने सलिलकानने' इत्यमरः । सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा उपेत्य गत्वा । क्रमेण तस्मिन् नले अवतीर्णदृक्पथे अतिक्रान्तदृष्टिविषये सति । न्यवर्ति निवृत्तम् । भावे लुङ् । यथा बन्धुभिः 'ओदकात् प्रियं पान्थ-मनुव्रजेत्' इत्यागमात् प्रवसन्तमनुव्रज्य निवर्त्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

त्वदग्रसूचीसचिवः स कामिनोर्मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ ।
स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्तिभिर्वियोगिहृद्दारुणि दारणायते ॥ ८० ॥
धनुर्मधुस्विन्नकरोऽतिभीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन् ।
प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रुधाक्रुश्यत तेन केतकम् ॥८१॥

कठोरकेतकस्य कर्णिशरस्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । ततः कर्णिशरत्वादेव दुराकर्षतया तदन्तकृत्तेषां वियोगिनां मारकं सत् । मन्मथदेहदाहिना स्मरहरेण, विगीयसे विगर्ह्यसे । द्वेष्यवद्द्वेष्योपकरणमपि असह्यमेव । तदपि हिंस्रश्चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । अत्रेश्वरकर्तृकस्य केतकीविगानस्य तद्गतवियोगिहिंस्रताहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा, व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । सा चोक्तरूपकोत्थापितेति सङ्करः ॥ ७९ ॥

त्वदग्रसूचीति ॥ तव अग्राण्येव सूच्यः सचिवाः सहकारिणो यस्य स तथोक्तः, सः प्रसिद्धः मनोभवः । कामिनी च कामी च कामिनौ तयोः । "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः । दुर्यशसी । अकीर्ति त्यपकीर्ती एव पटाविति रूपकम् । सीव्यति कण्टकस्यूतं करोतीत्यर्थः । किं चेति चार्थः । करपत्रमूर्तिभिः क्रकचाकारैः । 'क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्' इत्यमरः । पत्रैः । वियोगिनां, हृद्येव दारुणि । दारयतीति दारणः विदारकः छेत्ता । स इवाचरतीति दारणायते । "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङन्ताल्लट् । दारणायत इत्युपमा । सा च हृद्दारुणीति रूपकानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ८० ॥

धनुरिति ॥ हे केतक, प्रसूनं धनुर्यस्येति प्रसूनधन्वा पुष्पचापः । "वा संज्ञायाम्" इत्यनङादेशः । अत एव धनुषः मधुना

विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गताप्तये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।
फलानि धूमस्य धयानधोमुखान् स दाडिमे दोहदधूपिनि द्रुमे ॥

मकरन्देन, स्विन्नकरः आर्द्रपाणिः सन् । अत एव तव परागैः रजोभिः, धूलिहस्तयन् पुनःपुनः धूल्युद्वापितहस्तमात्मानं कुर्वन् । अन्यथा धनुःस्रंसनादिति भावः । "तत्करोति" इति ण्यन्ताल्लटश्शत्रादेशः । अतिभीमजापरं अत्यन्तदमयन्त्यासक्तं मां शरसाच्छराधीनं करोति । "तदधीनवचने" इति सातिप्रत्ययः । अन्यथा स्रस्तचापः सन् मां किं कुर्यादिति भावः । इतीत्थं श्लोकत्रयोक्तरीत्या तेन राज्ञा क्रुधा केतकम्, आक्रुश्यत अपराधोद्घाटनेन अघोष्यतेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

विदर्भेति ॥ स नलः । 'तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया ॥' इति शब्दार्णवे । दोहदं चासौ धूपश्च । तदुक्तम् 'मेषामिषाम्बुससेकस्तत्केशामिषधूपनम् । स्थेयानयं प्रयोगा हि दाडिमीफलवृद्धये ॥ मत्स्याज्यत्रिफलालेपैर्मांसैराजाविकोद्भवैः । लेपिता धूपिता सूते फलं तालीव दाडिमी ॥ आविकाथेन संसिक्ता धूपिता तस्य लोमभिः । फलानि दाडिमी सूते सुबहूनि पृथूनि च ॥' इति । तद्वति दाडिमद्रुमे फलानि विदर्भसुभ्रुवो दमयन्त्याः स्तनयोर्या तुङ्गता । तदाप्तये तत्प्राप्तये । तादृगौन्नत्यलाभायेत्यर्थः । अलमत्यन्तं तपस्यतः तपश्चरतः । "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः" इति क्यङ्प्रत्यये, "तपसः परस्मैपदञ्च" इति परस्मैपदम् । धूमस्य दोहदधूमस्य धयन्तीति धयान् पातॄन् । अत्र "आतश्चोपसर्गे" इति उपसर्गग्रहणाननुवृत्तेः पाक्षिकत्वात् "पा-घ्रा-" इत्यादिना अनुप-

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।
फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥८३॥
स्मरार्धचन्द्रेषुनिभे क्रशीयसां स्फुटं पलाशेऽध्वजुषां पलाशनात् ।
स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ॥

सृष्टादपि घेटश्शप्रत्यय इति गतिः । अत एवोक्तं काशिकायां 'केचिदुपसर्ग इति नानुवर्तयन्ति' इति । अधोमुखान् घटानिव । अपश्यदित्युत्प्रेक्षा । फलार्थिन उग्रं तपस्यन्तीति भावः ॥ ८२ ॥

वियोगिनीमिति ॥ असौ नलः, प्रियस्मृतेः दयितस्मरणात्, स्पष्टं व्यक्तम् । उदीतेति इण् गतौ इति धातोः कर्तरि क्तः । उदीरिताः उद्गताः कण्टकाः स्वावयवसूचय एव कण्टका रोमाञ्चाः यस्यास्तामिति श्लिष्टरूपकम् । 'वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः' इति वैजयन्ती । फलान्येव स्तनौ, तावेव स्थानम् । तत्र विदीर्णः रागोऽस्यास्तीति रागि, रक्तवर्णमनुरक्तञ्च । यत्तस्मिन् हृदि, विशद्बीजभक्षणायान्तः प्रविशत् शुकास्यं शुकतुण्डमेव । स्मरस्य, किंशुकं पलाशकुड्मलमेव आशुगो बाणो यस्यास्ताम् दाडिमीमेवं वियोगिनीं विरहिणीं, ऐक्षत अपश्यत् । रूपकालङ्कारः । विः पक्षी, तद्योगिनीमिति च गम्यते ॥ ८३ ॥

स्मरेति ॥ स नलः स्मरस्य योऽर्धचन्द्रः अर्धचन्द्राकारः, इषुः तन्निभे, तत्सदृशे नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एवाह अमरः 'स्युरुत्तरपदे त्वमी—निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः' इति । वियोगिनां हृत्खण्डिनि हृदयभेदिनि । क्रशीयसां कृशतराणाम् । अध्वजुषामध्व-

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।
दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥८५॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनैरपुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।
व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः स शम्बरारेर्बलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

गामिनाम् । पलाशनान्मांसभक्षणाद्धेतोः पलाशे पलमश्नातीति व्युत्पत्त्या पलाशसंज्ञाभाजि किंशुककलिकायामित्यर्थः । अन्वितं सम्बद्धं स्फुटम् । वृन्तं प्रसवबन्धनम् । तदेव कालखण्डजं खण्डं यकृत्खण्डमिति व्यस्तरूपकम् । आलोकत अलोकितवान् । 'कालखण्डं यकृत्समे' इत्यमरः । तच्च दक्षिणपार्श्वस्थकृष्णवर्णो मांसपिण्डविशेषः ॥ ८४ ॥

नवेति ॥ गन्धवहेन वायुना, चुम्बिता स्पृष्टा । अन्यत्र अनुलिप्तेन पुंसा वीक्षिता । मकरन्दशीकरैः पुष्परसकणैः, करम्बिताङ्गी व्यामिश्रितरूपा । अन्यत्र स्विन्नाङ्गीति च गम्यते । स्मितशोभिनः विकासरम्याः, कुड्मला मुकुलाः यस्याः सा मन्दहासमनोहरदन्तमुकुला च गम्यते । दरकम्पिनी वायुस्पर्शादीषत्कम्पा सात्त्विकवेपथुमती च । नव लता वल्ली, तत्सदृशी कान्ता च गम्यते । नृपेण कर्त्रा । दृशा करणेन दरादराभ्यां भयतृष्णाभ्यां उपलक्षितेन सता । पपे पीता, गाढं दृष्टेत्यर्थः । उद्दीपकत्वाद्दरः, प्रियासादृश्यादादरश्च । 'दरोऽस्त्री शङ्कभीगर्तेष्वल्पार्थे त्वव्ययम्' इति वैजयन्ती । अत्र प्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुत नायिकाप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । "विशेषणानां तौल्येन यत्र प्रस्तुत वर्णनात् । अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते ॥" इति लक्षणात् ।

विचिन्वतीरिति ॥ पन्थानं गच्छन्ति नित्यमिति पान्थाः

अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजं परागमन्धङ्करणं वियोगिनाम् ।
स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये तदङ्गभस्मेव शरेषु सङ्गतम् ॥ ८७ ॥
पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहुङ्कृतैर्दशामुदञ्चत्करुणं वियोगिनाम् ।
अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

नित्यपथिकाः । "पन्थो ण नित्यम्" इति णप्रत्ययः पन्थादेशश्च । त एव पतङ्गाः पक्षिणः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इत्यमरः । तेषाम्, हिंसनैर्वधैः, अपुण्यकर्माणि । अलयः कज्जलानीवेत्युपमितसमासः । तेषां छलादित्यपह्नवालङ्कारः । विचिन्वतीः सङ्गृह्णतीः हिंसापापकारिणीरित्यर्थः । चम्पककोरकावलीः । शम्बरारेः स्मरस्य । बलिदीपिकाः पूजादीपिका इवेत्युत्प्रेक्षा । स नलो व्यलोकयत् ॥ ८६ ॥

अमन्यतेति ॥ असौ नलः कुसुमान्येव इषवः कामबाणाः, तेषां गर्भजं गर्भजातम् । वियोगिनामिति कर्मणि षष्ठी । अनन्धाः अन्धाः क्रियन्ते अनेनेत्यन्धङ्करणम् । "अढ्यसुभग-" इत्यादिना च्व्यर्थे ख्युन्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषत्" इत्यादिना मुमागमः । तं परागम्, पुरा पूर्वं, पुरारये पुरहराय । स्मरेण मुक्तेषु शरेषु । सङ्गतं संसक्तं तस्य पुरारेरङ्गे यद्भस्म तदिवामन्यतेत्युत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । पुरा पुरारये ये मुक्तास्त एवैते पुरोवर्तिनः, कुसुमेषव इत्यभिमानः । अन्यथा एषां तदङ्गभस्मसङ्गोत्प्रेक्षानुत्थानादिति ॥ ८७ ॥

पिकादिति ॥ वने श्रोतरि, पिकाद्वक्तुः सकाशात् । भृङ्गहुङ्कृतैः । वियोगिनां दशां अलिहुङ्कारकृतां दुरवस्थामित्यर्थः । उदञ्चत्करुणं विकसद्वृक्षविशेषम् उद्यत्कृपञ्च यथा तथा शृण्वति सति । 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता' इति विश्वः । अनास्थया श्रोतुमनिच्छया

रसालसालः समदृश्यतामुना स्फुरद्द्विरेफारवरोषहुङ्कृतिः ।
समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने जनाय दित्सन्निव तर्जनाभयम् ॥ ८९ ॥
दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनःपुनर्मूर्छ च मृत्युमृच्छ च ।
इतीव पान्थं शपतः पिकान् द्विजान् सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ॥

सूनं प्रसूनमेव करं प्रसारयतीति तथोक्ताम् । अनिष्टकथां करेण वारयन्तीमिव स्थितामित्यर्थः । सूनकरेति रूपकानुप्राणिता गम्योत्प्रेक्षेयम् । स्थलपद्मिनीम् । नलः, दूनः परितप्तः सन् । दूङः कर्तरि क्तः । "ल्वादिभ्य"[1] इति निष्ठानत्वम् । ददर्श ॥ ८८ ॥

रसालेदि ॥ अमुना नलेन स्फुरद्द्विरेफारवः भ्रमरझङ्कार एव रोषेण हुङ्कृतिर्हुङ्कारः सा यस्य सः । समीरलोलैर्वायुचलैः मुकुलैरङ्गुलिभिरिवेति भावः । वियोगिने जनाय । तर्जनाभयम् । दित्सन् दातुमिच्छन्निव स्थितः । ददातेः सन्प्रत्ययः । "सनि मीमा-" इत्यादिना इसादेशः । "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपः । "सस्यार्धधातुके" इति सकारस्य तकारः । रसालसालः चूतवृक्षः, समदृश्यत सम्यग्दृष्टः । द्विरेफेत्यादिरूपकोत्थापितेयं तर्जनाभयजननोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८९ ॥

दिने दिन इति ॥ रे इति हीनसम्बोधने । रे, त्वं दिने दिने । अधिकं तनुरेधि कृशो भव । अस्तेर्लोटि सिप् । "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति धित्वम्, "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इत्येत्वम्,

१. दूङो ल्वादित्वाभावादयं प्रमाद एव । वस्तुतस्तु 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्यादीनां नवानां धातूनां ओदित्वातिदेशात् 'ओदितश्च' इत्यनेन निष्ठानत्वमिति बोध्यम् ।

अलिस्रजा कुड्मलमुच्चशेखरं निपीय चाम्पेयमधीरया दृशा ।
स धूमकेतुं विपदे वियोगिनामुदीतमाशङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥
गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत् प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेसरम् ।
स मारनाराचनिघर्षणस्खलज्ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ॥९२

“श्वसोरल्लोपः” इत्यकारलोपः । पुनःपुनर्मूर्छ्छ च । मृत्युं मरणम् । ऋच्छ चेति । पान्थं नित्यपथिकम्, शपतः शपमानानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । लोहितेक्षणान् रक्तदृष्टीन् । एकत्र स्वभावतः, अन्यत्र रोषाच्चेति द्रष्टव्यम् । पिकान् द्विजान् कोकिलान् पक्षिणो ब्राह्मणांश्च, स नलः, सखेदं ऐक्षिष्ट । स्वस्याप्युक्तशङ्कयेति भावः ॥ ९० ॥

अलिस्रजेति ॥ अलिस्रजा भ्रमरपङ्क्त्या, उच्चशेखरं उन्नतशिरोभूषणं, अलिमलिनाङ्गमित्यर्थः । ‘शिखास्वापीडशेखरौ’ इत्यमरः । चाम्पेयं चम्पकविकारं कुड्मलम् । ‘अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः’ इत्यमरः । नन्वयुक्तमिदम् । ‘न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत्’ इत्यादौ अलीनां चम्पकस्पर्शाभावप्रसिद्धेरिति चेन्न, स्पृशन्त्येव । किं तु स्पृष्टा म्रियन्ते तावतैव स्पर्शाभावप्रसिद्धिरिति क्वचित्कीर्तितः परिहारः । अथ वा चाम्पेयं नागकेसरम् । ‘चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः’ इत्यमरः । अधीरया दृशा निपीय, विक्लवदृष्ट्या गाढं दृष्ट्वा आशङ्कितवान् किञ्चिदनिष्टमुत्प्रेक्षितवान् स नलः । ‘अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः’ इति लक्षणात् । वियोगिनां विपदे । उदीतं उत्थितधूमकेतुम्, अशङ्कत अतर्कयदित्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९१ ॥

गलदिति ॥ स नलः, गलत्परागं निर्यद्रजस्कं, भ्रमिभङ्गिभिः

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः शिलीमुखालीः कुसुमाद्गुणस्पृशः।
स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात् स्मरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः ॥९३
मरुल्ललत्पल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्चरच्चन्दनसारसौरभम्।
स वारनारीकुचसञ्चितोपमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥ ९४ ॥

भ्रमणप्रकारैः, उपलक्षितं, पतत् भ्रश्यत्। प्रसक्तभृङ्गावलि संसक्तालिकुलं, नागकेसरं कुसुमविशेषं, मारनाराचनिघर्षणैः स्मरशरघर्षणैः स्खलन्तः लुठन्तः, ज्वलन्तश्च कणाः स्फुलिङ्गाः, यस्य तं शाणं निकषोपलमिवेत्युत्प्रेक्षा। व्यलोकयत्। 'शाणस्तु निकषः कषः' इत्यमरः ॥ ९२ ॥

तदङ्गमिति ॥ सुगन्धि शोभनगन्धम्। "गन्धस्य" इत्यादिना समासान्त इकारः। तदङ्गं तस्य नलस्य अङ्गमुद्दिश्य लक्षीकृत्य, गुणो गन्धादि मौर्वी च। 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती। तत्स्पृशः तद्युक्ताः। "स्पृशोऽनुदके" इति क्विन्प्रत्ययः। कुसुमादपादानात् पातुकाः धावन्तीः। "लषपत-" इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः। स्वनन्तीः ध्वनन्तीः शिलीमुखालीरलिपङ्क्तीः, बाणपङ्क्तीश्च, अवलोक्य। स्मरः स्वचापात् पौष्पात्, दुर्निर्गता विषमनिर्गताः, ये मार्गणा बाणाः, तद्भ्रमाद्धेतोः, लज्जितोऽभवत्। नूनमिति शेषः। दुर्निर्गतेषवो ह्यधिकं स्वनन्तीति प्रसिद्धम्। अत्र स्वनच्छिलीमुखेषु दुर्निर्गतमार्गणभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः। स च शिलीमुखेति श्लेषानुप्राणितः। तदुत्थापिता चेयं स्मरस्य लज्जितत्वोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ९३ ॥

मरुदिति ॥ मरुता वायुना ललत्पल्लवानां चलत्किसलयानां,

युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचितप्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।
स्मरेषुधीकृत्य धिया भयान्धया स पाटलायाः स्तबकं प्रकम्पितः ॥
मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युतिर्वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ।

कण्टकैः तीक्ष्णाग्रैरवयवैः, क्षतम् । अन्यत्र, लसद्विटनखैः क्षतमिति गम्यते । समुच्चरत् परितः प्रसर्पत्, चन्दनसारस्येव सौरभं यस्य तत् । अत एव वारनारीकुचेन वेश्यास्तनेन, सञ्चितोपमं सम्पादितसादृश्यमित्युपमालङ्कारः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । कुलाङ्गनासु नखक्षताद्यनौचित्याद्वारविशेषणम् । पचेलिमं स्वतः पक्वम् । "कर्म कर्तरि केलिमर उपसङ्ख्यानम्" इति पचेः केलिमच्प्रत्ययः । मालूरफलं बिल्वफलम् । 'बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि' इत्यमरः । स नलो ददर्श ॥ ९४ ॥

युवद्वयीति ॥ युवा च युवतिश्च तयोर्यूनोः, द्वयी मिथुनम् । तस्याः चित्तयोः कर्मणोः । निमज्जने । ण्यन्ताल्ल्युट् । उचितैः क्षमैः, प्रसूनैः पुष्पबाणैः, शून्येतरदशून्यं, पूर्णं गर्भगह्वरं गर्भकुहरं यस्य तम् । पाटलायाः पाटलवृक्षस्य, स्तबकं कुसुमगुच्छम्, भयान्धया भयमूढया, धिया भयजन्यभ्रान्त्येत्यर्थः । स्मरेषुधीकृत्य कामतूणीकृत्य, तथा विभ्रम्येत्यर्थः । अत एव भयात् प्रकम्पितः चकम्पे । अत्र पाटलस्तबके मदनतूणीरभ्रमात् भ्रान्तिमदलङ्कारः । "कविसम्मतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥" इति लक्षणात् ॥ ९५ ॥

मुनिद्रुम इति ॥ अमुना नलेन, वने, कोरकितः सञ्जातकोरकः,

तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥ ९६ ॥
पुरो हठाक्षिप्ततुषारपाण्डरच्छदावृतेर्वीरुधि [1]बद्धविभ्रमाः ।
मिलन्निमीलं विदधुर्विलोकिता नभस्वतस्तं कुसुमेषु केलयः ॥ ९७ ॥

शितिद्युतिः पत्रेषु कृष्णच्छविः, मुनिद्रुमः अगस्त्यवृक्षः, तमिस्रपक्षे त्रुटिकूटेन क्षयव्याजेन, भक्षितम् अभक्षितत्वे कुतः क्षय इति भावः । अत्र कूटशब्देन क्षयापह्नवेन भक्षणारोपादपह्नवभेदः । वैधवं चन्द्रसम्बन्धि । 'विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः' इत्यमरः । कलाकलापं कलासमूहं, वमन् उद्गिरन्, सिंहिकायाः सुतो राहुः, अमन्यत किल । अत्र कोरकित-शितिद्युतित्वाभ्यां मुनिद्रुमस्येन्दुकलाकलापवमनविशिष्टराहुत्वोत्प्रेक्षा । सा चोक्तापह्नवोत्थापितेति सङ्करः ॥ ९६ ॥

पुर इति ॥ पुरोऽग्रे, हठाज्झटित्याक्षिप्ता आकृष्टा, तुषारेण हिमेन, पाण्डराणां छदानां पत्राणां, तुषारवत्पाण्डरस्य छदस्याच्छादकस्य वस्त्रस्य च, आवृतिः आवरणम् येन तस्य नभस्वतः वायोः, वीरुधि लतायाम् । बद्धा अनुबद्धाः, विभ्रमा भ्रमणानि विलासाश्च यासु ताः । कुसुमेषु विषये केलयः क्रीडाः । कुसुमेषुकेलयः कामक्रीडाश्च । विलो-किताः सत्यः तं नलम् । मिलन्ती सजन्ती निमीला मीलनं यस्य तम् । विदधुः, निमीलिताक्षं चक्रुरित्यर्थः । विरहिणामुद्दीपकदर्शनस्य दुस्सहदुःखहेतुत्वादन्यत्र 'नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसक्तमैथुनम्' इति निषेधादिति भावः । अत्र प्रस्तुतनभस्वद्विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुत-कामुकविरहप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ९७ ॥

---

[1] 'नद्धविभ्रमाः' इति क्वचित् पाठः ।

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम् ।
कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः स वन्दमानानभिनन्दति स्म तान् ॥
नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः ।
विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽदत्त न कौमुदी मुदः ॥ ९९ ॥

गता इति ॥ द्रुमाः, यस्या धात्र्याः उत्सङ्गतले, उपरिदेशे अङ्कदेशे च । विशालतां वृद्धिं गताः । तां धात्रीं भुवं मातरञ्च, उपमातरं वा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इत्यमरः । "धः कर्मणि ष्ट्रन्" इति धेटो दधातेर्वा ष्ट्रन्प्रत्ययः । फलगौरवेण फलभरेण सुकृतातिशयेन च हेतुना । अतिमात्रं नामितैः प्रह्वीकृतैः नमेर्मित्व-विकल्पाद्ध्रस्वाभावः । शिरोभिरग्रैरुत्तमाङ्गैश्च । वन्दमानान् स्पृशतोऽभिवादयमानांश्च, तान् प्रकृतान् द्रुमान् । अत एव यच्छब्दानपेक्षा । स नलः, कथं नाभिनन्दति स्म अभिननन्दैवेत्यर्थः । वृक्षाणां क्षेत्रानुरूप-फलसम्पत्तिम्, अपत्यानां मातृभक्तिं च को नाम नाभिनन्दतीति भावः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्यात् पुत्रत्वप्रतीतेः समासोक्ति-रलङ्कारः ॥ ९८ ॥

अत्रातपस्य चन्द्रिकात्वरूपणाय तद्धर्मान् सम्पादयति—**नृपायेति** ॥ वनानिलैः उद्यानवातैः, हिमं शीतलं कृतं हिमितम् । "तत्करोति" इतिण्यन्तात्कर्मणि क्तः । पुष्परसैः वनवातानीतैः मकरन्दैः, सुधीकृतं अमृतीकृतं, तथा केतकरेणुभिः सितं विनिर्मितं शुभ्रीकृतम् । अह्नो महः तेजः अहर्महः आतपः । "रोऽसुपि" इति रेफादेशः । तदेव कौमुदीति व्यस्तरूपकम् । वियोगिने तस्मै नृपाय । मुदः प्रमोदान्, नादत्त न दत्तवती । प्रत्युतोद्दीपकैवाभूदिति भावः ॥ ९९ ॥

वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षादमृतांशुमाननम् ।
पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः कुहूरुताहूयत चन्द्रवैरिणी ॥ १०० ॥
अशोकमर्थान्वितनामताशयागतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान् ।
अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम् ॥ १०१ ॥

वियोगभाज इति ॥ वियोगभाजोऽपि वियोगिनोऽपि नृपस्य । तदाननमेव साक्षादमृतांशुं प्रत्यक्षचन्द्रं पश्यता । अत एव रोषादद्यापि चन्द्रतां न जहातीति क्रोधादिव अरुणचक्षुषा पिकेन । चन्द्रवैरिणी कुहूः निजालाप एव कुहूर्नष्टचन्द्रामावास्येति श्लिष्टरूपकम् । 'कुहूः स्यात्कोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । मुहुराहूयतेत आहूता किमित्युत्प्रेक्षा पूर्वोक्तरूपकसापेक्षेपि सङ्करः । आननचन्द्रस्येयमेव कुहूराह्वयनीया । अस्या एव तत्कान्तिहारित्वसम्भवादिति भावः ॥ १०० ॥

अशोकमिति ॥ एष नलः, पल्लवैः प्रतीष्टानि प्रतिगृहीतानि, संछन्नानि, कामस्य ज्वलदस्त्राणि तद्रूपाणि जालकानि क्षारकाः बालमुकुलगुच्छा येन तम् । पल्लवसंछन्नजालकरूपकामास्त्रमित्यर्थः । अन्यथा तद्दर्शनादेव ते म्रियेरन्निति भावः । अशोकम् । अत एवार्थान्वितनामता नास्ति शोको यस्मिन्नित्यन्वर्थसंज्ञता तत्कृतया आशया । अस्मानप्यशोकान् करिष्यतीत्यभिलाषेण । शरणे रक्षणे साधु समर्थं शरण्यम् । मत्वेति शेषः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति विश्वः । "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः । आगतान् शरणागतानित्यर्थः । गृहान् दारान् शोचन्तीति गृहशोचिनः गृहानुद्दिश्य शोचन्त इत्यर्थः । 'गृहाः पत्न्यां गृहे स्मृताः' इति विश्वः । अध्वगान् प्रोषितान् अवन्तमिव, शरणागतरक्षणे महाफलस्मरणात् ।

विलासवापीतटवीचिवादनात् पिकालिगीतेः शिखिलास्यलाघवात् ।
वनेऽपि तौर्यत्रिकमारराध तं क्व भोगमाप्नोति न भाग्यभाग्जनः ॥१०२
तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने शुका विसृष्टाः[1] पटवस्तमस्तुवन् ।
स्वरामृतेनोपजगुश्च शारिकास्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥ १०३ ॥
इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं पिकोपगीतोऽपि शुकस्तुतोऽपि च ।
अविन्दतामोदभरं बहिः[2] परं विदर्भसुभ्रूविरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

अन्यथा महादोषस्मरणाच्च रक्षन्तमिवेत्यर्थः । अमन्यत ज्ञातवान् । अस्त्रभीरूणां तद्गोपनमेव रक्षोपाय इति भावः ॥ १०१ ॥

विलासेति ॥ विलासवापी विहारदीर्घिका तस्यास्तटे वीचीनां वादनात्पिकानामलीनाञ्च गीतेर्गानात्, शिखिनां मयूराणम्, लास्यलाघवात् नृत्तनैपुण्याच्च । वनेऽपि । तं नलम्, तौर्यत्रिकं नृत्तगीतवाद्यत्रयं, कर्तृ, आरराध आराधयामास । तथा हि—भाग्यभाक् भाग्यवान् जनः क्व । भुज्यत इति भोगः सुखम् । तं नाप्नोति सर्वत्रैवाप्नोतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०२ ॥

तदर्थमिति ॥ जनेन सेवकजनेन, तदर्थं नलप्रीत्यर्थम् । अध्याप्य स्तुतिं पाठयित्वा तस्मिन् वने, विसृष्टाः मुक्ताः । पटवः स्फुटगिरः । शुकास्तं नलम् अस्तुवन् । तथैव शुकवदेव । तदर्थमध्याप्य मुक्ताः । तत्पौरुषस्य नलपराक्रमस्य, गायन्यो गायकाः कृताः गायनीकृताः, शारिकाः शुकवध्वः स्वरामृतेन मधुरस्वरेणेत्यर्थः । उपजगुश्च ॥ १०३ ॥

इतीति ॥ इति इष्टगन्धाढयम् इष्टसौगन्ध्यसम्पन्नं, वनमटन् ।

---

१. 'विमुक्ताः' इति पाठान्तरम् ।
२. 'बहिश्चरम्' इति क्वचित् पाठः ।

करेण मीनं निजकेतनं दधद्द्रुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।
व्यतर्कि सर्वर्तुघने वने मधुं स मित्रमत्रानुसरन्निव स्मरः ॥ १०५॥
लताबलालास्यकलागुरुस्तरुप्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।
असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलाप्लवनो वनानिलः॥ १०६ ॥

'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति वनस्य देशत्वात्कर्मत्वम् । असौ नलः, पिकैः कोकिलैः, उपगीतोऽपि शुकैः स्तुतोऽपि च । परं केवलम् । 'परं स्यादुत्तमानाप्तवैरिदूरेषु केवले' इति विश्वः । बहिः, आमोदभरं सौरभ्यातिरेकमेव अविन्दत । विदर्भसुभ्रूविरहेण हेतुना । आन्तरं आमोदभरं आनन्दातिरेकं, नाविन्दत न लब्धवान् । प्रत्युत दुःखमेवान्वभूदित्यर्थः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति विश्वः ॥ १०४ ॥

करेणेति ॥ स नलः, निजकेतनं निजलाञ्छनं मीनं द्रुमालवालाम्बुषु निवेशशङ्कया प्रवेशभिया करेण दधत् तादृक्छुभरेखाव्याजेन दधान इत्यर्थः । सुर्वर्तुघने सर्वर्तुसङ्कुले । अत्र अस्मिन् वने, मित्रं सखायं, मधुं वसन्तम्, अनुसरन् अन्विष्यन्, स्मर इव व्यतर्कि तर्कित इत्युत्प्रेक्षा ॥ १०५ ॥

लतेति ॥ लता एवाबलाः, तासां लास्यकलासु मधुरनृत्यविद्यासु, गुरुरुपदेष्टेति मान्योक्तिः । तरुप्रसूनगन्धोत्कराणां वृक्षकुसुमसौरभसम्पदां, पश्यतोहरः पश्यन्तमनादृत्य हरः, प्रसह्यापहर्तेत्यर्थः । 'पश्यतो यो हरत्यर्थं स चोरः पश्यतोहरः' इति हलायुधः । पचाद्यच् । "षष्ठी चानादरे" इति षष्ठी । "वाग्दिक्पश्यद्भयो युक्तिदण्डहरेषु" इत्यलुक् । एतेन सौरभ्यमुक्तम् । मधु मकरन्द एव, गन्धवारि गन्धो-

अथ स्वमादाय भयेन मन्थनाच्चिरत्नरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।
निलीय तस्मिन्निवसन्नपांनिधिर्वने तटाको ददृशेऽवनीभुजा ॥१०७॥
पयोनिलीनाभ्रमुकामुकावलीरदाननन्तोरगपुच्छसच्छवीन् ।
जलार्धरुद्धस्य तटान्तभूभिदो मृणालजालस्य निभाद्बभार यः ॥१०८

दकं, तत्र प्रणीतलीलाप्लवनः कृतलीलावगाह इति शैत्योक्तिः । ईदृग्वनानिलः । अमुं नलम्, असेवत । गुणवानेव सेवकः सेव्यप्रियो भवतीति भावः ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ वनालोकनानन्तरं मन्थनाद्भयेन । धनार्थं पुनर्मथिष्यन्तीति भयादिति भावः । चिरात्, उच्चितं सञ्चितं चिरत्नं चिरन्तनम् । "चिरपरुत्परारिप्रगेभ्यः त्नो वक्तव्यः" इति त्नप्रत्ययः । तच्च तद्रत्नाधिकं श्रेष्ठवस्तुभूयिष्ठम् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । स्वं धनम्, आदाय तस्मिन् वने । निलीयान्तर्धाय निवसन् वर्तमानः अपांनिधिरिवेत्युत्प्रेक्षा । तटाकः सरोविशेषः, अवनीभुजा राज्ञा, ददृशे दृष्टः ॥ १०७ ॥

यदुक्तं धनमादायेति तदेवात्र सम्पादयति पय इत्यदिभिः नवभिः श्लोकैः—पय इति ॥ यस्तटाकः, जलेनार्धरुद्धस्य अर्धच्छन्नस्य, तटान्तभूभिदस्तटप्रान्तदेशनिर्गतस्येत्यर्थः । मृणालजालस्य बिसबृन्दस्य निभाद्व्याजादित्यपह्नवालङ्कारः । 'निभो व्याजसदृक्षयोः' इति विश्वः । अनन्तोरगस्य शेषाहेः पुच्छेन सच्छवीत् सवर्णान्, तद्वद्धवलानित्यर्थः । पयोनिलीनानां, अभ्रमुकामुकावलीनां ऐरावतश्रेणीनां रदान् दन्तान् बभार । तत्र एक एवैरावतः अत्र त्वसाङ्ख्या

**तटान्तविश्रान्ततुरङ्गमच्छटास्फुटानुबिम्बोदयचुम्बनेन यः ।
बभौ चलद्वीचिकशान्तशातनैः सहस्रमुच्चैःश्रवसामिव श्रयन् ॥ १०९
सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छलाद्बभावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।
तमस्समच्छायकलङ्कसङ्कुलं कुलं सुधांशोर्बहुलं वहन् बहु ॥ ११० ॥**

इति व्यतिरेकः । अभ्रमुकामुक इति द्वितीयासमासो मधुपिपासुरितिवत् । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । "लषपत-" इत्यादिना कमेरुकञ्प्रत्ययः ॥ १०८ ॥

तटान्तविश्रान्तेति ॥ यस्तटाकः, तटान्ते तटप्रान्ते, विश्रान्ता या तुरङ्गमच्छटा नलानीताश्वश्रेणी तस्याः स्फुटं यथा तथा अनुबिम्बोदयचुम्बनेन प्रतिबिम्बाविर्भावव्याप्त्या निमित्तेन, वीचय एव कशास्तासाम् अन्तशातनैः अग्रताडनैः । 'अश्वादेस्ताडनी कशा' इत्यमरः । चलदुल्ललत् । उच्चैःश्रवसां सहस्रं श्रयन् प्राप्नुवन्निव । बभावित्युत्प्रेक्षा । व्यतिरेकश्च पूर्ववत् । एतेन नलाश्वानां उच्चैःश्रवःसाम्यं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०९ ॥

सिताम्बुजानामिति ॥ यस्तटाकः, अलिभिः, श्यामलितोदरश्रियां श्यामीकृतमध्यशोभानां, सिताम्बुजानां पुण्डरीकाणां, निवहस्य, छलात् । तमस्समच्छायैः तिमिरसवर्णैः, कलङ्कैः सङ्कुलं बहुलं सम्पूर्णं, बह्वनेकं सुधांशोः चन्द्रस्य, कुलं वंशं, वहन् सन् बभौ । अत्र छलशब्देन पुण्डरीकेषु विषयापह्नवेन चन्द्रत्वारोपादपह्नवभेदः । व्यतिरेकस्तु पूर्ववत् ॥ ११० ॥

रथाङ्गभाजा कमलानुषङ्गिणा शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा।
सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥१११॥
तरङ्गिणीरङ्कजुषः स्ववल्लभास्तरङ्गरेखा बिभरांबभूव यः।
दराद्गतैः कोकनदौघकोरकैर्धृतप्रवालाङ्कुरसञ्चयश्च यः ॥ ११२ ॥

रथाङ्गेति ॥ यस्तटाकः रथाङ्गं चक्रवाकः चक्रायुधं च। यद्यपि चक्रवाके रथाङ्गनामेति प्रयोगो रूढः, तथापि प्रायेणास्य चक्रशब्दपर्यायत्वेन प्रयोगदर्शनात् तस्यैवास्यापि उभयत्र प्रयोगं मन्यते कविः। तद्भाजा। भजो ण्विः। कमलैः कमलया च, अनुषङ्गिणा संसर्गवता, शिलीमुखस्तोमसखेन अलिकुलसहचरेण। अन्यत्र सखिशब्दः सादृश्यवचनः, तत्सवर्णेनेत्यर्थः। मृणालं शेषाहिरिवेत्युपमितसमासः। तद्भुवा तदाकारेण। अन्यत्र मृणालमिव शेषाहिः तद्भुवा तदाधारकेण, शार्ङ्गिणा विष्णुना, सरोजिनीनां स्तम्बाः गुल्माः। 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरः। तेषां कदम्बस्य कैतवान्मिषात्, अन्वयायि अनुयातोऽधिष्ठित इति यावत्। अत्रापि कैतवशब्देन स्तम्बत्वमपह्नुत्य तत्र शार्ङ्गित्वारोपादपह्नवभेदः ॥ १११ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ किञ्च, यस्तटाकः, अङ्कजुषः अन्तिकभाजः उत्सङ्गसङ्गिनीश्च। तरङ्गरेखास्तरङ्गराजीरेव स्ववल्लभास्तरङ्गिणीरिति व्यस्तरूपकम्। बिभरांबभूव बभार। "भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च" इति विकल्पादाम्प्रत्ययः। किञ्च यस्तटाकः, दरोद्गतैः ईषदुद्बुद्धैः, कोकनदौघकोरकैः रक्तोत्पलषण्डकलिकाभिः, धृतप्रवालाङ्कुरसञ्चयः धृत-

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य यश्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
नलेन मेने सलिले निलीनयोस्त्विषं विमुञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥११३
चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणैरबालशैवाललतापरम्पराः ।
ध्रुवं दधुर्बाडवहव्यवाडधस्स्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥ ११४ ॥
प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।
धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनी यत्प्रभवाप्सरायिता ॥११५॥

विद्रुमाङ्कुरनिकरश्चेति । अत्रापि कोकनदौघकोरकाणां विद्रुमत्वेन रूपणा-द्रूपकमेव ॥ ११२ ॥

महीयस इति ॥ यस्तटाकः, महीयसः महत्तरस्य, गौरस्य च, मेचकस्य च पङ्कजमण्डलस्य सितासितसरोजषण्डयोः, छलेन सलिले निलीनयोः विधुकालकूटयोः, सितासितयोरिति भावः । त्विषं विमुञ्चन् विसृजन्निव नलेन मेने । अत्र छलेन विमुञ्चन्निवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ११३ ॥

चलीकृता इति ॥ यत्र यस्मिन् तटाके तरङ्गरिङ्गणैः तरङ्ग-कम्पनैः, चलीकृताः चञ्चलीकृताः, अबालानां कठोराणां, शैवाललतानाम् परम्पराः पङ्क्तयः, हव्यं वहतीति वव्यवाडग्निः । "वहश्च" इति ण्विप्रत्ययः । तस्य च्छन्दोमात्रविषयत्वादनादरेण भाषायां प्रयोगः । बाडवहव्यवाहो बडवाग्नेः, अधःस्थित्या अन्तरवस्थानेन, प्ररोहत्तमो बहिःप्रादुर्भवत्तमो भूमा येषां ते च ते धूमाश्च तेषां भावस्तत्ता तां दधुः, बहिरुत्थितधूमपटलवद्बभुरित्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥११४॥

प्रकाममिति ॥ आदित्यं सूर्यम्, अवाप्य । प्रकामं कण्टकैः

यदम्बुपूरप्रतिबिम्बितायतिर्मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्रुमः ।
निमज्य मैनाकमहीभृतः सतस्ततान पक्षान् धुवतः सपक्षताम्॥११६
पयोधिलक्ष्मीमुषि केलिपल्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
स तत्र चित्रं विहरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः ॥११७॥

नालगतैस्तीक्ष्णाग्रैरवयवैः, करम्बिता दन्तुरिता । अन्यत्र आदित्यं अदितिपुत्रमिन्द्रम्, अवाप्य कण्टकैः पुलकैः करम्बिता । अत एव आमोदभरं परिमलसम्पदं, आनन्दसम्पदञ्च । विवृण्वती प्रकटयन्ती । दिवा दिवसे धृतानि स्फुटश्रीगृहाणि पद्मानि यस्य सः विग्रहः स्वरूपं यस्यास्सा । अन्यत्र दिवा स्वर्गेण स्फुटश्रीगृहं उज्ज्वलशोभास्पदं, विग्रहो देहो यस्यास्सा, स्वर्लोकवासिनीत्यर्थः । यस्तटाकः, प्रभवः कारणं यस्यास्सा । यजन्या सरोजिनी अप्सरायिता अप्सरा इवाचरिता । उपमानात् "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् । ततः कर्तरि क्तः । "ओजसोऽप्सरसो नित्यम्" इति सकारलोपः । श्लिष्टविशेषणेयमुपमा ॥ ११५ ॥

यदिति ॥ यस्य तटाकस्याम्बुपूरे, प्रतिबिम्बितायतिः प्रतिफलितायामः, मरुत्तरङ्गैः वातवीजनैः, तरलश्चलः तटद्रुमः, निमज्य सतः वर्तमानस्य, पक्षान् पत्राणि धुवतः कम्पयतः । मैनाकमहीभृतः मैनाकाद्रेः, सपक्षतां सदृशतां पक्षवत्ताञ्च ततानेत्युपमा ॥ ११६ ॥

पयोधीति ॥ अथ स नैषधो निषधानां राजा नलः ।[2] जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । पयोधिलक्ष्मीमुषि तत्सदृश इत्यर्थः । तत्र केलिपल्वले क्रीडासरसि, रिरंसूनां रन्तुमिच्छूनां, हंसीनां कलनादेषु

---

१. 'विचरन्तम्' इति पाठान्तरम । २. १-३६तमश्लोकव्याख्या दृश्यताम् ।

प्रियासु बालासु रतिक्षमासु च द्विपत्रितं पल्लवितञ्च बिभ्रतम् ।
स्मरार्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ॥११८॥

मधुरस्वरेषु, सादरं सस्पृहम् । अत एवान्तिके तत्समीपे विहरन्तं चरन्तम् । चित्रमद्भुतं, हिरणमयं सुवर्णमयम् । दाण्डिनायनादिना निपातनात्साधुः । हंसं अबोधि ददर्शेत्यर्थः । "दीपजन-" इत्यादिना कर्तरि चिण् ॥

पुनस्तमेव विशिनष्टि—**प्रियास्विति** ॥ बालासु अरतिक्षमासु, किञ्चिदासन्नयौवनास्वित्यर्थः । अन्यथा रागाङ्कुरासम्भवात् । रतिक्षमासु युवतिषु चेति द्विविधासु प्रियासु विषये क्रमात् । चञ्च्वोः त्रोट्योः । 'चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियाम्' इत्यमरः । चरणद्वयस्य च मिषेण, द्विपत्रितं सञ्जातद्विपत्रं, पल्लवितं सञ्जातपल्लवञ्च, चञ्च्वोर्द्वयोः संपुटितत्वेन साम्याद्द्विपत्रितत्वम् । चरणयोस्तु विसृमराङ्गुलित्वेन पल्लवसाम्यात् पल्लवितत्वम् । राजहंसानां लोहितचञ्चुचरणत्वात् तन्मिषेणेत्युक्तम् । स्मरार्जितं स्मरेणैव वृक्षरोपकेणोत्पादितमित्यर्थः । राग एव महीरुहः, तस्याङ्कुरं रागमहीरुहाङ्कुरं, बिभ्रतम् । चञ्चुपुटमिषेण द्विपत्रितं बालिकागोचररागं चरणमिषेण पल्लवितं युवतिविषयरागञ्च बिभ्रतमित्यर्थः । सः हंसं अबोधीति पूर्वेणान्वयः । "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुम्प्रतिषेधः । वृक्षाङ्कुरः प्रथमं द्विपत्रितो भवति, पश्चात् पल्लवित इति प्रसिद्धम् । अत्र रागं बिभ्रतमिति हंसविशेषणाद्रागस्य हंसाधिकरणत्वोक्तेः प्रियास्वधिकरणभूतास्विति उपाध्यायविश्वेश्वरभट्टारकव्याख्यानं प्रत्याख्येयम्, अन्यनिष्ठस्य रागस्य अन्याधिकरणत्वायोगात् । न

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम् ।
प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥
अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥१२०

चायमेक एव उभयनिष्ठ इति भ्रमितव्यम् । तस्येच्छापरपर्यायस्य तथात्वायोगात् । अन्यथा बुद्ध्यादीनामपि तथात्वापत्तौ सर्वसिद्धान्तविरोधाद्विषयानुरागाभावप्रसङ्गाच्च । उभयोरपि रागित्वसाम्यादुभयनिष्ठत्वभ्रमः केषाञ्चित् । तस्मात्कामिनोरन्योन्याधिकरणरागयोरन्योन्यविषयत्वमेव नाधिकरणत्वमिति सिद्धम् । प्रियास्विति विषयसप्तमी न त्वधिकरणसप्तमीति सर्वं रमणीयम् । अत्र रागमहीरुहाङ्कुरमिति रूपकम्, चञ्चुचरणमिषेणेत्यपह्नवानुप्राणितमिति सङ्करः । तेन च बाह्याभ्यन्तररागयोर्भेदेऽपि तदभेदरूपातिशयोक्त्युत्थापिता चञ्चुचरणव्याजेनान्तरितस्यैव रागस्य बहिरङ्कुरितत्वोत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥

महीमहेन्द्र इति ॥ महीमहेन्द्रः भूदेवेन्द्रः, स नलः, एकान्तं नितान्तं मनोविनोदयतीति तथोक्तम् । तं शकुन्तं पक्षिणं, क्षणं अवेक्ष्य । प्रियावियोगान्निर्भरमतिमात्रं विधुरो दुःस्थोऽपि मनागीषत्कुतूहलाक्रान्तमनाः कौतुकचित्तः, अभूत् तं ग्रहीतुकामोऽभूदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

ननु कथमीदृशे चापल्ये प्रवृत्तिरस्य धीरोदात्तस्येत्याशङ्क्य नात्र जन्तोः स्वातन्त्र्यं किं तु भाव्यर्थानुसारिणी विधातुरिच्छैव तथा प्रेरयतीत्याह—**अवश्येति** ॥ अवश्यभव्येषु अवश्यंभाव्यर्थेषु विषये । "भव्यगेय-" इत्यादिना कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातः । "लुम्पेदव्यमः

अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदा निदद्रावुपपल्वलं खगः ।
स तिर्यगावर्जितकन्धरः शिरः पिधाय पक्षेण रतिक्लमालसः ॥१२१॥
सनालमात्माननिर्जितप्रभं ह्रिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ।
अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरञ्च किम् ॥१२२

कृत्ये" इत्यवश्यमो मकारलोपः । अनवग्रहग्रहा अप्रतिबन्धनिर्बन्धा, निरङ्कुशाभिनिवेशेति यावत् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमः' इति विश्वः । वेधसः स्पृहा विधातुरिच्छा, यया दिशा धावति येन अध्वना प्रवर्तते । तयैव दिशा । भृशावशात्मना अत्यन्तपरतन्त्र-स्वभावेन, जनस्य चित्तेन तृणेन वात्या वातसमूह इव । पाशादिभ्यो यः । अनुगम्यते । वेधसः स्पृहा कर्म ॥ १२० ॥

चिकीर्षितार्थे दैवानुकूल्यं कार्यतो दर्शयति—**अथेति** ॥ अथ नलदृष्टिपथप्राप्त्यनन्तरं, रतिक्लमालसः स खगो हंसः, तदा नलकुतूहल-काल एव क्षणं, एकः पादो यस्यां क्रियायामित्येकपादिका एकपादेनाव-स्थानम् । मत्वर्थीयः ठन्प्रत्ययः । "तद्धितार्थ-" इत्यादिना सङ्ख्या-समासः । "यस्येति च" इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावेन ताद्रूप्याभावान्न पादः पदादेशः । तामेकपादिकां, अवलम्ब्य । तिर्यगावर्जितकन्धरः आवर्तितग्रीवस्सन्, पक्षेण शिरः पिधाय, उपपल्वलं पल्वलसमीपे, निदद्रौ सुष्वाप । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । "स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तु-वर्णनम्" इति लक्षणात् ॥ १२१ ॥

सनालमिति ॥ स नलः, तं निद्राणं हंसम्, आत्माननिर्जित-प्रभं निजमुखनिराकृतशोभम् । अत एव ह्रिया नतं सनालं नालसहितं, काञ्चनं सौवर्णं, अम्बुजन्म अम्बुजं किम् । तथा विद्रुमदण्डेन प्रवाल-

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः खगास्तमाचुक्रुशुरारवैः खलु ॥
न जातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः ।
अवादि तेनाथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥१२९

तत्पल्वलं सरः प्रविहाय । प्रयान्त्याः गच्छन्त्याः श्रियो लक्ष्म्याः, चलद्भ्यां पदाम्भोरुहनूपुराभ्यां, उपमा साम्यं यस्यास्सा कलहंसमण्डली कूले चुकूज । स्वयूथ्यभ्रंशे तेषां कूजनं स्वभावः । अत्र हंसेनैव सह गच्छन्त्याः सरःशोभायाः, श्रीदेव्या सहाभेदाध्यवसायेन कूजत्कलहंसमण्डल्यां तन्नूपुरत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उपमाशब्दोऽपि मुख्यार्थानुपपत्तेः सम्भावनालक्षक इत्यवधेयम् ॥ १२७ ॥

न वासयोग्येति ॥ इयमीदृग्वसुधा वासयोग्या निवासार्हा न । कुतः । अङ्ग भो यस्याः वसुधायाः, उज्झितस्थितिः त्यक्तमर्यादः, ईदृशः अनपराधपक्षिधारकः त्वं पतिः पालकः, इतीत्थं खगाः क्षितिं प्रहाय नभ आश्रिताः। तं नलं आरवैः उच्चध्वनिभिः, आचुक्रुशुः खलु । उक्तरीत्या सनिन्दोपालम्भं चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥ १२८ ॥

न जातरूपेति ॥ इयं ईदृक्, जातरूपच्छदैः सुवर्णपक्षैः, जातरूपता उत्पन्नसौन्दर्यत्वं, द्विजस्य पक्षिणः, न दृष्टा । हिरण्मयः पक्षी कुत्रापि न दृष्टपूर्व इत्यर्थः । इति मुहुः स्तुवन् । स जनाधिनाथः, अथास्मिन्नन्तरे करपञ्जरस्पृशा करतलगतेन, मानसं मानससरः, ओकः स्थानं यस्य तेन मानसौकसा तेन हंसेन । 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः' इत्यमरः । अवादि उक्तः । वदेः कर्मणि लुङ् ॥ १२९ ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।
तवार्णवस्येव तुषारशीकरैर्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥१३०॥
न केवलं प्राणिवधो वधो मम त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।
विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥ १३१
पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा न तेषु हिंसारस एष पूर्यते ।
धिगीदृशं ते नृपतेः कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि ॥१३२

तदेव चतुर्भिराह—**धिगस्त्विति** ॥ हेम्नो जन्म येषां तान् हेमजन्मनः हैमान्, मम पक्षान् पत्राणि, समीक्ष्य तृष्णातरलं आशावशगं, भवन्मनः धिगस्त्विति निन्दा । 'धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः' इत्यमरः । 'धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इति धिग्योगान्मन इति द्वितीया । तुषारशीकरैर्हिमकणैः, अर्णवस्येव, तव अमीभिः पक्षैः कियान् । कमलायाः लक्ष्म्याः कमलस्य जलस्य च, उदयो वृद्धिः, भवेत् । न कियानपीत्यर्थः ॥ १३० ॥

न केवलमिति ॥ हे नृप, त्वदीक्षणात् त्वन्मूर्तिदर्शनात्, विश्वसितान्तरात्मनो विस्रब्धचित्तस्य विश्वस्तस्येत्यर्थः । मम वधः केवलं प्राणिवधः प्राणिमात्रवधः न भवति, किं तु विश्वासघातपातकमित्यर्थः । ततः किमत आह—विश्वासजुषां विस्रम्भभाजां द्विषामपि निबर्हणं हिंसनं धर्मधनैर्धर्मपरैर्मन्वादिभिः विशिष्यातिरिच्य विगर्हितं अत्यन्तं निन्दितमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

पदे पद इति ॥ रणोद्भटाः रणेषु प्रचण्डाः भटा योधाः पदे पदे सन्ति सर्वत्र सन्तीत्यर्थः । वीप्सायां द्विर्भावः । एषः हिंसारसः हिंसारागः,

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तयः ।
त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी घृणीयते[1] ॥
इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः ।
दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥१३४॥

तेषु भटेषु न पूर्यते । अत्र काकुः—न पूर्यते किमित्यर्थः । नृपतेर्महाराजस्य ते तव ईदृशमवध्यवधरूपं कुविक्रमं कुत्सितपराक्रमं धिक् । यः कुविक्रमः कृपाश्रये कृपाविषये अनुकम्पनीये कृपणे दीने पतत्रिणि क्रमत इति शेषः ॥ १३२ ॥

फलेनेति ॥ यस्य मम मुनेरिव वारिभूरुहां जलाशयरुहाणां पद्मिनीनाम् । अन्यत्र वारिरुहां भूरुहाञ्च, फलेन मूलेन च, इत्थमनेन दृश्यमानप्रकारेण वृत्तयो जीविकाः । तस्मिन्नप्यनपराधेऽपीति भावः । दण्डधारिणा दण्डप्रयोक्त्रा, अदण्ड्यदण्डकेनेत्यर्थः । पत्या त्वया हेतुना । अद्य धरणी कथं न घृणीयते न जुगुप्सते । जुगुप्सत एवेत्यर्थः । 'घृणाजुगुप्साकृपयोः' इति विश्वः । घृणीयते कण्ड्वादियगन्ताल्लट् । तत्र पाठे "घृणीङ्" इति ङित्करणादात्मनेपदम् । अकार्यकारिणं भर्तारमपि गर्हन्ते गृहिण्य इति भावः ॥ १३३ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं, स खगो हंसः, तं नृपं, ईदृशैः सनिन्दोपालम्भैरित्यर्थः । वाङ्मयैर्वाग्विकारैः । "एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति" इति मयट्प्रत्ययः । पक्षिकथनादाश्चर्यं चित्रम्, परैः स्वकार्योद्घाटनादपत्रपा वैलक्ष्यम्, परार्तिदर्शने तन्निवर्तनेच्छा कृपा, ताभिः सह वर्तत इति सचित्रवैलक्ष्यकृपं विरचय्य विधाय । "ल्यपि लघुपूर्वात्" इत्ययादेशः । दयासमुद्रे तदाशये तच्चित्ते कारुण्यरसापगाः करुणा-

---

१. 'हृणीयते' इति पाठान्तरम् ।

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।
गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥१३५
मुहूर्तमात्रं भवनिन्दया दयासखाः सखायः स्रवदश्रवो मम ।
निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तरस्त्वयैव मातः सुतशोकसागरः ॥ १३६ ॥

रसनदीः गिरः अतिथीचकार प्रवेशयामासेत्यर्थः । समुद्रे नदीप्रवेशो युक्त इति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ १३४ ॥

ता एव गिरः प्रपञ्चयति—**मदेकपुत्रेति** ॥ तत्र तावद्दैवमुपालभते—हे विधे, जननी माता, अहमेवैकः पुत्रो यस्याः सा मदेकपुत्रा, स्वनाशे तस्या गत्यन्तरं नास्तीत्यर्थः । जरातुरा स्वयमप्यशक्तेत्यर्थः । वरटा स्वभार्या । 'हंसस्य योषिद्वरटा' इत्यमरः । नवप्रसूतिरचिरप्रसवा, तपस्विनी शोच्या । 'तपस्वी तापसे शोच्ये' इति वैजयन्ती । एष जनः स्वयमित्यर्थः । तयोर्जायाजनन्योः, गतिः शरणम् । तं जनं अर्दयन् पीडयन् विधे अहो विधातः । अर्दयन्नित्यत्र "सम्बोधने च" इति सम्बोधनार्थे लट शत्रादेशः । त्वां करुणा नो रुणद्धि, मत्पीडनान्न निवारयतीति काकुः । न रुणद्धि किमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अथ मातरं शोचति—**मुहूर्तेति** ॥ हे मातः, मम सखायः सुहृदः दयासखाः सदयाः । अत एव स्रवदश्रवः सन्तः । अश्रु नेत्राम्बु । 'रोदनञ्चास्रमश्रु च' इत्यमरः । मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रं भवनिन्दया संसारगर्हणेन निवृत्तिं शोकोपरतिं एष्यन्ति । किं तु, त्वयैव सुतशोक एव सागरः । परमत्यन्तं दुःखेनोत्तीर्यत इति दुरुत्तरो दुस्तरः । तरतेः कृच्छ्रार्थे खल्प्रत्ययः ॥ १३६ ॥

मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।
विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षणः ॥
कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।
वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता लिपिर्ललाटंतपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

अथ भार्यां शोचति—**मदर्थेति** ॥ हे प्रिये, मह्यमिमे मदर्थे । "अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या" । तयोः सन्देशमृणालयोर्वाचिकबिसयोः मन्थरः तत्प्रेषणे विलम्बितप्रवृत्तिः प्रियः कियद्दूरे कियति दूरे देशे वर्तत इति त्वया उक्ते पृष्टे सतीत्यर्थः । अथ प्रश्नानन्तरं रुदतः अनिष्टोच्चारणाशक्त्या अश्रूणि विमुञ्चतः पक्षिणः इतो गच्छतो गतान् खगान् विलोकयन्त्याः तव सः क्षणः कालः, कीदृग्भविता भविष्यति वज्रपातप्राय इति भावः । भवतेः कर्तरि लुट् ॥ १३७ ॥

कथमिति ॥ हे विधातः, प्रियायाः वरटायाः शैत्यमृदुत्वशिल्पिनः तादृक्तदङ्गशैत्यमार्दवनिर्माणकुशलात् तव पाणिपङ्कजात् पङ्कजमृदुशिशिरात् पाणेरित्यर्थः । मयि विषये 'वल्लभया वियोक्ष्यसे' इत्येवंरूपा, अत एव ललाटं तपन्ति दहन्तीति ललाटंतपानि । "असूर्यललाटयोर्दृशितपोः" इति खच्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषत्-" इत्यादिना मुमागमः । तानि निष्ठुराणि कर्णकठोराणि चाक्षराणि यस्याः सा, लिपिरक्षरविन्यासः, कथं निर्गता निस्सृता । अत्र कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिकथनाद्विषमालङ्कारः । "विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद्विषमालङ्कृतिस्त्रिधा ॥" इति लक्षणात् ॥ १३८ ॥

अपि स्वयूथ्यैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं बतोदिता ।
मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वया विचित्राङ्गि विपद्यते यदि ।
तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥

तवापि हा हा विरहात्क्षुधाकुलाः कुलायकूलेषु विलुठ्य तेषु ते ।
चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥१४१॥

अपीति ॥ अपि चेत्यपेरर्थः, अद्यास्मिन् दिने । "सद्यःपरुत्-" इत्यादिना निपातः । स्वस्य यूथ्यैर्यूथभवैः सहचरैर्हंसैः कर्तृभिः अशनिक्षतोपमं वज्रप्रहारप्राय मम इमं वृत्तान्तं अनर्थवार्तां उदिता उक्ता सती । वदेर्ब्रूञर्थस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । "वचिस्वपि-" इत्यादिना सम्प्रसारणम् । हे लोलाक्षि चञ्चलाक्षि, दशापि दिशां मुखानि शून्यानि अलक्ष्यलक्षकानि विलोकयिष्यसि असंशयं संशयो नास्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । बतेति खेदे ॥ १३९ ॥

ममैवेति ॥ हे विचित्राङ्गि लोहितचञ्चुचरणत्वाद्विचित्रगात्रि। मम शोकेनैव मद्विपत्तिदुःखेनैव, विदीर्णवक्षसा विदारितहृदयया त्वया विपद्यते म्रियते यदि, तर्हि दैवेन हतोऽपि, स्फुटं व्यक्तम्, पुनः हतोऽस्मि । हेति विषादे । 'हा विस्मयविषादयोः' इति विश्वः । कुतः ? यतः ते शिशवः परासवः मातुरप्यभावे पोषकाभावान्मृताः । अतः शिशुमरणभावनया च द्विगुणितं मे मरणदुःखं प्राप्तमित्यर्थः ॥ १४० ॥

ननु मन्मृतौ तेषां कथं मरणमत आह—**तवेति** ॥ हे प्रिये, बहुभिः मनोरथैः चिरेण लब्धाः कृच्छ्रलब्धा इत्यर्थः । अस्फुटितेक्षणाः

**सुताः कमाहूय चिराय चुङ्कृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति।
कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स स्रुतस्य सेकाद्बुबुधे नृपाश्रुणः॥**
**इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः।
रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय॥ १४३॥**

अद्याप्यनुन्मीलिताक्षाः मम ते शिशवः। तत्रापि, न केवलं ममैवेति भावः। विरहाद्विपत्तेः क्षुधाकुलाः क्षुत्पीडिताः, तेषु स्वसम्पादिते-ष्वित्यर्थः। कुलायकूलेषु नीडान्तिकेषु। 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः। विलुठ्य परिवृत्य क्षणेन गताः मृतप्रायाः। हा हेति खेदे॥ १४१॥

सुता इति॥ हे सुताः, चुङ्कृतै चुङ्कारैः, चिराय चिरं कं आहूय कमप्याहूय कं प्रति कमपि प्रति मुखानि कम्प्राणि चञ्चलानि विधाय कथासु शिष्यध्वं कथामात्रशेषा भवत। कुत्रापि पित्रोरदर्शनात् म्रियध्वम्। प्राप्तकाले लोट्। मरणकालः प्राप्त इत्यर्थः। इति इत्युक्त्वेत्यर्थः। गम्य-मानार्थत्वादप्रयोगः। प्रमील्य मूर्छित्वा। स हंसः स्रुतस्य दयार्द्रभावात् प्रवहतः। नृपस्य अश्रुणो बाष्पस्य सेकाद्बुबुधे संज्ञां लेभे। प्रायेणात्र स्वभावोक्तिरूह्या॥ १४२॥

अथ 'सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैः' इति काव्यलक्षणाद्वृत्तान्तरेण श्लोक-द्वयमाह—**इत्थमिति**॥ इत्थं विलपन्तं परिदेवमानं अमुं हंसं, अवनि-पालो नलः, दीनेष्वार्तेषु, दयालुतया कारुणिकतया रूपमाकृतिः, अदर्शि अपूर्वत्वादवलोकितम्। यस्मै यदर्थं रूपदर्शनार्थमेव, धृतो गृहीतः, असि। अथ यथेच्छं गच्छ इत्यभिधाय अमुञ्चत् मुक्तवान्। दोधकवृत्तमेतत्।

आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्
प्राक्छोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् ।
चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन
नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् ॥ १४४ ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

"दोधकवृत्तमिदं भभाभा गौ" इति लक्षणात् ॥ १४३ ॥

आनन्देति ॥ स हंसः, चक्रनिभचङ्क्रमणस्य मण्डलाकार-भ्रमणस्य, छलेन नीराजनां जनयतां कुर्वतां निजबान्धवानां बन्धमुक्तं बन्धवा नीराजयन्तीति समयाचारः । प्राङ्मोचनात् पूर्वं, शोकेन निर्गमिता निस्सारिताः ये नेत्रपयःप्रवाहाः बाष्पपूराः, तानानन्दजाश्रुभिरानन्दबाष्पैः, अनुस्रियमाणमार्गान् अनुगम्यमानमार्गान् चक्रे कृतवान् । अत्र पक्षिणां स्वभावसिद्धं बन्धमुक्ते स्वयूथ्यभ्रमण, छलशब्देनापह्नुत्य तत्र नीराजनत्वारोपादपह्नवभेदः । अत्र चमत्कारकारित्वान्मङ्गलाचरणरूपत्वाच्च सर्वत्र सर्गान्तश्लोकेषु आनन्दशब्दप्रयोगः । यथाह भगवान् महाभाष्यकारः "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते । वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति । अध्येतारः प्रवक्तारो भवन्ति" इति । वसन्ततिलका वृत्तम् । "उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः" इति लक्षणात् । सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः । यथाह दण्डी— "सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् ॥" इति ॥ १४४ ॥

अथ कविः काव्यवर्ण्यनामाख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं श्लोक-

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥ १४५ ॥

निबन्धनेनाह—श्रीहर्षमिति ॥ कविराजराजिमकुटानां विद्वच्छ्रेष्ठश्रेणि-मौलीनां, अलङ्कारः अलङ्कारभूतः, हीरः वज्रमणिः, श्रीहीरो नाम विद्वान् जितः इन्द्रियचयो येन तं श्रीहर्षं श्रीहर्षनामकं यं सुषुवे जनयामास । मामल्लदेवी नाम स्वमाता सा च यं, सुषुवे । तस्य श्रीहर्षस्य, यच्चिन्तामणिमन्त्रस्य चिन्तनं उपासना । तस्य फले फलभूते शृङ्गारभङ्ग्या शृङ्गाररसवृत्त्या, चारुणि । निषधानां जनपदान राजा नैषधः नलः, तदीयचरिते नलचरितनामके, महाकाव्ये, अयं आदिः प्रथमः सर्गः, गतः समाप्त इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शार्दूलविक्रीडितमेतत् । "सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥ १४५ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
प्रथमः सर्गः समाप्तः ।

द्वितीयः सर्गः

अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।
वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ १ ॥
अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।
करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चञ्चुपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधिगत्येति ॥ अथ मोचनानन्तरं स द्विजः पक्षी विप्रश्च । 'दन्तविप्रण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । जगत्यधीश्वरात् क्ष्मापतेः भुवनपतेश्च । 'जगती भुवने क्ष्मायाम्' इति विश्वः । पुरुषोत्तमात् पुरुषश्रेष्ठात् विष्णोश्च । ततः तस्मात् प्रकृतान्नलात्, अन्यत्र प्रसिद्धाच्च । मुक्तिं मोचनं निर्वाणञ्च । अधिगत्य प्राप्य य अनन्दो वचसामपि न गोचरः वक्तुमशक्यः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादेरवाङ्मनसगोचरश्च । तमानन्दं परमानन्दञ्च, अविन्दतालभत । विदेर्लाभार्थात् "कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इत्यात्मनेपदम् । "शेमुचादीनाम्" इति नुमागमः । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणादुभयश्लेषानुपपत्तेर्भेदान्तरानवकाशा- ल्लक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधमन्तरेणासम्भवाद्ध्वनिरेवायम् । ब्राह्मणस्य विष्णो- र्मोक्षानन्दप्राप्तिलक्षणार्थान्तरप्रतीतेर्न श्लेषः प्रकृताप्रकृतोभयगतः । अस्मिन् सर्गे एकशतश्लोकपर्यन्तं वियोगिनीवृत्तम् । "विषमे ससजा गुरुस्समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी" इति लक्षणादिति सङ्क्षेपः ॥ १ ॥

अधुनीतेति ॥ स खगो हंसः, उत्फुल्लतनूरुहीकृतां नृपकरपीडना- दुद्बुद्धपतत्रीकृताम् । 'पतत्रञ्च तनूरुहम्' इत्यमरः । तनुं शरीरम् ।

अयमेकतमेन पक्षतेरधिमध्योर्ध्वगजङ्घमङ्घ्रिणा ।
स्खलनक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम् ॥ ३ ॥
स गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् कटु कीटान् दशतः सतः क्वचित् ।
नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः ॥ ४ ॥

नैकधा अनेकधा नञर्थस्य नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । नञ्समासे नलोपप्रसङ्गः । अधुनीत धुतवान् । धूञः क्र्यादेर्लङि तङ् । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वः । किञ्च करयन्त्रणेन नृपकरपीडनेन दन्तुरे निम्नोन्नतमध्यप्रदेशे पक्षती पक्षमूले । 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । चञ्चुपुटेन त्रोटिसम्पुटेन व्यलिखत् विलेखनेन ऋजूचकारेत्यर्थः । एतदादिश्लोकचतुष्टये स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २ ॥

अयमिति ॥ अयं हंसः स्खलनक्षण एव मोचनानन्तरमेवेत्यर्थः । एकतमेनाङ्घ्रिणा पक्षतेः पक्षमूलस्याधिमध्यं मध्ये ऊर्ध्वगा ऊर्ध्वगामिनी जङ्घा यस्मिन् कण्डूयने तद्यथाभवति तत्तथा, द्रुतकण्डूयितमौलिः सत्वरं कर्षितचूडः सन् । आलयं निजावासं शिश्रिये श्रितवान् ॥ ३ ॥

स इति ॥ पण्डितः निपुणः स हंसः, गरुतः पक्षा एव वनदुर्गम्, तत्र दुर्ग्रहान् ग्रहीतुमशक्यान्, कटु तीक्ष्णं, दशतः दन्तैस्तुदतः, क्वचित् कुत्रचिदेव सतः वर्तमानान् कीटान् क्षुद्रजन्तून् पटुचञ्चूपुटस्य समर्थत्रोटेः कोट्या अग्रेण कुट्टनैः घट्टनैस्तनुरल्पा कण्डूर्यस्मिन् तनुकण्डु यथा तथा । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्वः । नुनुदे निवारितवान् । "स्वरितञितः" इत्यात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

अयमेत्य तटाकनीडजैर्लघु पर्यव्रियताथ शङ्कितैः ।
उदडीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥
[1]दधतो बहुशैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।
स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥ ६ ॥

अयमिति ॥ अयं हंसः, तटाकनीडजैः सरःपक्षिभिस्तत्रत्यहंसैः । 'नीडोद्भवा गरुत्मन्तः' इत्यमरः । लघु क्षिप्रमेत्यागत्य पर्यव्रियत परिवृतः । वृणोतेः कर्मणि लङ् । अथ परिवेष्टनानन्तरं अस्य हंसस्य करग्रहजान्नलकरपीडनजन्याद्विकृतादेव वैकृताद्विलुलितपक्षरूपाद्विकारदर्शनादित्यर्थः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । शङ्कितैश्चकितैः । अत एव विकस्वरस्वरैरुच्चैर्घोषैस्तैरुदडीयतोड्डीनम् । डीङो भावे लङ् ॥ ५ ॥

दधत इति ॥ अथ स खगो हंसः, बहुशैवला भूरिशैवला क्ष्मा भूर्यस्य तद्बहुशैवलक्ष्मं, तस्य भावः तत्ता तां दधतो दधानात् सरसः पल्वलात् । बहूनि शैवलक्ष्माणि शिवभक्तचिह्नानि यस्य स बहुशैवलक्ष्मा तस्य भावः, तत्ता तां दधतो दधानस्य नलस्य रुद्राक्षाणि मधुव्रता इवेत्युपमितसमासः । ते धृता येन तं करं कोकनदभ्रमाद्रक्तोत्पलभ्रान्तेरिव पुनर्ययौ । कोकनदं तु रुद्राक्षसदृशमधुव्रतं खलु । अत्र बहुशैवलेत्यादौ शब्दश्लेषः, तदनुप्राणिता रुद्राक्षमधुव्रतमित्युपमा, तत्सापेक्षा चेयं कोकनदभ्रमादिवेत्युत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ६ ॥

---

१. 'बहतः' इति पाठान्तरम् ।

पतगश्चिरकाललालनादतिविस्रम्भमवापितो नु [1]किम् ।
अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥
नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुकामृतोर्मिषु ।
अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलशीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

अथास्य स्वयमागमनादुत्प्रेक्षते—**पतग इति** ॥ पतगो हंसश्चिरकाललालनादुपलालनादतिविस्रम्भमतिविश्वासम् । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । अवापितः प्रापितो नु किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथं पुनः स्वयमागच्छेदिति भावः । किञ्च एतस्य महीभुजो भुजं भजन् स्वयमाप्नुवन्, अतुलं कुतूहलं, विदधे कौतुकञ्चकारेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षा-वृत्त्यनुप्रासयोः शब्दार्थालङ्कारयोः तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः । "एक-द्वित्र्यादिवर्णानां पुनरुक्तिर्भवेद्यदि । सङ्ख्यानियममुल्लङ्घ्य वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥" इति ॥ ७ ॥

नृपमानसमिति ॥ इष्टमानसः प्रियमानसः राजहंसः कुतुकं हर्षस्तदेव अमृतं सुधा तस्योर्मिषु निमज्जदन्तर्गतं नृपमानसं नलमनः, कर्णौ शष्कुल्याविव कर्णशष्कुल्यौ ते एव कलश्यौ ते अवलम्बिते अवहिते कृते धृते च येन तत्तथोक्तम् । "नद्यृतश्च" इति कप् । रचयन् कुर्वन्, अवोचत उक्तवान् । जले मज्जन्नपि तरणार्थं कलशमवलम्बते, तद्वत् । कर्णशष्कुलीकलश्यावित्युपमारूपकयोः संसृष्टिः ॥ ८ ॥

---

१. 'स.' इति पाठान्तरम् ।

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।
स्मरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मः सदयोदयोज्ज्वलः ॥ ९ ॥
अबलस्वकुलाशिनो झषान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान् ।
अनवद्यतृणार्दिनो मृगान् मृगयाघाय न भूभृतां घ्नताम् ॥ १० ॥
यदवादिषमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरस्मि तत् ।

मृगयेति ॥ धर्मागममर्मपारगैर्धर्मशास्त्रतत्त्वपारदर्शिभिरपि "अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः" इति गमेर्डप्रत्ययः । नृपैर्मृगया आखेटो न विगीयते न गर्ह्यते । तथापि हे स्मरसुन्दर मामत्यज इति यत् स त्यागस्तव दयोदयेनोज्ज्वलो विमलो निरुपाधिक इति यावत् । धर्मः सुकृतं न केवलमाकारादेव सुन्दरोऽसि किं तु धर्मतोऽपीति भावः ॥ ९ ॥

ननु प्राणिहिंसा कथं न विगीयतेऽत आह—**अबलेति** ॥ अबलस्वकुलाशिनो झषान् । दुर्बलस्वकुलघातिनो मत्स्या इति प्रसिद्धिः । निजनीडद्रुमपीडिनो विण्मोक्षफलभक्षणादिना स्वाश्रयवृक्षपीडाकरान् खगान्, अनवद्यतृणार्दिनः अनपराधितृणहिंसकान्मृगान् । "अन्तः संज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" इति मनुस्मृत्या तरुतृणादीनामपि प्राणित्वात्तद्धिंसापि दोष इति भावः । सर्वत्रापि ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । घ्नतां हिंसतां भूभृतां मृगया अघाय पापाय न भवति । तद्वधस्य दण्डरूपत्वात्; प्रत्युताकरणे दोष इति भावः ॥ १० ॥

तथापि किमर्थं पुनरागतं त्वयेत्यत आह—**यदिति** ॥ तव

१. 'तृणादिनो' इति पाठान्तरम् ।

कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवर्ष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥
उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्तुं न तवापि साम्प्रतम् ।
करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥
पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।
इति वेद्मि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः ॥ १३ ॥

यदप्रियमवादिषमवोचं, प्रियमाधाय प्रियं कृत्वा तदप्रियं, तरोः कृतं स्वकृतमातपसंज्वरमातपसन्तापं अमृतमुदकमभिवर्ष्य । 'पयः कीलालममृतम्' इत्यमरः । अंशुमानिव नुनुत्सुर्नोत्तुं प्रमार्ष्टुमिच्छुः, अस्मि । "नुद प्रेरणे" इत्यस्माद्धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ ११ ॥

तर्हि भवन्मोचनसुकृतमेव मम पर्याप्तं किं दृष्टोपकारेणेति न वाच्यमित्याह—**उपनम्रमिति** ॥ अयाचितमप्रार्थितमुपनम्रमुपनतं हितं इह चामुत्र चोपकारकं वस्तु, तवापि परिहर्तुं न साम्प्रतं न युक्तम् । "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः" इति स्मरणादिति भावः । तदपि मादृशस्य कथं पृथग्जनात् ग्राह्यमत आह—**करेति** ॥ हि यस्मात् कारणात्, स प्रतिग्रहः, करकल्पं करस्थानीयमित्यर्थः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । यज्जनान्तरं स्वयं यस्य तस्माच्छुचितः शुद्धाद्विधेः ब्रह्मणः प्रापि प्राप्तः । न तु मत्त इति भावः । आप्नोतेः कर्मणि लुङ् । विधिरेव ते दाता अहं तस्योपकरणमात्रम् । अतो न अधमयाच्ञालाघवं तवेति भावः ॥ १२ ॥

ननु सार्वभौमस्य मे तिरश्चा त्वया किमुपकारिष्यते तत्राह—

---

१. 'अभिकृष्य' इति पाठान्तरम् ।

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।
पृथुरित्थमथाणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः ॥ १४ ॥
भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम् ।
खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं दास्यति कीरगीरिव ॥ १५ ॥

पतगेनेति ॥ पतगेन पक्षिमात्रेण मया जगत्पतेः सार्वभौमस्य तवोपकृत्यै उपकाराय प्रभूयते क्षम्यते किम्, न भूयत एवेत्यर्थः । भावे लट् । इति वेद्मि अक्षमत्वं जानामि । तदपि तथाप्यर्तयः, यास्तु त्वया विनिवर्तिता इति भावः । मां प्रत्युपकर्तुं न त्यजन्ति प्रत्युपकारकरणाय प्रेरयन्तीत्यर्थः । अत्र पतगोऽप्यहं महोपकारिणस्ते महोपकारं करवाणीति भावः ॥ १३ ॥

अथ वा यथाशक्तिपक्षोऽस्त्वित्याह—**अचिरादिति** ॥ अथ वा उपकर्तुरचिरादविलम्बादुपाय एवौपयिकः, विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । 'उपधाया ह्रस्वत्वञ्च' इति ह्रस्वः । तत आगता औपयिकी तामात्मौपयिकीं स्वोपायसाध्यामित्यर्थः । तत आगत इत्यण्प्रत्यये, "टिड्ढाणञ्-" इत्यादिना ङीप् । उपक्रियामाचरेत् प्रत्युपकारं कुर्यात् । चरधातोर्विधिलिङ् । इत्थमेवं सति सोपक्रिया पृथुरधिकास्तु । अथ अथ वा अणुरल्पास्तु, विदुषां विवेकिनामिहास्मिन् विषये विशेषे ग्रह आग्रहो न । गुणग्राहिणो विवेकिनः कृतज्ञतामेव अस्य पश्यन्ति न दोषमन्विष्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ स्ववाक्ये आदरं याचते—**भवितेति** ॥ हे नृप, इदं

---

१. 'श्रव्यं' इति पाठान्तरम् । २. 'धास्यति' इति पाठान्तरम् ।

स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि शक्रभर्तृकाम्॥ १६ ॥
दमनादमनाक्प्रसेदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।
वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम् ॥ १७ ॥

वक्ष्यमाणं मदीरितं मद्वचनं विचारे विमर्शे चारु युक्तं न भविता न भविष्यति चेत्तदपि अविचारितरमणीयमपि श्राव्यं श्रोतव्यं, इयं खगवागित्यतोऽपि हेतोः कीरगीः शुकवागिव मुदं न दास्यति किम्? दास्यत्येव । प्रयोजनान्तराभावेऽपि कौतुकादपि श्रोतव्यमित्यर्थः । ददातेः लृट् ॥ १५ ॥

अथ यद्वक्तव्यं तदाह—**स इति** ॥ अर्थेन अभिधेयेन सह वर्तत इति सार्थकम् । "तेन सह" इति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य" इति सहशब्दस्य विकल्पात् सभावः । "शेषाद्विभाषा" इति कप् समासान्तः । ततः च्विरभूततद्भावे, अरिसार्थेषु शत्रुसङ्घेषु, सार्थकीकृतं नाम भीम इत्याख्या येन स तथोक्तः, स प्रसिद्धः । बिभ्यत्यस्मादिति भीमः "भियो मः" इत्यपादानार्थे निपातनान्मप्रत्यय औणादिकः । भीम इति भूपतिः नृपः, जयति किल सर्वोत्कर्षेण वर्तते खलु । विदर्भभूर्विदर्भदेशः, यं भूपतिं प्रभुं भर्तारमवाप्य शक्रो भर्ता यस्यास्तां शक्रभर्तृकाम् । "नद्यृतश्च" इति कप् । द्यां दिवमपि हसति । किमुतान्यभर्तृकदेशानित्यर्थः । स्त्रियो हि भर्तुरुत्कर्षाद्धासं कुर्वन्तीति भावः । अत्र विदर्भभुवो द्युहासासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १६

दमनादिति ॥ स भीमभूपतिरमनागनल्पं प्रसेदुषो निजोपासनया

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधे ॥ १८ ॥
श्रियमेव परं धराधिपाद्गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।
व्यवधावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥ १९ ॥

प्रसन्नात् । "भाषायां सदवसश्रुवः" इति सदेर्लिटः क्वसादेशः । दमनात् दमनाख्यात् तथ्यगिरः अमोघवचनात् तपोधनादृषेः दिष्टानां कालानां विष्टपानां लोकानां च त्रितययोरनन्यसदृग्गुणोदयां कालत्रये लोकत्रये चानन्यसाधारणगुणप्रकर्षां तनयां दुहितरं वरमाप । वरत्वेन लब्धवानित्यर्थः । 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये' इत्यमरः ॥

अथास्या नामधेयं व्युत्पादयन्नेवाह—**भुवनत्रयेति** ॥ असौ वरप्रसादलब्धा तनया कर्त्री यतस्तनुश्रिया निजशरीरसौन्दर्येण करणेन । भुवनत्रयसुभ्रुवां त्रैलोक्यसुन्दरीणां कमनीयतामदं सौन्दर्यगर्वं दमयन्ती अस्तं गमयन्ती । दमेर्ण्यन्तात् "न पादमि-" इत्यादिना कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदापवादस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधेऽप्यकर्त्रभिप्रायविवक्षायां परस्मैपदे लटः शत्रादेशः । उदियाय उदिता, इणो लिट् । ततस्तस्मादेव निमित्ताद्दमयन्तीत्यभिधामाख्यां दधे । दधातेर्लिट् ॥ १८ ॥

अथैकविंशत्या श्लोकैश्चिकुरादिपादपर्यन्तं दमयन्तीं वर्णयति—**श्रियमिति** ॥ हे नृप, तां दमयन्तीं, गुणसिन्धोः गुणसागराद्धराधिपाद्भीमनरेन्द्रादुदितामुत्पन्नां श्रियं साक्षाल्लक्ष्मीमेव परं त्वमवेहि जानीहि । अवपूर्वादिणो लोटि "सेर्हिः" इति ह्यादेशे ङित्वान्न सार्वधातुकगुणः, संहितायामाद्गुणः । अत्र केवलावपूर्वस्य इणो ज्ञानार्थत्वा-

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा बिभर्ति यान् ।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥

दाङ्प्रश्लेषे तदलाभात् । प्रश्लेषेऽपि "ओमाङोश्च" इति पररूपमिति केषाञ्चित्प्रक्रियोपन्यासो वृथा प्रक्षाल्य त्यागः । अवैहीति वृद्धिरवद्येति वामनसूत्रमप्यनाङ्प्रश्लेष एव भ्रान्तिप्राप्तवृद्धिप्रतिषेधपरम् । गुण एव युक्त इति व्याख्यानात् । अन्यथा "ओमाङोश्च" इति पररूपमेव युक्त-मित्युच्येत इति । न च देशाव्यवधानान्न श्रीरेषेति वाच्यमित्याह—व्यवधौ व्यवधाने सत्यपि । "उपसर्गे घोः किः" इति किप्रत्ययः । मृडचूडा-निलयां हरशिखाश्रयां कलां, विधोः इन्दोरेव कलां को वा न वेद । सर्वोऽपि वेदैवेत्यर्थः । "विदो लटो वा" इति वैकल्पिको णलादेशः । यथा हरशिरोगतापि कला चन्द्रकलैव । तथा भीमभवनोदिताप्येषा श्रीरेवेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अत्र श्रीकलयोः नृपमृडौ वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सामान्यधर्मवत्तया निर्दिष्टाविति दृष्टान्तालङ्कारः । "यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मः काव्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥" इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

चिकुरप्रकरा इति ॥ ते चिकुरप्रकराः केशसमूहाः, जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । यान् वेत्तीति विदुषी विशेषज्ञा । विदेः शतुर्वसुः । "उगितश्च" इति ङीप् । वसोः सम्प्रसारणम् । सा दमयन्ती मूर्धनि बिभर्ति । विद्वद्ग्रह एव सर्वस्याप्युत्कर्षहेतुरिति भाव. । अत एव पशुना तिरश्चा चमरीमृगेणाप्यपुरस्कृतेन अनादृतेन चामरेण चमरीपुच्छेन सह तत्तुलनां तेषां चिकुराणां तुलनां समीकरणं क इच्छतु न कोऽपीत्यर्थः ।

स्वदृशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः ।
जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् ॥ २१ ॥
अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।
श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥ २२ ॥

सम्भावनायां लोट् । अत्र न तुलनानिषेधस्यापुरस्कृतपदार्थहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्ग-मुदाहृतम्" इति लक्षणात् ॥ २० ॥

स्वदृशोरिति ॥ मृगाः हरिणाः, तस्या दमयन्त्याः, अखर्वयो-रायतयोरीक्षणयोः शोभया कर्त्र्या जितयोरत एव भयादुदयत्प्रमीलयो-रुत्पद्यमाननिमीलनयोः स्वदृशोर्निजनयनयोः, खुरैः शफैः । 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इत्यमरः । कण्डूयनस्य कर्षणस्य कैतवाच्छलात् सान्त्वनां जनयन्ति । लालनां कुर्वन्ति । यथा लोकेऽपरपराजिता निमीलिताक्षाः स्वजनैर्भयनिवृत्तये करतलास्फालनादिना परिसान्त्व्यन्ते तद्वदिति भावः । अत्र कैतवशब्देन कण्डूयनमपह्नुत्य सान्त्वनारोपादपह्नवभेदः ॥ २१ ॥

अपीति ॥ हे धरापते, दमो नाम भीमस्यैवात्मजस्तस्य स्वसुर्दमयन्त्याः, लोकयुगं मातापितृकुलयुगं, श्रुतिगामितया वेदप्रसिद्ध-तया, सुतरां व्यतिभाते परस्परोत्कर्षेण भाति । तथा दृशौ नेत्रे अपि श्रुतिगामितया कर्णान्तविश्रान्ततया व्यतिभाते परस्परोत्कर्षेण भातः । तथा श्रुताः श्रुतिप्रसिद्धाः, ते च ते दृष्टाः लोकप्रसिद्धाश्च विशेषणयोरपि विशेषणविशेष्यभावविवक्षायां विशेषणसमासः । ते रमणीगुणाः स्त्रीधर्मा अपि श्रुतिगामितया जनैः श्रूयमाणतया । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । सुतरां व्यतिभाते व्यतिहारेण

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे ।
अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् ॥ २३ ॥
अधरं किल बिम्बनामकं फलमस्मादिति[1] भव्यमन्वयम् ।
लभतेऽधरबिम्बमित्यदःपदमस्या रदनच्छदं[2] वदत् ॥ २४ ॥

भान्ति । "आत्मनेपदेष्वनत." इति झस्यादादेशः । सर्वत्र "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक्, सर्वत्र टेरेत्वम् । अत्र लोकयुगादीनां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतविषयतुल्ययोगिताभेदः ॥ "प्रस्तुताप्रस्तुतानाञ्च केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥" इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

नलिनमिति ॥ नलिनं पद्मं, मलिनमचारु विवृण्वती कुर्वाणे पृषतीं मृगीमस्पृशती । असमानत्वाद्दूरादेव परिहरत इत्यर्थः । तदीक्षणे तल्लोचने अञ्जनाञ्चिते कज्जलपरिष्कृते सती, खञ्जनं खञ्जरीटाख्यं, खञ्जननामकः पक्षिविशेषः । 'खञ्जरीटस्तु खञ्जनः' इत्यमरः । तमपि रुचिगर्वदुर्विधं चारुत्वगर्वनिःस्वं विदधाते कुर्वाते । सर्वथाप्यनुपमेये इत्यर्थः । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः' इत्यमरः । ईक्षणयोर्नलिनादिमलिनीकरणाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तया चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २३ ॥

अधरमिति ॥ अधरबिम्बमित्यदःपदं अधरं बिम्बमिवेत्युपमितसमासाश्रयणेन स्त्रीणामधरेषु यत्पदं प्रयुज्यते तदित्यर्थः । अस्याः

---

१. 'आभ्यामिति' इति पाठान्तरम् । २. 'रदनच्छदे' इति पाठान्तरम् ।

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥ २५ ॥
धृतलाञ्छनगोमयाञ्चनं[1] विधुमालेपनपाण्डरं विधिः ।

दमयन्त्याः, रदनच्छदं ओष्ठं, वददभिदधत्, तदभिधानाय प्रयुक्तं सदित्यर्थः । बिम्बनामकं फलं बिम्बमस्माद्दमयन्तीरदनच्छदादधरं किल अपकृष्टं खल्विति अधरशब्दस्य अपकृष्टार्थत्वे अधरं बिम्बं यस्मात्तदिति बहुव्रीहिसमासे च सति, भव्यमबाधितमन्वयं वृत्तिपदार्थसंसर्गलक्षणं लभते । अन्यथा, समर्थसमासाश्रयणे "समर्थः पदविधिः" इति समर्थ-परिभाषा भज्येत । तर्हि नोपमा स्यादिति भावः । अत्र दमयन्तीदन्त-च्छदस्य बिम्बाधरीकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः, पूर्ववद्ध्वनिश्च ॥ २४ ॥

हृतसारमिति ॥ इन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय तन्निर्माणायेत्यर्थः । "क्रियार्थोपपदस्य" इति चतुर्थी । वेधसा हृतसारमुद्धृतमध्यांशमिव । कुतः? कृतमध्यबिलं विहितमध्यरन्ध्रमत एव धृतो गम्भीर-खनीखस्य निम्नमध्यरन्ध्राकाशस्य, नीलिमा नैल्यं येन तत्तथा विलोक्यते । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । "कृदिकारादक्तिनो वा ङीष्वक्तव्यः" इति ङीष् । अत्र कलङ्कापह्नवेन खनीलिमारोपादपह्नवभेदः । स च कृतमध्यबिलमित्येतत्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितः । तदपेक्षा चेयं हृतसारमित्युत्प्रेक्षेति सङ्करः । तया चोपमा व्यज्यत इति पूर्ववद्ध्वनिः ॥ २५ ॥

धृतेति ॥ विधिर्ब्रह्मा, धृतं लाञ्छनमङ्क एव गोमयाञ्चनं

---

१. 'गोमयाञ्चलं' इति पाठान्तरम् ।

भ्रमयत्युचितं विदर्भजाननीराजनवर्धमानकम् ॥ २६ ॥
सुषमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात् ।
अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम् ॥ २७ ॥

मध्यस्थितगोमयसंश्लेषणं येन तम्, आलेपनपाण्डरं निजकान्तिसुधाद्रव्य-धवलितमित्यर्थः । विधुं चन्द्रमेव विदर्भजाननस्य वैदर्भीमुखस्य नीराजनवर्धमानकं नीराजनशरावम् । 'शरावो वर्धमानके' इत्यमरः । किरणदीपकलिकायुक्तमिति भावः । भ्रमयति । उचितम् । लोकोत्तरत्वादिति भावः । एवं नीराजयन्तीति देशाचारः । अत्र विधुतल्लाञ्छनादेर्नीराजनशरावगोमयादित्वेन रूपणात् सावयवरूपकम् ॥ २६ ॥

सुषमेति ॥ सुषमा परमा शोभा, सैव विषयः, तस्मिन् परीक्षणे जलैर्दिव्यशोधने कृते निखिलं पद्मं पद्मजातं, तन्मुखादपादानात्, भङ्गावधित्वादभाजि अभञ्जि, स्वयमेव भग्नमभूदित्यर्थः । स्फुटम् । कर्तरि लुङ् । "भञ्जेश्च चिणि" इति वैभाषिको नकारलोपः । अत एवाधुनापि, भङ्गलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलादुन्मज्जनं क्षणमपि नोज्झति न जहाति । जलदिव्योन्मज्जनस्य पराजयलिङ्गत्वस्मरणादिति भावः । उन्मज्जनक्रियानिमित्तेयं भङ्गोत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

---

१. जलदिव्यशोधनं नाम—वादिप्रतिवादिनोर्विवादनिर्णयोपायेष्वेकतमः । तद्यथा—वादी वा यः स्वव्यवहर सत्यापयितुमिच्छति, तेन तावत्पर्यन्तं जलान्तर्मग्नेन भवितव्यं, यावत् बलवता दूरे प्रक्षिप्तं दण्डमादाय कश्चित् सत्वर समागच्छति तं देशं यतः स दण्डः प्रक्षिप्तः, यदि निमग्नः पुरुषः श्वास रोद्धुमशक्नुवन् दण्डानयनात् प्राक् सलिलादुन्मज्जिति, स पराजितो मन्यते इति प्राचां सङ्केतः । प्रकृते च पद्मानां सलिलोन्मज्जनं, भैमीवदनसुषमाप्राप्तपराजयहेतुकमिति व्याख्यातुराशयः ।

धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भ्रुवौ ।
नलिके न तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः ॥ २८ ॥
सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा ।
अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृहयालुः करलीलया श्रियः ॥ २९ ॥

धनुषीति ॥ तद्भ्रुवौ विश्वजयायोदिते उत्पन्ने रतिपञ्चबाणयोर्धनुषी, नूनमित्यादिव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा । किञ्च, तस्याः दमयन्त्याः, उच्चनासिके उन्नतनासापुटे, त्वयि नालीकानां द्रोणीचापशराणां, विमुक्तिं कामयेते इति तथोक्तयोस्तयोः, "शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः" इति णप्रत्ययः । 'नालीकं पद्मषण्डे स्त्री नालीकः शरशल्ययोः' इति विश्वः । नालीके न द्रोणीचापे न किमिति काकुः । पूर्ववदुत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, जलदुर्गस्थानि मृणालानि जयत इति तज्जितौ भुजौ यस्यस्सा, मित्रजुषामर्कसेविनां, सुहृत्सेविनाञ्च, सहायसम्पन्नानामपीत्यर्थः । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः । सरोरुहां श्रियः शोभाः, सम्पदश्च । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । करलीलया भुजविलासेन भुजव्यापारेण बलिग्रहणेन च । 'बलिहस्तांशवः कराः, लीलाविलासक्रिययोः' इति चामरः । ग्रहयालुः ग्रहीता । "ग्रहू ग्रहणे" इति धतोश्चौरादिकात् "स्पृहिगृहि-" इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । "अयामन्त-" इत्यादिना णेरयादेशः । सा दमयन्ती, तव परमत्यन्तं सदृशी अनुरूपेत्युपमालङ्कारः । शूरस्य शूरैव भार्या भवितुमर्हतीति भावः ॥ २९ ॥

---

१. 'स्पृहयालुः' इति पाठान्तरम् ।

वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।
विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्नी प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३० ॥
अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिझरैरगाधताम् ।
स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥ ३१ ॥

वयसी इति ॥ सुदृशि दमयन्त्यां, स्वाभिविधि स्वव्याप्तिं, विधित्सुनी विधातुमिच्छती । अहमहमिकया स्वयमेवाक्रमितुमिच्छती इत्यर्थः । शिशुतातदुत्तरे बाल्ययौवने वयसी विधिना सीमाभिज्ञेन रोमरेखया सीमाचिह्नेन प्रविभज्य, रोमराजेः प्रागेवात्र शैशवेन स्थातव्यम्, ततः परं यौवनेनेति कालतो विभागं कृत्वा कृतसीम्नी कृतमर्यादे अपि । "विभाषा ङिश्योः" इत्यल्लोपः । न रज्यतः न सन्तुष्यतः, रम्यं वस्तु दुस्त्यजमिति भावः । एतेन वयःसन्धिरुक्तः । अत्र प्रस्तुतवयोविशेषणसाम्यादप्रस्तुतविवादप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥

सम्प्रति यौवनमेवाश्रित्य आह—**अपीति** ॥ कान्तिझरैर्लावण्यप्रवाहैः, अगाधतां दुरवगाहतां गमिते तद्वपुषि दमयन्तीशरीरे, प्रसर्पतोस्तरतोः, स्मरयौवनयोर्द्वयोरपि, उभौ कुचौ प्लवस्योन्मज्जनस्य कुम्भौ प्लवनार्थौ कुम्भावित्यर्थः । प्रकृतिविकारभावाभावादश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । लोके तरद्भिः, अनिमज्जनाय कुम्भादिकमवष्टभ्यत इति प्रसिद्धम् । भवतः खलु । अत्र कुचयोः स्मरयौवनप्लवनकुम्भत्वोत्प्रेक्षया तयोरौत्कट्यं कुचयोश्चातिवृद्धिर्व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३१ ॥

---

१. 'भरैः' इति पाठान्तरम् ।

कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाझर[1]चक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ३२ ॥
भजते खलु षण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः ।
अपि जम्भरिपुं दमस्वसुर्जितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥

कलश इति ॥ निजहेतुदण्डजः स्वनिमित्तकारणजन्यः, चक्रभ्रमकारिता कुलालभाण्डभ्रमणजनकत्वं, सैव गुणो धर्मो रूपादिश्च । 'गुणः प्रधाने रूपादौ' इत्यमरः । स कलशे किमु दण्डकार्ये कलशे सङ्क्रान्तः किमु । कुतः यद्यस्मात् स कलशः तस्या दमयन्त्याः उच्चकुचौ भवान् तत्कुचात्मना परिणतः सन् प्रभाझरे लावण्यप्रवाहे, चक्रभ्रमं चक्रवाकभ्रान्तिं, कुलालदण्डभ्रमणञ्चातनोति । 'चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयो' 'ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रास्त्रयोरपि' इत्युभयत्रापि विश्वः । अत्र समवायिकारणगुणा रूपादयः कार्ये सङ्क्रामन्ति न निमित्तगुणा इति तार्किकानां समये स्थिते, गुण इति चक्रभ्रम इति चोभयत्रापि वाच्यप्रतीयमानयोः अभेदाध्यवसायेन 'स तदुच्चकुचौ भवन्' इति तत्कुचकलशयोरभेदातिशयोक्त्युत्थापिता झरचक्रभ्रमात्मकक्रियानिमित्ता कुचात्मनि कलशे कार्ये चक्रभ्रमकारितालक्षणनिमित्तकारणगुणसङ्क्रमणोत्प्रेक्षेति सङ्क्षेपः । तार्किकसमये विरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कार इति कैश्चिदुक्तम् । तदेतदत्यन्ताश्रुतचरमलङ्कारपारदृश्वानः शृण्वन्तु ॥ ३२

भजत इति ॥ दमस्वसुर्दमयन्त्याः, चिकुरनिर्मितबर्हगर्हणः कृतपिञ्छनिन्दः, जितबर्ह इत्यर्थः । शिखी मयूरः षण्मुखं कार्तिकेयं

---

१. 'प्रभाभर' इति पाठान्तरम् ।

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।
चतुरङ्गुलिमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥
उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।

भजते सेवते खलु । तथा कुचशोभया जितकुम्भ इभराडैरावतोऽपि जम्भरिपुमिन्द्रं भजते । परपरिभूताः प्राणत्राणाय प्रबलमन्यमाश्रयन्त इति प्रसिद्धम् । अत्र शिख्यैरावतयोः षण्मुखजम्भारिभजनस्य जितबर्हित्वजितकुम्भत्वपदार्थहेतुकत्वात्तद्धेतुके काव्यलिङ्गे तदसम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिश्च ॥ ३३ ॥

उदरमिति ॥ दमस्वसुरुदरं, नतमध्यं निम्नमध्यप्रदेशं पृष्ठं यस्योदरस्य तस्य भावस्तत्ता तया स्फुरत् दृढग्रहणात् पृष्ठफलके स्फुटीभवदङ्गुष्ठपदमङ्गुष्ठन्यासस्थानं यस्य तेन मुष्टिना करणेन, चतसृणामङ्गुलीनां समाहारश्चतुरङ्गुलि, "तद्धितार्थ-" इत्यादिना समाहारद्विगुः । एकवचननपुंसकत्वे । तस्य मध्येभ्योऽन्तरालेभ्यो निर्गतं यत् त्रिवलि, पूर्ववत्समासादिकार्यं, यत्तूक्तं वामनेन "त्रिवलीशब्दः सिद्धः संज्ञा चेत्" इति सूत्रेण ससर्षय इत्यादिवत् "दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्" इति संज्ञायां द्विगुरिति तदपि चेत्करणसामर्थ्यात् त्रिवलय इति बहुवचनप्रयोगदर्शने स्थितं गतिमात्रं न सार्वत्रिकमिति प्रतीमः । तेन भ्राजत इति तद्भ्राजि, वलित्रयशोभि कृतमित्युत्प्रेक्षा कौतुकिनेति शेषः । मुष्टिग्राह्यमध्येयमित्यर्थः । मुष्टिग्रहणादङ्गुष्ठनोदनात् पृष्ठमध्ये निम्नता उदरे च चतुरङ्गुलिनोदनाद्वलित्रयाविर्भावश्चेत्युत्प्रेक्षते ॥ ३४ ॥

उदरमिति ॥ कोऽपि कुतुकी दमस्वसुरुदरं मुष्टिना परिमाति

धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥ ३५ ॥

पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।

विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥ ३६ ॥

तरुमूरुयुगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।

किमु परिच्छिनत्ति किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः ? यद्यस्मात् सहेमकाञ्चिभिर्वलिभिर्हेमकाञ्च्या सह चतसृभिस्त्रिवलिभिरित्यर्थः । एतेनास्याः कनकसावर्ण्यं सूचितम् । धृतं तस्य मातुश्चतुरङ्गुल्यङ्गुलिचतुष्टयं येन तदिव भातीत्युत्प्रेक्षा । अत्रोत्प्रेक्षयोर्हेतुहेतुमद्भूतयोरङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसङ्करः । पूर्वश्लोके वलीनां तिसृणां चतुरङ्गुलिमध्यनिर्गतत्वमुत्प्रेक्षितम् । इह तु तासामेव काञ्चीसहितानां च तुरङ्गुलित्वमुत्प्रेक्षत इति भेदः । प्रेक्षितुरिति भावः ॥ ३५ ॥

पृथ्विति ॥ पृथु वर्तुलञ्च तस्या नितम्बं करोतीति नितम्बकृन्नितम्बं कृतवान्, विधिः ब्रह्मा, मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया रविरथनिर्माणाभ्यासपाटवेन, एककं एकाकि, "एकादाकिनच्चासहाये" इति चकारत् कन्प्रत्ययः । तेन चक्रेण चरतीति तच्चारिणं मान्मथं रथं निर्मित्सति किमु, सूर्यस्येव मन्मथस्यापि एकचक्रं रथं निर्मातुमिच्छति किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा, किमर्थमिदं नितम्बनिर्माणमिति भावः । मातेः सन्नन्ताल्लट् । "सनि मीमा-" इत्यादिना इसादेशः । "स स्यार्धधातुके" इति सकारस्य तकारः । "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यभ्यासलोपः ॥ ३६ ॥

तरुमिति ॥ सुन्दरी दमस्वसा, परिणाहिना विपुलेन, ऊरुयुगेन

तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥३७॥
जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदतामवापतुः ।
ध्रुवमेत्य रुतः सहंसकीकुरुतस्ते विधिपत्रदम्पती ॥ ३८ ॥
श्रितपुण्यसरस्सरित्कथं न सामाधिक्षपिताखिलक्षपम् ।
जलजं गतिमेतु मञ्जुलां दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ॥ ३९ ॥

रम्भां रम्भां नाम तरुं परं, तरुमेव । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठी-प्रतिषेधः । जिष्णुः किमु । किन्तु, धनदापत्यस्य नलकूबरस्य, तपसः फलस्तनीं फलभूतकुचां, तां रम्भां नाम तरुणीमपि जिष्णुरेव । 'रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः । रम्भे इव रम्भाया इव चोरू यस्याः सा इत्युभयथा रम्भोरूरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

जलजे इति ॥ ये जलजे द्वे पद्मे, रविसेवया सूर्योपासनयेव, एतस्याः पदतां चरणत्वमेव पदं प्रतिष्ठामवापतुः । ते जलजे कर्मभूते, विधिपत्रदम्पती द्वन्द्वचारिणौ ब्रह्मवाहनहंसौ, एत्यागत्य, रुतः रवात् कूजनादित्यर्थः । रौतेः सम्पदादित्वात् क्विपि तुगागमः । सहंसके सकटके सहंसके च कुरुतः । अभूततद्भावे च्विः । 'हंसकः पादकटकः' इत्यमरः । हंसपक्षे वैभाषिकः कप्रत्ययः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । पद्महंसयोरविनाभावात्कयोश्चिद्दिव्यपद्मयोस्तत्पदत्वमुत्प्रेक्ष्य दिव्यहंसयोरेव हंसकत्वं चोत्प्रेक्षते ॥ ३८ ॥

श्रितेति ॥ श्रिताः सेविताः, पुण्याः, सरः सरितः मानसादीनि सरांसि गङ्गाद्या सरितश्च येन तत् समाधिना ध्यानेन निमीलनेन

सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता ।
अतिथित्वमनायि सा दृशोः सदसत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥
अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैर्नसहाधीतवतीमिमामहम् ।
कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम् ॥ ४१ ॥

क्षपिताखिलक्षपं यापितसर्वरात्रं जलजं दमयन्तीपदमिति नाम यस्मिन् तस्मिन् जन्मनि, मञ्जुलां गतिं रम्यगतिं उत्तमदशां च । 'गतिर्मार्गे दशायां च' इति विश्वः । कथं नैतु एत्वेवेत्यर्थः । पदस्य गतिसाधनत्वात्तत्रापि दमयन्तीसम्बन्धाच्चोभयगतिलाभः । तथा हि जन्मान्तरेऽपि सर्वथा तपः फलितमिति भावः । सम्भावनायां लोट् ॥ ३९ ॥

अथ कथं त्वमेनां वेत्सीत्यत आह—**सरसीरिति** ॥ सरसीः सरांसि परिशीलितुं परिचेतुं, तत्र विहर्तुमित्यर्थः । चुरादिणेरनित्यत्वादण्यन्तप्रयोगः । गमिर्गमनं शब्दपरशब्देनार्थो गम्यते । तस्य कर्मीकृताः कर्मकारकीकृताः, नैके अनेके, नञर्थस्य नशब्दस्य, "सुप्सुपा" इति समासः । नितरां वर्तन्ते जना एष्विति नीवृतः, जनपदाः येन तेन क्रान्तानेकदेशेनेत्यर्थः । "नहिवृति-" इत्यादिना दीर्घः । मया सदसद्वेति संशयगोचरः सन्देहास्पदं उदरं यस्याः सा कृशोदरीत्यर्थः । "नासिकोदर-" इत्यादिना ङीष् । सा दमयन्ती दृशोरतिथित्वमनायि स्वविषयतां नीता दृष्टेत्यर्थः । नयतेः कर्मणि लुङ् ॥ ४० ॥

अवधृत्येति ॥ अहमिमां दमयन्तीं, दिवः स्वर्गस्य सम्बन्धिभिर्यौवतैः युवतिसमूहैरपि । 'गार्भिणं यौवतं गणे' इत्यमरः । भिक्षादित्वात् समूहार्थेऽण्प्रत्ययः । तत्राप्यस्य युवतीति स्त्रीप्रत्ययान्तस्यैव प्रकृतित्वेन तद्ग्रहणात्तत्सामर्थ्यादेव "भस्याढे तद्धिते" इति पुंवद्भाव

अनुरूपममुं[1] निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।
युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥
अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविबोधनस्य मे ।
चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता ॥ ४३ ॥
त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल ।
तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥

इति वृत्तिकारः । न सहाधीतवतीमसदृशीं, ततोऽप्यधिकसुन्दरीमित्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समास इति वामनः । अवधृत्य निश्चित्य विधातुः ब्रह्मणः, आशये हृदि अस्याः पतिः कतमस्तु कतमो वा वसतीत्यचिन्तयं तदेवेति शेषः ॥ ४१ ॥

अनुरूपमिति ॥ अथेदानीमनुरूपं योग्यममुं त्वां निरूपयन्नस्याः पतित्वेनालोचयन्, सर्वेष्वपि पूर्वपक्षतां दूष्यकोटित्वं व्यपनेतुमक्षमस्सन् त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् । त्वमेवास्याः पतिरिति निरचैषमित्यर्थः । अयमेव विधातुरप्याशय इति भावः ॥ ४२ ॥

अथ त्वद्रूपदर्शनमेव सम्प्रति तत्स्मारकमित्याह—**अनयेति** ॥ चिरमवलोकितापि सा शुचिस्मिता सुन्दरी अद्याधुना—हस्तेन निर्दिशन्नाह—अनया तव रूपसीमया सौन्दर्यकाष्ठया कृतसंस्कारविबोधनस्य उद्बुद्धसंस्कारस्य मे स्मृतिमारूढवती स्मृतिपथं गता । सदृशदर्शनं स्मारकमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ततः किमत आह—**त्वयीत्यादि** ॥ हे वीर, दमयन्त्याः किल-

---

१. 'इमं' इति पाठान्तरम् ।

तव रूपमिदं तया विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः ।
इयमृद्धधना वृथावनिः स्ववनी सम्प्रवदत्पिकापि का ॥ ४५ ॥
अनयामरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया ।
घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

किञ्चितम् । "क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादे. सङ्करः किलकिञ्चितम्" इत्युक्तलक्षणलक्षितश्रृङ्गारचेष्टितं त्वयि परं त्वय्येव विराजते किल शोभते खलु । तथाहि, मणिहारावलेर्मुक्ताहारपङ्क्तेः, रामणीकं रमणीयत्वम् । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । तरुणीस्तन एव दीप्यते नान्यत्रेत्यर्थः । स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेणेति प्रायग्रहणादेकवचनप्रयोगः । अत्र हारकिलकिञ्चितयोरुपमानोपमेययोर्वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतया स्तननृपयोः समानधर्मत्वोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् ॥ ४४ ॥

तवेति ॥ हे वीर, तवेदं रूपं सौन्दर्यं तया दमयन्त्या विना, अवकेशिनो वन्ध्यवृक्षस्य । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । पुष्पमिव विफलं निरर्थकम् । ऋद्धधना सम्पूर्णवित्ता इयमवनिर्वृथा निरर्थका । सम्प्रवदत्पिका कूजत्कोकिला स्ववनी निजोद्यानमपि । गौरादित्वात् ङीष् । का तुच्छा; निरर्थकेत्यर्थः । सद्योगे तु सर्वं सफलमिति भावः । 'किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दापराधयोः' इति विश्वः । अत्र नलरूपावनिवनीनां दमयन्त्या विना रम्यतानिषेधाद्विनोक्तिरलङ्कारः । "विना सम्बन्धि यत्किञ्चिदत्रान्यत्र परा भवेत् । रम्यतारम्यता वा स्यात् सा विनोक्तिरनुस्मृता ॥" इति लक्षणात् । तस्याश्च पुष्पमिवेत्युपमया संसृष्टिः ॥ ४५ ॥

अत्र अन्यापेक्षां दर्शयितुं तस्याः दौर्लभ्यमाह—**अनयेति** ॥

तदहं विदधे तथा तथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम् ।
हृदये निहितस्तया भवानपि नेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥
तव सम्मतिमत्र केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम् ।
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥
तदिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात् ।

अमरैः इन्द्रादिभिः, काम्यमानयाभिलष्यमाणया दमयन्त्या सह योगः अम्बुदागमे घनसंवृतया मेघावृतया, निशाकरत्विषा सह योगः कुमुदेनेव त्वया न सुलभः । दुर्लभ इत्यर्थः । अत्र तत्संयोगदौर्लभ्यस्य अमरकामनापदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । तत्सापेक्षा चेयमुपमेति सङ्करः ॥ ४६ ॥

अत्र का गतिरत आह—**तदिति** ॥ तत् तस्मात्, कार्यस्य सप्रतिबन्धत्वादहं दमयन्त्याः सविधे समीपे तथा तथा तव स्तवं स्तोत्रं विदधे विधास्य इत्यर्थः । सामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । यथा तया हृदये निहितो भवानिन्द्रेणापि नापनीयते नेतुमशक्य इत्यर्थः । यथेन्द्रादिप्रलोभितापि त्वय्येव गाढानुरागा स्यात्तथा करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४७

तर्हि तथैव क्रियतां किं निवेदनेनेत्यत आह—**तवेति** ॥ अत्रास्मिन् कार्ये केवलामेकां तव सम्मतिमङ्गीकारमधिगन्तुमिदं निवेदितं निवेदनं धिक् । तथा हि—साधवो निजोपयोगितां स्वोपकारित्वं फलेन कार्येण ब्रुवते बोधयन्ति । किं तु कण्ठेन वाग्वृत्या न ब्रुवते । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४८ ॥

तदिति ॥ स नलो द्विजाधिपाद्धंसाच्चन्द्राच्चाभ्युदितमाविर्भूतं विशदं प्रसन्नमवदातं च तत्पूर्वोक्तमिदमनुभूयमानं वच एवामृतमिति

अतितृप्ततया विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥
परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैषधः ।
मृदु तस्य मुदेऽकिरद्गिरः[1] प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः ॥ ५० ॥
न तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।
त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रिकसारमुद्राणा ॥ ५१ ॥

रूपकम् । तत्परिपीय । अत एवातितृप्ततयातिसौहित्येन तस्य वचोऽमृतस्य उद्गारमिव सितं स्मितं विनिर्ममे निर्मितवान् । माङः कर्तरि लिट् । अतितृप्तस्य किञ्चिन्निस्सार उद्गारः । सितत्वसाम्यात् स्मितस्य वागमृतोद्गारत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

परिमृज्येति ॥ निषधानां राजा नैषधः नलः । जनपदशब्दात्[2] क्षत्रियादञ् । भुजाग्रजन्मना कोकनदेन पाणिशोणपङ्कजेनेत्यर्थः । पतगं हंसं परिमृज्य तस्य हंसस्य, मुदे हर्षाय प्रियवादानामेवामृतानां कूपो निधिः कण्ठो वागिन्द्रियं तज्जाः तज्जन्याः, गिरो मृदु यथा तथा । अकिरत् • प्रियवाक्यामृतैरसिञ्चदित्यर्थः । अत्र भुजाग्रजन्मना कोकनदेनेति विषयस्य पाणेर्निगरणेन विषयिणः कोकनदस्यैव उपनिबन्धनादतिशयोक्तिः । "विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कविप्रौढोक्तिसम्मता ॥" इति लक्षणात् । सा च पाणिकोकनदयोरभेदोक्तेरभेदरूपा । तस्याः प्रियवादामृतकूपकण्ठेति रूपकसंसृष्टिः ॥ ५० ॥

नेति ॥ हे हंस, तवाकृतिराकारस्तुलाविषये सादृश्यभूमौ

---

१. 'मुदेऽगिरत्' इति पाठान्तरम् ।
२. १—३६ श्लोकस्था टिप्पणी दृश्यताम् ।

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातितानवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा ॥ ५२ ॥
भृशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुषारसारवान् ।

न वर्तते असदृशीत्यर्थः । ते तव, सुशीलता सौशील्यं वचोवर्त्मनि न वर्तते वक्तुमशक्येत्यर्थः । अत एवाकृतौ गुणाः 'यत्राकृतिस्तत्र गुणाः' इति सामुद्रिकाणां या सारमुद्रणा सिद्धान्तप्रतिपादनं सा त्वमेवोदाहरणं यस्याः सा तथोक्ता । आकृतिसौशील्ययोस्त्वय्येव सामानाधिकरण्यदर्शनादिति भावः । अत एवोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'हेतोर्वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥ ५१ ॥

नेति ॥ ननु हंस, तवेयं तावकी । "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च" इति चकारादण्प्रत्यये ङीप् । "तवकममकावेकवचने" इति तवकादेशः । तनुः परं मूर्तिरेव सुवर्णमयी हिरण्मयी न । किं तु, वागपि तथा सुवर्णमयी शोभनाक्षरमयीत्यर्थः । अनवलम्बे निरवलम्बे पथि परं आकाश एव पक्षपातिता पक्षपातित्वं न । किमु किं त्वित्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । अनवलम्बे निराधारे मादृशेऽपि सा पक्षपातिता स्नेहवत्तेत्यर्थः । अत्र तनुवाचोः प्रकृताप्रकृतयोः सुवर्णमयीति शब्दश्लेषः । एवं पथि मादृशेऽपि पक्षपातितेति सजातीयसंसृष्टिः । तया चोपमा व्यज्यते ॥ ५२ ॥

भृशेति ॥ भृशतापभृता अतिसन्तापभाजा मया भवान् तुषारैः शीकरैः सारवानुत्कृष्टो मरुन्मारुतः (सन्) आसादि प्राप्तः, सन्तापहारित्वादिति भावः । तथा हि धनिकानां कुबेरादीनामितरः पद्म-

धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्सन्निधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥
शतशः श्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम ।
अमुना तव शंसितेन तु स्वदृशैवाभिहितामवैमि ताम् ॥ ५४ ॥
अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम् ।
सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी वदनालङ्कृतिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥
अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।

शङ्खादिः संश्चासौ निधिश्चेति सन्निधिः सतां विदुषां पुनर्गुणवतां गुणिनां सन्निधिः सान्निध्यमेव सन्निधिर्महानिधिः, सन्तापहारित्वात् त्वमेव शिशिरमारुतः अन्यस्तु दहन एवेति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५३ ॥

शतश इति ॥ त्रिजगतस्त्रैलोक्यस्य मोहे मोहने महौषधिः महौषधमिति रूपकम् । सा दमयन्ती शतशो मम श्रुतिं श्रोत्रमागतैव । अमुना तव शंसितेन कथनेन तु स्वदृष्टयैव अभिहितां बोधितां तामवैमि साक्षाद्दृष्टां मन्ये । आप्तोक्तिप्रामाण्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

अथ स्वदृष्टेरप्याप्तदृष्टिरेव गरीयसीत्याह—**अखिलमिति** ॥ सुहृदा आप्तमुखेन च स्वहृदा स्वान्तःकरणेन च स्वहृद्ग्रहणं तद्वत्सुहृदः श्रद्धेयत्वज्ञापनार्थं अखिलं कृत्स्नमर्थमनाविलमसन्दिग्धमविपर्यस्तं यथा तथा पश्यतामवधारयतां विदुषां विवेकिनां सविधे पुरोऽपि सूक्ष्मसाक्षिणी असूक्ष्मार्थदर्शिनी । "सुप्सुपा" इति समासः । अक्षिणी वदनालङ्कृतिमात्रम्, न तु दूरसूक्ष्मार्थदर्शनोपयोगिनी इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अमितमिति ॥ हे खग, जनैर्विदर्भागतजनैर्मम श्रवणप्राघुणिकी-

---

१. 'अधुना' इति पाठान्तरम् ।

मदनानलबोधने भवेत्खग धाय्या धिगधैर्यधारिणः ॥ ५६ ॥
विषमो मलयाहिमण्डलीविषफूत्कारमयो मयोहितः ।
बत कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलैधसा ॥ ५७ ॥
प्रतिमासमसौ निशाकरः[1] खग सङ्गच्छति यद्दिनाधिपम् ।

कृता कर्णातिथीकृता, तद्विषयीकृतेत्यर्थः । 'आवेशिकः प्राघुणिक आगन्तुरतिथिस्तथा' इति हलायुधः । अमितमपरिमितं मधु क्षौद्रं तद्वदतिमधुरेत्यर्थः । तत्कथा तद्गुणवर्णना अधैर्यधारिणोऽत्यन्ताधीरस्य मम मदनानलबोधने कामाग्निप्रज्वलने धाय्या सामिधेनी भवेत् । 'ऋक् सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धनी' इत्यमरः । "पाय्यसान्नाय्य-" इत्यादिना निपातः । धिक् वाक्यार्थो निन्द्यः । अत्र तत्कथायाः धाय्यात्मना प्रकृतमदनाग्नीन्धनोपयोगात् परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ ५६ ॥

विषम इति ॥ विषमः प्रतिकूलः कालकलत्रदिग्भवोऽन्तकदिग्भवः, प्राणहर इति भावः । पवनो दक्षिणमारुतः, तद्विरहानलैधसा दमयन्तीविरहाग्निसमिधा तद्दाह्येनेत्यर्थः । मया मलये मलयाचले, या अहिमण्डली सर्पसङ्घः तस्याः विषफूत्कारमयः, ऊहितः तद्रूप इति तर्कित इत्यर्थः । लोके च अग्निरेधांसि निधाय फूत्कारवातैर्ध्मायत इति भावः । बतेति खेदे । विरहानलैधसेति रूपकोत्थापितेयं दक्षिणपवनस्य मलयाहिमण्डलीफूत्कारत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५७ ॥

प्रतिमासमिति ॥ हे खग, असौ निशाकरः मासि मासि

---

१. 'निशापतिः' इति पाठान्तरम् ।

किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्करैः ॥ ५८ ॥
कुसुमानि यदि स्मरेषवो न तु वज्रं विषवल्लिजानि तत् ।
हृदयं यदमूमुहन्नमूर्मम यच्चातितरां[1] मतीतपन् ॥ ५९ ॥
तदिहानवधौ निमज्जतो मम कन्दर्पशराधिनीरधौ ।
भव पोत इवावलम्बनं विधिनाकस्मिकसृष्टसन्निधिः ॥ ६० ॥

प्रतिमासम्, प्रतिदर्शमित्यर्थः । वीप्सायामव्ययीभावः । दिनाधिपं सूर्यं सङ्गच्छति प्राप्नोतीति यत् । ततः प्राप्तेः स निशाकरस्तीव्रतरैरत एव धैर्यतस्करैर्मद्धैर्यहारिभिः करैः सौरैः तत आनीतैर्मम दाहाय सङ्गच्छतीत्यनुषङ्गः । किमुशब्द उत्प्रेक्षायाम् । अत्र सङ्गमनस्य दाहार्थत्वोत्प्रेक्षणात् फलोत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

कुसुमानीति ॥ स्मरेषवः यदि कुसुमान्येव, वज्रमशनिस्तु न, सद्यो मरणाभावादिति भावः । तत्तर्हि विषवल्लिजानि विषलतोद्भवानि । यद्यस्मादमूः स्मरेषवः । 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः'' इति स्त्रीलिङ्गता, मम हृदयममूमुहन्नमूर्छयन् । मुह्यतेर्णौ चङ् । यद्यस्मादतितरामतिमात्रम् । अव्ययादाम्प्रत्ययः । अतीतपन् तापयन्ति स्म च । तपतेर्णौ चङ् । मोहतापलक्षणविषमकार्यदर्शनाद्विषवल्लिजत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

• तदिति ॥ तत्तस्मादिहास्मिन्ननवधौ अपारे कन्दर्पशरैर्य आधिर्मनोव्यथा । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । तस्मिन्नेव नीरधौ समुद्रे निमज्जतोऽन्तर्गतस्य मम विधिना दैवेन अकस्मादकाण्डे भवमाकस्मिकम् । अध्यात्मादित्वात् ठक् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ।

---

१. 'अतितमां' इति पाठान्तरम् ।

**अथ वा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ।
स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥
तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं सामागमः ।
अधिसाधय साधयेप्सितं स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥ ६२ ॥**

तद्यथा तथा सृष्टः कृतः सन्निधिः सन्निधानं यस्य सः । भाग्यादागत इत्यर्थः । त्वं पोतो यानपात्रमिव । 'यानपात्रं तु पोतः' इत्यमरः । अवलम्बनं भव ॥ ६० ॥

अथ वेति ॥ अथ वा इयं नोऽस्माकं सम्बन्धिनी । "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति नियमात् कर्तरि कृद्योगे षष्ठीनिषेधेऽपि शेषषष्ठीपर्यवसानात् कर्त्रर्थलाभः । भवतः । "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति षष्ठी । प्रवर्तना प्रेरणा ण्यासश्रन्थो युच् । कथं पिष्टं न पिनष्टि, सतः प्रवृत्तविषयत्वात् पिष्टपेषणकल्पेत्यर्थः । हि यस्मात् ग्रहणानां ज्ञानानां यथार्थता याथार्थ्यं प्रामाण्यमिव, स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिव, 'गृह्यतां जाता मनीषा स्वत एव मानम्' इति मीमांसकाः । सतां परार्थता परार्थप्रवृत्तिः स्वत एव न तु परतः । उपमासंसृष्टोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

तवेति ॥ हे वयः खग, तव वर्त्मनि शिवं मङ्गलं वर्तताम् । त्वरितं क्षिप्रमेव पुनः समागमोऽस्तु । अधिसाधय गच्छ । ईप्सितमिष्टं साधय सम्पादय । समये कार्यकाले वयं स्मरणीयाः । अनन्यगामि कार्यं कुर्या इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

---

१. 'आयि' 'अपि' इति च पाठान्तरे ।

इति तं स विसृज्य धैर्यवान् नृपतिः सूनृतवाग्बृहस्पतिः ।
अविशद्वनवेश्म विस्मितः श्रुतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥
अथ भीमसुतावलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।
क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ॥ ६४ ॥
प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम् ।
कलशं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयांबभूव सः ॥ ६५ ॥
अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्बरे क्षणमाश्चर्यरसालसं गतम् ।

इतीति ॥ धैर्यवानुपायलाभात् सधैर्यः सूनृतवाक्षु सत्यप्रियवादेषु बृहस्पतिः तथा प्रगल्भ इत्यर्थः । 'सूनृत तु प्रिये सत्ये' इत्यमरः । स नृपतिरितीत्थं तं हंसं विसृज्य श्रुतिलग्नैः श्रोत्रप्रविष्टैः कलहंसस्य शंसितैर्विस्मितः सन् वनवेश्म वनस्थविहारगृहमविशत् ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ सोऽण्डजो हंसस्तदहरेव भीमसुतायाः भैम्याः अवलोकनैः सफलं कर्तुं तस्मिन्नेवाहनि तां द्रष्टुमित्यर्थः । क्षितिमण्डलमण्डनायितं भूमण्डलस्यालङ्कारभूतं कुण्डिनं कुण्डिनाख्यं नगरं ययौ ॥ ६४ ॥

अथ श्लोकत्रयेण शुभनिमित्तान्याह—**प्रथममित्यादिना** ॥ स कलहंसः प्रथममादौ पथि मार्गे लोचनातिथिं दृष्टिप्रियं पथिकानां प्रस्थातॄणां प्रार्थितस्य इष्टार्थस्य, सिद्धिशंसिनं सिद्धिसूचकं जलसंभृतं जलपूर्णं कलशम् पूर्णकुम्भं पुरोऽग्रे कलयांबभूव ददर्श ॥ ६५ ॥

अवलम्ब्येति ॥ स हंसो दिदृक्षया स्वगन्तव्यमार्गालोकनेच्छया अम्बरे क्षणमाश्चर्यरसेन तद्वस्तुदर्शननिमित्तेनाद्भुतरसेनालसं मन्दं गतं

स विलासवनेऽवनीभुजः फलमैक्षिष्ट रसालसङ्गतम् ॥ ६६ ॥
नभसः कलभैरुपाश्रितं जलदैर्भूरितरक्षुपन्नगम् ।
स ददर्श पतङ्गपुङ्गवो विटपच्छन्नतरक्षुपं नगम् ॥ ६७ ॥
स ययौ धुतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वायनदुर्विभावनः ।
विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोककदत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥

गतिमवलम्ब्यावनीभुजो नलस्य विलासवने विहारवने रसालेन चूतवृक्षेण सङ्गतं सम्बद्धम् । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः । फलमैक्षिष्ट ईक्षितवान् ॥ ६६ ॥

नभस इति ॥ पुमान् गौः वृषभः, विशेषणसमासः । "गोरतद्धितलुकि" इति समासान्तष्टच् । स इव पतङ्गः पतङ्गपुङ्गवः पक्षिश्रेष्ठः उपमितसमासः । नभसः कलभैः खेचरकरिकल्पैरित्यर्थः । जलदैरुपाश्रितं व्याप्तम् । भूरयः बहवः तरक्षवो मृगादनाः पन्नगा यस्य तम् । विटपैः शाखाविस्तारेण । 'विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । छन्नतराः अतिशयेन छादिताः क्षुपाः ह्रस्वशाखा यस्य तम् । 'ह्रस्वशाखा शिफः क्षुपः' इत्यमरः । तं नगं पर्वतं ददर्श पूर्णकलशादिदर्शनं पान्थक्षेमकरमिति निमित्तज्ञाः ॥ ६७ ॥

स इति ॥ स हंसः क्षणं धुतपक्षतिः कम्पितपक्षमूलः, क्षणमूर्ध्वायनेन ऊर्ध्वगमनेन दुर्विभावनः दुष्करावधारणो दुर्लक्ष्य इत्यर्थः । विततीकृतौ विसारितौ निश्चलौ छदौ पक्षौ यस्य सः ।

---

१. 'अवनीभृतः' इति पाठान्तरम् ।

२. 'उपाश्रितं' इति पाठान्तरम् ।

तनुदीधितिधारया रयाद्गतया लोकविलोकनामसौ ।
छदहेम कषन्निवालसत्कषपाषाणनिभे नभःस्थले ॥ ६९ ॥
विनमद्भिरधःस्थितैः खगैर्झटिति श्येननिपातशङ्किभिः ।
स निरैक्षि दृशैकयोपरि स्यदझाङ्कारिपतत्त्रिपद्धतिः ॥ ७० ॥
ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात् ।

तथा क्षणं आलोककानां द्रष्टॄणां दत्तकौतुकः सन् ययौ । स्वभावोक्तिः ॥ ६८ ॥

तन्विति ॥ असौ हंसो रयाद्वेतोरुत्पन्नयेति शेषः । लोकस्यालोकिजनस्य परीक्षकजनस्य च विलोकनां दर्शनं गतया कौतुकाद्वर्णपरीक्षार्थञ्च विलोक्यमानयेत्यर्थः । तनोः शरीरस्य तन्वा सूक्ष्मया च दीधितिधारया रश्मिरेखया निमित्तेन । कषपाषाणनिभे निकषोपलसन्निभे नभःस्थले छदहेम निजपक्षसुवर्णं कषन् घर्षन्निवालसत् अशोभतेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥

विनमद्भिरिति ॥ स्यदेन वेगेन झाङ्कारिणी झामिति शब्दं कुर्वाणा पतत्रिपद्धतिः पक्षिसरणिः यस्य स हंसः । श्येननिपातं शङ्कन्त इति तच्छङ्किभिरत एव विनमद्भिर्विलीयमानैरधःस्थितैः खगैर्झटिति द्राक् एकया दृशा उपरि उपरिष्टात् निरैक्षि निरीक्षितः । कर्मणि लुङ् । स्वभावोक्तिः ॥ ७० ॥

ददृश इति ॥ यन् गच्छन् । इणो लटः शत्रादेशः । असौ हंसः । भुवि तच्छायं तस्य हंसस्य छायाम् । "विभाषा सेना-"

---

१. 'पतत्रपद्धतिः' इति पाठान्तरम् ।

दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः ॥ ७१ ॥

न वनं पथि शिश्रियेऽमुना क्वचिदप्युच्चतरद्रुचारुतम् ।
न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्रुचा रुतम् ॥ ७२ ॥

अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता ।
पतगस्य जगाम दृक्पथं [1]हिमशैलोपमसौधराजिता ॥ ७३ ॥

इत्यादिना नपुंसकत्वम् । अवेक्ष्य तत्क्षणात् प्रथमं दिवि पश्चत् दिक्षु च वितीर्णचक्षुषा दत्तदृष्टिना जनेन पृथुवेगेन द्रुतं शीघ्रं मुक्तदृक्पथस्सन् न ददृशे न दृष्टः, क्षणमात्रेण दृष्टिपथमतिक्रान्त इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

नेति ॥ गतिवेगेन प्रसरद्रुचा प्रसर्पत्तेजसा अमुना हंसेन क्वचिदपि उच्चतराणामत्युन्नतानां द्रूणां द्रुमाणां, चारुता रम्यता यस्मिन् तत् । 'पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः । वनं न शिश्रिये । सगोत्रजं बन्धुजन्यं रुतं कूजितं वा नान्ववादि नानूदितं मध्येमार्गमध्वश्रमापनोदनबन्धुसम्भाषणादिकमपि न कृतमिति सुहृत्कार्यानुसन्धानपरत्वोक्तिः ॥ ७२ ॥

अथेति ॥ धराजिता भूमिजयिना । "सत्सूद्विष-" इत्यादिना क्विपि तुक् । भीमस्य भीमभूपस्य भुजेन पालिता हिमशैलोपमैः सौधैः राजसदनैः राजिता मञ्जुः मञ्जुला मनोज्ञा असौ पूर्वोक्ता नगरी कुण्डिनपुरी पतगस्य हंसस्य दृक्पथं जगाम स तां ददर्शेत्यर्थः । अत्र यमकाख्यानुप्रासस्य हिमशैलोपमेति उपमायाश्च संसृष्टिः ॥ ७३ ॥

---

१. 'हर-' इति पाठान्तरम् ।

दयितं प्रति यत्र सन्तता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।
स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः ॥ ७४ ॥
नृपनीलमणीगृहत्विषामुपधेर्यत्र भयेन भास्वतः ।
शरणाप्तमुवास वासरेऽप्यसदावृत्त्युदयत्तमं तमः ॥ ७५ ॥
सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारे हसदङ्करोदसि ।
निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥

अथ नगरीं वर्णयति—**दयितमिति** ॥ यत्र नगर्यां, स्फटिकोपलविग्रहाः स्फटिकमयशरीरा इत्यर्थः । अत एव शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः शशाङ्कशकलनिष्कलङ्कानि कुड्यानि येषां ते । 'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः । भिदेः क्तिन्प्रत्ययः । "भित्तं शकलम्" इत्यादिनिपातनात् "रदाभ्याम्" इत्यादिना निष्ठानत्वाभावः । गृहाः दयितं भीमं प्रियं प्रति सन्तता भुवो भूमेर्नायिकाया रतिहासा इव केलिहास्यानीव रेजिरे इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७४ ॥

नृपेति ॥ यत्र नगर्यां तमोऽन्धकारः, भास्वतो भास्करात् भयेन नृपस्य ये नीलमणीनां गृहाः तेषां त्विषस्तासामुपधेश्छलादित्यपह्नवभेदः । 'रत्नं मणिर्द्वयोः' इत्यमरः । कृदिकारादक्तिनो वा ङीष्वक्तव्यः । शरणाप्तं शरणं गृहं रक्षितारश्चागतम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । वासरे दिवसेऽप्यसदावृत्त्यपुनरावृत्ति किञ्चोदयत्तमं उद्यत्तमं सदुवास ॥ ७५

सितेति ॥ सितैर्दीप्रैश्च मणिभिः प्रकल्पिते उज्ज्वलस्फटिकनिर्मिते हसदङ्करोदसि विलसदङ्करोदस्के द्यावापृथिवीव्यापिनीत्यर्थः । यदगारे यस्याः नगर्याः गृहेष्वित्यर्थः । जातावेकवचनम् । निशि

सुदतीजनमज्जनार्पितैर्घुसृणैर्यत्र कषायिताशया ।
न निशाखिलयापि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥

निखिलान् तिथीनेकिका एकाकिनी एकैवेत्यर्थः । "एकादाकिनिच्चासहाये" इति चकारत् कन्प्रत्ययः । "प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्य" इतीकारः । पूर्णिमातिथिः राकातिथिः । 'तदाद्यास्तिथयो द्वयोः' इत्यमरः । अतिथिरुपतस्थे अतिथीभूय सङ्गतेत्यर्थः । "उपाद्देवपूजा-" इत्यादिना सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् । स्फटिकभवनकान्तिनित्यकौमुदीयोगात् सर्वा अपि रात्रयो राकारात्रय एवासन्नित्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ७६ ॥

सुदतीति ॥ यत्र नगर्यां शोभना दन्ता यासां ताः सुदत्यः स्त्रियः । अत्र विधानाभावाद्दत्रादेशश्चिन्त्य इति केचित् । "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृष-वराहेभ्यश्च" इति चकारात् सिद्धिरित्यन्ये । सुदत्यादयः स्त्रीषु योगरूढाः ; "स्त्रियां संज्ञायाम्" इति दत्रादेशात्साधव इत्यपरे । तदेतत्सर्व-मभिसन्धाय आह वामनः 'सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः' इति । ता एव जनाः लोकाः तेषां मज्जनादवगाहनादर्पितैः सङ्क्रमितैः घुसृणैः कुङ्कुमैः कषायिताशया सुरभिताभ्यन्तरा भोगचिह्नैः कलुषितहृदया च । वाप्येव वापिका दीर्घिका ग्रहिला ग्रह आग्रहः तद्वती दीर्घरोषा । पिञ्छादित्वा-दिलच् । मानिनी । "स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये" इत्युक्तलक्षणो मानः । तद्वती नायिकेव अखिलया निशा निशया अपि रात्रिप्रसादनेनापीत्यर्थः । न प्रससाद प्रसन्नाशया नाभूत् तादृक्-क्षोभादिति भावः ॥ ७७ ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलियोगपट्टया ।
मणिवेश्ममयं सुनिर्मलं किमपि ज्योतिरबाह्यमिज्यते ॥ ७८ ॥
विललास जलाशयोदरे क्वचन द्यौरनुबिम्बितेव या ।
परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥ ७९ ॥
व्रजते दिवि यद्गृहावलीचलचेलाञ्चलदण्डताडनाः ।
व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलिहयालिकालनाम् ॥ ८० ॥

क्षणेति ॥ निशि निशीथे क्षणं नीरवया एकत्र सुप्तजनत्वादपरत्र ध्यानस्तिमितत्वान्निःशब्दया, श्रितः प्राप्तो वप्रावलिर्योगपट्ट इव, अन्यत्र वप्रावलिरिव योगपट्टो यया सा तथोक्ता, यया नगर्या मणिवेश्ममयं तद्रूपं निर्मलं अबाह्यमन्तर्वर्ति किमप्यवाङ्मनसगोचरं ज्योतिः प्रभा आत्मज्योतिश्च इज्यते सेव्यते स्म। अत्र नगरीविशेषणसाम्यादप्रस्तुतयोगिनीप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ७८ ॥

विललासेति ॥ या नगरी परिखायाः कपटेन व्यजेन स्फुटं परितो व्यक्तं यथा स्फुरता प्रतिबिम्बेनानवलम्बितं, मध्ये अगृह्यमाणं च अम्बु यस्मिन् तस्मिन् । प्रतिबिम्बाक्रान्तमम्बु परितः स्फुरति, प्रतिबिम्बदेशे तु न स्फुरति तेनैव प्रतिबिम्बादिति भावः । क्वचन कुत्रचिज्जलाशयोदरे ह्रदमध्ये कस्यचिद्ध्रदस्य मध्य इत्यर्थः । अनुबिम्बिताप्रतिबिम्बिता द्यौरमरावतीव विललासेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

व्रजत इति ॥ यस्यां नगर्यां गृहावलीषु चलाश्चलन्तः चेलाञ्चलाः पताकाग्राणि त एव दण्डास्तैस्ताडनाः कशाघाता इत्यर्थः । ताः कर्त्र्यः दिवि व्रजते खे गच्छते । हेलिहयालेः सूर्याश्वपङ्क्तेः ।

क्षितिगर्भधराम्बरालयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक् ।
जगतां खलु याखिलाद्भुताजनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः ॥ ८१ ॥
दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुधोज्ज्वलं वपुः ।
कथमृच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥

'हेलिरालिङ्गने रवौ' इति वैजयन्ती । कालनां चोदनां सृजते कुर्वते । आरुणाय सूर्यसारथये विश्रमं स्वयं तत्कार्यकारणाद्विश्रान्तिम् । "नोदात्तोपदेश-" इत्यादिना घञ्वृत्तिप्रतिषेधः । व्यतरन् ददुः । अत्र हेलिहयालेः चेलाञ्चलदण्डताडनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । तेन च गृहाणामर्कमण्डलर्पयन्तमौन्नत्यं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

क्षितीति ॥ तलमध्योपरि अधोमध्योर्ध्वदेशान् पूरयन्तीति तत्पूरिणां जगतां पातालभूमिस्वर्गाणां पृथगसङ्कीर्णं यानि निजानि प्रतिनियतानि चिह्नानि निध्यन्नपानस्रक्चन्दनादिलिङ्गानि धारयन्तीति तद्धारिभिस्तथोक्तैः सारैरुत्कृष्टैः क्षितिगर्भे क्षितिकुहरे पाताले धरायां भूपृष्ठे अम्बरे आकाशे च ये आलया गृहास्तैः भूम्यन्तर्बहिःशिरोगृहैरित्यर्थः । या नगरी अखिला कृत्स्ना अद्भुता चित्रा अजनि जाता । "दीपजन-" इत्यादिना जनेः कर्तरि लुङ् । च्लेश्चिणादेशः । अत्र क्षितिगर्भादीनां तलमध्योपरिजगतां तच्चिह्नानां च यथासङ्ख्यं सम्बन्धाद्यथासङ्ख्यालङ्कारः । एतेन त्रैलोक्यवैभवं गम्यते ॥ ८१ ॥

दधदिति ॥ यत्र नगर्यामम्बुदैरम्बुदवच्च नीलः कण्ठः शिखरोपकण्ठः गलश्च यस्य तस्य भावस्तत्ताम् । 'कण्ठो गले सान्निधा

बहुरूपकसालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः ।
यदनेककसौधकन्धराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥
बलिसद्मदिवं स तथ्यवागुपरि स्माह दिवोऽपि नारदः ।
अधराथ कृता ययैव सा विपरीताजनि भूमिभूषया ॥ ८४ ॥

इति विश्वः । दधत् अत्यच्छया सुधया लेपनद्रव्येण सुधावदमृतवच्चोज्ज्वलं वपुः वहत् । 'सुधालेपोऽमृतं सुधा' इत्यमरः । क्षितिभृन्मन्दिरं राजभवनं इन्दुमौलितामिन्दुमण्डलपर्यन्तशिखरत्वम् । कथं नाम न ऋच्छतु गच्छत्वेवेत्यर्थः । राजभवनस्य तादृगौन्नत्यं युक्तमिति भावः । अन्यत्र नीलकण्ठस्य इन्दुमौलित्वमीश्वरत्वं च युक्तमिति भावः । अत्र विशेषणविशेष्याणां श्लिष्टानामभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणादप्रकृतेश्वरप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ८२ ॥

बह्विति ॥ बहुरूपका भूयिष्ठसौन्दर्याः । [1]शैषिकः कप्प्रत्ययः । तेषु सालभञ्जिकानां कृत्रिमपुत्रिकाणां मुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः चन्द्रत्वात् सम्भाविताः कलङ्कमृगास्ते यस्यां नगर्यां, अनेककेषां बहूनां सौधानां कन्धरासु कण्ठप्रदेशेषु ये हरयः सिंहास्तैः कुक्षिगतीकृता इव ग्रस्ताः किमित्युत्प्रेक्षा मुखचन्द्राणां निष्कलङ्कत्वनिमित्ता । अन्यथा कथं चन्द्रे निष्कलङ्कतेति भावः ॥ ८३ ॥

बलीति ॥ स प्रसिद्धस्तथ्यवाक् सत्यवचनो नारदः बलिसद्मदिवं पातालस्वर्गं दिवो मेरुस्वर्गादप्युपर्युपरि स्थितामुत्कृष्टां च आह स्म

१. "शेषाद्विभाषा" ५ इत्यनेन समासान्तः कप्प्रत्यय भावः ।

प्रतिहट्टपथे घरट्टजात्पथिकाह्वानदसक्तुसौरभे[1] ।
कलहान्न घनाद्यदुत्थितादधुनाप्युज्झति घर्घरस्वनः ॥ ८५ ॥
वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्कादमराद्रिरागताम् ।
घनरत्नकवाटपक्षतिः परिरभ्यानुसरन्नुवास[2] याम् ॥ ८६ ॥

उक्तवान् । अथेदानीं भूमिभूषया यया नगर्या । अधरा न्यूना अधस्ताच्च कृतेवेत्युत्प्रेक्षा । सा बलिसद्मद्यौः विपरीता नारदोक्तिविपरीता अजनि । सर्वोपरिस्थितायाः पुनरधःस्थितिः वैपरीत्यम् ॥ ८४ ॥

प्रतीति ॥ पन्थानं गच्छन्तीति पथिकाः तेषामाह्वानं ददातीति तथोक्तं आह्वायकं अध्वानं गच्छतामाकर्षकमित्यर्थः । तत् सक्तूनां सौरभं सुगन्धो यस्मिन् प्रतिहट्टपथे प्रत्यापणपथम् । "अव्ययं विभक्ति-" इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः । "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" इति सप्तम्या न अम्भावः । घरट्टाः गोधूमचूर्णग्रावाणः तज्जात् यस्यां नगर्यां उत्थितात् कलहात् घर्घरस्वनो निर्झरवद्ध्वनिः कण्ठध्वनिः घनान्मेघादधुनापि नोज्झति न त्यजति । सर्वदा सर्वहट्टेषु घरट्टा मेघध्वानं ध्वनन्तीति भावः । अत्र घनानां घरट्टकलहासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च घर्घरस्वनस्य तद्धेतुकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या चेति सङ्करः ॥ ८५ ॥

वरण इति ॥ कनकस्य सम्बन्धी वरणः प्राकारः । 'प्राकारो वरणस्सालः' इत्यमरः । तद्विकारः स एवामराद्रिः मेरुः, यां नगरीमेव

१. "सौरभैः" इति पाठान्तरम् ।
२. "अनुनयन्" इति पाठान्तरम्

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः ।
उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्बाणपुरीपरार्ध्यताम् ॥ ८७ ॥
बहुकम्बुमणिर्वराटिकागणनाटत्करकर्कटोत्करः ।
हिमवालुकयाच्छवालुकः पटु दध्वान यदापणार्णवः ॥ ८८ ॥

मानिनीं कोपसम्पन्नामत एव अङ्कान्निजोत्सङ्गादागतां भूलोकं प्राप्तां दिवममरावतीं घने निबिडे रत्नानां कवाटे रत्नमयकवाटे एव पक्षती पक्षमूले यस्य स सन् परिरभ्योपगूह्य मेरोः पक्षवत्त्वात् पक्षतिरूपत्वमनुसरन् अनुवर्तमान उवास । कामिनः प्रणयकुपितां प्रेयसीं आप्रसादमनुगच्छन्तीति भावः । रूपकालङ्कारः स्फुट एव । तेन चेयं नगरी कुतश्चित्कारणादागता द्यौरेव वरणश्च स्वर्णाद्रिरेवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८६ ॥

अनलैरिति ॥ या नगरी रवेरुदयं लयमस्तमयञ्चान्तरा, तयोर्मध्यकाल इत्यर्थः । "अन्तरान्तरेण युक्ते" इति द्वितीया । ज्वलतां अर्कांशुसम्पर्कात् प्रज्वलतामर्कोपलानां वप्रात् जन्म येषां तैः सूर्यकान्तैः प्राकारजन्यैरनलैः परिवेषमेत्य परिवेष्टनं प्राप्य बाणपुर्याः बाणासुरनगर्याः शोणितपुरस्य परार्ध्यतां श्रेष्ठतामवहत् । अत्रान्यधर्मस्यान्येन सम्बन्धासम्भवात् तादृशीं परार्ध्यतामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ८७ ॥

बह्विति ॥ बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयश्च यस्मिन् सः । वराटिकागणनाय कपर्दिकासङ्ख्यानाय अटन्तस्तिर्यक् प्रचरन्तः कराः पाणय एव कर्कटोत्कराः कुलीरसङ्घाः यस्मिन् सः । हिमवालुकया कर्पूरेणाच्छवालुकः स्वच्छसिकतः यस्याः पुरः आपणो विपणिरेव अर्णवः पटु धीरं दध्वान ननाद । 'कपर्दो वराटिका' इति हलायुधः ।

यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।
मुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गया ॥ ८९ ॥

'शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । 'सिताभ्रो हिमवालुका' 'स्यात् कुलीरः कर्कटः' इति चामरः ॥ ८८ ॥

यदिति ॥ यस्याः नगर्या अगारघटासु गृहसमूहेषु अट्टानां अट्टालकानां कुट्टिमेषु निबद्धभूमिषु । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः । स्रवद्भिः इन्दुसम्पर्कात् स्यन्दमानैरिन्दूपलैश्चन्द्रकान्तैर्हेतुभिः, तुन्दिलाः प्रवृद्धाः आपो यस्यास्तया 'तुन्दादिभ्य इलच्' । "ऋक्पूः" इत्यादिना समासान्तः । अभ्रगङ्गया मन्दाकिन्या । 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इत्यमरः । चन्द्रोदये चन्द्रोदये प्रतिचन्द्रोदयम् । वीप्सयामव्ययीभावः । पतिव्रतानामौचिती औचित्यम् । ब्राह्मणादित्वात् "गुणवचन-" इत्यादिना ष्यञ्प्रत्ययः । "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष् । स च "मातरि षिच्च" इति षित्वादेव सिद्धे मातामहशब्दस्य गौरादिपाठेनानित्यत्वज्ञापनात् वैकल्पिकः । अत एव वामनः—"ष्यञः षित्कार्यं बहुलम्" इति स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ्, क्वचिच्च वुञ् । 'औचित्यमौचिती मैत्र्यं मैत्री वुञ् प्रागुदाहृतम्' इत्यमरश्च । न मुमुचे न तत्यजे । भर्तुः समुद्रस्य चन्द्रोदये वृद्धिदर्शनात्तस्यापि तथा वृद्धिरुचिता । "आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥" इति स्मरणादिति भावः । अत्र अभ्रगङ्गाया यदगारेत्यादिविशेषणार्थासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च यदगाराणां अतीन्दुमण्डलमौन्नत्यं व्यज्यते ।

रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः खलु ।
अनुसायमभुर्विलेपनापणकाश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥
विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।
मुनिनेव मृकण्डुसूनुना जगतीवस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥
सममेणमदैर्यदापणे तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।

तदुत्थापिता चेयं अस्याः पातिव्रत्यधर्मपरित्यागोत्प्रेक्षेति सङ्करः । सा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ८९ ॥

रुचय इति ॥ यत्र नगर्यां अनुसायम् । वीप्सायामव्ययीभावः । विलेपनापणेषु सुगन्धद्रव्यनिषद्यासु काश्मीरजानि कुङ्कुमान्येव पण्यानि पणनीयद्रव्याणि तेषां वीथयः श्रेण्यः अस्तमितस्य अस्तङ्गतस्य भास्वतः सम्बन्धिन्यः स्खलिता अस्तमयक्षोभात् च्युताः अत एव निरालया निराश्रया रुचयः प्रभा अभुः खलु । कथञ्चित् प्रच्युताः सायन्तनार्कत्विष इव भान्ति स्मेत्यर्थः । कुङ्कुमराशीनां तदा तत्सावर्ण्यादियमुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । भातेर्लुङ् । झेर्जुसादेशः ॥ ९० ॥

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां, वणिग्जनेन पणितुं व्यवहर्तुं आपणे पण्यवीथ्यां, विततं प्रसारितं, अखिलं जगत्यां लोके स्थितं वस्तु पदार्थजातं, पुरा पूर्वं हरेः विष्णोरुदरे मृकण्डुसूनुना मुनिना मार्कण्डेयेनेव जनेन लोकेन वीक्ष्यते विष्णूदरमिव समस्तवस्त्वाकरोऽयमाभासत इत्यर्थः । पुरा किल मार्कण्डेयो हरेरुदरं प्रविश्य विश्वं तत्राद्रक्षीदिति कथयन्ति ॥ ९१ ॥

सममिति ॥ यस्या नगर्याः आपणे सौरभलोभनिश्चलं

पणिता न जनारवैरवैदपि कूजन्तमलिं मलीमसम् ॥ ९२ ॥

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाहज्वलनाहितोष्मणा ।
शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र धुनोति नो हिमम् ॥९३॥

गन्धग्रहणनिष्पन्दं, ततः क्रियया दुर्बोधमित्यर्थः । मलीमसं मलिनं सर्वाङ्गनीलमित्यर्थः । अन्यथा पीतमध्यस्यालेः पीतिम्नैव व्यवच्छेदादतो गुणतोऽपि दुर्ग्रहमित्यर्थः । "ज्योत्स्ना तमिस्रा" इत्यादिना निपातः । अलिं भृङ्गमेणमदैः समं कस्तूरीभिः सह तुलयन् पणिता क्रेता, कूजन्तमपि जनानामारवैः कलकलैः नावैत्ततोऽपि नाजानादित्यर्थः ; इह निश्चलस्यालेः गुञ्जनं कविना प्रौढवादेनोक्तमित्यनुसन्धेयम् । अत्रालेः नैल्यादेणमदोक्तेः सामान्यालङ्कारः । "सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता" इति लक्षणात् । तेन भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ९२ ॥

रवीति ॥ यत्र नगर्यां, सकलं कृत्स्नमहः । "राजाहस्सखिभ्य ष्टच्" इति टच् । "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंलिङ्गता । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । योगविभागात्समासः । ज्वलनेन तपनकराभिघातात् प्रज्वलनेनाहितोष्मणा जनितौष्ण्येन रविकान्तमयेन सेतुना सेतुसदृशेन सूर्यकान्तकुट्टिमाध्वनेत्यर्थः । गच्छतां सञ्चरमाणानां चरणौ चरणानित्यर्थः । स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः प्रायेणेति जातौ द्विवचनम् । शिशिरे शिशिरर्तौ । तत्रापि निशि हिमं पुरा नो धुनोति नापीडयत् । "यावत्पुरा निपातयोर्लट्" । अत्र सेतोरूष्मासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तत्रोत्तरस्याः पूर्वापेक्षत्वात्सङ्करः ॥ ९३ ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम् ।
शशिकान्तमयं तपागमे कलितीव्रस्तपति स्म नातपः ॥ ९४ ॥
परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरा ।
फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥
मुखपाणिपदाक्ष्णि पङ्कजै रचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः ।
स्वयमादित यत्र भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम् ॥ ९६ ॥

विधिवति ॥ विधुदीधितिजेन इन्दुसम्पर्कजन्येन, पयसा सलिलेन नैषधस्य नलस्य, शीलं वृत्तं स्वभावो वा तद्वच्छीतलं शशिकान्तमयं यत्पथं यस्याः नगर्याः पन्थानं, तपागमे ग्रीष्मप्रवेशे, कलितीव्रः कलिकालवत् प्रचण्ड आतपो न तपति स्म । नलकथायाः कलिनाशकत्वादिति भावः । अत्र नगरपथस्येन्दूपलपयस्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तत्सापेक्षत्वादुपमयोः सङ्करः ॥ ९४ ॥

परिधेति ॥ परिघावलयच्छलेन परिखावेष्टनव्याजेन, कुण्डलनां मण्डलाकाररेखामवापिता परेषां शत्रूणां ग्रहणस्याक्रमणस्य, अन्यत्रान्येषां ग्रहणस्य ज्ञानस्य न गोचरः अविषया या नगरी विषमा दुर्बोधा फणिभाषितभाष्यफक्किका पतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्यस्थकुण्डलिग्रन्थः, नूनमिति शेषः । अत्र नगर्याः कुण्डलिग्रन्थत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च परिखावलयच्छलेनेत्यपह्नवोत्थापितत्वात्सापह्नवा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥

मुखेति ॥ यत्र नगर्यां, मुखं च, पाणी च, पदे च, अक्षिणी च तस्मिन् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । पङ्कजैः रचिता सृष्टा अपरेषु मुखादिव्यतिरिक्तेषु अङ्गेषु, चम्पकैश्चम्पकपुष्पैः, रचिता सर्वत्र

जघनस्तनभारगौरवाद्वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः ।
ध्रुवमप्सरसोऽवतीर्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥
स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी बिभर्तु या ।
स्वरभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ ९८ ॥

सादृश्याद्व्यपदेशः, भीमजा भैमी, स्वयं स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियं शोभामादित प्राप्तवती । ददातेर्लुङ् । "स्थाघ्वोरिच्च" इतीत्वम्, "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः । अत्रान्यश्रियोऽन्यत्रासम्भवात् श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः । तथा तदङ्गानां पङ्कजाद्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । तदुत्थापिता निदर्शनेति सङ्करः ॥ ९६ ॥

जघनेति ॥ जघनानि स्तनाश्च जघनस्तनम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तदेव भारः तस्य गौरवाद्गुरुत्वात् वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः शतं शतसङ्ख्याकाः 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सङ्ख्याः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः' इत्यमरः । अप्सरसोऽवतीर्य स्वर्गादागत्य तत्सखीजनः सख्यः । जातावेकवचनम् । यां नगरीं, अध्यासत अध्यतिष्ठन् । "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मत्वम् । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । अप्सरसः अप्सरःकल्पाः शतं सख्य एनामुपासत इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

स्थितीति ॥ चित्रमयी आश्चर्यप्रचुरा, आलेख्यमयी च । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । या नगरी स्थित्या मर्यादया स्थायित्वेन च शालन्ते ये ते समस्ताः वर्णाः ब्राह्मणादयः शुक्लादयश्च यस्यास्तस्या भावः तत्ताम् । 'वर्णौ द्विजादौ शुक्लादौ' इत्यमरः । कथं न बिभर्तु बिभर्त्येवेत्यर्थः । कलितः प्राप्तः अनल्पानां बहूनां मुखानां

स्वरुचारुणया पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्तृषः ।
लिलिहुर्बहुधा सुधाकरं निशि माणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥
लिलिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया निशाकरम् ।
श्रितमर्ककरैः पिपासु यन्नृपसद्मामलपद्मरागजम् ॥ १००

आरवो बहुमुखानां षण्मुखादीनां च आरवः शब्दो यस्याः सा या पुरी, स्वरस्य ध्वनेर्भेदं नानात्वम् । स्वः स्वर्गादभेदश्च कथं वा नोपैतु उपैत्वेवेत्यर्थः । उभयत्रापि सति कारणे कार्यं भवेदिति भावः । अत्र केवलप्रकृतश्लेषालङ्कारः । उभयोरप्यर्थयोः प्रकृतत्वात्, किं त्वेकनाले फलद्वयवदेकस्मिन्नेव शब्देऽर्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः प्रथमार्थे, द्वितीये तु जेतुकाष्ठवदेकवद्भूतशब्दद्वयादर्थद्वयप्रतीतेः शब्दश्लेषः ॥ ९८ ॥

स्वरुचेति ॥ माणिक्यमयाः पद्मरागमयाः, यदालयाः यस्यां नगर्यां गृहाः दिनं दिने । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समीयुषा सङ्गतेन अर्केण हेतुना । उत्तृषः अर्कसम्पर्कादुत्पन्नपिपासाः सन्तः । स्वरुचा स्वप्रभया, अरुणया आरुण्यं प्रापयेति तद्गुणालङ्कारः । "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृतिः" इति लक्षणात् । पताकया रसनायमानयेति भावः । सुधाकरं, बहुधा लिलिहुः आस्वादयामासुरित्यर्थः । अह्नि सन्तप्ता निशि शीतोपचारं कुर्वन्तीति भावः । अत्र गृहाणां सन्तापनिमित्तः सुधाकरलेहनात्मा शीतोपचारः उत्प्रेक्ष्यते । सा चोक्ततद्गुणोत्थेति सङ्करः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ९९ ॥

अथानयैव भङ्ग्या राजभवनं वर्णयति—**लिलिहे इति** ॥ अमलपद्मरागजं, यस्यां नगर्यां, नृपसद्म राजभवन, अर्ककरैः श्रितं अतिसामीप्यादभिव्याप्तम् । श्रयतेः कर्मणि क्तः । श्रिणातेः पक्वार्थात्

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभीपताकया ।
वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-
जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।
पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी
यत्प्रासाददुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलद्दिवि ॥ १०२ ॥

इति केचित् । तदा ह्रस्वः चिन्त्यः, प्रकृत्यन्तरं मृग्यमित्यास्तां तत् । अत एव पिपासु तृषितं सत् । पिबतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । स्वकीया रुग्यस्यां तया स्वरुचा तद्रूषितयेत्यर्थः । अत एव जिह्वानिभया पताकया सुधाकरं लिलिहे आस्वादयामास । लिहेः कर्तरि लिट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदं, अलङ्कारश्च पूर्ववत । जिह्वानिभयेत्युपमासङ्करश्च विशेषः ॥ १०० ॥

अमृतेति ॥ पीतया पीतवर्णया, यस्या नगर्याः, वलभ्याम् । 'कूटागारं तु वलभिः' इत्यमरः । पताकया मिलितं सामीप्यात् सङ्गतं अमृतद्युतिलक्ष्म चन्द्रलाञ्छनं वलयायिते वलयीभूते शेषे शेत इति तच्छायिनः पीतवाससः पीताम्बरस्य विष्णोः, सखितां सदृशतामादित अग्रहीदित्युपमालङ्कारः ॥ १०१ ॥

अश्रान्तेति ॥ यस्या नगर्याः, प्रासादे दुकूलं वल्लिरिव दुकूलवल्लिः दुकूलमयी पताकेत्यर्थः । अश्रान्तेन श्रुतिपाठेन नित्यवेदपाठेन, पूताभ्यः पवित्राभ्यः, रसनाभ्यो जिह्वाभ्यः, आविर्भूतेषु भूरिस्तवेषु अनेकस्तोत्रेषु अजिह्मेन अकुण्ठेन ब्रह्मणो मुखानामोघेन हेतुना । विघ्निता सञ्जातविघ्ना नवस्वर्गक्रिया नूतनस्वर्ग-

यदतिविमलनीलवेश्मरश्मिभ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवल्लिः ।
अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं दिवसकराङ्कतले चला लुठन्ती
स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकातिथ्यग्रहायोत्सुकं
पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।

सृष्टिरेव केलिर्लीला यस्य तेन गाधिसुतेन विश्वामित्रेण, पूर्वं ब्रह्मप्रार्थनात् पूर्वं सामिघटिता अर्धसृष्टा । 'सामि त्वर्धे जुगुप्सने' इत्यमरः । मुक्ता पश्चात्यक्ता मन्दाकिनी नु आकाशगङ्गा किम्, अनिलस्य कर्तुरान्दोलनैश्चलनैर्दिवि आकाशे अखेलत् विजहारेत्युत्प्रेक्षा । एषा कथा त्रिशङ्कूपाख्याने द्रष्टव्या । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् । "सूर्याश्वैर्मसजास्ततास्सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥ १०२ ॥

यदिति ॥ यस्या नगर्याः, अतिविमलैर्नीलवेश्मनः इन्द्रनीलनिकेतनस्य रश्मिभिः भ्रमरिता भ्रमरीकृता भ्रमरशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । वल्ल्यां च भ्रमरैर्भाव्यमिति भावः । तथाभूता भाश्छाया यस्यास्सा श्यामीकृतप्रभेत्यर्थः । अत एव तद्गुणालङ्कारः । शुचिः स्वभावतः शुभ्रा सौधस्य वस्त्रमेव वल्लिः वस्त्रवल्लिः, पताकेत्यर्थः । रूपकसमासः । भ्रमरितभा इति रूपकादेव साधकात् दिवसकरस्य सूर्यस्य अङ्कतले समीपदेशे उत्सङ्गदेशे च चला चपला लुठन्ती परिवर्तमाना सती शमनस्वसुर्यमुनाया शिशुत्वं शैशवमलभत । बालयमुनेव बभावित्यर्थः । बालिकाश्च पितुरङ्के लुठन्तीति भावः । अत्रान्यशैशवेनान्यसम्बन्धासम्भवेऽपि तत्सदृशमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना पूर्वोक्ततद्गुणरूपकाभ्यां सङ्कीर्णा ॥ १०३ ॥

स्वेति ॥ यत्कामिनी यन्नगराङ्गना, विमानेन कलितं क्रान्तं

साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवाभव-
द्यन्न प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि ॥ १०४ ॥

वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै-
र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदतया ह्रीधृतावाङ्मुखत्वैः ।
कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताग्रै-
र्यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म ॥ १०५ ॥

व्योम याभिस्ताः साक्षादप्सरसो दिव्याङ्गनैवाभवत् । 'स्त्रियां बहुष्व-प्सरसः' इत्यभिधानादेकत्वेऽपि बहुवचनप्रयोगः । कुतः यद्यस्मान्निजकेलिसौधशिखरादपादानात् स्वप्राणेश्वरस्य नर्महर्म्यं क्रीडासौधं तस्य कटकान्नितम्बादातिथ्यस्य ग्रहाय स्वीकाराय, तत्र विश्रमार्थमित्यर्थः । उत्सुकमुद्युक्तं गच्छन्तमित्यर्थः । पाथोदं मेघमारुह्य रसाद्रागाद्यान्ती गच्छन्ती । अध्वनि अभ्रतरसा मेघवेगेन हेतुना, निमेषं न प्राप । अत्र नगरामराङ्गनयोर्भेदेऽपि अनिमेषमेघारोहणव्योमयानैः सैवेत्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥ १०४ ॥

वैदर्भीति ॥ "उत्ताना वै देवगवा वहन्ति" इति श्रुत्यर्थमाश्रित्य आह—वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैः अथ ब्रह्माण्डाघातेन भग्नो स्यदजमदो वेगगर्वो येषां तत्तया ह्रिया धृतं अवाङ्मुखत्वं यैस्तैरधोमुखैः । अत एव दिव्युत्तानगाया ऊर्ध्वमुखाया इत्यर्थः । कस्याः सुरसुरभेर्देवगव्या आस्यदेशं गताग्रैरंशुभिरेव दर्भैर्यस्या नगर्याः सम्बन्धि गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तं नोज्जृम्भते स्म । किं तु सर्वस्या अपि ग्रासदानाद्यत्तत् सुकृतमेवोज्जृम्भितमित्यर्थः । अत्युक्त्य-

विधुकरपरिरम्भादात्तनिष्यन्दपूर्णैः
शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम् ।
विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण
व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥ १०६ ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं
सदसि सदृशभासां विष्फुरन्तीं सखीनाम् ।
उडुपरिषदि मध्यस्थायिशीतांशुलेखा-
नुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्षीचकार ॥ १०७ ॥

लङ्कारोऽयमिति केचित् । अंशुदर्भाणां ब्रह्माण्डाघाताद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । स्रग्धरा वृत्तम् । "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्" इति लक्षणात् ॥ १०५ ॥

विध्विति ॥ तत्र तस्यां नगर्यां, शशिदृषदुपक्लृप्तैश्चन्द्रकान्तशिलाबद्धैरत एव विधुकरपरिरम्भाच्चन्द्रकिरणसम्पर्काद्धेतोरात्तनिष्यन्दैः जलप्रस्रवणैरेव पूर्णैस्तरूणामालवालैर्विफलितं व्यर्थीकृतं जलसेकस्य प्रक्रियायां प्रकारे गौरवं भारो यस्य तेन भैमीवनेन स हंसो हृतचित्तो व्यरचि । कर्मणि लुङ् । अत्रालवालानां चन्द्रकान्तनिष्यन्दासम्बन्धेऽपि सम्बंन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । एतदारभ्य चतुःश्लोकपर्यन्तं मालिनीवृत्तम् । "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति लक्षणात् ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं कनकपतत्रः स्वर्णपक्षी, तत्र वने सदृशभासां आत्मतुल्यलावण्यानां सखीनां सदसि विष्फुरन्तीम् । "स्फुरतिस्फुलत्योः निर्निविभ्यश्च" इति षत्वम् । उडुपरिषदि तारका-

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन
क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः
शशिपरिधिरिवोच्चैर्मण्डलस्तेन तेने ॥ १०८ ॥

अनुभवति शचीत्थं सा घृताचीमुखाभि-
र्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।
इति मतिरुदयासीत्पक्षिणः प्रेक्ष्य भैमीं
विपिनभुवि सखीभिः सार्धमाबद्धखेलाम् ॥ १०९ ॥

समाजे मध्यस्थायिन्याः शीतांशुलेखायाश्चन्द्रकलायाः अनुकरणे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्याः सा इत्युपमालङ्कारः । तां राजपुत्रीं अक्षिलक्षीचकार अद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १०७ ॥

भ्रमणेति ॥ अधो भूतले क्वचन कुत्रचित् पतनयोग्यं देशं स्थानं अन्विष्यता गवेषमाणेन । अत एव भ्रमणरयेण विकीर्णा स्वर्णस्य भा दीप्तिर्यस्य तेन खगेन, अमुष्या इममदसीयम् । "वृद्धाच्छः, त्यदादीनि च" इति वृद्धसञ्ज्ञा । मुखविधुं मुखेन्दुं सेवितुं लम्बमानः स्रंसमानः शशिपरिधिः चन्द्रपरिवेष इव, उच्चैरुपरि मण्डलो वलयस्तेन वितेने । तनोतेः कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः सङ्करः ॥ १०८

अनुभवतीति ॥ विपिनभुवि वनप्रदेशे, सखीभिः सहचरीभिः, "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" इति निपातनात् ङीप् । सार्धं आबद्धखेलां अनुबद्धक्रीडाम् । 'क्रीडा खेला च कूर्दनम्' इत्यमरः । भैमीं प्रेक्ष्य पक्षिणः, सा प्रसिद्धा शची इन्द्राणी, घृताचीमुखाभिः

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

सहचरीभिः सह इत्थमुच्चैरुत्कृष्टं नन्दनानन्दं नन्दनसुखं नानुभवतीति मतिः बुद्धिरुदयासीदुत्थिता । अत्र प्रेक्ष्य मतिरिति मननक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात् पूर्वकालत्वाच्च प्रेक्ष्येति क्त्वानिर्देशोपपत्तिः । तावन्मात्रस्यैव तत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् प्राधान्यं त्वप्रयोजकमिति न कश्चिद्विरोधः । अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः "भेदप्रधानसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्याद‌ल्पकथनाद्व्यतिरेकस्स उच्यते" इति लक्षणात् १०९ ॥

श्रीहर्षमित्यादि व्याख्यातम् । द्वितीय एव द्वैतीयीकः । "द्वितीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः" इतीकक् । द्वैतीयीकतया मितो द्वितीयत्वेन गणितः द्वितीय इत्यर्थः । अगमत् ॥ ११० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने द्वितीयः सर्गः समाप्तः ।

तृतीयः सर्गः

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसाऽवतीर्य ।
निवेशदेशाततधूतपक्षः पपात भूमावुपभैमि हंसः ॥ १ ॥

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार ।
द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः संभ्रान्तमन्तःकरणंचकार ॥ २

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि ।

आकुञ्चिताभ्यामिति ॥ अथ मण्डलीकरणानन्तरं, हंसः, आकुञ्चिताभ्यामावर्जिताभ्यां, पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां, नभोविभागादाकाशदेशात्, तरसा वेगेन, अवतीर्य । निवेशदेशे उपवेशस्थाने, आततौ प्रसारितौ धूतौ कम्पितौ च पक्षौ येन सः तथाभूतः सन्, उपभैमि भैम्याः समीपे । सामीप्येऽव्ययीभावः । नपुंसकत्वं ह्रस्वत्वं च । भूमौ पपात । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १ ॥

आकस्मिक इति ॥ तदा पतनसमये, पक्षपुटाहतायाः क्षितेर्भूतलात् अकस्माद्भव आकस्मिकः निर्हेतुकः अपरिदृष्टहेतुक इत्यर्थः । यः स्वनो ध्वनिः, द्राग्झटिति उच्चचार उत्थितः । सः स्वनः, अन्यविन्यस्तदृशः विषयान्तरनिविष्टदृष्टेस्तस्याः भैम्याः, अन्तःकरणं सम्भ्रान्तं ससम्भ्रमञ्चकार । अकाण्डे असम्भावितशब्दश्रवणाच्चमत्कृतचित्ताभूदित्यर्थः । अत्रापि स्वभावोक्तिः ॥ २ ॥

नेत्राणीति ॥ विदर्भाणां राजा वैदर्भः भीमः तस्य सुतायाः भैम्याः

प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ॥ ३ ॥
हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम् ।
ग्रहीतुकामादरिणा शयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥
तामिङ्गितैरप्यनुमाय मायामयं न धैर्याद्वियदुत्पपात ।
तत्पाणिमात्मोपरिपातुकं तु मोघं वितेने प्लुतिलाघवेन ॥ ५ ॥

सखीनां नेत्राणि विमुक्तास्तत्तद्विषयग्रहास्तत्तदर्थग्रहणानि । अन्यत्र तत्तद्विषयासङ्गो यैस्तानि सन्ति । एकमेकचरमद्वितीयं च नोपाख्यायत इति निरुपाख्यमवाच्यं रूपमाकारः स्वस्वरूपं च यस्य तं पुरोवर्तिनं हंसं तत् पदार्थभूतं च । यतव्रतानां योगिनां चेतांसि ब्रह्म परमात्मानमिव प्रापुः अत्यादरेणाद्राक्षुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

हंसमिति ॥ असौ दमयन्ती, मुनेर्योगिनो मनोवृत्तिरिव स्विकायां स्वकीयायाम् । "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य" इतीकारः । तनौ शरीरान्तिके, अन्यत्र तदभ्यन्तरे, सन्निहितमासन्नमाविर्भूतं च । चरन्तं सञ्चरन्तं वर्तमानं च हंसं मरालं परमात्मानं च । 'हंसो विहगभेदे स्यात् परमात्मनि मत्सर' इति विश्वः । अदरिणा निर्भीकेन शयेन पाणिना । 'दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे; पञ्चशाखः शयः पाणिः' इति चामरः । अन्यत्र आदरिणा आदरवता, आशयेन चित्तेन ग्रहीतुकामा साक्षात्कर्तुकामा च यत्नान्निश्चलतां निश्चलाङ्गत्वं निश्चलचित्तत्वं च, जगाहे जगाम ॥ ४ ॥

तामिति ॥ अयं हंसः, तां पूर्वोक्तां मायां कपटं, इङ्गितैश्चेष्टाभिः अनुमाय निश्चित्यापि, धैर्यात् धैर्यं स्थैर्यमास्थाय ।

१. "भैम्या" इति पाठान्तरम्

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथाऽवसाय व्यवसायमस्याः ।
परस्परामर्पितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्यतालम् ॥ ६ ॥
उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः ।
यान्वेति मां द्रुह्यति मह्यमेव सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥

ल्यब्लोपे पञ्चमी । वियदाकाशं प्रति । नोत्पपात नोड्डिड्ये । आत्मन उपरि पातुकम्पतयालुम् । "लषपत-" इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । तस्याः पाणिं तु प्लुतिलाघवेन उत्पतनकौशलेन मोघं वितेने व्यधत्त । विफलयत्नं अकरोत् आशां च जनयति न तु पाणौ लगतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

व्यर्थीकृतमिति ॥ अस्या भैम्याः, व्यवसायं हंसग्रहणोद्योगं, तेन पत्ररथेन पक्षिणा व्यर्थीकृतं यथा तथा । अवसाय सम्यक् ज्ञात्वा, तत्कालं तस्मिन्काले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स एव कालो यस्य इति बहुव्रीहिणा क्रियाविशेषणं वा । परस्परां परस्परस्यामित्यर्थः । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विर्भावः । "समासवच्च बहुलम्" इति बहुलग्रहणादसमासवद्भावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचने कस्कादित्वाद्वि-सर्जनीयस्य सत्वम् । उत्तरपदस्य यथायोगं द्वितीयैकवचनम् । "स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाम्भावो वक्तव्यः" इति विकल्पादामादेशः । अर्पितहस्ततालं दत्तहस्तताडनं यथा तथा । आलीभिः सखीभिः, अलमत्यर्थमहस्यत हसितम् । भावे लङ् ॥ ६ ॥

उच्चाटनीय इति ॥ हे सख्यः, इदानीं भवतीभिरेष हंसः, करतालिकानां दानादन्योन्यहस्तताडनकरणादुच्चाटनीयः निष्कासनीयः

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।
श्यामाथ हंसस्य करानवाप्तेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥
शस्ता न हंसाभिमुखी तवेयं[1] यात्रेति ताभिश्छलहास्यमाना ।
साह स्म नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

किमिति काकुः । नोच्चाटनीय एवेत्यर्थः । अत्र सखीसमूहे या मामन्वेति सा मह्यमेव द्रुह्यति मां जिघांसतीत्यर्थः । "क्रुधद्रुह-" इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । इतीत्थं तया भैम्या, आलिवर्गः सखीसङ्घः, उपालम्भि अशापि शापेनैव निवारित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

धृतेति ॥ अथ सखीनिवारणानन्तरं, सखीनां हसिते हासनिमित्ते सति, धृताल्पकोपा । तास्वीषत्कुपितेत्यर्थः । भास्वन्तमभिप्रयातुः सूर्याभिमुखं गच्छतः छाया अनातपरेखेव । श्यामा यौवनमध्यस्था । 'श्यामा यौवनमध्यस्था' इत्युत्पलमालायाम् । अन्यत्र श्यामा नीला । हंसस्य कर्मणि षष्ठी । करेण हस्तेन अनवाप्तेरग्रहणाद्धेतोर्यन्मन्दाक्षं ह्रीस्तेन लक्ष्या उपलक्ष्या ह्रीणा सतीत्यर्थः । अन्यत्र हंसस्य रवेः करानवाप्तेरंशुस्पर्शाभावान्मन्दाक्षैरपटुदृष्टिभिर्लक्ष्या ग्राह्या । तैः छाया लक्ष्यते । न प्रकाश इति भावः । पश्चाल्लगति स्म पृष्ठलग्नाभूत् । प्राप्त्याशया तमन्वगादेवेत्यर्थः । 'रविश्वेतच्छदौ हंसौ' 'बलिहस्तांशवः कराः' इति चामरः ॥ ८ ॥

शस्तेति ॥ तवेयं हंसस्य श्वेतच्छदस्य सूर्यस्य च, अभिमुखी यात्रागमनं न शस्ता न प्रशस्ता श्रेयस्करी न । शास्त्रविरोधात् श्रमसन्ता-

---

१. "पुनस्ते" इति पाठान्तरम् ।

हंसोऽप्यसौ हंसगतेस्सुदत्याः पुरःपुरश्चारु चरन् बभासे ।
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकुर्वन्नुपहसन्निवोच्चैः ॥ १० ॥
पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।

परूपदष्टदोषाच्चेति भावः । सा इतीत्थं ताभिः सखीभिः छलेन व्याजो-क्त्या । हास्यमाना परिहास्यमाना सती भाविप्रियावेदकः मङ्गलमूर्तित्वा-दागामिशुभसूचकः एष हंसः, मे मम नाशकुनीभवेत् न दुःखशकुनी-भवेदेव । किं तु, सुशकुनमेव भवेदित्यर्थः । अपक्षी न भवेदिति च गम्यते । 'शकुनं तु शुभा शंसा निमित्ते शकुनः पुमान्' इति विश्वः । अभूततद्भावे च्विः । विध्यादिसूत्रेण प्रार्थने लिङ् । इत्याह स्म अवोचत् । "लट् स्म" इति भूतार्थे लट् । "ब्रुवः पञ्चानाम्" इत्याहादेशः । एतेन तदीययात्रानिषेधोक्तदोषः परिहृतो वेदितव्यः ॥९॥

एवं दमयन्तीव्यापरमुक्त्वा सम्प्रति हंसव्यापारमाह—**हंस इति** असौ हंसोऽपि हंसस्य गतिरिव गतिर्यस्यास्तस्याः सुदत्याः शोभनदन्तायाः भैम्याः । सुदती व्याख्याता । पुरःपुरः । वीप्सायां द्विर्भावः । अग्रे अग्रे समन्तादित्यर्थः । चारु चरन् रम्यं गच्छन् सन् वैलक्ष्यमेव हेतुः, तस्य वैलक्ष्यहेतोः । अयं मामपि विडम्बयतीति तस्या विस्मयजननार्थमित्यर्थः । 'विलक्षो विस्मयान्वितः' इत्यमरः । "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी । एतदीयां गतिमग्रेऽनुकुर्वन्नभिनयोच्चैरुपहसन्निवेत्युत्प्रेक्षा बभासे बभौ । यथा लोके परीहासकास्तच्चेष्टाद्यनुकरणेन परान्विलक्षयन्ति तद्वदिति भावः ॥ १० ॥

पदे पद इति ॥ भावयतीति भाविनी तद्ग्रहणमेव मनसा

तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचकृषे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥
रुषा निषिद्धालिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयाञ्चकार ।
तदा श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गीं स कीरवन्मानुषवागवादीत् ॥ १२ ॥
अये कियद्यावदुपैषि दूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमर्थम् ।
उदेति ते भीरपि किन्तु बाले विलोकयन्त्या न घना वनालीः ॥ १३
वृथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः[1] ।

भावयन्ती कृशाङ्गी भैमी, भाविनि भविष्यति, अनन्तर इत्यर्थः । "भविष्यति गम्यादयः" इति साधुः । पदे पदे तं हंसं यथा करप्राप्यं करग्राह्यम्, नूनं निश्चितं अवैति प्रत्येति, तथा सखेलं सलीलं, चलता गच्छता, तेन हंसेन प्रतार्य वञ्चयित्वा लतासु, आचकृषे आकृष्टा एकान्तं नीतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

रुषेति ॥ यदा, रुषा निषिद्धालिजनां निवारितसखीजनां, एनां छायैव द्वितीया यस्यास्तामेकाकिनीं, कलयाञ्चकार विवेद । तदा, श्रमाम्भःकणैः भूषिताङ्गीं स्वेदाम्बुलवपरिष्कृतशरीरां स्विन्नगात्रीमित्यर्थः । तां, हंसः कीरवच्छुक इव मनुष्यस्येव वाग्यस्य स सन्नवादीत् ॥ १२ ॥

अये इति ॥ अये बाले, व्यर्थं कियद्दूरं, यावदुपैषि उपैष्यसि । "यावत् पुरा निपातयोर्लट्" इति लट् । किमर्थं परिश्राम्यसि वा । घनाः सान्द्राः वनालीर्वनपङ्क्तीः विलोकयन्त्यास्ते भीरपि नोदेति किन्तु ॥ १३ ॥

वृथेति ॥ वृथा व्यर्थमेव । न पन्थाः अपथम् । "ऋक्पूः"

---

1. "मरुच्चलत्" इति पाठान्तरम् ।

आलीव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनालिः ॥ १४
धार्यः कथंकारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।
अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५

इत्यादिना समासान्तोऽच् । "अपथं नपुंसकम्" इति नपुसकत्वम् । तस्मिन्नपथे दुर्गममार्गे अकृत्ये च, पदं पादं व्यवसायं च । अर्पयन्तीं कुर्वन्तीं त्वाम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । मरुता ललन् चलन् पल्लव एव पाणिस्तस्य कम्पैः कपोतहुङ्कार एव गीः तया च । इयं वनालिः आलीव सखीव, प्रतिषेधति । पश्य । अस्य वाक्यार्थः कर्म । यथा लोके अमार्गप्रवृत्तं सुहृज्जनः पाणिना वाचा च वारयति तद्वदित्यर्थः । अत एव पल्लवपाणिरित्यादौ रूपकाश्रयणम् । तत्सङ्कीर्णा चेयमालीवेत्युपमा ॥ १४ ॥

धार्य इति ॥ एकत्रैव गतिर्यस्यास्तया एकगत्या वसुधायामेकगत्या वसुधामात्रचारिण्येत्यर्थः । शिवभागवतवत्समासः । भवत्या वियद्विहारी खेचरोऽहम् । कथंकारं कथमित्यर्थः । "अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत्" इति कथंशब्दोपपदात्करोतेर्णमुल्प्रत्ययः । धार्यः धर्तुं ग्रहीतुं शक्य इत्यर्थः । "शकि लिङ् च" इति चकाराच्छक्त्यार्थे कृत्यप्रत्ययः । अनेन स्मरस्य सख्या सखिना तदुद्दीपकेन वयसा यौवनेन । सखिशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः । तव शिशुत्वं शैशवं, न खण्डितं न निवर्तितम् । अहो विरुद्धवयसोरेकत्र समावेशादाश्चर्यमित्यर्थः । अत्र अधार्यत्वस्य वसुधागतिवियद्विहारपदार्थहेतुकत्वादेकः काव्यलिङ्गभेदः । तथा शैशवाखण्डनस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वादपर इति सजातीयसङ्करः ॥ १५ ॥

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्य पत्राणि पतत्रिणः स्मः।
अस्मादृशां चाटुरसामृतानि स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥
स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां नालामृणालाग्रभुजो भजामः।
अन्नानुरूपां तनुरूपऋद्धिं कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते ॥ १७ ॥

अथ प्रस्तुतोपयोगितया निजान्ववायं निवेदयति—**सहस्रेति** ॥ सहस्रपत्रासनस्य कमलासनस्य, पत्रहंसाः वाहनहंसास्तेषां वंशस्य कुलस्य, वेणोश्च, पत्राणि वाहनानि पर्णानि च। 'वंशो वेणौ कुले वर्गे। पत्रं स्याद्वाहने पर्णे' इति च विश्वः। पतत्रिणः स्मः ब्रह्मवाहनहंसवंश्या वयमित्यर्थः। अस्मानिव पश्यन्तीत्यस्मादृशस्तेषामस्मद्विधानाम्। "त्यदादिषु" इत्यादिना दृशेः क्विन्प्रत्ययः। चाटुषु सुभाषितेषु ये रसाः शृङ्गारादयः त एवामृतानि स्वर्लोके लोकाः जनाः। 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। तेभ्यः इतरैर्मनुष्यैर्दुर्लभानि लब्धुमशक्यानीत्यर्थः ॥

अथ स्वकायस्य कनकमयत्वे कारणमाह—**स्वर्गेति** ॥ स्वर्गापगा स्वर्णदी। तस्यां हेममृणालिन्यः कनककमलिन्यः, तासां याः नालाः काण्डाः, यानि मृणालानि कन्दाश्च। अत्र नालामृणालशब्दस्य, "अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां इतिवत्समासे गुणभूतेन सम्बन्धः सोढव्यः। 'नाला नालम्' इत्यमरवचनात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। न च, तत्रापि सन्देहः कार्यः। तद्व्याख्यानेषु देशान्तरकोशेषु च सर्वत्र स्त्रीलिङ्गपाठस्यैव दर्शनात्। तथात्रैव दशमे सर्गे प्रयोक्ष्यते।' 'मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया' इति। 'मृणालं स्याद्बिसः कन्दः' इति हलायुधः। तेषामग्राणि भुञ्जत इति तद्भुजः, वयमिति शेषः। अन्नानुरूपां आहारसदृशीं तनोः शरीरस्य रूपऋद्धिं वर्णसमृद्धिम्।

धातुर्निदेशादिह नैषधीयं लीलासरः सेवितुमागतेषु ।
हैमेषु हंसेष्वहमेक एव भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥
विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।
स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्राम्यामि नाविश्रमविश्वगोऽपि ॥ १९

"ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । भजामः प्राप्ताः स्म इत्यर्थः । तथा हि — कार्यं जन्यद्रव्यम् । निदानादुपादानकारणात् । "आख्यातोपयोगे" इत्यपादानता । गुणान् रूपादिविशेषगुणान्, अधीते प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्तिविशेषवाची इण्धातुः । प्रायेणाहारपरिणतिपूर्विकाः प्र. थ कायकान्तय इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

आत्मनः क्ष्मालोकसञ्चारे कारणमाह—**धातुरिति** ॥ धातुः ब्रह्मणः, नियोगादादेशात्, इह भूलोके, नैषधीयं लीलासरः सेवितुं क्रीडासरसि विहर्तुमित्यर्थः । आगतेषु हैमेषु हेममयेषु, विकारार्थेऽण्प्रत्ययः । "नस्तद्धिते" इति टिलोपः । हंसेषु मध्ये अहमेक एव भूलोकविलोकने उत्कः उत्सुकस्सन् । 'दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः' इत्यमरः । उत्क उन्मना इत्युच्छब्दात्कप्रत्ययान्तो निपातः । भ्रमामि पर्यटामि ॥ १८ ॥

अनवरतभ्रमणेऽपि श्रमजये कारणमाह—**विधेरिति** ॥ कदाचिद्विधेर्ब्रह्मणः भ्रमणीविलासे भुवनभ्रमणविनोदे श्रमादातुरेभ्यः अवसन्नेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः स्वकुलवृद्धेभ्यः स्कन्धस्यांसस्य । 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः । विश्रान्तिम् । अदां प्रादाम् । स्वयमेक

१. "धातुर्नियोगात्" इति पाठान्तरम् ।

**बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।
एकं विना मादृशि तं नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥
इष्टेन पूर्तेन नलस्य वश्याःस्वर्भोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः ।
महीरुहो दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥**

एव वहामीत्यर्थः । ददातेर्लुङ् । "गातिस्था-" इत्यादिना सिचो लुक् । तदादि तत्प्रभृति, अविश्रममनवरतम् । "नोदात्तोपदेशस्य" इत्यादिना श्रमेर्घञि वृद्धिप्रतिषेधः । विश्वगोपि विश्वं गच्छन्नपि । अतोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डप्रत्ययः । न श्राम्यामि न खिद्ये ॥ १९ ॥

अथ व्याधादिबन्धभयमपि न मेऽस्तीत्याह—**बन्धायेति** ॥ मादृशि दिव्ये तिरश्चि विषये विरलोदयस्य दुर्लभजन्मनो नरस्य मर्त्यस्य प्रायेणैवंविधो नास्तीत्यर्थः । अन्यत्र, विरो विगतरेफः, स चासौ लोदयो लोदयवांश्च । मत्वर्थीयोऽकारः । तस्य रेफस्थानाविष्ट-लकारस्येत्यर्थः । नलस्येति भावः । शब्दधर्मोऽर्थे उपचर्यते । भुज्यत इति भोगः सुखं, स्वर्भोगस्य स्वर्गसुखस्य भाग्यम्, तत्प्रापकादृष्टमित्यर्थः । स्वप्राप्तेस्तत्प्रायत्वादिति भावः । तदेकं विना कश्चित्पाशादिः पाशाद्युपायः, बन्धाय बन्धनार्थं, आसादितपौरुषः प्राप्तव्यापारः न स्यात् । स्वर्भोगभाग्यैकसुलभा वयं नोपायान्तरसाध्या इति भावः । अस्मादृक्संसर्गादन्यः को नाम स्वर्गपदार्थ इति भावः ॥ २० ॥

तच्च भाग्यं नलस्यैवास्तीत्याह—**इष्टेनेति** ॥ इष्टेन यागेन पूर्तेन खातादिकर्मणा । 'त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत्' इत्यमरः । वश्याः वशंगताः 'वशंगतः' इति प्राग्दीव्यतीयो यत्प्रत्ययः ।

सुवर्णशैलादवतीर्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः ।
तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः ॥ २२ ॥
क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्वौजसां साधयितुं विलासैस्तावत्क्षमानामपदं बहु स्यात् ॥ २३

अमर्त्याः देवाः, नलस्यात्रापि भूलोकेऽपि स्वर्भोगं सृजन्ति स्वर्गसुखं सम्पादयन्तीत्यर्थः । ननु देवाश्च कथं लोकान्तरकालान्तरभोग्यं स्वर्गसुखमिहेदानीं सृजन्तीत्याशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति । महीरुहा वृक्षाः दोहदस्याकालप्रसवोत्पादकस्य द्रव्यस्य, सेकस्य जलसेचनस्य शक्तेः सामर्थ्यात् । 'तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया ॥" इति शब्दार्णवे । समानकालावाद्यन्तावुत्पत्तिविनाशावस्येत्याकालिकः उत्पत्त्यनन्तरविनाशी-त्यर्थः । "आकालिकडाद्यन्तवचने" इति समानकालशब्दस्याकाल-शब्दादेशे ठञ्प्रत्ययान्तो निपातः । प्रकृतेस्त्वकालभवं कोरक-मुद्गिरन्तीत्यर्थः । दोहदवशाद्वृक्षा इव देवा उत्कटपुण्यवशाददेशकालेऽपि फलं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २१ ॥

स्वर्भोगमेवाह—**सुवर्णेति** ॥ सुवर्णशैलात् मेरोः तूर्णमवतीर्य स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः मन्दाकिनीजलबिन्दुसंपृक्तैः, चामरेषु बद्ध-सख्यैः, तत्सदृशैरित्यर्थः । पक्षैः पतत्रैः स्मरकेलिकाले तं नृपं वीजयामः । तादृक् पक्षवीजनैः सुरतश्रान्तिमपनुदाम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्रियेतेति ॥ साधुविभक्तिचिन्ता सुजनविभागविचारः क्रियेत चेत् तदा सा नलाभिधाना व्यक्तिः मूर्तिः, प्रथमाभिधेया प्रथमं परिगणनीया ।

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयेव[1] राज्यम् ।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥ २४ ॥

कुतः, या व्यक्तिः, स्वौजसां स्वतेजसां विलासैः व्याप्तिभिः, तावद्बहु तथा प्रभूतम् । नास्ति नाम नतिर्यस्येत्यनाम अनम्रं पदं परराष्ट्रं, साधयितुं स्वायत्तीकर्तुं क्षमा शक्ता स्यात् । अन्यत्र, साधु सम्यक् विभक्तिचिन्ता सप्तविभक्तिविचारः, क्रियेत चेत् । प्रथमा व्यक्तिः प्रथमा विभक्तिः, अभिधेया विचार्या, या स्वौजसाम् सु, औ, जस् इत्येषां प्रत्ययानां, विलासैः विन्यासैः, तावद्बहु अनेकं, नामपदं सुबन्तपदं, वृक्ष इत्यादिकं, साधयितुं निष्पादयितुं, क्षमा । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रितत्वाल्लक्षणायाश्चानुपपत्त्यभावेनाभावादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव ॥ २३ ॥

राजेति ॥ यज्वा विधिनेष्टवान् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । सुयज्वोर्ङ्वनिप् । श्रिताः आश्रिताः, ये श्रोत्रियाः छान्दसाः, अधीतवेदा इत्यर्थः । 'श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ' इत्यमरः । 'श्रोत्रियः छन्दोऽधीते' इति निपातः । तत्सात्कृता दानेन तदधीना कृता श्रीस्सम्पद्येन सः स राजा नलः, अध्वरेषु यज्ञेषु, यदाज्यं तदुपमया तत्सादृश्येनैव, तद्वदेवत्यर्थः । राज्यम्, विबुधा देवाः विद्वांसश्च, तद्व्रजत्रा दानेन तत्सङ्घाधीनं कृत्वा । "देये त्रा च" इति त्राप्रत्ययः । "त्रा च" इति चकारादितरत्र सातिप्रत्ययश्च "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यव्ययसंज्ञा । पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टम् । अध्वराज्यं शेषं

---

१. "पमयैव" इति पाठान्तरम् ।

दारिद्र्यदारिद्रविणौघवर्षैरमोघमेघव्रतमर्थिसार्थे ।
सन्तुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम् ॥ २५ ॥
अस्मत्किल श्रोत्रसुधां विधाय रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।
तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धान्नलकूबरं सा ॥ २६ ॥
स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्गानगुणान्निपीय ।

हुतशेषं भुङ्क्ते । अन्त्यं पश्चान्निर्दिष्टत्वं राज्यं अशेषं कृत्स्नं अखण्डं भुङ्क्ते. अहो ! उपयुक्तादन्यः शेषः । तथा च पूर्वस्य तथाभूतस्य शेषत्वम् । अ· स्याशेषत्वं च कथं विरोधादित्याश्चर्यम् । अत एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥

दारिद्र्येति ॥ दारिद्र्यं दारयति निवर्तयतीति दारिद्र्यदारी, तस्य द्रविणौघस्य धनराशेर्वर्षैः, अर्थिसार्थे विषये अमोघमेघव्रतं वर्षुकत्वलक्षणं यस्य तम् । सन्तुष्टं दानहृष्टम, इष्टदेवं यज्ञाराधितसुरं लोकनाथं, तं नलं, के नाम इष्टानीप्सितानि, न नाथन्ति न याचन्त । सर्वेऽपि नाथन्त्येवेत्यर्थः । नाथतेर्याच्ञार्थस्य दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ २५ ॥

अस्मदिति ॥ सा प्रसिद्धा रम्भा, नलस्य, अतुलामनुपमां, भां कान्तिं सौन्दर्यं चिरं अस्मत् मत्तः श्रोत्रसुधां विधाय कर्णामृतं कृत्वा, रसादाकर्ण्येत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नले, अनुरक्ता सती, तं नलं, अनाप्याप्राप्य । आङ्पूर्वादाप्नोतेः क्त्वो ल्यपि नञ्समासः । अन्यथात्वसमासे ल्यबादेशो न स्यात् । तन्नामगन्धात् तस्य नलस्य नामाक्षरस्पर्शाद्धेतोः, नलकूबरं कुबेरात्मसम्भवं भेजे किल । तादृक् तस्य सौन्दर्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वर्लोकमिति ॥ केलीषु विनोदगोष्ठीषु, तस्य नलस्य, कर्तुः

हा हेति गायन् यदशोचि तेन नाम्नापि[1] हाहा हरिगायनोऽभूत् ॥
शृण्वन् सदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः ।
पुण्येन नालोकत नाकपालः[2] प्रमोदबाष्पावृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥
सापीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान् प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशम्भुः ।

गाने गुणान्, निपीयास्वाद्य, इतोऽस्माल्लोकात्, स्वर्लोकं स्वर्गलोकं प्रयातैरस्माभिः, हरिगायनः इन्द्रगायको गन्धर्वः । "ण्युट् च" इति गायतेः शिल्पे ण्युट्प्रत्ययः । गायन् यद्यस्मात् हा हेत्यशोचि शोचितः तेनैव कारणेन नाम्नापि हा हा अभूत् । न त्वालापाक्षरानुकारादिति भावः । 'हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्' इत्यमरः । आलापाक्षरानुकारनिमित्तोऽयं हाहा-शब्द आकारान्तः । पुंसि च इति केचित् । अत एव हाहा खेदे हूहू हर्षे गन्धर्वेऽमू त्वनव्यये' इति विश्वः । अव्ययमेव इति श्रीभोजराजः । अत्र शोकनिमित्तासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च गन्धर्वातिशायि गानमस्येति वस्तु व्यज्यते ॥ २७ ॥

शृण्वन्निति ॥ नाकपाल इन्द्रः, सदारः सवधूकः, तस्य नलस्य, उदारभावमौदार्यम्, शृण्वन् अत एव, प्रमोदबाष्पैः आनन्दाश्रुभिः, आवृतनेत्रमालः तिरोहितदृग्पङ्क्तिसन्, पुलोमजायाः शच्याः, मुहुः हृष्यत् नलानुरागादुल्लसत्, लोम रोमाञ्चम्, पुण्येन शचीभाग्येन, नालोकत नापश्यत् । अन्यथा, मानसव्यभिचारापराधाद्दण्ड्यैव स्यादित्यर्थः ॥२८॥

१. "नम्नैव" इति पाठान्तरम् ।
२. "लोकपालः" इति पाठान्तरम् ।

अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥ २९ ॥
अलं सजन् धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।
तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३०

सेति ॥ ईश्वरे हरे प्रसह्य चेतो हरतः बलान्मनोहारिणः, तस्य नलस्य, गुणौघान् शृण्वति सति । सा प्रसिद्धा अर्धं शम्भोः अर्धशम्भुः शम्भोरर्धाङ्गभूतेत्यर्थः । तथा चापसरणमशक्यमिति भावः । अपर्णा पार्वत्यपि, कदा कण्डूयनकैतवेन कण्डूयापनोदनव्याजेन, अङ्गुल्या रुद्धः, पिहितः कर्णो यया सा, नाभूत् सर्वदा अभूदेवेत्यर्थः । अन्यथा, चित्तचलनभयादिति भावः ॥ २९ ॥

अलमिति ॥ विधाता ब्रह्मा, अलमत्यन्तं, धर्मविधौ सुकृताचरण सजन् धर्मासक्तस्सन्नित्यर्थः । वाणीं स्वभार्यां वाग्देवीं वर्णात्मिकां च, मौनस्य वाग्यमनव्रतस्य, मिषेण रुणद्धि । नलकथाप्रसङ्गान्निरुन्धे तस्या उभय्या अपि तदासङ्गभयादिति भावः । किं तु, वेदजडः छान्दसः, स विधाता, तामुभयीमपि वाणीम् । तस्य नलस्य, कण्ठं ग्रीवामालिङ्ग्य मुखमाश्रित्य च, रसस्य तृप्तां तद्रागसन्तुष्टाम् । अन्यत्र शृङ्गारादिरसपुष्टां सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । "पूरणगुण-" इत्यादिना षष्ठीसमासनिषेधादेव ज्ञापकादिति केचित् । वक्रां प्रतिकूलकारिणीं, वक्रोक्त्यलङ्कारयुक्तां च, न वेद न वेत्ति । "विदो लटो वा" इति णलादेशः । अशक्यरक्षाः स्त्रिय इति भावः । अत्र प्रस्तुतवाग्देवीवृत्तान्तवर्णनादप्रस्तुतवर्णात्मकवाणीवृत्तान्तप्रतीतेः प्रागुक्तरीत्या ध्वनिरेवेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३० ॥

श्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ।
समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ॥ ३१ ॥
धिक् तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।
मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृतार्धमौज्झद्धरमूर्ध्नि यस्तम् ॥ ३२
निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः ।

श्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः श्रियः, तद्भर्तुर्विष्णोः समस्तभूतात्मतया सर्वभूतात्मकत्वेन, नलस्यापि विष्णुरूपत्वेनेत्यर्थः । तदालिङ्गनभूः नलाश्लेषभवा । कापि व्रतक्षतिः पातिव्रत्यभङ्गो न भूता नाभूत् । अत एव, तद्भर्तुर्विष्णोश्च ईर्ष्यया नलालिङ्गनभुवा अक्षमया, यत्कलुषं कालुष्यं मनःक्षोभः सुखादित्वेनास्य धर्मधर्मिवचनत्वात् । अत एव क्षीरस्वमी च—'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यसुखादि च' इत्यत्रादिशब्दाच्छ्रेयः-कलुषशिवभद्रादीन् उभयवचनेषु सञ्जग्राह । तस्याणुना लेशेनापि, न भूतं नाभावि । नपुंसके भावे क्तः । अत्र शच्यादिचित्तचाञ्चल्योक्तेः नलसौन्दर्ये तात्पर्यान्नानौचित्यदोषः ॥ ३१ ॥

धिगिति ॥ नमजातलज्जं निस्त्रपं विधेः पाणिं धिक् । यः पाणिः स्मृततन्मुखश्रीरपि, पर्वणि । जातावेकवचनम् । पर्वस्वित्यर्थः । पूर्णमिन्दुं निर्माति । अद्यापीति भावः । स विज्ञः अभिज्ञ इति मन्ये । यः पाणिः, स्मृततन्मुखश्रीः सन् तमिन्दुं कृतः अर्धं एकदेशो यस्य तं कृतार्धं, अर्धनिर्मितमेव । हरमूर्ध्नि भवशिरसि । औज्झदत्यजत् । अतीन्दुसौन्दर्यमस्यास्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

निलीयत इति ॥ विधुश्चन्द्रः, स्वजैत्रं स्वस्य जेतृ ।

सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३३ ॥
संज्ञाप्य नः स्वध्वजभृत्यवर्गान् दैत्यारिरत्यब्जनलास्यनुत्यै ।
तत्संकुचन्नाभिसरोजपीताद्धातुर्विलज्जं रमते रमायाम् ॥ ३४ ॥ ३८
रेखाभिरास्ये गणनादिवास्य द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः ।
चतुर्दशाष्टादश वात्र[1] विद्या द्वेधापि सन्तीति शशंस वेधाः ॥ ३५ ॥

प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तस्य नलस्य मुखं, नोऽस्माकं मुखाच्छ्रुत्वा, ह्रीविधुरो लज्जाविधुरः सन् । सूरे सूर्ये, दर्शेष्विति भावः। कदापि समुद्रस्य पूरे जलौघे, कदाचित् अभ्रे खे भ्रमतामटतां अभ्राणां मेघानां गर्भे उदरे निलीयते अन्तर्धत्ते । कदाचिदग्रतः स्थातुं नोत्सहत इत्यर्थः । अत्र विधोः स्वाभाविके सूर्यादिप्रवेशे पराजयप्रयुक्तह्रीनिलयनत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ३३ ॥

संज्ञाप्येति ॥ दैत्यारिः विष्णुः, स्वध्वजस्य गरुडस्य भृत्यवर्गान् नोऽस्मान् अतिक्रान्तमब्जमत्यब्जं, अब्जविजयीत्यर्थः । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति समासः । तस्य नलस्य आस्यस्य नुत्यै स्तोत्राय । 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । संज्ञाप्य सङ्केत्य । तया नुत्या, सङ्कुचता निमीलता, नाभिसरोजेन पीतात् तिरोहितात्, धातुः ब्रह्मणः, विलज्जं यथा तथा । रमायां रमते । अत्र विष्णोरुक्तव्यापारासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ३४ ॥

रेखाभिरिति ॥ अस्य नलस्य आस्ये, अन्तर्दन्तमयीभिः दन्तरूपाभिः द्वात्रिंशता रेखाभिर्गणनात्सङ्ख्यानात्, चतुर्दश वाष्टादश

---

१. "चात्र" इति पाठान्तरम् ।

श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः ।
वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन् बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ॥ ३६

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।
मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदश्वैः ॥ ३७ ॥

वा विद्याः द्वेधाप्यत्रास्ये सन्ति । सम्भवन्यायेनेति वेधाः शशं-सेवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र मनुः "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्याय-विस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात् । अर्थशास्त्रं परं तस्माद्विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ॥" इति ॥ ३५ ॥

श्रियाविति ॥ तस्य नरेन्द्रस्य, श्रियौ सौन्दर्यसम्पदौ, निरीक्ष्य । 'शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि कथ्यते" इति शाश्वतः । स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः । किं च, तस्मिन्नरेन्द्रे क्षमयोः क्षितिक्षान्त्योः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । तत्र सम्यग्वासेन नियतस्थित्या, शेषबुद्धौ फणिपतिबुद्धदेवौ, बुद्धौ न दध्मः चित्ते न धारयामः खलु । अत्र द्वयोरपि श्रियोः द्वयोरपि क्षमयोः, प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः । तेन सौन्दर्यादिगुणैः स्मरादिभ्योऽप्यधिक इति व्यतिरेको व्यज्यते । श्लेषयथासङ्ख्ययोः सङ्करः ॥ ३६ ॥

विनेति ॥ पतत्रं विना, स्थितैरिति शेषः । विनतातनूजैः वैनतेयैः, अपक्षतार्क्ष्यैरित्यर्थः । ईक्षणलक्षणीयैः समीरणैश्चाक्षुषवायुभिः, अनणुप्रमाणैः अणुपरिमाणं मन इति काणादाः । तद्विपरीतैः महापरिमाणैर्मनोभिः वैनतेयादिसमानवेगैरित्यर्थः । एवंविधैस्तदश्वैः

सङ्ग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्त्रैर्नदीमातृकतां गतासु।
तद्बाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥
यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन।
हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलंकषत्वव्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

कतमा दिक् न लङ्घितासीत्। सर्वापि विलङ्घितैवासीदित्यर्थः। अत्राश्वानां विशिष्टवैनतेयादित्वेन रूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ ३७ ॥

सङ्ग्रामेति ॥ अरीणामस्त्रैरसृग्भिः, नद्येव माता यासां तास्तत्ता नदीमातृकता, नद्यम्बुसम्पन्नसस्याढ्यता। 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः। स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥' इत्यमरः। "नद्यृतश्च" इति कप्। "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति पुंवद्भावः। तां गतासु सङ्ग्रामभूमीषु, तस्य नलस्य बाणधाराः बाणपरम्परास्ता एव पवनाशनाः सर्पाः, तेषां, राजव्रजीयैः राजसङ्घसम्बन्धिभिः, वृद्धाच्छः। असुभिः प्राणवायुभिः, सुभिक्षं भिक्षाणां समृद्धिर्भवति। समृद्धावव्ययीभावः। नदीमातृकदेशेषु सुभिक्षं भवतीति भावः। रूपकालङ्कारः ॥ ३८ ॥

यश इति ॥ संयुगेषु, कण्डूलभावं कण्डूतिमत्त्वं, "सिध्मादिभ्यश्च" इति मत्वर्थीयो लच्। भजता अस्य भुजेन यद्यशः अजनि जनितम्। जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्। तदीयं तस्य यशस्सम्बन्धि। दिश एव आपगाः नद्यः, तासामाल्यः, तासाम् कूलं कषतीति कूलंकषम्। शिवभागवतवत्समासः। "सर्वकूल-" इत्यादिना खचि मुमागमः। तस्य भावस्तत्त्वम्। तत्र व्यसनमासक्तिः, हेतोः कारणस्य भुजस्य, गुणात्कण्डूलत्वादेव, आगतमिति शेषः। अत्र

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारेपरार्धं गणितं यदि स्याद्गणेयनिश्शेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥
अवारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

यशसो दिक्कूलकषणानुमितायाः कण्डूलतायाः तत्कारणकण्डूलभुजगुणपूर्वकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३९ ॥

यदीति ॥ किं बहुना, त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी । कर्त्री । "तद्धितार्थ-" इत्यादिना समाहारे द्विगुः । "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते" । "द्विगोः" इति ङीप् । गणनापरा नलगुणसङ्ख्यानतत्परा । स्याद्यदि तस्याः त्रिलोक्याः, आयुषः समाप्तिर्न स्याद्यदि । अमरत्वं यदि स्यादित्यर्थः । परार्धस्य चरमसङ्ख्यायाः पारे पारेपरार्धम् । "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः । गणितं स्याद्यदि । परार्धात् परतो यदि सङ्ख्या स्यादित्यर्थः । तदा स नलोऽपि गणेयाः गणयितुं शक्या निश्शेषाः सर्वे गुणा यस्य सः तादृशः स्यात् । "गणेरेयः" इत्यौणादिक एयप्रत्ययः । अत्र नलगुणानां गणेयत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥ ४० ॥

एवं नलगुणाननुवर्ण्य गूढाभिसन्धिनात्मनस्तदन्तःपुरेऽपि परिचयं दर्शयति—**अवारितेत्यादि** ॥ तिरश्चां पक्षिणां अवारितद्वारतया अप्रतिषिद्धप्रवेशतयेत्यर्थः । तस्य राज्ञो नलस्य, अन्तःपुरे निविश्य अवस्थाय, परमाणुमध्या अतिसूक्ष्ममध्यास्तदङ्गनाः, रम्येषु गतेषु गतिषु, अधिकमपूर्वं, विशेषं भेदं, अध्यापयामः अभ्यासयामः । दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ४१ ॥

पीयूषधारानधराभिरन्तस्तासां रसोदन्वति मज्जयामः ।
रम्भादिसौभाग्यरहःकथाभिः काव्येन काव्यं सृजताद्दताभिः ॥ ४२ ॥
काभिर्न तत्राभिनवस्मराज्ञाविश्वासनिक्षेपवणिक्क्रियेऽहम् ।
जिह्रेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक्कश्चित्तिरश्चस्त्रपते न तेन ॥ ४३ ॥
[1]वार्ता च साऽसत्यपि नान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।

पीयूषेति ॥ किं च, पीयूषधाराभ्यः अनधराभिरन्यूनाभिः, अमृतसमानाभिः, काव्यं सृजता स्वयं प्रबन्धकर्त्रा । कवेरपत्येन पुंसा । काव्येन शुक्रेण । 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यः' इत्यमरः । "कुर्वादिभ्यो ण्यः" इति ण्यप्रत्ययः । आदृताभिः तस्यापि विस्मयकरीभिरित्यर्थः । रम्भादीनां दिव्यस्त्रीणां सौभाग्यं पत्युर्लभ्यं, तत्प्रयुक्ताभिः रहःकथाभिः रहस्यवृत्तान्तवर्णनाभिः, तासां नलान्तःपुरस्त्रीणां, अन्तरन्तःकरणं, रसोदन्वति शृङ्गाररससागरे, मज्जयामः अवगाहयामः ॥ ४२ ॥

काभिरिति ॥ किं च, यद्यस्मात्, तिर्यक् पक्षी, कुतोऽपि जनात्, न जिह्रेति न लज्जत एव । 'ह्री लज्जायाम्' इति धातोर्लट् । "श्लौ" इति द्विर्भावः । तिरश्चोऽपि कश्चिज्जनो न त्रपते न लज्जते । तेन कारणेन, तत्रान्तःपुरे, काभिः स्त्रीभिः अहं अभिनवा अपूर्वा स्मराज्ञा रतिरहस्यवृत्तान्तः, सैव विश्वासनिक्षेपः विश्वासेन गोप्यार्थः, तस्य वणिक् गोप्ता, न क्रिये न कृतोऽस्मि । सर्वासामप्यहमेव विस्रम्भकथापात्रमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथ स्वस्यैवं विश्वास्यत्वे हेतुमाह—**वार्तेति** ॥ विरिञ्चेर्ब्रह्मणो

१. "वार्तापि नासत्यपि साम्यमेति" इति पाठान्तरम् ।

विरिञ्चिनानाननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥
नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते बतान्या ।
कुमुद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्याः ॥ ४५ ॥

नानाननैर्बहुमुखैः, वादेन व्याख्यानेन, धौतस्य शोधितस्य, समाधिशास्त्रस्य संयमविद्यायाः, श्रुत्या श्रवणेन पूर्णकर्णः, चतुर्मुखादभ्यस्तवाङ्नियमनविद्य इत्यर्थः। अहमिति शेषः। योगादुपायात्, अरन्ध्रे निरवकाशे, हृदि यां वार्तां निरुन्धे नियच्छामि। सा वार्ता लोकवार्ता। किमुत रहस्यवार्तेति भावः। असत्यपि विनोदार्थं कल्पितापि। किमुत सतीति भावः। अन्यं पुरुषान्तरं नैति न गच्छति, न कस्मैचित्कथ्यत इत्यर्थः। यथा ह्यसती दुश्चरे नीरन्ध्रस्थाने रुद्धा नान्यमेति तद्वदिति भावः। अतोऽहमासां विश्वास्य इति पूर्वेणान्वयः। अत्र वार्तानिरोधस्य विरिञ्चीत्यादिपदार्थहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

अथ श्लोकद्वयेनास्या नलानुरागमुद्दीपयति—नलेति ॥ तवानवाप्यं नलपरिग्रहाभावात् त्वया दुरापम्। "कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी तृतीयार्थे। त्रिदिवः स्वर्गः। पृषोदरादित्वात्साधुः। तस्योपभोगं तादृग्भोगमित्यर्थः। तस्येन्द्रसमैश्वर्यत्वादिति भावः। अम्बुजिन्या दुर्लभं इन्दुपरिग्रहाभावात् दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाभोगं, इन्दोः कर्तुः परिग्रहेण कुमुदान्यस्यां सन्तीति कुमुद्वतीव कुमुदिनीव। "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्"। "मादुपधायाश्च" इत्यादिना मकारस्य वकारः। नलस्य कर्तुराश्रयेणाश्रयणेन स्वीकारेण, अन्या लभते। बतेति खेदे। ईदृग्भोगोपेक्षिणी त्वं बुद्धिमान्द्यान्न शोचसीति भावः ॥ ४५ ॥

**तन्नैषधानूढतया दुरापं शर्म त्वयास्मत्कृतचाटुजन्म ।
रसालवन्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥
तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं दृष्टं विधेः केन मनः प्रविश्य ।
अजातपाणिग्रहणासि तावद्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥
निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।**

तदिति ॥ किं च, तत्प्रसिद्धम्। अस्माभिः कृतेभ्यः प्रयुक्तेभ्यः चाटुभ्यः प्रियवाक्येभ्यः, जन्म यस्य तज्जन्यमित्यर्थः । चाटुग्रहणं पूर्वोक्तनिजपक्षवीजनादीनामप्युपलक्षणम् । शर्म सुखं, त्वया अप्राप्तो वसन्तो यया तया, वसन्तानधिष्ठितयेत्यर्थः । रसालवन्या सहकारश्रेण्या, मधुपानुविद्धं सौभाग्यं भृङ्गसङ्गजन्यं, रामणीयकमिव नैषधेन नलेन, अनूढतया अपरिणीतत्वेन हेतुना, दुरापं दुष्प्रापं, तस्मात्ते नलपरिग्रहे यत्नः कर्तव्य इति भावः ॥ ४६ ॥

अथ पुनरस्या नलप्राप्त्याशां जनयन्नाह—**तस्यैवेत्यादि** ॥ यद्वा, तस्य नलस्यैव हस्तं किं न यास्यसि यास्यस्येवेत्यर्थः । केन विधेर्मनः प्रविश्य दृष्टम् । विध्यानुकूल्यमपि सम्भावितमिति भावः । कुतस्तावदद्यापि अजातपाणिग्रहणा अकृतविवाहा, असि । तवायं विवाहविलम्बो नलपाणिग्रहणार्थ एव किं न स्यादिति भावः । किं च, रूपं सौन्दर्यं स्वरूपं स्वभावः, शीलमिति यावत् । तयोरतिशयः प्रकर्षः, तस्याश्रयश्चासि योग्यगुणाश्रयत्वाच्च तद्धस्तमेव गमिष्यसीति भावः ॥ ४७

सत्यं, विधिसङ्कल्पस्तु दुर्ज्ञेय इत्यत आह—**निशेति** ॥ निशा निशया । "पद्दन्-" इत्यादिना निशाया निशादेशः । शशाङ्कं, शिवय ।

विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

वेलातिगस्त्रैणगुणाब्धिवेणी न योगयोग्यासि नलेतरेण ।
सन्दृभ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वी भृशकर्कशेन ॥ ४९ ॥

विधिं वधूसृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम् ।
त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य संक्रीडति चक्रचक्रे ॥ ५० ॥

गौर्या गिरीशं शिवं, श्रिया लक्ष्म्या हरिं च, योजयतो विधेः, प्रयासः प्रयत्नोऽपि, परस्परं योग्यसमागमायैव योग्यसङ्घट्टनायैव, स्वारसिकः स्वरसप्रवृत्तः, प्रतीतः ज्ञातः । निशा शशाङ्कादिदृष्टान्ताद्विधिसङ्कल्पोऽपि सुज्ञान इति भावः ॥ ४८ ॥

नलान्यसम्बन्धस्त्वयोग्य इत्याह—**वेलातिगेति** ॥ वेलामतिगच्छन्तीति वेलातिगाः निस्सीमाः । स्त्रीणामिमे स्त्रैणाः । "स्त्रीपुंसभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इति नञ्प्रत्ययः । गुणाः सौशील्यादयः, त एवाब्धिः, तस्य वेणी प्रवाहभूता । त्वमिति शेषः । 'वेलाब्धिजलबन्धने । काले सीम्नि च वेणी तु केशबन्धे जलस्रुतौ' इति वैजयन्ती । नलादितरेण योगयोग्या योगार्हा, नासि । तथा हि मृद्वी मल्लीमाला भृशकर्कशेन दर्भगुणेन कुशसूत्रेण, न सन्दृभ्यते न गुम्फ्यते । 'दृभि ग्रथने' इति धातोः कर्मणि लट् । व्यतिरेकेण दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४९ ॥

विधिमिति ॥ किं च, विधिं ब्रह्माणं, नलस्य केलेः क्रीडायाः, योग्यामर्हां, वधूसृष्टिं स्त्रीशिल्पं तस्य विधेः यानस्य रथस्य, युग्यो युगवोढा, तत्र परिचित इत्यर्थः । "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गं इति" यत्प्रत्ययः । अहमपृच्छमेव । दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । मया अस्य तद्यानस्य,

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।
जनापवादार्णवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरिः स्यात् ॥ ५१ ॥
आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं मयासि तन्वि श्रमितातिवेलम् ।
सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामस्तवेप्सितं किं विदधेऽभिधेहि ॥५२॥

चक्रचक्रे रथाङ्गव्रजे सङ्क्रीडति कूजति सति "समोऽकूजन इति वक्तव्यम्" इति कूजने नात्मनेपदम् । त्वन्नामवर्णा इव कर्णेन पीता गृहीताः । न केवलं लिङ्गात्किंत्वागमादपि ज्ञातोऽयमर्थ इत्यर्थः ॥५०॥

अन्येनेति ॥ किं च, त्वयि अन्येन नलेतरेण पत्या, योजितायां घटितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनः अभिज्ञत्वख्यात्यैव निर्गतायुष इत्यर्थः, विधातुर्वा । जनापवादार्णवं, उत्तरीतुं निस्तरितुम् । "वॄतो वा" इतीटो दीर्घः । कतमा विधा कः प्रकारः तरिस्तरणिः स्यात् न कापीत्यर्थः । अतो दैवगत्या नल एव ते भर्तेति भावः ॥ ५१ ॥

इत्थमाशामुत्पाद्य अस्याः चित्तवृत्तिपरिज्ञानाय प्रसङ्गान्तरेण निगमयति—**आस्तामिति** ॥ तत्पूर्वोक्तं आस्तां तिष्ठतु, अप्रस्तुतचिन्तया अलं, तया साध्यं नास्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया । अत एवाह "न केवलं श्रूयमाणक्रियापेक्षया कारकोत्पत्तिः । किं तु, गम्यमानक्रियापेक्षयापि" इति न्यासोद्योतकारः । किं तु, हे तन्वि कृशाङ्गि, मया अतिवेलमत्यन्तं, श्रमितासि खेदितासि । श्रमेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । अहं तच्छ्रमणरूपं आगोऽपराधम् । परिमार्ष्टुकामः परिहर्तुकामः । "तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः । किं तवेप्सितं ते मनोरथं विदधे पूरयामि ; अभिधेहि ब्रूहि ॥ ५२ ॥

इतीरयित्वा विरराम पत्री स राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः ।
ह्रदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः ॥ ५३ ॥
किञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य वाचं[1] मनसा मुहूर्तम् ।
पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥
धिक्चापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

इतीति ॥ स पत्री हंसः, इतीरयित्वा राजपुत्र्याः भैम्याः, हृदयं बुभुत्सुः जिज्ञासुः, विरराम तूष्णींबभूव । "व्याङ्परिभ्यो रमः" इति रमेः परस्मैपदम् । तथा हि, सन्तः कार्यज्ञाः, गभीरे अगाधे, ह्रदे हृदि परहृदये च, अवगाढे प्रविश्य दृष्टे सति, कार्यस्य स्नानादेः रहस्योक्तेश्च अवतरं तीर्थं प्रस्तावं च, शंसन्ति कथयन्ति । अन्यथा, अनर्थः स्यादिति भावः । अवतरो व्याख्यातः । अर्थान्तरन्यासः ॥५३ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित्तिरश्चीना स्वभावादीषत्साचीभूता, विलोला आयासाद्विलुलिता मौलिः केशबन्धो यस्याः सा । 'मौलयः संयताः कचाः' इत्यमरः । वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः तृणीकृतचन्द्रा, सा पृथिवीन्द्रपुत्री भैमी , मुहूर्तमल्पकालं मनसा विचिन्त्य पर्यालोच्य, पतत्रिणं, वाचं जगाद ॥ ५४ ॥

धिगिति ॥ चापले चपलकर्मणि, युवादित्वादण्प्रत्ययः । वत्सस्य भावः वत्सिमा शिशुत्वम् । पृथ्वादित्वादिमनिच्प्रत्ययः । तेन निमित्तेन वत्सलत्वं वात्सल्यं, बाल्यप्रयुक्तचापलासक्तिमित्यर्थः । तद्धिक्, कुतः यस्य चापलवात्सल्यस्य, प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या चपलायमानया मया,

---

१. "वाच्यम्" इति पाठान्तरम् ।

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि सतां स तावत्खलु दर्शनीयः ।
आगः पुरस्कुर्वति सागसं मां यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते ॥
अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत् ।
हंसोऽपि देवांशतयासि वन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥ ५७ ॥

समीरसङ्गाद्वाताहतेः उत्तरलीभवन्त्या नीरभङ्गया जलवीच्येव, तटस्थः उदासीनः कूलगतश्च । त्वमुपद्रुतोऽसि पीडितोऽसि । अतोऽनर्थहेतुत्वात् बालचापलं हेयमिति भावः ॥ ५५ ॥

आदर्शतामिति ॥ स्वच्छतया नैर्मल्यगुणेन, आदृश्यते पुरोगत-वस्तुरूपमस्मिन्नित्यादर्शो दर्पणः, तत्तां प्रयासि । कुतः, यस्य स्वच्छस्य, ते तव सम्बन्धिनि, सागसं सापराधाम्, मां पुरस्कुर्वति पूजयति अग्रे कुर्वाणे च । आत्मनि बुद्धौ स्वरूपे च । 'पुरस्कृतः पूजिते स्यादभि-युक्तेऽग्रतः कृते । आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च ॥' इति चामरः । इदं मदीयं, आगोऽपराधः, प्रतिबिम्बितं, 'मयासि तन्वि श्रमितातिवेलम्' इत्येवंरूपेण प्रतिफलितम् । मदीयमागस्त्वय्यारोपितवा-नस्मीत्यर्थः पुरोवर्तिधर्माणामात्मनि सङ्क्रमणादादर्शोऽसीति भावः । ततः किमित्यत आह—स आदर्शः, सतां साधूनां तावत् प्रथमम्, दर्शनीयः खलु । अथ पूज्यश्चेति तावच्छब्दार्थः । 'रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणीन् । गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुधः ॥" इति शास्त्रादिति भावः ॥ ५६ ॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य साधो, भवान् कुमार्याः शिशोः मम सम्बन्धि अनार्यमनुचितमपि आचरितं त्वदुपद्रवरूपं दुश्चेष्टितम् । क्षाम्यतु सहताम् । हंसोऽपि तिर्यगपीत्यर्थः । त्वमिति शेषः । भवानित्यनुषङ्गे

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षामुदं मदक्ष्णोरपि यातिशेताम् ।
निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।
का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदभिज्ञा ॥ ५९ ॥

त्वसीति मध्यमपुरुषायोगात् । देवांशतया मत्स्यमूर्तिः श्रीवत्सलक्ष्मा विष्णुरिव वन्द्योऽसि ॥ ५७ ॥

अथ यदुक्तं, "त्वदीप्सितं किं विदधेऽभिधेहि" इति तस्योत्तरमाह—**मत्प्रीतिमिति** ॥ कां मत्प्रीतिं किं वा मदीप्सितमित्यर्थः । आधित्ससि आधातुं कर्तुमिच्छसि । आदधातेः सन्नन्ताल्लटि सिप् । या प्रीतिः मदक्ष्णोः त्वदीक्षामुदं त्वदीक्षणप्रीतिम्, अतिशेतामतिलङ्घनाम् । त्वद्दर्शनोत्सवादन्यत्किं ममेप्सितमित्यर्थः । तथा हि इन्दुः प्रजानां जनानां निजामृतैः लोचनसेचनात् नेत्राप्लवनात् । पृथगन्यत् । 'पृथग्विना' इत्यादिना पञ्चमी । किं वा सृजति करोति । न किञ्चित्करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५८ ॥

अथ सर्वथा मनोरथः कथनीय इत्यभिप्रेत्य, तन्न शक्यमित्याह **मनस्त्विति** ॥ मनो मच्चित्तं (कर्तृ) यं मनोरथं जातु कदापि नोज्झति न जहाति । स मनोरथः कण्ठपथं वाग्विषयं उपकण्ठदेशं च कथं यातु । सम्भावनायां लोट् । यानसम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । केनापि प्रतिबद्धस्य रथस्य कथमन्तिके सञ्चार इति भावः । कुतः अभिज्ञा विवेकिनी, का नाम बाला का वा स्त्री द्विजराजस्येन्दोः पाणिना ग्रहे ग्रहणे, अभिलाषं कथयेत् । तथा हे द्विज पक्षिन्, राजपाणिग्रहा_

वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां स हंसः ।
तत्याज तोषं परपुष्टघोषे[1] घृणां च वीणाक्वणिते वितेने ॥ ६० ॥
मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।
तच्छंसिते किञ्चन संशयालुर्गिरा मुखाम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥
करेण वाञ्छेव विधुं विधर्तुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम् ।

भिलाषं नलपाणिग्रहेच्छामिति च गम्यते । तथा च दुर्लभार्थेजनप्रर्थना द्विजराजपाणिग्रहणकल्पा परिहासास्पदीभूता कथं लज्जावत्या वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

वाचमिति ॥ स हंसः मृद्वीकया द्राक्षया । 'मृद्वीका गोस्तना द्राक्षा' इत्यमरः । तुल्यरसां समस्वादां, मधुरार्थमित्यर्थः । मृद्वीं मधुराक्षरां, तदीयां वाचं परिपीय अत्यादरेणाकर्ण्य, परपुष्टघोषे कोकिलकूजिते तोषं प्रीतिं तत्याज । वीणाक्वणिते च घृणां जुगुप्सां वितेने । 'घृणा जुगुप्साकृपयोः' इति विश्वः ॥ ६० ॥

मन्दाक्षेति ॥ तस्यां भैम्यां, मन्दाक्षेण ह्रिया, मन्दा सन्दिग्धार्था, अक्षरमुद्रा द्विजराजपाणिग्रहेत्यादिरक्षरविन्यासो यस्मिन् तत्तथा । उक्त्वा समाकुञ्चितवाचि नियमितवचनायां सत्याम्, अयं हंसः, तच्छंसिते भैमीभाषिते किञ्चन किञ्चित् संशयालुः सन्दिहानः सन् । "स्पृहिगृहि-" इत्यादिसूत्रे शीङ्ग्रहणोपसङ्ख्यानादालुच्प्रत्ययः । मुखाम्भोजं मुखकमलं, गिरा युयोज, मुखेन गिरमुवाचेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

करेणेति ॥ हे भैमि, करेण विधुं चन्द्रं, विधर्तुं ग्रहीतुं,

१. "घुष्टे" इति पाठान्तरम् ।

पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्ण इवान्तिमः किम् ॥ ६२ ॥
अर्थाप्यते वा किमियद्भवत्या चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।
यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि जिह्मेतरैर्ब्रह्म तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

वाञ्छेत्र तत्कल्पं यमर्थम् इत्थं द्विजराजपाणिग्रहेत्याद्युक्तप्रकारेण, आदरिणी आदरवती सती, आत्थ ब्रवीषि । "ब्रुवः पञ्चानां" इत्यादिना सिपः स्थादेशः ; ब्रुवश्चाहादेशः । "आहस्थः" इति हकारस्य थकारः । तमर्थं अन्ते भवोऽन्तिमः वर्णः शूद्रः । "अन्ताच्चेति वक्तव्यम्" इतीमनिच्प्रत्ययः । श्रुतेर्वर्णं वेदाक्षरमिव, श्रुतिभ्यां श्रोत्राभ्यां पातुमपि श्रोतुमपीत्यर्थः । नाधिकुर्वे किं नाधिकार्यस्मि किं, अस्म्येवेत्यर्थः । अतः सोऽर्थो व्यक्तं वक्तव्य इति तात्पर्यम् ॥ ६२ ॥

ननु तमर्थमत्यन्तदुर्लभत्वाद्वक्तुं जिह्मेमीत्याशङ्क्य आह—अर्थाप्यत इति ॥ हे भैमि, भवत्या किं वा, इयदेतावद्यथा तथा अर्थाप्यते । किमर्थमयमर्थो द्विजराजपाणिग्रहणवदतिदुर्लभत्वेनाख्यायत इत्यर्थः । अर्थशब्दात्तदाचष्ट इत्यर्थे णिचि "अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः" इत्यापुगागमः । कुतस्तथा नाख्येय इत्याह—योऽर्थः, एकः पादो यस्यामित्येकपदी, एकपादसञ्चारयोग्यो मार्गः । 'वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः । "कुम्भपदीषु च" इति निपातनात्साधुः । चित्तैकपद्यां मनोमार्गेऽपि विद्यते वर्तते । चक्षुराद्यविषयत्वेऽपीत्यपिशब्दार्थः । स कथं दुर्लभ इति भावः । तथा हि, यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि विषये चेतसोऽप्यन्धकारः प्रतिबन्धः किल, तद्ब्रह्मापि जिह्मेतरैरकुटिलैः, कुशलधीभिरिति यावत् । अवाप्यं सुप्राप्यम् । अमनोगम्यं

ईशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।
तिर्यञ्चमप्यञ्च मृषानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥
मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां सरस्वती वासवती मुखे नः ।
ह्रियेव ताभ्यश्चलतीयमद्धापथान्न संसर्गगुणेन बद्धा ॥ ६५ ॥

ब्रह्मापि कैश्चिद्गम्यते, किमुत मनोगतोऽयमर्थ इत्यर्थः । अत एव अर्थापत्तिरलङ्कारः । कैमुत्येनार्थान्तरापतनमर्थापत्तिरिति वचनात् ॥ ६३॥

अथ मयि मृषावादित्वशङ्कया वक्तुं सङ्कोचस्तच्च न शङ्कितव्यमिति त्रयेणाह—**ईशेत्यादि** ॥ ईशस्य यदणिमैश्वर्यं, तस्य विवर्तो रूपान्तरं मध्यो यस्याः सा तथोक्ते । हे कृशोदरीत्यर्थः । लोकेशलोके शेरत इति लोकेशलोकेशयाः ब्रह्मलोकवासिनः । "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः । "शयवासवासिष्वकालात् " इत्यलुक् । तेषां लोकानां जनानां मध्ये अज्ञं मूढं, तिर्यञ्चं पक्षिणमपि मां, मृषा अनृतं तस्यानभिज्ञा रसज्ञा रसना यस्य तस्य भावस्तत्ता, सत्यवादितेत्यर्थः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा, आदौ ज्ञाता । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्प्रत्ययः । बहुलग्रहणात्कर्मार्थत्वम् । तथात्वेनोपज्ञातमुपज्ञं, "उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्" इति नपुंसकत्वम्, समं साधारणम् । समैः सर्वैर्वा ज्ञायत इति समज्ञा कीर्तिः । पूर्ववदङ्प्रत्ययः । तदुपज्ञं तथात्वेनादौ ज्ञाता समज्ञा येन तं, तथोक्तं मां सत्यवादिनं, अञ्च विद्धीत्यर्थः । अञ्चतेर्गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम् ॥ ६४ ॥

मध्य इति ॥ किं च, प्रतिवेशिनीनां प्रातिवेश्यानां, श्रुतीनां ब्रह्ममुखस्थानां, मध्ये वासवती निवसन्ती, इयं नोऽस्माकं मुखे, सरस्वती वाक्, संसर्ग एव गुणः श्लाघ्यधर्मः तन्तुश्च तेन बद्धा सती,

र्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्कां लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चित्तम् ।
कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥
इतीरिता पत्ररथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी ।
चेतो नलं कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥ ६७ ॥
विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनङ्गनागम् ।

ताभ्यः श्रुतिभ्यः । ह्रियेवेत्युत्प्रेक्षा । अद्धापथात्सत्यमार्गात्, न चलति । संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति भावः । 'सत्ये त्वद्धाञ्जसा द्वयम्' इत्यमरः ॥ ६५ ॥

ततः किमत आह—**पर्यङ्कतेति** ॥ कुत्रापि वस्तुनि द्वीपान्तरस्थेऽपीति भावः । अभिलाषि साभिलाषं, ते तव, चित्तं (कर्तृ), पर्यङ्कतामवसक्थिकात्वं, आपन्नः सरस्वान् सागरः अङ्कः चिह्नं यस्यास्तामतिदुर्गमामित्यर्थः । तां लङ्कापुरीमपि, प्रयाति चेत् । तदपि दुर्गस्थमपि वस्तु स्वशये स्वहस्ते, शयालु स्थितं, अवेहि । शयालुर्व्याख्यातः । पर्यन्तस्थमपि पर्यङ्कस्थमिव जानीहि ॥ ६६ ॥

इतीति ॥ तेन पत्ररथेन पक्षिणा हंसेन, इतीत्थं, ईरिता उक्ता, भैमी, ह्रीणा स्वाकूतकथनसङ्कोचाल्लज्जिता च । "नुदविद-" इत्यादिना विकल्पान्निष्ठानत्वम् । हृष्टा उपायलाभान्मुदिता च सती बभाण । किमिति मदीयं चेतो लङ्कां नायते नैति । अयतेर्लट् । अन्यत्र, कुत्रापि वस्तुनि, साभिलाषं न । अतो वस्त्वन्तरनैस्पृह्यात् लङ्कां नायते । किं तु, नलं राजानं, कामयत इति श्लेषभङ्ग्या बभाणेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ विस्पष्टमभाषमाणां श्लेषोक्तिवशात्सन्दिग्धं

आचष्ट विस्पष्टमभाषमाणामेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥
नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति ।
आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम् ॥ ६९ ॥
त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्ययं तु सम्भाव्य भाव्यस्मि तदज्ञ एव ।
लक्ष्ये हि बालाहृदि लोलशीले दरापराद्धेषुरपि स्मरः स्यात् ॥७०॥

भाषमाणामित्यर्थः । एनां दमयन्तीं, स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः हंसपक्षिश्रेष्ठः, बालाजनस्य मुग्धाङ्गनाजनस्य, शीलशैलं स्वभावशैलं लज्जायामेव नद्यां, मज्जन्ननङ्ग एव नागो गजो यस्य त, विचिन्त्य विचार्य, आचष्ट । तस्या लज्जाविजितमन्मथत्वं दृष्ट्वा लज्जाविसर्जनार्थं वाचमुवाचेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

नृपेणेति ॥ श्लेषकवेः श्लेषभङ्ग्या कवयित्र्याः श्लिष्टशब्द-प्रयोक्त्र्या इत्यर्थः । 'कवि वर्णने' इति धातोरौणादिक इकारप्रत्ययः । भवत्यास्तव सम्बन्धि नृपेण (कर्त्रा), पाणिग्रहणं पाणिपीडनम् । "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति विहितायाः षष्ठ्याः "कर्मणि च" इति निषेधेऽपि शेषे षष्ठीसमासः । तत्र स्पृहेति मम मनो नलं कामयत इति । एवंरूपः श्लोकद्वयार्थः द्विजराजपाणिग्रहेति चेतो नलं कामयत इत्येतच्छ्लोकद्वयार्थः । सुधिया विदुषा मया नाश्लेषि किं नाग्राहि किं गृहीत एवेत्यर्थः ॥

तर्हि किमर्थं करेण वाञ्छेवेत्यादिकमज्ञवदुक्तमित्यत आह—
त्वच्चेतस इति ॥ किं तु त्वच्चेतसः स्थैर्यविपर्ययमस्थिरत्वं सम्भाव्याशङ्क्य, तदज्ञः तस्य श्लोकद्वयार्थस्य अज्ञोऽनभिज्ञः, भावी भविष्यन् । "भविष्यति गम्यादयः" इति साधुः । अस्मि त्वच्चित्तस्थैर्यनिश्चय-पर्यन्तमित्यर्थः । "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति भविष्यत्ताया गुणत्वाद्वर्त-

महीमहेन्द्रः खलु नैषधेन्दुस्तद्बोधनीयः कथमित्थमेव ।
प्रयोजनं संशयकम्प्रमीदृक्पृथग्जनेनेव स मद्विधेन ॥ ७१ ॥
पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे ।

मानतानुरोधः । नन्वेवमनुरक्तायां मयि कुत इयं शङ्केत्याशङ्क्य स्त्रीणां चित्तचाञ्चल्यसम्भवादित्याह—**लक्ष्य इति** ॥ लोलशीले चञ्चलस्वभावे, बालायाः हृदि चित्त एव, लक्ष्ये, स्मरोऽपि दरापराद्धेषुः ईषच्च्युत-सायकः स्यात्, कुशलोऽपि धन्वी चललक्ष्यात् कदाचिदपराध्यतीति भावः । 'अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यः च्युतसायकः' इत्यमरः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ७० ॥

महीति ॥ किं च, नैषधः इन्दुरिवेति नैषधेन्दुः नलचन्द्रः, महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रः खलु । तत् तस्मात्, स नलः, पृथग्जनेन प्राकृतजनेनेव, मद्विधेन मादृशेन, विदुषा । ईदृक् संशयकम्प्रं सन्देहदुःस्थमस्थिरं प्रयोजनम्, इत्थमेव सन्दिग्धाकारेणैव, कथं बोधनीयः ज्ञापनीयः, अनर्ह इत्यर्थः । "गतिबुद्धि-" इत्यादिना अणि कर्तुर्नलस्य कर्मत्वं ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्यभिहितत्वं च ॥ ७१ ॥

अथेत्थमेव बोधने को दोषस्तत्राह—**पितुरिति** ॥ पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया स्वेच्छया वा, अन्यं नलादन्यं युवानं यदि वा वृणीषे । तदा निषधेश्वरस्य नलस्य, मयि विषये, त्वदर्थं तुभ्यम् । "चतुर्थी तदर्थ-" इत्यादिना चतुर्थीसमासः । "अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या" । तद्यथा तथा, अर्थित्वकृतिः अर्थित्वभजनं,

---

१. "सांशयिकं प्रतीदृक्" इति पाठान्तरम् ।

त्वदर्थमार्थित्वकृतिप्रतीतिः कीदृङ्मयि स्यान्निषधेश्वरस्य ॥ ७२ ॥
त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रियेऽहं[1] विषये विधातुम् ।
इतः पृथक् प्रार्थयसे तु यद्यत्कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥
श्रवःप्रविष्टा इव तद्गिरस्ता विधूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना ।
ऊचे ह्रिया विश्लथितानुरोधा पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥
मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेषा ।

तत्र प्रतीतिर्विश्वासः, कीदृक् स्यात् न स्यादित्यर्थः । तस्मादसन्दिग्धं वाच्यमिति भावः ॥ ७२ ॥

अथ तथा वक्तुं न शक्यते । तर्हि ततोऽन्यत्तवेप्सितं करिष्ये प्रतिज्ञाभङ्गपरिहारायेत्याह—**त्वयेति** ॥ हे उर्वीपतिपुत्रि भैमि, त्वयापि वा किं विधातुं किं कर्तुम्, शङ्कितविक्रिये सम्भावितविपर्यये, अस्मिन् विषये राजपाणिग्रहणसङ्घटनकार्ये, अहमधिक्रिये नियुज्ये, न नियोज्य इत्यर्थः । करोतेः कर्मणि लट् । किं तु, इतः पृथक् अस्मादन्यत् यद्यत् प्रार्थयसे तत्सर्वं कुर्वे करिष्यामीत्यर्थः । सामीप्ये लट् । कृतप्रायमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

श्रव इति ॥ धरित्रीपुरुहूतपुत्री भूमीन्द्रसुता भैमी, श्रवःप्रविष्टाः कर्णप्रविष्टा इव, न तु सम्यक्प्रविष्टाः, तद्गिरः हंसवाचः, वैमत्येन असम्मत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना, विधूय प्रतिषिध्य, ह्रिया (कर्त्र्या) विश्लथितानुप्रवृत्तिः त्यक्तलज्जा सती, पुनरप्यूचे उवाच ॥ ७४ ॥

मदिति ॥ ममान्यस्मै दानं प्रति दानमुद्दिश्य, या कल्पना

[1] "वा" इति पाठान्तरम् ।

निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोङ्कारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥
सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसम्पर्कमतर्कयित्वा ।
मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥
साधु त्वयातर्कि तदेकमेव स्वेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।
विनामुना स्वात्मनि तु प्रहर्तुं मृषागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

पितुर्नियोगेनेत्यादिश्लोकोक्तस्तर्कः । एषा कल्पना त्वदीये हृदि, वेदस्तावत् सत्यैवेत्यर्थः । निशः निशाया अपि । "पद्दन्-" इत्यादिना निशाया निश् । सोमाच्चन्द्रादितरकान्तशङ्कां पुरुषान्तरकल्पनामेव, ओङ्कारं प्रणवं, अस्य वेदस्य, अग्रेसरमाद्यं, कुर्याः । सर्वस्यापि वेदस्य प्रणवपूर्वकत्वादिति भावः । यथा निशायाः निशाकरेतरपरिग्रहो न शङ्कितव्यः तथा ममापि नलेतरपरिग्रह इत्यर्थः । रूपकालङ्कारः ॥

सरोजिनीति ॥ सरोजिन्याः पद्मिन्याः, मानसरागवृत्तेः मनोऽनुरागस्थितेः, अभ्यन्तरारुण्यप्रवृत्तेश्च, अनर्कसम्पर्कमर्केतरकान्तसङ्क्रान्तिं, अतर्कयित्वा अनूहित्वा, तव, इयं ममान्यस्य नलेतरस्य पाणिग्रहं शङ्कत इति तच्छङ्की, तस्य भावस्तत्ता । महीयः महत्तरं साहसिक्यं साहसिकत्वं, अहो असम्भावितार्थसम्भावनादाश्चर्यम् ॥ ७६ ॥

साध्विति ॥ किं च, स्वेन स्वेच्छया, अनलं नलादन्यमग्निं च, संश्रयिष्ये प्राप्स्यामीति यत् त्वया अतर्कि ऊहितं, तदेकमेव साध्वतर्कि । किं तु, अमुना नलेन विना, तदलाभ इत्यर्थः । स्वात्मनि प्रहर्तुं स्वात्मानं हिंसितुं, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी । "अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित् किञ्चिद्विवक्ष्यते ॥"

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।
अशक्यशङ्क्व्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥
अनैषधायैव जुहोति किं मां तातः कृशानौ न शरीरशेषाम् ।
ईष्टे तनूजन्मतनोस्तथापि मत्प्राणनाथस्तु नलः स एव ॥ ७९ ॥

इति वचनात् । अनलं संश्रयिष्य इत्यनुषङ्गः । नृपतौ नले विषये, त्वां मृषागिरं असत्यवाचं कर्तुं न । नल एव मे शरणं, अन्यथा मरणमेव शरणमिति भावः ॥ ७७ ॥

मदिति ॥ किं च, यस्तर्कः ऊहः, त्वां मद्विप्रलभ्यं मया विप्रलम्भनीयम् । "पोरदुपधात्" इति यत्प्रत्ययः । आह बोधयतीत्यर्थः । स तर्कः, तस्य विप्रलम्भस्य, फलवाचि प्रयोजनाभिधाने, मूकोऽशक्तः किम् । अतो मय्यसत्यवादित्वशङ्का न कार्येत्यर्थः । कथमेतावता सत्यवाक्त्वनिश्चयोऽत आह—**अशक्येति** ॥ अशक्या शङ्का यस्य सोऽशक्यशङ्कः शङ्कितुमशक्यः, व्यभिचारहेतुः विप्रलिप्सालक्षणो यस्याः सा वाणी, न वेदा यदि न प्रमाणं चेत् । तर्हि के तु के वा, वेदाः सन्तु न केऽपीत्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । वेदवाचामसत्यत्वे मद्वाचामप्यसत्यत्वं नान्यथेति भावः ॥ ७८ ॥

एवं निजेच्छया नलान्यवरणशङ्कां निरस्य पित्राज्ञयापि तां निरस्यति—**अनैषधायेति** ॥ तातो मज्जनकः । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । मां अनैषधायैव नलादन्यस्मा एव, जुहोति ददाति किम् । तत्र काकुः । तदा शरीरशेषां मृतां, तत्रापि कृशानौ न

१. "स नूनम्" इति पाठान्तरम् ।

तदेकदासीत्वपदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधित्सुता ते।
अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण॥ ८०॥
तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घम्।
वित्ते ममैकः सकलत्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखः स एव॥ ८१॥

जुहोति किम्। न तु जीवन्तीं, नाप्यग्नेरन्यत्र जुहोतीत्यर्थः। तदङ्गीकर्तव्यमेवेति भावः। कुतः, स जनकः तनूजन्मतनोरात्मजशरीरस्य, ईष्टे स्वामी भवतीत्यर्थः। "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति कर्मणि शेषे षष्ठी। तथापि शरीरस्य पितृस्वामिकत्वेऽपीत्यर्थः। मत्प्राणनाथस्तु स नल एव, प्राणानामतज्जन्यत्वादिति भावः। अतो मय्यविश्वासं मा कुर्वित्यर्थः॥ ७९॥

फलितमाह—**तदेकेति**॥ तस्य नलस्य एकस्यैव दासीत्वं तदेव पदमधिकारः, तस्मादुदग्रे अधिके, मदीप्सिते पत्नीत्वरूपे विषये, ते तव, विधित्सुता विचिकीर्षुतैव, साधु साध्वी, अविचारेण मन्मनोरथपूरणमेव ते युक्तमित्यर्थः। साध्विति सामान्योपक्रमान्नपुंसकत्वम्। 'शक्यं श्वमांसेनापि क्षुन्निवर्तयितुम्' इति भाष्यकारवचनात्। ननु किमत्राभिनिवेशेन गुणवत्तरयुवान्तरस्वीकारे को दोषस्तत्राह—**अहेलिनेति**॥ नलिनी सुधाकरेण अमृतनिधिनापि अहेलिना असूर्येण, सुधाकरेण चन्द्रेण किं विधत्ते, किं तेन तस्या इति भावः। तद्वन्ममापि किं युवान्तरेणेति भावः। दृष्टान्तालङ्कारः॥ ८०॥

तदिति॥ किं च, तस्मिन्नल एवैकस्मिन् लुब्धे लोलुपे, मे हृदि, अनर्घं चिन्तामणिमपि, लब्धुं चिन्ता विचारो नास्ति। तथा वित्ते धनविषयेऽपि, मम सकलत्रिलोकीसारः त्रैलोक्यश्रेष्ठः, पद्ममुखः

श्रुतश्च दृष्टश्च हरित्सु मोहाद्ध्यातश्च नीरन्ध्रितबुद्धिधारम् ।
ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा हस्ते तवास्ते द्वयमेव शेषः ॥ ८२ ॥
सञ्चीयतामाश्रुतपालनोत्थं मत्प्राणविश्राणनजं च पुण्यम् ।
निवार्यतामार्य वृथा विशङ्का भद्रेऽपि मुद्रेयमये भृशं का ॥ ८३ ॥

पद्मानन एकः स नल एव । त्रैलोक्यसारः पद्ममुखो निधिश्च । नलादन्यत्र कुत्रापि मे स्पृहापि नास्ति । किमुत युवान्तर इति भावः ॥ ८१ ॥

श्रुतश्चेति ॥ किं बहुना, स नलः, श्रुतः दूतद्विजवन्दिचारणादिमुखादाकर्णितः, मोहात् भ्रान्तिवशात्, हरित्सु दिक्षु, दृष्टः साक्षात्कृतश्च । तथा नीरन्ध्रितबुद्धिधारं निरन्तरीकृततदेकविषयबुद्धिप्रवाहं यथा तथा, ध्यातः चिन्तितश्च । अथाद्य मम तत्प्राप्तिः नलप्राप्तिः, असुव्ययः प्राणत्यागो वा, द्वयमेव द्वयोरन्यतर एवेत्यर्थः । शेषः कार्यशेषः । स च तव हस्ते आस्ते त्वदायत्तस्तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र तत्वार्थश्रवणमनननिदिध्यासनसम्पन्नस्य ब्रह्मप्राप्तिदुःखोच्छेदलक्षणो मोक्षो गुर्वायत्त एवेत्यर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेव । अभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादिति सङ्क्षेपः ॥ ८२ ॥

सञ्चीयतामिति ॥ हे हंस, आश्रुतपालनोत्थं प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहोत्पन्नम् । 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । मत्प्राणानां विश्राणनं दानं तज्जं च पुण्यं सुकृतं, सञ्चीयतां सङ्गृह्यताम् । हे आर्य, वृथा विशङ्का सन्देहः, निवार्यतां त्यज्यताम् । अये अङ्ग, भद्रे पूर्वोक्तपुण्यरूपे श्रेयस्यपि विषये भृशं केयं मुद्रा औदासीन्यम् । श्रेयसि नोदासितव्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अलं विलङ्घ्य प्रिय विज्ञ याच्ञां कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।
यशःपथादाश्रवतापदोत्थात् खलु स्खलित्वास्तखलोक्तिखेलात् ॥ ८४
स्वजीवमप्यार्तमुदे ददद्भ्यस्तव त्रपा नेदृशबद्धमुष्टेः ।
मह्यं मदीयान्यदसूनदित्सोर्धर्मः कराद्भ्रश्यति कीर्तिधौतः ॥ ८५ ॥

अलमिति ॥ हे प्रिय प्रीतिकर, विज्ञ विशेषज्ञ, उभयत्र "इगुपध-" इत्यादिना कप्रत्ययः । याच्ञां प्रार्थनां, विलङ्घ्यालं याच्ञाभङ्गो न कार्य इत्यर्थः । विधेये विनीतजने, विविधं वाम्यं वक्रत्वं कृत्वाप्यलम् । तच्च न कार्यमित्यर्थः । आश्रवो यथोक्तकारी । 'वचने स्थित आश्रवः' इत्यमरः । तस्य भावस्तत्ता । सैव पदं पदक्षेपः, तदुत्थात् अस्तखलोक्तिखेलात् अस्ता निरस्ता खलोक्तिखेला मिथ्यालापविनोदो येन तस्मात्, यशःपथात्, स्खलित्वा चलित्वा खलु । न स्खलितव्यमित्यर्थः । अन्यथा यशोहानिः स्यादिति भावः । 'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । "अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः" इत्यादिनोभयत्रापि क्त्वाप्रत्ययः । इह "न पादादौ खल्वादयः" इति निषेधस्योद्वेजकाभिप्रायत्वान्नञर्थस्य खलुशब्दस्यानुद्वेजकत्वान्नञ्त्वादेव पादादौ प्रयोगो न दूष्यत इत्यनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ हे हंस, ईदृशबद्धमुष्टेः ईदृशकष्टलुब्धस्य, तव आर्तानां मुदे प्रीत्यै, स्वजीवं ददद्भ्यः स्वप्राणव्ययेनापि परप्राणत्राणं कुर्वद्भ्यो जीमूतवाहनादिभ्य इत्यर्थः । 'जीवं जीमूतवाहनः' इति प्रसिद्धिः । त्रपा नेति काकुः । त्रपायाः मनःप्रत्यावृत्तिरूपत्वात्तदपेक्षया तेषामपादानत्वात्

१. "वाक्यम्" इति पाठान्तरम् ।

दत्त्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुद्ध्यामि जीवाधिकदे तु केन ।
विधेहि तन्मां त्वदृणेष्वशोद्धुममुद्रदारिद्र्यसमुद्रमग्नाम् ॥ ८६ ॥
क्रीणीष्व मज्जीवितमेव पण्यमन्यं न चेद्वस्तु तदस्तु पुण्यम् ।
जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥८७॥

पञ्चमी । यद्यस्मात् मदीयानेव असून् प्राणान् मह्यमदित्सोः तव, कीर्त्या धौतः शुद्धः, धर्मः कराद्धस्तात्, भ्रश्यति । न चैतत्तवार्हमिति भावः ॥

दत्त्वेति ॥ किं च, जीवदे प्राणप्रदे, त्वयि विषये, आत्मजीवं मत्प्राणं, दत्त्वापि, शुध्यामि आनृण्यं गमिष्यामीत्यर्थः । किं तु, जीवादधिकः प्रियः तद्दे त्वयि केन शुध्यामि न केनापि तत्तुल्यदेयवस्त्वभावादिति भावः । सन्ति प्राणाः प्राणैः समाः, प्राणाधिकसमं तु न किञ्चिदिति भावः । तत्तस्मात्तदभावादेव । मां त्वदृणेषु विषये अशोद्धुमृणग्रस्ता भवितुमेव । अमुद्रे अपरिमिते, दारिद्र्यं त्वद्देयवस्त्वभावरूपं तस्मिन्नेव समुद्रे मग्नां विधेहि । नलसङ्घटनेन मामृणग्रस्तां कुर्वित्यर्थः । अशोद्धुं मग्नामिति मग्नत्वानुवादेन अशुद्धिर्विधीयते । दरिद्राणामृणविमुक्तिर्नास्तीति भावः ॥ ८६ ॥

क्रीणीष्वेति ॥ हे जीवेशदातः प्राणेश्वरप्रद, मज्जीवितमेव पण्यं क्रेयं वस्तु क्रीणीष्व, जीवितेशरूपमूल्यदानेन स्वीकुरुष्वेत्यर्थः । अन्यदेतन्मूल्यानुरूपं वस्त्वन्तरं नास्ति चेत् । तत्तर्हि पुण्यं सुकृतं अस्तु । किं च, यदि ते तुभ्यं दातुं यत्किञ्चित् प्रदातुं न प्रभवामि न शक्नोमि । तावत्तर्हि, यशोऽपि कीर्तिं वा गातुं प्रभवामि । ख्यातिसुकृतार्थमेवोपकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

वराटिकोपक्रिययापि लभ्यानिभ्याः कृतज्ञानथवाद्रियन्ते ।
प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥ ८८ ॥
स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तैर्मे तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।
न हीतरस्माद्घटते यदेत्य स्वयं तदाप्तिप्रतिभूर्ममाभूः ॥ ८९ ॥
अकाण्डमेवात्मभुवार्जितस्य भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य ।
भवान्न मे किं नलदत्वमेत्य कर्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥

अथ साधुस्वाभाव्येनापि परोपकारं कुर्वित्याह—**वराटिकेति** ॥ अथ वा वराटिकोपक्रियया कपर्दिकादानेनापि, लभ्यान् सुलभान् कृतज्ञान् तावतैव बहुमन्यमानानुपकारज्ञान्, इभ्याः धनिकाः । 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । नाद्रियन्ते । धनलोभान्नोपकुर्वन्तीत्यर्थः । सन्तो विवेकिनस्तु स्वमात्मानं निपुणं भणन्तः व्यवहरन्तः सन्तः । एते वयं त्वदधीना इति साधु वदन्त इत्यर्थः । तानेव कृतज्ञान् प्राणैरेव पणैर्मूल्यैः, क्रीणन्त्यात्मसात्कुर्वन्ति । किमुत धनैरिति भावः । अतस्त्वयापि सत. कृतज्ञाहमुपकर्तव्येति भावः । हन्तेति हर्षे ॥ ८८ ॥

• **स इति** ॥ किं च, स भूभृन्नलः, अष्टावपि लोकपालाः तदात्मक इत्यर्थः । 'अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति स्मरणात् । अत एव तदेकाग्रधियः नलैकतानबुद्धेः मे मम नैर्लोकपालैः, प्रसेदे प्रसन्नम । भावे लिट् । देवता हि ध्यायतः प्रसीदन्तीति भावः । कुतः, इतरस्मात् प्रसादादन्यथेत्यर्थः । त्वं स्वयमेव, एत्यागत्य, मम तदाप्तिप्रतिभूः नलप्राप्तिलग्नकोऽभूरिति यत्, तन्न घटते हि । तत्प्रसादाभावे कुतो ममेदं श्रेय इति भावः ॥ ८९ ॥

अकाण्डमिति ॥ हे हंस, विः पक्षी । 'विविष्किरपतत्रिणः'

अलं विलम्ब्य त्वरितुं हि वेला कार्ये किल स्थैर्यसहे विचारः ।
गुरूपदेशं प्रतिभेव तीक्ष्णा प्रतीक्षते जातु न कालमार्तिः ॥ ९१ ॥

इत्यमरः । "रो रि" इति रेफलोपे "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति दीर्घः । भवान् अकाण्डं अनवसर एव । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आत्मभुवा कामेन, मयि विषये आर्जितस्य कृतस्य रणस्य गाढप्रहार-लक्षणस्य, मूलं हंसानामुद्दीपकत्वेन निदानं भूत्वापि ! अन्यत्र, काण्डः दण्डः तद्वर्जितमकाण्डं यथा तथा । आत्मभुवा ब्रह्मणा, आर्जितस्य सृष्टस्य, वीरणस्य तृणविशेषस्य, मूलं मूलावयवको भूत्वा । अत एव नलदत्वं नैषधदातृत्वम् । अन्यत्र, उशीरत्वं च । एत्य, मे हृदः चन्दनलेपकृत्यं शैत्योत्पादनं, न कर्ता न करिष्यति किं करिष्यत्येव । परोपकारशीलत्वादिति भावः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु' । 'स्याद्वीरणं वीरतृणं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्' इति चामरः । अत्र वीरणस्येति शब्दश्लेषः । अन्यत्रार्थश्लेषः । तथा च नलदत्वमेत्येति प्रकृताप्रकृतयोरभेदाध्यवसायेन हंसे आरोप्यमाणोशीरत्वस्य प्रकृततादात्म्येन चन्दनकृत्यलक्षणप्रकृतकार्योपयोगात्परिणामालङ्कारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात् । स चोक्तश्लेषप्रतिबिम्बोत्थापित इति सङ्करः ॥ ९० ॥

अलमिति ॥ हे हंस, विलम्ब्यालं न विलम्बितव्यमित्यर्थः । "अलंखल्वोः" इत्यादिना क्त्वाप्रत्यये ल्यबादेशः । त्वरितुं वेला हि त्वराकालः खल्वयमित्यर्थः । "कालसमयवेलासु तुमुन्" । कुतः स्थैर्यसहे, विलम्बसहे, कार्ये विचारः विमर्शः । किलेति प्रसिद्धौ । अन्यथा विपत्स्यत इति भावः । तथा हि तीक्ष्णा शीघ्रग्राहिणी

अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा त्वया न शुद्धान्तगतो मदर्थम् ।
प्रियास्यदाक्षिण्यबलात्कृतो हि तदोदयेदन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥
शुद्धान्तसंभोगनितान्ततृप्ते[1] न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ॥ ९३ ॥

प्रतिभा प्रज्ञा गुरूपदशमिव । आर्तिराधिः, जातु कदापि कालं न प्रतीक्षते कालक्षेपं न सहत इत्यर्थः । उपमार्थान्तरन्यासयोः संसृष्टिः ॥

अथानन्तरकृत्यं सविशेषमुपदिशति—**अभ्यर्थनीय इत्यादिना** श्लोकपञ्चकेन ॥ गतेन इतो यातेन । त्वया स राजा नलः शुद्धान्तगतोऽन्तःपुरस्थः, मदर्थं मत्प्रयोजनं, नाभ्यर्थनीयः न याच्यः । दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् । अप्रधाने दुहादीनामिति राज्ञोऽभिहितकर्मत्वम् । कुतः, हि यस्मात्, तदा तस्मिन्काले, प्रियाणामास्यदाक्षिण्यं मुखावलोकनोत्थतच्छन्दानुवृत्तिबुद्धिरित्यर्थः । तेन बलात्कृतः बलात्प्रवृत्तः, अन्यवधूनिषेधः उदयेदुत्पद्येत ॥ ९२ ॥

• **शुद्धान्तेति** ॥ किं च, शुद्धान्तसम्भोगेन अन्तःपुरस्त्रीसम्भोगेन, नितान्ततृप्ते अत्यन्ततुष्टे, नैषधे नले विषये, इदं कार्यं न निगाद्यं न निगदितव्यम् । "ऋहलोर्ण्यत्" । "गदमद-" इत्यादिना सोपसर्गाद्यतो निषेधात् । तथा हि अपां तृप्ताय, अद्भिस्तृप्तायेत्यर्थः । "पूरणगुण-" इत्यादिना षष्ठीसमासप्रतिषेधादेव ज्ञापकात् षष्ठी । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्वादुर्मधुरा, सुगन्धिः कर्पूरादिवासनया

---

१. "तुष्टे" इति पाठान्तरम् ।

विज्ञापनीया न गिरो मदर्थाः क्रुधा कदुष्णे हृदि नैषधस्य ।
पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस ॥ ९४ ॥
धरातुरासाहि मदर्थयाच्ञा कार्या न कार्यान्तरचुम्बिचित्ते ।
तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा बिभर्त्यवज्ञाचरणस्य मुद्राम् ॥ ९५ ॥

शोभनगन्धा । अत्र कवीनां निरङ्कुशत्वाद्गन्धस्येत्वे तदेकान्तत्व-नियमानादरः । तुषारशीतला वारिधारा, न स्वदते न रोचते हि । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ९३ ॥

विज्ञापनीया इति ॥ हे हंसकुलावतंस, नैषधस्य नलस्य, हृदि हृदये, क्रुधा क्रोधेन, कदुष्णे ईषदुष्णे सति । "कवं चोष्णे" इति चकारात्कोः कदादेशः । मह्यमिमा मदर्थाः । "अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता च वक्तव्या" । गिरो वाचः, न विज्ञापनीयाः क्रोधावस्थायां न विज्ञाप्या इत्यर्थः । तथा हि, पित्तेन पित्तदोषेण, दूने दूषिते, रसने रसनेन्द्रिये, सिता शर्करापि, तिक्तायते तिक्ता भवति । लोहितादित्वात् क्यष् । "वा क्यषः" इत्यात्मनेपदम् । अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ९४ ॥

धरेति ॥ तुरं त्वरितं, साहयत्यभिभवत्यरीनिति तुराषाडिन्द्रः, साहयतेश्चौरादिकात् क्विप् । "नहिवृति-" इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः, प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणात् । मुग्धबोधस्तुराशब्दं डाबन्तमाह । तस्मिन् धरातुरासाहि भूमीन्द्रे नले, अजादिष्वसाड्पत्वात् "सहेः साढः सः" इति षत्वं नास्ति । कार्यान्तरचुम्बिचित्ते अन्यकार्य-व्यासक्तचित्ते सति मदर्थयाच्ञा मत्प्रयोजनप्रार्थना न कार्या । तथा हि, तदान्यासङ्गकाले अर्थितस्य प्रार्थितार्थस्य अनवबोधो बोधाभावः, स

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वयास्मिन्समयं समीक्ष्य ।
आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्ध्योः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥
इत्युक्तवत्या यदलोपि लज्जा सानौचिती चेतसि नश्चकास्तु ।
स्मरस्तु साक्षी तददोषतायामुन्माद्य यस्तत्तदवीवदत्ताम् ॥ ९७ ॥
उन्मत्तमासाद्य हरः स्मरश्च द्वावप्यसीमां मुदमुद्वहेते ।

एव निद्रा सा, अवज्ञाचरणस्यानादरकरणस्य मुद्रामभिज्ञानं बिभर्ति । अनादरप्रतीतिं करोतीत्यर्थः । तच्चातिकष्टमिति भावः ॥ ९५ ॥

विज्ञेनेति ॥ तस्मादुक्तकारणात्, विज्ञेन विवेकिना, त्वया समयं समीक्ष्य, इदं कार्यं अस्मिन्नरेन्द्रविषये, विज्ञाप्यम् । नन्वेवं कार्यविलम्बः स्यादित्याशङ्क्य आह—**आत्यन्तिकेति** ॥ हे हंस, कार्यस्य आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्ध्योर्मध्ये, आर्यस्य विदुषः, ते तव, का कतरा, शुभा समीचीना, विभाति प्रतिभाति । अनवसरविज्ञापनेन कार्यविघाताद्वरं विलम्बेनापि कार्यसाधनमिति भावः ॥९६॥

इतीति ॥ इतीत्थं, उक्तवत्या तया भैम्या, लज्जा, अलोपि त्यक्तेति यत्, सा विधेयाप्रधान्यात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अनौचिती अनौचित्यं कथं नोऽस्माकं शृण्वतां चेतसि चकास्तु । किं तु, तस्य लज्जात्यागस्य अदोषतायाम्, स्मरः साक्षी प्रमाणं, यः स्मरः तां भैमीं, उन्माद्य उन्मादावस्थां प्रापय्य, तत्तदनुचितं अवीवदत् वादयति स्म । वदतेर्णौ चङ् । "गतिबुद्धि-" इत्यादिना वदतेरणि कर्तुः कर्मत्वम् । प्रकृतिस्थस्यायं दोषो न कामोपहतचेतस इति भावः ॥ ९७॥

ननु कामो वा किमर्थमेवं कारयतीत्याशङ्क्य, तस्यायं निसर्गो यदुन्मत्तेन क्रीडतीति सदृष्टान्तमाह—**उन्मत्तमिति** ॥ हरः

पूर्वः स्मरस्पर्धितया प्रसूनं नूनं द्वितीयो विरहाधिदूनम् ॥ ९८ ॥

तथाभिधात्रीमथ राजपुत्रीं निर्णीय तां नैषधबद्धरागाम् ।
अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ ९९ ॥

इदं यदि क्ष्मापतिपुत्रि तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।
त्वामुच्चकैस्तापयता नलं[१] च पञ्चेषुणैवाजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

स्मरश्च द्वावपि, उन्मत्तमासाद्य असीमामनन्तां, मुदमुद्वहेते । वहेः स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । किं तु, तत्र निर्देशक्रमात्, पूर्वः पूर्वोक्तो हरः, स्मरस्पर्धितया स्मरद्वेषितया, प्रसूनं धुत्तूरकुसुमं, तस्य तदायुधतयेति भावः । नूनं द्वितीयः स्मरस्तु विरहाधिदूनं विरहव्यथातप्तं, उन्मादावस्थापन्नमित्यर्थः । तत्र विनोदलाभादिति भावः । 'उन्मत्त उन्मादवति धुत्तूरमुचुकुन्दयोः' इति विश्वः । उभयोरप्यभेदाध्यवसायात्समानधर्मत्वविशेषणमात्रश्लेषात् प्रकृताप्रकृतगोचरत्वाच्चोभयश्लेषः । तेन हरवत् स्मरोऽपि उन्मत्तप्रिय इत्युपमा गम्यते ॥ ९८ ॥

तथेति ॥ अथानन्तरं, तथा अभिधात्रीं वक्त्रीं, तां राजपुत्रीं, नैषधे नले, बद्धरागां निर्णीय । तेन विहायसा विहङ्गेन, विहस्य भूयः पुनः, चञ्चूपुटमौनमुद्रा निर्वचनत्वम्, अमोचि । अवादीदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

इदमिति ॥ हे क्ष्मापतिपुत्रि, इदं त्वदुक्तम्, तत्वं सत्यं, यदि तर्हि, अस्मिन्विषये स्वविधेयं मत्कृत्यं न पश्यामि । किं तु,

---

१. ''नृपम्'' इति पाठान्तरम् ।

त्वद्बद्धबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।
त्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वं देवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ १०१॥
तुल्यावयोर्मूर्तिरभून्मदीया दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽपि ।
इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं तस्यातनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ १०२ ॥

त्वां नृपं च उच्चकैरत्यन्तं तापयता पञ्चेषुणैव इयं योजना युवयोः सङ्घटना, अजनि जनिता । जनेः कर्मणि चिण् । चिणो लुक् ॥

त्वदिति ॥ किं तु, त्वद्बद्धबुद्धेः त्वदासक्तचित्तस्य, त्वामेव ध्यायत इत्यर्थः । अत एव तस्य नलस्य, उपवासव्रतिनां त्वदासङ्गाद्विषयान्तरव्यावृत्तानां, तपोभिरुक्तोपवासव्रतरूपैः, अद्य त्वां लब्ध्वा मन्मुखेन लब्धप्रायां निश्चित्य साक्षात्कृत्येति च गम्यते । अत एवामृतेन या तृप्तिस्तद्भाजाम्, बहिरिन्द्रियाणां स्वं स्वकीयं, देवभूयं देवत्वमिन्द्रियत्वं सुरत्वं च । 'देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियम्' इति विश्वः । चरितार्थं सफलं अस्तु । अमृतपानैकफलत्वाद्देवत्वस्येति भावः । अर्थान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेवेत्यनुसन्धेयम् ॥ १०१ ॥

यदुक्तं नृपं च पञ्चेषुस्तापयतीति तदाह—**तुल्येति** ॥ आवयोः नलस्य मम चेत्यर्थः । "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इति सर्वग्रहणात्त्यदादीनां नलेन सह समासे कृते त्यदादेरेकशेषः । मूर्तिस्तनुः, तुल्या तुल्यरूपा, अभूत् । अत्र मदीया सा मूर्तिः परं निश्शेषं, दग्धा भस्मीकृता । अस्य नलस्य, मूर्तिः तनुः न ताप्यतेऽपि तापमपि न प्राप्यत इति हेतोः, अभ्यसूयन्निव ईर्ष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अतनुरनङ्गः, त्वद्विरहात् त्वद्विरहमेव रन्ध्रमन्विष्येत्यर्थः । तस्य नलस्य, देहतापं

लिपिं दृशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिबन्नादरनिर्निमेषः[1] ।
चक्षुर्जलैरार्जितमात्मचक्षूरागं[2] स धत्ते रचितं त्वया नु ॥ १०३ ॥
पातुर्दृशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ति ।
ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेषच्छिदया विवादः ॥ १०४ ॥

विधत्ते । तस्मात् सिद्धिपदमुपतिष्ठते ते मनोरथ इति भावः ॥ १०२ ॥

अथास्य दशावस्था वर्णयन् चक्षुःप्रीतिं तावत् श्लोकद्वयेनाह—**लिपिमिति** ॥ हे भैमि ! स नृपः भित्तिविभूषणं कुड्यालङ्कारभूताम् लिपिं चित्रमयीं त्वां, आदरेणास्थया, निर्निमेषः दृशा पिबन् । चक्षुर्जलैर्निर्निमेषत्वकृतैरश्रुभिः आर्जितं त्वया नु त्वया वा रचितम् । आत्मचक्षुषो रागमारुण्यमनुरागं च धत्ते । अत्रोभयकार्यसम्भवादुभयस्मिन्नपि रागे जाते श्लेषमहिम्ना एकत्रानभिमानात् कारणविशेषसन्देहः ॥ १०३ ॥

इममेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह—**पातुरिति** ॥ अस्तनिमीलया निर्निमेषया दृशा आलेख्यमयीं चित्रगतां त्वां, आदरात् पातुः द्रष्टुरित्यर्थः । पिबतेस्तृन्प्रत्ययः । अत एव "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् त्वामिति द्वितीया । नृपस्य नेत्रवृत्तेः नेत्रप्रवृत्तेः, प्रीतेः चक्षुःप्रीतेः, निमेषस्य छिदया विच्छेदेन सह नेत्रवृत्त्येति शेषः । भिदादित्वादङ्प्रत्ययः । अश्रुणि विषये इदमश्रु । ममेति मत्कृतं मत्कृतमिति ।

---

१. "निर्निमेषम्" इति पाठान्तरम् ।
२. "चक्षुर्झरैरर्पितम्" इति पाठान्तरम् ।

**त्वं हृद्गता भैमि बहिर्गतापि प्राणायिता नासिकयास्यगत्या ।
न चित्तमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥
अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां सङ्कल्पसोपानततिं तदीयाम् ।
श्वासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्यद्ध्यानात्तव त्वन्मयतां तवाप्य ॥ १०६ ॥**

विवादः कलहोऽस्ति भवतीत्यर्थः । अतिगाढा चक्षुःप्रीतिरित्यर्थः ॥

अथ मनस्सङ्गमाह—**त्वमिति** ॥ हे भैमि ! त्वं बहिर्गतापि हृद्गता अन्तर्गता । अपिर्विरोधे । तस्याभासत्वाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । कया गत्या केन प्रकारेण, अस्य नलस्य, प्राणायिता प्राणवदाचरिता प्राणसमा, उपमानादाचारे कर्तुः क्यङ्प्रत्ययः । नासि अस्येवेत्यर्थः । यतः प्राणोऽपि नासिकया नासाद्वारा, आस्यगत्या मुखद्वारेणोच्छ्वास-निश्वासरूपेण, बहिर्गतोऽपि अन्तर्गतो भवतीति शब्दश्लेषः । अत एव प्राणायितेति श्लिष्टविशेषणेयमुपमा । पूर्वोक्तविरोधाभासेन सङ्कीर्णा । तत्र प्राणायितत्वे चित्रं आश्चर्यरसः, चित्तं नाक्रामति न किञ्चि-च्चित्रमित्यर्थः । कुतः यद्यस्मादेतन्मनो नलचित्तम्, भवती त्वमेवैका वृत्तिर्जीविका यस्य तद्भवदेकवृत्ति, भवच्छब्दस्य सर्वनामत्वाद्वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । जीवितप्राणायितत्वे किं चित्रम्, जीवितस्य प्राणधारणात्म-कत्वादिति भावः ॥ १०५ ॥

अथ द्वाभ्यां सङ्कल्पावस्थामाह—**अजस्रमिति** ॥ दूरदीर्घा-मत्यायतां, तदीयां नलीयां, सङ्कल्पा मनोरथा एव सोपानानि, तेषां ततिं पङ्क्तिं, अजस्रं त्वमारोहसि, श्वासान् पुनः स नलः, अधिकं वर्षति मुञ्चतीति यत्, तच्छ्वासवर्षणं, तव ध्यानात् त्वन्मयतां त्वदात्म-कत्वं, आप्य प्राप्य, आप्नोतेराङा समासे क्त्वो ल्यबादेशः । नूनमिति

हृत्तस्य यां मन्त्रयते रहस्त्वां तां व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।
तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्रसख्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥१०७॥
स्थितस्य रात्रावधिशय्य शय्यां मोहे मनस्तस्य निमज्जयन्ती ।
आलिङ्ग्य या चुम्बति लोचने सा निद्राधुना न त्वदृतेऽङ्गना वा ॥

शेषः । अन्यथा कथमन्यायासादस्य श्वासमोक्ष इति भावः । अत्र श्वाससोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्योक्तेरसङ्गत्यलङ्कारः । "कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः" इति लक्षणात् । तन्मूला चेयं नलस्य दमयन्तीतादात्म्योत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १०६ ॥

हृदिति ॥ तस्य नलस्य, हृत् हृदयं (कर्तृ), यां त्वां रहः उपांशु । 'रहश्चोपांशु चालिङ्गे' इत्यमरः । मन्त्रयते सम्भाषते । तां त्वां, मुखं (कर्तृ) व्यक्तं प्रकाशं, आमन्त्रयते सम्भाषते । हे प्रिये, क यासि मामनुयान्तं पश्येत्येवमुच्चैरुच्चारयतीति यत् । सा तद्रहस्य-प्रकाशनं, विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । तन्मुखस्य, तद्वैरिणो नल-द्वेषिणः, पुष्पायुधस्य मित्रं सहचरश्चन्द्रः, तेन यत्सख्यं मैत्री सादृश्यं तस्यौचिती औचित्यं खलु । अरिमित्रमित्रस्याप्यरित्वादुचितमेतद्रहस्यभेदन-मित्यर्थः । अत्र मुखकर्तृकरहस्योद्भेदनस्योक्तवैरनिमित्तकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

अथैकेन जागरमरतिं चाह—**स्थितस्येति** ॥ रात्रौ शय्यामधिशय्य शय्यायां शयित्वा । "अधिशीङ्स्थासां कर्म" इत्याधिकरणस्य कर्मत्वम् । स्थितस्य नलस्य मनः, मोहे सुखपारवश्ये, निमज्जयन्ती सती, या आलिङ्ग्य, लोचने चुम्बति । सा निद्रा त्वदृते त्वत्तो विना "अन्यारादितरर्ते" इत्यादिना पञ्चमी । त्वद्विरहाद्धेतोः त्वदन्या चेति द्रव्यष्टम् । अङ्गना वा अधुना नास्ति । निद्रानिषेधाज्जागरः, अङ्गनान्तर-

स्मरेण निस्तक्ष्य वृथैव बाणैर्लावण्यशेषां कृशतामनायि ।
अनङ्गतामप्ययमाप्यमानः स्पर्धां न सार्धं विजहाति तेन ॥ १०९ ॥
त्वत्पापकात्त्रस्यति नैनसोऽपि त्वय्येष[1] दास्येऽपि न लज्जते यत् ।
स्मरेण बाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनः स्वभावोऽपि कियान् किमस्य ॥

निषेधाद्विषयद्वेषलक्षणा अरतिश्चोक्ता । अत्र निद्राङ्गनयोः प्रस्तुतयोरेवालिङ्गनाक्षिचुम्बनादिधर्मसाम्यादौपम्यप्रतीतेः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । "प्रस्तुताप्रस्तुतानां च केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥" इति लक्षणात् ॥ १०८ ॥

अथ कार्श्यावस्थामाह—**स्मरेणेति** ॥ अयं नलः, स्मरेण बाणैः निस्तक्ष्य निशात्य, वृथैव लावण्यं कान्तिविशेषः, "मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥" इति भूपालः । तदेव शेषो यस्यास्तां कृशतां कार्श्यं, अनायि नीतः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि लुङ् । "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्" इति वचनात् । वृथात्वं व्यनक्ति । अनङ्गतां कृशाङ्गतां, अनुदरा कन्येतिवदीषदर्थे नञ्समासः । आप्यमानो नीयमानोऽपि पूर्ववत् प्रधाने कर्मणि शानच्प्रत्ययः । तेन स्मरेण, सार्धं स्पर्धां न विजहाति, तथापि तं जिगीषत्येवेत्यर्थः । अङ्गकार्श्येऽपि स्पर्धाबीजस्य लावण्यस्याकार्श्यादङ्गकर्शनं वृथैवेति भावः । अत एव विशेषोक्तिरलङ्कारः । "तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते" इति लक्षणात् ॥

अथ द्वाभ्यां लज्जात्यागमाह—**त्वदित्यादि** ॥ स्मरेण तीक्ष्णैर्बाणैः,

---

१. "त्वय्येव" इति पाठान्तरम् ।

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिष्णोः स्निग्धागदंकारचये चिकित्सौ ।
निदानमौनादविशद्विशाला साङ्क्रामिकी तस्य रुजेव लज्जा ॥१११॥
बिभेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात् स त्वां किलोपेत्य हसत्यकाण्डे ।
यान्तीमिव त्वामनुयात्यहेतोरुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

अतितक्ष्य । शरीरमिति शेषः । अस्य नलस्य, स्वभावोऽपि पापभीरुत्व-नीचकृत्यगर्हताच्छील्यमपि, कियानल्पो लूनः किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः, यद्यस्मात्, त्वत्प्रापकात्त्वत्प्राप्तिसाधनात् एनसः पापादपि, न त्रस्यति । "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वम् । एष नलः, त्वयि दास्येऽपि विषये न लज्जते ॥ ११० ॥

स्मारमिति ॥ घोरं दारुणं, स्मारं ज्वरं कामसन्तापं, चिकित्सौ प्रतिकर्तरि, 'कित निवासे' इति धातोः, "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" इत्येनेन "निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु इष्यते" इति रोगप्रतीकारार्थे सन्प्रत्ययः। "सनाशंसभिक्ष उः" "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । स्निग्धागद-ङ्कारचये स्निग्धवैद्यसङ्घे । कर्मण्यण् । "कारे सत्यागदस्य" इति मुमा-गमः । निदानमौनाद्रोगनिदानानभिधानाद्धेतोः, अपत्रपिष्णोः लज्जा-शीलस्य । "अलं कृञ्-" इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । तस्य नलस्य, विशाला महती, लज्जा सङ्क्रमादागता साङ्क्रामिकी, रुजेव । 'अक्षिरोगो ह्यपस्मारः क्षयः कुष्ठं वसूरिका । दर्शनात् स्पर्शनाद्दानात् सङ्क्रामन्ति नरान्नरम् ॥' इत्युक्तरोग इवेत्यर्थः । भिदादित्वादङ्प्रत्ययः । अविशत् । अज्ञातनिदाना हि लज्जाभाजिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अथोन्मादावस्थामाह—**बिभेतीति** ॥ स नलः, अकस्मात्

भवद्वियोगाच्छिदुरार्तिधारा यमस्वसुर्मज्जति निश्शरण्यः ।
मूर्छामयद्वीपमहान्ध्यपङ्के हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥
सव्यापसव्यव्यसनाद्विरुक्तैः पञ्चेषुबाणैः पृथगार्जितासु ।
दशासु शेषा खलु तद्दशा या तया नभःपुष्प्यतु कोरकेण ॥ ११४

अकाण्डे रुष्टा कुपितासि, किलेति बिभेति । अकाण्डे अनवसरे, त्वामुपेत्य किल प्राप्येव, हसति । अहेतोरकस्माद्यान्तीमिव गच्छन्तीमिव, त्वामनुयाति । त्वयोक्त इव मोघं निर्विषयं प्रतिवक्ति । सर्वोऽयमुन्मादानुभावः । उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ ११२ ॥

अथ मूर्छावस्थामाह—**भवदिति** ॥ भवत्याः वियोगो भवद्वियोगः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । तस्मिन् अच्छिदुरा अविच्छिन्ना । "विदिभिदि-" इत्यादिना छिदेः कुरच् आर्तिधारा दुःखपरम्परा, तस्या एव यमस्वसुः यमुनायाः, मूर्छामयं मूर्छावस्थारूपं यत् द्वीपं, तत्र यन्महान्ध्यं महामोहः, तस्मिन्नेव पङ्के, अयं महीभृद्भटो राजवीरः, स एव कुञ्जरः, शरण्यः त्राणसमर्थः । "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः । तद्रहितो निश्शरण्यः निरालम्बः सन्, मज्जति । हा हेति खेदे । रूपकालङ्कारः । आर्तिधारायास्तमोविकारत्वेन रूपसाम्याद्यमुनारूपणम् ॥ ११३ ॥

दशमावस्था तु तस्य कदापि मा भूदित्याह—**सव्येति** ॥ सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणाभ्यां, व्यसनान्मोचनात्, द्विरुक्तैः द्विगुणीकृतैः, दशभिरित्यर्थः । पञ्चेषुबाणैः पृथगार्जितासु प्रत्येकमुत्पादितासु, दशासु । "दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पो जागरः कृशतारतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥" इत्युक्तासु चक्षुःप्रीत्यादिदशावस्थासु ।

त्वयि स्मराधेः सततास्मितेन प्रस्थापितो भूमिभृतास्मि तेन ।
आगत्य भूतः सफलो भवत्या भावप्रतीत्या गुणलोभवत्याः ॥ ११५
धन्यासि वैदर्भि! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥ ११६

शेषा अवशिष्टा या तद्दशा खलु तद्दशापि दशमावस्थेत्यर्थः । तयैव कोरकेण कलिकयेति रूपकम् । नभःपुष्प्यतु नभःपुष्पितमस्तु । सा दशा खपुष्पकल्पास्तु, कदापि मा भूदित्यर्थः । तच्च त्वत्प्राप्तिलाभादित्यर्थः । "पुष्प विकसने" इति धातोः दैवादिकत्वाच्छ्यन् ॥११४॥

किं बहुना—त्वयीति ॥ अहमपि, त्वयि विषये, स्मराधेः कामदुःखाद्धेतोः, सततमस्मितेन स्मितरहितेन नित्यखिन्नेन, तेन भूमिभृता नलेन, प्रस्थापितोऽस्मि । अथागत्य, गुणलोभवत्याः भवत्याः तव, भावप्रतीत्या अभिप्रायज्ञानेन, सफलो भूतः सिद्धार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥

धन्यासीति ॥ हे वैदर्भि भैमि ! वैदर्भीरीतिरपि गम्यते । धनं लब्धा धन्या असि कृतार्थासीत्यर्थः । "धनगणं लब्धा" इति यत्प्रत्ययः । कुतः, यया त्वया उदारैरुत्कृष्टैः, गुणैः लावण्यादिभिः । अन्यत्र, श्लेषप्रसादादिभिः, पाशैश्चेति गम्यते । नैषधः नलोऽपि, तादृग्विधोऽपीत्यर्थः । समाकृष्यत सम्यगाकृष्टः, वशीकृत इत्यर्थः । एतेन वैदर्भीरीत्या श्लेषादिगुणैर्भावैः, कविरिवेत्युपमालङ्कारो व्यज्यते । तथा हि, चन्द्रिकायाः, अब्धिमपि अतिगम्भीरमपीत्यर्थः । उत्तालीकरोति क्षोभयतीति यत् । इतोऽधिका स्तुतिर्वर्णना । का खलु न कापीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः । एतेन नलस्य समुद्रगाम्भीर्यं दमयन्त्याश्चन्द्रिकासौन्दर्यं च व्यज्यते ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायान्निशया शशीव ।
पुनः पुनस्तद्युगयुग्विधाता स्वभ्यासमास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥ ११७
स्तनद्वये तन्वि! परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैषधस्य ।
अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पत्रावलीनां रचना समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

फलितमाह—**नलेनेति** ॥ शशिना निशेव त्वं नलेन भायाः भाहि । भातेराशिषि लिङ् । सोऽपि निशया शशीव त्वया भायात् भातु । पूर्ववदाशिषि लिङ् । किं च, अत्र दैवानुकूल्यमपि सम्भाव्यत इत्याह—पुनःपुनः मुहुर्मुहुः, तयोर्निशाशशिनोः युगं युग्मं, युनक्ति योजयतीति तद्युगयुक् । क्विप् । विधाता, युवां त्वां नलं च । "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इत्येकशेषः । योक्तुमिच्छुः युयुक्षुः । युजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । स्वभ्यासं अभ्यासस्य समृद्धौ, निरन्तराभ्यास इत्यर्थः । समृद्ध्यर्थेऽव्ययीभावः । ततः परस्याः सप्तम्याः वैकल्पिकोऽम्भावः । आस्ते नु, अद्यापि अभ्यस्यति किमित्यर्थः । अत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्याँ अम्भाव इति व्याख्याने अभ्यासार्थमभ्यस्यतीत्यर्थः स्यात् । तथा चमत्माश्रयः स्यादित्युपेक्षणीयम् । अत्र दमयन्तीनलयोरन्यशोभाजननोक्तेरन्योन्यालङ्कारः । "परस्परक्रियाजननमन्योन्यम्" इति लक्षणात् । स चोपमाद्वयानुप्राणित इति सङ्करः । तन्मूला चेयं विधातुः पुनःपुनः निशाशशियोजनायां दमयन्तीनलयोजनार्थाभ्यासत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥

स्तनद्वय इति ॥ किं च, नैषधस्य नलस्य, अनल्पेन महता, वैदग्ध्येन नैपुण्येन, विवर्धिनीनामुज्जृम्भितानां, पत्रावलीनां रचना, समाप्तिं सम्पूर्णतां प्राप्स्यति यदि तर्हि हे तन्वि ! पृथौ पृथुनि, भाषितपुंस्कत्वाद्विकल्पेन पुंवद्भावः । तवैव परं स्तनद्वये नान्यस्या

एकः सुधांशुर्न कथञ्चन स्यात्तृप्तिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य ।
त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥
अहो तपः कल्पतरुर्नलीयस्त्वत्पाणिजाग्रस्फुरदङ्कुरश्रीः ।
त्वद्भ्रूयुगं यस्य खलु द्विपत्री तवाधरो रज्यति यत्कलम्बः ॥ १२० ॥

स्तनद्वय इत्यर्थः । अन्यासामयोग्यत्वादिति भावः ॥ ११८ ॥

एक इति ॥ एकः सुधांशुः त्वन्नयनद्वयस्य, कथञ्चन कथञ्चिदपि, तृप्तौ प्रीणने क्षमो न स्यात् । तत्तस्मात्, नलास्यशीतद्युतिना नलमुखचन्द्रेण सद्वितीयः सन् । त्वल्लोचनयोरासेचनकः अनन्ततृप्तिकरोऽस्तु । 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्' इत्यमरः । आसिच्यते आप्यतेऽनेनेत्यासेचनः । करणे ल्युट् । स एवासेचनकः । स्वार्थे कः ॥ ११९ ॥

अथ द्वाभ्यां नलतपःसाफल्यमाह—**अहो इत्यादि** ॥ नलस्यायं नलीयः । "वा नामधेयस्य" इति वृद्धसंज्ञायां, वृद्धाच्छः । तप एव कल्पतरुः, प्रसिद्धकल्पतरुविलक्षण इत्यर्थः । अत एवाहो इत्याश्चर्यम् । वैलक्षण्यमेवाह—**त्वदिति** ॥ अत्रापि यच्छब्दो द्रष्टव्यः । यः कल्पतरुः, तव पाणिजाग्रैः कररुहाग्रैरेव स्फुरन्ती, अङ्कुरश्रीर्यस्य सः, अङ्कुरवानित्यर्थः । यस्य त्वभ्रूयुगमेव, द्वयोः पत्रयोः समाहारः द्विपत्री, प्रथमोत्पन्नं पत्रद्वयं खलु । तवाधरो यत्कलम्बः यस्य नालिका किसलयकाण्ड इत्यर्थः । 'अस्य तु नालिका । कदम्बश्च कलम्बश्च" इत्यमरः । रज्यति स्वयमेव रक्तो भवति । "कुषिरजोः प्राचां श्यन्" "परस्मैपदं च" इति कर्मकर्तरि रूपम् ॥ १२० ॥

यस्ते नवः पल्लवितः कराभ्यां स्मितेन यः कोरकितस्तवास्ते ।
अङ्गम्रदिम्ना तव पुष्पितो यः स्तनाश्रिया यः फलितस्तवैव ॥ १२१
कंसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्दोः संसक्तरश्मिप्रकारा स्मरेण ।
तुला च नाराचलता निजैव मिथोऽनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥ १२२

य इति ॥ यस्ते तव, कराभ्यां पल्लवितः सञ्जातपल्लवः, नवोऽभिनवः, प्रसिद्धकल्पतरुविक्षलण इत्यर्थः । यः तव स्मितेन कोरकितः सञ्जातकोरकः सन्नास्ते । यस्तवाङ्गानां म्रदिम्ना मार्दवेन, पुष्पितः सञ्जातपुष्पः । यः तवैव, स्तनश्रिया स्तनसौन्दर्येण, फलितः सञ्जातफलः । सर्वत्र तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । अत्र श्लोकद्वये नल-तपसि दमयन्तीनखादिषु च कल्पतरुतदवयवत्वरूपणात्सावयवरूपकम् । तच्चावयविनः कल्पतरोरवयवानां नखाङ्कुरादीनां च मिथः कार्यकारण-भूतानां भिन्नदेशत्वादसङ्गत्याश्रितमिति सङ्करः । "कार्यकारणयोर्भिन्न-देशत्वे स्यादसङ्गतिः" इति लक्षणात् ॥ १२१ ॥

किं च, समानुरागित्वाच्च युवयोः समागमः श्लाघ्य इत्याश-येनाह—**कंसीकृतेति** ॥ स्मरेण (कर्त्रा), वां युवयोः, मिथोऽनुरागस्य अन्योन्यानुरागस्य, यस्तव तस्मिन् , यश्च त्वयि तस्य तयोरनुरागयो-रित्यर्थः । समीकृतौ समीकरणे निमित्ते, तदर्थमित्यर्थः । संसक्तः संयोजितः, रश्मीनामंशूनां, सूत्राणां च, प्रकरः समूहो यस्यां सा । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । इन्दोर्मण्डली बिम्बम्, कंसीकृता लोहपात्रीकृता, आसीत् । 'कंसोऽस्त्री लोहभाजनम्' इति शाब्दिकमण्डने । निजा नारा-चलता बाणवल्ली सैव, तुला च तुलादण्डश्च, कृतेति शेषः । अत्रेन्दुमण्ड-लादौ कंसादिरूपणादेव स्मरे तोलकत्वरूपणसिद्धेरेकदेशवर्तिरूपकम् ॥

सत्त्वस्रुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेषु ।
लग्नोत्थितास्त्वत्कुचपत्ररेखास्तान्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः ॥ १२३
बन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।
प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥ १२४ ॥
अन्योन्यसङ्गमवशादधुना विभातां
तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।

सत्त्वेति ॥ किं च, मदनोत्सवेषु सुरतकेलिषु, सत्त्वेन मनोविकारेण, स्रुतो यः स्वेदः, सत्त्वविकारविशेषः, तेनैव मधूत्थेन मधूच्छिष्टेन, सान्द्रे निरन्तरे । अत एव तस्य नलस्य पाणिपद्मे, लग्नाः सङ्क्रान्ताः, अत एवोत्थिताः त्वत्कुचतटाद्विश्लिष्टाः, मधूच्छिष्टे निकषस्थकनकरेखावदिति भावः । स्नातानुलिप्तवत् पूर्वकालसमासः । तन्निर्गताः तत्पाणिपद्मोत्पन्नाः, त्वत्कुचपत्ररेखाः भूयः तं तत्पाणिपद्मम् । 'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इत्यमरः । प्रविशन्तु । कार्यस्य कारणे लयनियमादिति भावः । युवयोः समागमोऽस्त्विति तात्पर्यार्थः ॥ १२३ ॥

बन्धेति ॥ किं च, हे भैमि ! बन्धैरुत्तानादिकरणैः कामतन्त्रप्रसिद्धैः, अढ्यं समग्रं, नानारतं उत्तानकादिविविधसुरतं, तदेव मल्लयुद्धम् । तेन प्रमोदितैस्तोषितैः, केलिवने मरुद्भिर्वायुभिः, देवैश्च । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । पुनरुक्तं सान्द्रं यथा तथा, मुक्तां प्रसूनवृष्टिं पुष्पवर्षं, युवतिश्च युवा च युवानौ । "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः । युवां प्रतीच्छतं स्वीकुरुतम् । युद्धविक्रान्ता हि देवैः पुष्पवृष्ट्या सम्भाव्यन्त इति भावः ॥ १२४ ॥

अन्योन्येति ॥ किं च, अधुना, अन्योन्यसङ्गमवशात्, विक-

स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्त-
मादाविव द्व्यणुककृत्परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥
कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपं त्वां धनु-
र्वल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामासाद्य माद्यत्यसौ ।
ग्रीवालङ्कृतिपट्टसूत्रलतया पृष्ठे कियल्लम्बया
भ्राजिष्णुं कषरेखयेव निवसत्सिन्दूरसौन्दर्यया ॥ १२६ ॥

सद्विलासे वर्धमानोल्लासे, तस्यापि तेऽपि नलस्य तव च मानसी मनसिजस्य कामस्य, तनुं शरीरं, पुनः स्रष्टुं, प्रवृत्तं आरब्धम् । अत एव आदौ द्वाभ्यामारब्धं कार्यं द्व्यणुकं, तत् करोतीति तत्कृत् तदारम्भकम् । करोतेः क्विपि तुक् । परमाणुयुग्ममिवेत्युत्प्रेक्षा । तार्किकमते मनसोऽणुत्वादिति भावः । विभातां कार्यारम्भकपरमाणुयुगलवदविशेषेण विराजतामित्यर्थः । भातेर्लोट् । तसस्तामादेशः ॥ १२५ ॥

काम इति ॥ असौ, यो नलजिगीषुरिति भावः । कामः, कौसुमेन पौष्पेण, चापेन दुर्जयं जितेन्द्रियत्वादिति भावः । अमुं नृपं नलं जेतुम् । अव्रणवंशजां सत्कुलप्रसूतां, दृढवेणुजन्यां च । 'द्वौ वंशौ कुलमस्करौ' इत्यमरः । अधिगुणां अधिकलावण्यगुणां, अधिज्यां च । किं च, निवसदनुवर्तमानं सिन्दूरस्य अङ्कुरावस्थायां नालान्तरालक्षितस्य, सौन्दर्यं शोभा यस्यां तया, कषरेखया । कालान्तरे सिन्दूरसङ्क्रान्तिपरीक्षार्थकृतघर्षणरेखयेवेत्युत्प्रेक्षा । पृष्ठे ग्रीवापश्चाद्भागे, कियत्किञ्चिद्यथा तथा, लम्बया स्रस्तया, ग्रीवालङ्कृतिः कण्ठालङ्कारभूता, या पट्टसूत्रलता, तया, भ्राजिष्णुं ताच्छील्येन भ्राजमानाम् । "भुवश्च" इति चकारा-

त्वद्गुच्छावलिमौक्तिकानि गुलिकास्तं राजहंसं विभो-
　वेंध्यं विद्धि मनोभुवः स्वमपि तां मञ्जुं धनुर्मञ्जरीम् ।
यन्नित्याङ्कनिवासलालिततमज्याभुज्यमानं लस-
　न्नाभीमध्यबिला विलासमखिलं रोमालिरालम्बते ॥ १२७॥

दिष्णुच्प्रत्ययः । त्वामेव धनुर्वल्लीं चापलतां, आसद्य, माद्यति हृष्यति । श्लेषोत्प्रेक्षासङ्कीर्णरूपकालङ्कारः ॥ १२६ ॥

त्वदिति ॥ किं च, विभोर्मनोभुवः कामस्य लक्ष्यवेद्धुरिति शेषः। तव गुच्छावलेर्मुक्ताहारविशेषस्य, मुक्ता एव मौक्तिकानि, "विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् " इति वामनः । गुलिकाः उण्डकान्, विद्धि जानीहि । तं राजहंसं राजश्रेष्ठं, तमेव राजहंसं कलहंसं, श्लिष्टरूपकम् । ' राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः' इति विश्वः । वेधितुं प्रहर्तुं, अर्हं वेध्यं लक्ष्यम् । " विध वेधने " "ऋहलोर्ण्यत् " अनेकार्था धातवः । एवमेवाह—" वेधितच्छिद्रितौ " इत्यत्र क्षीरस्वामी । अन्येऽप्याहुः । स्वल्पेऽपि विधानार्थे प्रयोगश्च । " विध वेधने " इत्येवाकरस्थः पाठः । पाठान्तरं तु प्रामादिकमन्धपरम्परायातम् इति विद्धि । स्वमात्मानमपि, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम् ' इत्यमरः । तां वक्ष्यमाणप्रकारां, मञ्जुं मञ्जुलां धनुर्मञ्जरीं चापवल्लरीं, विद्धि । यस्याः धनुर्मञ्जर्याः, नित्यमङ्कनिवासेन समीपस्थित्या, लालिततमया अत्यादृतया, ज्यया मौर्व्या, भुज्यमानं अनुभूयमानं, अखिलं विलासं शोभां, ज्यारूपमित्यर्थः । लसन्नाभ्येव मध्यबिलं गुलिकास्थानं, यस्याः सा, रोमावलिः त्वद्रोमराजिः, आलम्बते भजते । अत्र मौक्तिकादौ गुलिकाद्यवयव-

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं स्वं फालमूले धनू
रौद्रे चक्षुषि यज्जितस्तनुमनुभ्राष्ट्रं च यश्चिक्षिपे ।
निर्विद्याश्रयदाश्रमं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना
पत्रालिस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते ॥ १२८ ॥

रूपणात्, अवयविनि कामे वृद्धत्वरूपणस्य गम्यमानत्वादेकदेशवर्ति सावयवरूपकम् ॥ १२७ ॥

पुष्पेषुरिति ॥ यः पुष्पेषुः कामः, यज्जितः येन नलेन, सौन्दर्यात्पराभूतः । अत एव निर्विद्य ईर्ष्यया जीवनवैयर्थ्यं मत्वेत्यर्थः । "तत्त्वज्ञानवदीर्ष्यादेर्निर्वेदो निष्फलत्वधीः" इति लक्षणात् ते । तव, चिकुरेषु, स्वं स्वकीयं, शरचयं, त्वद्धृतकुसुमव्याजादिति भावः । फालमूले ललाटभागे, धनुः, भ्रूव्याजादिति भावः । तथा रौद्रे रुद्रसम्बन्धिनि, चक्षुष्येव । अनुभ्राष्ट्रं अम्बरीषे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । तनुं शरीरं, चिक्षिपे क्षिप्तवान् । तद्दग्धतनुव्याजादिति भावः । स्वरितेत्वात्तङ् । स पुष्पेषुः वितनुरनङ्गः सन् अधुना तज्जयाय नलविजयार्थं, त्वामेवाश्रमं तपोवनं, आश्रयत् आश्रितवान्, तपश्चर्यार्थमिति शेषः । अन्यथा, कथमेनं जेष्यतीति भावः । अत एव त्वदुरोज एव शैलो निलयो यस्याः सा तन्निष्ठेत्यर्थः । पत्रालिः पत्ररचना पर्णचयश्च, तस्य कामस्य पर्णशालायते । सेव आचरतीत्युपमानात् कर्तुः क्यङ् । अत्र पूर्वार्धे शरचापादीनां पूर्वोक्तपुष्पादिविषयनिगरणेन तदभेदाध्यवसायात् भेदे अभेदलक्षणातिशयोक्तिः । तया तत्पर्णशालायत इत्युपमया चोत्थापितेन त्वामाश्रममिति रूपकेण सङ्कीर्णा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । कामस्याश्रमाश्रयणोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥

इत्यालपत्यथ पतत्रिणि तत्र भैमीं
सख्यश्चिरात्तदनुसन्धिपराः परीयुः ।
शर्मास्तु ते विसृज मामिति सोऽप्युदीर्य
वेगाज्जगाम निषधाधिपराजधानीम् ॥ १२९ ॥

चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रय-
त्प्रेयोदूतपतङ्गपुङ्गवगवीहैयङ्गवीनं रसात् ।
स्वादंस्वादमसीम मृष्टसुरभि प्राप्तापि तृप्तिं न सा
तापं प्राप नितान्तमन्तरतुलामानर्छ मूर्छामपि ॥ १३० ॥

इतीति ॥ तत्र तस्मिन्, पतत्रिणि भैमीमितीत्थमालपत्याभाषमाणे सति, अथास्मिन्नवसरे, चिरात् प्रभृति, तस्या भैम्याः, अनुसन्धिरन्वेषणम् । "उपसर्गे घोः किः" । तत्पराः सख्यः, परीयुः तां परिवव्रुः । इणो लिट् । अथ स हंसोऽपि ते तव, शर्म सुखमस्तु, मां विसृजेत्युदीर्य उक्त्वा वेगान्निषधाधिपराजधानीं जगाम ॥ १२९ ॥

चेत इति ॥ सा भैमी, चेतोजन्मनः कामस्य, शरप्रसूनानां शरभूतपुष्पाणां, मधुभिस्तद्रसैः, क्षौद्रैश्च । 'मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः । व्यामिश्रतामाश्रयत्, मधुमिश्रं सदित्यर्थः । असीम निस्सीम अपरिमितमित्यर्थः । नकारान्तोत्तरपदबहुव्रीहिः । मृष्टमतिशुद्धमकपटम्, अन्यत्रामलं, तच्च तत्सुरभि श्राव्यं सुगन्धि च । खञ्जकुब्जवद्विशेषणसमासः । प्रेयसो नलस्य, दूतः सन्देशहरो यः पतङ्गः पुङ्गव इव पतङ्गपुङ्गवः हंसः; पुमान् गौः पुङ्गवः । "गोरतद्धितलुकि" इति टच् प्रत्ययः । तस्य गवी वाक् तद्गवी, पूर्ववत् । "टिड्ढाणञ्-"

तस्या दृशो वियति बन्धुमनुव्रजन्त्या-
स्तद्बाष्पवारि न चिरादवधिर्बभूव ।
पार्श्वेऽपि विप्रचकृषे तदनेन दृष्टे-
रारादपि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥ १३१ ॥

इत्यादिना ङीप् । सैव हैयङ्गवीनं ह्यो गोदोहोद्भवं घृतम् इति रूपकम् । "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्" इति निपातः । तत् गवां धेनुस्तस्या इति च गम्यते । रसाद्रागात्, स्वादंस्वादं पुनःपुनरास्वाद्य । आभीक्ष्ण्ये णमुल्प्रत्ययः । पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम् । "आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः" इत्युपसङ्ख्यानाद्विरुक्तिः । अतुलां अन्तस्तृप्तिं प्राप्तापि, अपिर्विरोधे । नितान्तं तापं न प्राप । मूर्छां नानर्छ नावाप । "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणः । "अत आदेः" इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घः । "तस्मान्नुड्द्विहलः" इति नुट् । मधुमिश्रघृतस्य विषत्वात्तत्पानेऽपि तापाद्यभाव इति विरोधः । स च पूर्वोक्तरूपकोत्थापित इति सङ्करः । "भजते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषोः" इति वाहटः ॥ १३० ॥

तस्या इति ॥ वियत्याकाशे, बन्धुमनुव्रजन्त्यास्तस्या दृशो भैमीदृष्टेः, तद्बाष्पवारि बन्धुजनविप्रयोगजन्यं, तद्दृग्जलमेव, न चिरादचिरात्, अवधिर्बभूव । 'ओदकात् प्रियं पान्थमनुव्रजेत्' इति शास्त्रात्तत् सीमाभूदित्यर्थः । तत्तस्माद्बाष्पोदयादेव हेतोः, अनेन हंसेन, पार्श्वेऽपि समीपेऽपि, दृष्टेः विप्रचकृषे विप्रकृष्टेनाभावि । बाष्पावरणात्समीपस्थोऽपि नालक्ष्यतेत्यर्थः । चित्तवृत्तेस्तु, आरात् दूरेऽपि न व्यवदधे व्यवहितेन नाभावि । स्नेहबन्धान्मनसो नातीत इत्यर्थः । उभयत्रापि भावे लिट् । समीपस्थस्य विप्रकृष्टत्वं, दूरस्थस्य सन्निकृष्टत्वं चेति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १३१ ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन् पक्षयोः कम्पभेदै-
 राख्याता वृत्तमेतन्निषधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि पदवी विस्मृता किं नु मुग्धे
 मा रोदीरेहि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥१३२
सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः
 स्मरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम् ।
किसलयदलतल्पम्लापिनं प्राप तं स
 ज्वलदसमशरेषुस्पर्धिपुष्पर्धिमौलेः ॥ १३३ ॥

अस्तित्वमिति ॥ अथैनयोरेको हंसः, पक्षयोः कंपभेदैः चेष्टाविशेषैः, कार्यसिद्धेः अस्तित्वं सत्ताम् । अस्तीत्यव्ययं विद्यमानपर्यायम् । तस्मात् त्वप्रत्ययः । स्फुटं कथयन् व्यक्तं सूचयन् । वृत्तं निष्पन्नमेतत्सर्वम् । निषधनरपतौ नले विषये आख्याता । तस्मै निवेदयिष्यन्नित्यर्थः । प्रतस्थे । अन्यां दमयन्तीं, वयसा तुल्या वयस्याः सख्यः । " नौवयोधर्म- " इत्यादिना यत्प्रत्ययः । हे प्रियसखि मुग्धे ! कान्तारे विषमे, निर्गतासि कथं प्रविष्टासीत्यर्थः । पदवी विस्मृता किं नु, मा रोदीः, एहि, याम गच्छामेत्युपहृतवचसो दत्तवचनाः सख्यः, निन्युः ॥

सरसीति ॥ स हंसो यत्र सरसि नृपमपश्यत् पूर्वं दृष्टवान्, तस्य सरसस्तीरभाजः तटरुहस्य ज्वलद्भिरसमशरस्य पञ्चेषोरिषुभिः स्पर्धत इति तत्स्पर्धिनी तत्सदृशी, पुष्पर्धिः पुष्पसमृद्धिः, मौलौ शिखरे यस्य तस्याशोकानोकहस्याशोकवृक्षस्य, उपमूलं मूलसमीपे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । स्मरेण तरलं चपलं, किसलयदलं तल्पं पल्लवपत्रशयनं म्लापयति स्वाङ्गदाहेन ग्लपयतीति तथोक्तम् । तं नृपं प्राप ॥

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्वदामि
द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस ।
इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः
प्रियमनु सुकृतां च स्वस्पृहाया विलम्बः ॥ १३४ ॥
कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन् भाषितं स प्रियायाः ।

परवतीति ॥ परवति पराधीने, दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्वदामि नोपालभे । किं च, हे हंस, द्रुतं शीघ्रमुपनम समागच्छ । सा दमयन्ती मां किमाह, शंस कथय, इति नले वदति भ्रान्त्या पुरोवर्तिनमिव, संबोध्यालपति सति, असौ हंसः, उपनम्रः पुरोगतः सन्, तत्सर्वं शशंस कथयामास । तथा हि, सुकृतां साधूनां, "सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" इति क्विप् । प्रियमनु इष्टार्थं प्रति, स्वस्पृहाया स्वेच्छाया एव विलम्बः । न त्विच्छानन्तरं तत्सिद्धेर्विलम्ब इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३४ ॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलः, कथितमपि प्रियायाः दमयन्त्याः, भाषितं वचनम् । किमिति किमिति पृच्छन् हंसं शंसयामास पुनः पुनराख्यापयामास । किं च, अतिवेलोऽतिमात्रः य आनन्दः, स एव मार्द्वीकः मृद्वीकाविकारं द्राक्षामद्यम् । ' मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा ' इत्यमरः । तेन मत्तः अधिगतं सम्यग्गृहीतं तत्तदुक्तम् । स्वयमपि, शतकृत्वः शतवारम् । "सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्व-

अधिगतमतिवेलानन्दमार्द्वीकमत्तः
स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥ १३५ ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तार्त्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥१३६॥

सुच्" । तथा तदुक्तप्रकारेण, अन्वाचचक्षे अनूदितवान् । मत्तो ह्युक्तमेव पुनःपुनः प्रवक्तीति भावः ॥ १३५ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहर्षमित्यादि सुगतम् । तृतीय एव तार्तीयीकः । "द्वितीयतृतीयाभ्यामीकक् स्वार्थे वक्तव्यः" । तस्य भावस्तत्ता । तया मितस्तृतीय इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥ १३६ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
तृतीयः सर्गः समाप्तः ।

चतुर्थः सर्गः

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः ।
श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥ १ ॥
यदतनुज्वरभाक्तनुते स्म सा प्रियकथासरसीरसमज्जनम् ।
सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

अथ राज्ञः स्वयंवरं प्रति उपोद्घातत्वेनास्मिन्सर्गे भैम्या मदनावस्थां वर्णयितुमारभते—**अथेत्यादि** ॥ अथ भैम्याः प्रियसन्देशश्रवणानन्तरं, आत्मभूः कामः, नलस्य गुणः आत्मोत्कर्षहेतुः शौर्यसौन्दर्यादिको धर्मः, तमेव गुणं मौर्वीं, विधाय । सुरभि सुगन्धि, मनोज्ञं च । 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभिः स्मृतः' इति विश्वः । तस्य नलस्य, यद्यशः, तदेव कुसुमं धनुर्विधाय । तथा सुमनस्तया सुमनस्कत्वेन पुष्पत्वेन च, श्रुतिपथोपगतं कर्णपथं गतं, पुनःपुनः भैम्या श्रुतमित्यर्थः । आकर्णमाकृष्टं च, तं नलमेव, इषुं विधाय । तां भैमीं जिगाय । तदेकासक्तचित्तां चकारेत्यर्थः । "सँल्लिटोर्जेः" इति कुत्वम् । रूपकालङ्कारः । अस्मिन्सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

यदिति ॥ सा भैमी, अतनुज्वरमनङ्गज्वरं, अधिकज्वरं च, भजतीति तद्भाक् सती । भजो ण्विः । प्रियकथैव सरसी सरः तस्यां रसो रागः जलं च, तत्र मज्जनमासक्तिमवगाहं च, तनुते स्म । चकारेति यत् । "लट् स्मे" इति भूते लट् । तस्य मज्जनस्य, सपदि चिरं दीर्घकालं, अन्तरमभ्यन्तरं, तापयतीति तत्तापिनी, विषमा उद्दीपनात्मिका,

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपतद्गतिवेगतः ।
स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥३॥
अतितमां समपादि जडाशयं स्मितलवस्मरणेऽपि तदाननम् ।

परिणतिः परिपाकः, समपद्यत सञ्जाता । अत एव, ज्वरशान्त्यर्था-द्रसमज्जनात्तदुद्रेकरूपानर्थोत्पत्तेर्विषमालङ्कारभेदः । "विरुद्धकार्यस्यो-त्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद्विषमालङ्कृतिस्त्रिधा ॥" इति लक्षणात् । एतेन द्वादशावस्थापक्षे नवमी संज्वरावस्थोक्ता । तदुक्तं----"चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः सङ्कल्पोऽथ प्रलापिता । जागरः कार्श्यमरतिर्लज्जात्यागोऽथ संज्वरः ॥ उन्मादो मूर्च्छनं चैव मरणं चरमं विदुः ॥" इति ॥ २ ॥

ध्रुवमिति ॥ द्व्यणुकोदरी सूक्ष्ममध्या, इयं दमयन्ती, स्थितिर्मर्यादा गतिनिवृत्तिश्च, तद्विरोधकरीं तद्विरोधहेतुमित्यर्थः । गत्युत्पत्तेस्तत्प्रागभाव-विरोधित्वादिति भावः । "कृञो हेतु-" इत्यादिना हेत्वर्थे टप्रत्यये ङीष् । अधीरतां चपलतां एकत्रानवस्थानलक्षणां, दयितदूतो यः पतन् पतत्री हंसः । 'पतत्पत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः । तस्य गतिवेगतः गमनवेगादधी-तवती गृहीतवती, प्राप्तवतीत्यर्थः । एतेन चापलाख्यः सञ्चारीभाव उक्तः । "चापलं त्वनवस्थानं रागद्वेषादिसम्भवम्" इति लक्षणात् । तस्य हंसपक्षवेगजन्यत्वमुत्प्रेक्षते ध्रुवमिति । ननु कथमन्यवेगादन्यत्र क्रियोत्पत्तिरित्याशङ्क्य यदनन्तरन्यायेन समर्थयति । योऽर्थो यस्यानन्तरः सन्निहितः, स तस्मादुदित उत्पन्न इत्युत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३ ॥

अतितमामिति ॥ तस्या भैम्याः आननं, स्मितलवस्य हास-

अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥
किमु तदन्तरुभौ भिषजौ दिवः स्मरनलौ विशतः स्म विगाहितुम् ।
तदभिकेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजामधिपेन नियोजितौ ॥ ५ ॥
कुसुमचापजतापसमाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।
अहरहर्वहदभ्यधिकाधिकां रविरुचिग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

ल्वेशस्य, स्मरणेऽपि, किमुत करण इति भावः । अतितमामतिमात्रम् । "किमेत्तिङ्" इत्यादिना अव्ययादाम्प्रत्ययः । जडाशयं मूढचित्तं, समपादि सम्पन्नं, तदङ्गं जातमित्यर्थः । "चिण्ते पदः" इति कर्तरि चिण् । तस्या ईक्षणमेव नयनमेव, खञ्जनः खञ्जरीटः, अपाङ्ग एव निजाङ्गणं, तत्र भ्रमिर्भ्रमणं, तस्याः कणे लेशेऽपि पङ्गुरसमर्थः, अजनि जातः । "दीपजन-" इत्यादिना जनेः कर्तरि चिण् । ज्वरवेगात् स्मितवीक्षणे लुप्ते इति भावः ॥ ४ ॥

अथास्याः स्मरनलयोर्निरन्तरान्तःप्रवेशमालक्ष्योत्प्रेक्ष्यते—

किम्विति ॥ तदभिकेन भैमीकामुकेन, "अनुकाभिकाभीकः कमिता" इति निपातितः मखभुजामधिपेन देवेन्द्रेण, तां भैमीमाशु चिकित्सितुमगदीकर्तुं, नियोजितौ प्रेषितौ उभौ दिवो भिषजौ स्वर्वैद्यावश्विनौ, स्मरनलौ सन्तौ, विगाहितुं रोगनिदानं निश्चेतुम्, तस्याः दमयन्त्याः, अन्तरन्तश्शरीरं प्रविशतः स्म किमु । प्रविश्य स्थितावश्विनावेव तौ किमित्युत्प्रेक्षा । तेनास्य मदनाश्विसमानसौन्दर्यं व्यज्यते । अत्र चिन्ताख्यः सञ्चारीभावः सूचितः । "ध्यानं चिन्तेप्सितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्" इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

अथ चिन्तानुभावं सन्तापं वर्णयति—**कुसुमेत्यादि** ॥ कुसुम-

तरुणतातपनैद्युतिनिर्मितद्रढिम तत्कुचकुम्भयुगं तथा ।
अनलसङ्गतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥ ७
अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं तदा ।

चापजन स्मरसमुत्थन, तापन समाकुल विह्वल, अत एवाहरहः अहन्यहनि । अत्यन्तसंयोगे वीप्सायां द्विर्वचनम् । "रोऽसुपि" इत्यह्नो नकारस्य रेफादेशः । अभ्यधिकाधिकामन्त्यन्ताधिकाम् । आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः । रविरुचिग्लपितस्य अर्कांशुहतस्य, विधोरिन्दोः, विधां प्रकारं, तादृशीमवस्थामित्यर्थः । अत एव, सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धान्निदर्शनालङ्कारः । वहत् प्राप्नुवत्, कमलकोमलं तन्मुखमैक्ष्यत दृष्टं सखीजनेनेति शेषः । सकरुणमिति भावः ॥ ६ ॥

तरुणेति ॥ तस्याः कुचावेव कुम्भौ तयोर्युगं (कर्तृ), तरुणता तरुण्यमेव, तपनद्युतिरातपस्तया निर्मितः कृतो द्रढिमा काठिन्यं यस्य तत्तथा, कुसुमचाप एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासेन व्यापारेण जातं तज्जं, अनलसङ्गतिः नञ्सङ्गत्यभावः । क्वचित् प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्समास इष्यते । अर्थाभावेऽव्ययीभावे वा नपुंसकत्वम् । सैवानलसङ्गतिरग्निसंयोग इति श्लिष्टरूपकम् । तया तापमुपैतु नो, काकुः उपयादेवेत्यर्थः । प्राप्तकाले लोट् । तथा हि, आमो घटः कुलालेन दार्ढ्याय प्रथममातपेन पक्त्वा पश्चादग्निना पच्यते । रूपकालङ्कारः ॥ ७ ॥

अधृतेति ॥ तदा यत्तस्या ऊरुयुगं मनसिजेन विरहोष्मणि

---

१. "तरणि-" इति पाठान्तरम् ।

स्पृशति तत्कदनं कदलीतरुर्यदि मरुज्वलदूषरदूषितः ॥ ८ ॥
स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स्म दमस्वसुः ।
अनपिधानपतत्तपनातपं तपनिपीतसरस्सरसीरुहम् ॥ ९ ॥
मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।
निबिडपीनकुचद्वययन्त्रणा तमपराधमधात्प्रतिबध्नती ॥ १० ॥

विरहदाहे, मज्जितं, अधृत अवस्थितम् । "धृङवस्थाने" इति धातोर्लुङि तङ् । "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः । कदलीतरुः, मरौ मरुदेशे ज्वलता तप्यमानेन ऊषरेणोषरक्षेत्रेण, दूषितो यदि दूषितश्चेत् । तत्कदनं, तेनोरुयुग्मेन कदनं कलहं साम्यमित्यर्थः । स्पृशति । अत्रोपमानस्य कदलीतरोरुपमेयत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारभेदः । "उपमानस्याक्षेप उपमेयत्वकल्पनं प्रतीपम्" इति लक्षणात् । ऊषरप्ररूढकदलीकाण्डकल्पं तदासीदित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्मरेति ॥ स्मरशराहत्या निर्मितसंज्वरं जनिततापं, दमस्वसुः करयुगं (कर्तृ), अनपिधानादनावरणात् (हेतोः), पतन् प्रविशन्, तपनातपः सूर्यातपः, यस्मिन् तत्तथा, तपेन ग्रीष्मेण निपीते शोषिते सरसि यत्सरसीरुहं पद्मं, तद्धसति स्म तत्सदृशमभूदित्यर्थः । 'हसतीर्ष्यत्यसूयति' इति दण्डिना सदृशपर्याये पठितत्वात् । अत एवोपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुः, हृदा हृदयेन । (कर्त्रा) मदनतापस्य भरेण औत्कट्येन (हेतुना,) विदीर्य, नो उदपाति नोत्पतितमिति यत् । भावे लुङ् । तमनुत्पतनरूपमपराधं प्रतिबध्नती निरुन्धती, निबिडपीनकुचद्वयेन यन्त्रणा बन्धः (कर्त्री), अधात् । हृदयकृतापराधं स्वय-

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्१ ।
मृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११
मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरुपेतयोः ।
ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न सम्मुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

मुवाहेत्यर्थः । अत्रातिदाहेऽप्यस्फुटनं हृदयस्यायुःशेषनिबन्धनं, तस्य कुचयन्त्रणानिमित्तत्वमुत्प्रेक्ष्यते । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १० ॥

निविशत इति ॥ शूकशिखा कण्टकाग्रं, पदे चरणे निविशते प्रविशति यदि, "नेर्विशः" इत्यात्मनेपदम् । सा प्रविष्टा शूकशिखा । कियतीमिव व्यथां पीडां, इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । कीदृशीं व्यथामित्यर्थः । न सृजति नोत्पादयति, महतीमेव सृजतीत्यर्थः । अवनिभृद्राजा नलः, पर्वतश्च । स तु, हृदि निविश्य स्थितः सन्, मृदुतनोः कोमलाङ्ग्याः, तां तथाविधां, व्यथां कथं न वितनोतु तनोत्येवेत्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । अत्र पदे सूक्ष्मकण्टकप्रवेशे दुस्सहा व्यथा । किमुत मृद्वङ्ग्या हृदि महत्प्रवेशेनेति कैमुत्यन्यायेनार्थपत्तेरर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ११ ॥

मनसीति ॥ मनसि सन्तं हृदि वर्तमानं प्रियमीक्षितुं स्पृहया, अन्तरुपेतयोरन्तःप्रविष्टयोरिव इदमीययोरस्याः सम्बन्धिनोः । इदंशब्दात्यदादेः "वृद्धाच्छः । नयनयोः सम्मुखं पुरोदेशः वास्तु स्थानं यस्य तस्मिन्नपि पुरोवर्तिन्यपि वस्तुनि, ग्रहणशक्तिः साक्षात्करणसामर्थ्यं नाभूत् । नलव्यासङ्गान्न किञ्चिदन्यदद्राक्षीदित्यर्थः । तद्व्यासङ्गनिमि-

१. "व्यथाम्" इति पाठान्तरम् ।

हृदि दमस्वसुरश्रुझरप्लुते प्रतिफलद्विरहात्तमुखानतेः ।
हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलागमितं[1] मुखम् ॥ १३ ॥
सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।
अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमानुमितनिह्नुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

तस्य बाह्यादर्शनस्य चक्षुषोरन्तःप्रवेशननिमित्तत्वमुत्प्रेक्षते । चिन्तैव सञ्चारीभावः ॥ १२ ॥

हृदीति ॥ विरहेणात्ता प्राप्ता मुखानतिर्यया सा तस्या नम्रमुखायाः दमस्वसुः मुखम् । अश्रुझरेणाश्रुप्रवाहेण, प्लुते सिक्ते, हृदि हृदये, प्रतिफलत् प्रतिबिम्बितं सत्, हृदयभाजं हृदि स्थितं, नलं, चुम्बितुमुपेत्य गत्वा, आगमितं सञ्जातागमनं किल, प्रत्यागतमित्युत्प्रेक्षा । तारकादित्वादितच् । किलेति सम्भावनायाम् । 'वार्तासम्भावयोः किल' इत्यमरः । अराजत रराज । सम्भावनायामुत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सुहृदमिति ॥ गन्धवहेन बाह्यवायुना, सुहृदं सखायम् । 'रोहिताश्वो वायुसखः' इत्यग्नेर्वायुसखत्वाभिधानात् । मृगीदृशः भैम्याः, मनसि, स्मरमेवाग्निमुदञ्चयितुमुद्दीपयितुं, निःश्वसितेन निःश्वासवातव्याजेन, विनिर्गमेण बहिर्निस्सारणेन, अनुमितं निह्नुतं, प्रागज्ञातं, यद्वेशनमन्तःप्रवेशस्तत्र मायिता मायावित्वम् । तत्कल्पनापाटवम् । व्रीह्यादित्वादिनिः । अकलि कलितं प्राप्तम्, नूनमिति शेषः । अग्निदो हि गूढं प्रविश्य प्रकाशं निर्गच्छति, तद्वद्वायुरपि तादृङ्निःश्वासव्याजेन तथा कृत्वा निर्गत इत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

---

१. "किलागमि तन्मुखम्" इति पाठान्तरम् ।

विरहपाण्डिमरागतमोमसीशितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।
दश दिशः खलु तद्दृगकल्पयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥
स्मरकृतिं हृदयस्य मुहुर्दशां बहु वदन्निव निःश्वसितानिलः ।
व्यधित वाससि कम्पमदः श्रिते त्रसति कः सति नाश्रयबाधने ॥
करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।

विरहेति ॥ तस्या दमयन्त्याः, दृग्दृष्टिरेव, लिपिकरी चित्रकरी, विरहेण पाण्डिमा शरीरश्वैत्यं, रागोऽनुरागः, स एव रागो रक्तिमा । श्लिष्टरूपकम् । तमो मोहस्तदेव मसी तस्याः शितिमा नीलिमा ! तस्या भैम्याः, निजो नैसर्गिकः पीतिमा कनकवर्णः, चतुर्णां द्वन्द्वः तैरेव वर्णकैः चित्रसाधनैः, दश दिशस्ता एव भित्तीरिति शेषः । नलस्य रूपकैः प्रतिकृतिभिः, चित्रिताः सञ्जातचित्राः, तारकादित्वादितच् । अकल्पयदसृजत्खलु । निरन्तरचिन्ताजनितया भ्रान्त्या प्रतिदिशं मिथ्यानलानद्राक्षीदित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्मरकृतिमिति ॥ निःश्वसितानिलः, स्मरकृतिं मदनकर्तृकसृष्टिरूपां, हृदयस्य हृत्पिण्डस्य, दशामवस्थां, बहु बहुवारं (क्रियाविशेषणम्), वदन्निव एवं कम्पत इति कथयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अदो हृदयं, श्रिते वाससि कम्पं चलन, तत्कारणं त्रासं च, मुहुः व्यधित विहितवान् । दधातेर्लुङि तङ् । "स्थाघ्वोरिच्च" इतीकारः । "ह्रस्वादङ्गात्" इति सिचो लोपः । तथा हि, आश्रयबाधने सति; को नाम न त्रसति । सर्वोऽपि त्रसत्येवेत्यर्थः । तद्बाधे तदाश्रितस्य स्वस्यापि बाधादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १६ ॥

करेति ॥ करौ पदे आननं लोचने इति नामानि येषां तैः,

रविमहो बहु पीतचरं चिरादनिशतापमिषादुदसृज्यत ॥ १७ ॥
उदयति स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।
अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणाद्व्यभिचचार न तापकरो नलः ॥ १८

तदाकारपरिणामात्तन्नामधारिभिः, शतदलैः कुशेशयैः (कर्तृभिः), चिरात् चिरात्प्रभृति, पीतचरं रसवशात् पूर्वं पीतं, भूतपूर्वे चरट्प्रत्ययः । बहु भूरि रविमहः सूर्यतेजः, सुतनोः दमयन्त्याः, विरहज्वरे ज्वरावस्थायां अनिशतापमिषान्निरन्तरोष्मव्याजात्, उदसृज्यत उत्सृष्टम् । नूनमिति शेषः । अत्र पद्मानां भैमीकरचरणादिभ्यो नाममात्रभेदः । न रूपभेद इत्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । तन्मूला चेयं पूर्वपीततेजोवमनोत्प्रेक्षा । सा च तापव्याजादित्यपह्नवानुप्राणितेति सङ्करः ॥ १७ ॥

उदयतीति ॥ आलिभिः सखीभिः, तत्र तस्यां, धरणिभृतो भीमभूपाद्भवतीति तद्भूः भैमी तस्यां पर्वतभूमौ च, विमृश्य व्याप्तिमनुसन्धाय, बाष्पनिरीक्षणादश्रुलिङ्गदर्शनात् । अन्यत्र, धूमदर्शनात् । 'बाष्पोऽश्रुण्यम्बुधूमे च' इति वैजयन्ती । अनुमितः अभ्यूहितः, अन्यत्र, लिङ्गभासावधारितोऽपि तापकरः सन्तापजनकः, नलो नैषधः, अन्यत्र अनलोऽग्निः, न व्यभिचचार नान्यथा बभूवेति यत्, तदद्भुतमुदयति उत्पन्नमित्यर्थः । "अयं गतौ" इति धातोर्भूते लट् । नलचिन्ताजन्योऽयं सन्ताप इत्यश्रुदर्शनात्सखीभिरूहितमहो इति परमार्थः। अत्रबाष्पलिङ्गदर्शनादनलज्ञानम् । तच्चाव्यभिचारीति स्फुरतो विरोधस्याश्रुलिङ्गात्सन्तापकरो नलो निश्चित इत्याभासीकरणाद्विरोधाभासः । स च श्लेषानुप्राणितः । सन्तापकरो नल इति शब्दश्लेषः। अन्यत्रार्थश्लेषः । अपिर्विरोधे ॥

१. अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदमिति भावः ।

हृदि विदर्भभुवं प्रहरन् शरै रतिपतिर्निषधाधिपतेः कृते ।
कृततदन्तरगस्वदृढव्यथः फलदनीतिरमूर्छदलं खलु ॥ १९ ॥
विधुरमानि तया यदि भानुमान् कथमहो स तु तद्धृदयं तथा ।
अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटीकृतदृषत्त्वमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

हृदीति ॥ निषधाधिपतेः कृते नलस्यार्थे, तत्प्रहारार्थमित्यर्थः । "अर्थे कृते च शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ" इति वचनात् । विदर्भभुवं दमयन्तीं, शरैर्हृदि प्रहरन्, नलस्य सदा तद्गतत्वादिति भावः । रतिपतिः कामः, कृता तदन्तरगस्य भैमीहृद्गतस्य स्वस्य दृढव्यथा येन सः, स्वयमपि तद्गतत्वात् प्रहृतः सन्नित्यर्थः । फलन्ती अनीतिर्दुर्नीतिर्यस्य सोऽलमत्यन्तममूर्छदवर्धत खलु । अमुह्यदिति च गम्यते । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इत्यनुशासनात्, तदभेदेन मूर्छालक्षणकार्यदर्शनाद्रतिपतेः स्मरस्यापि प्रहार उत्प्रेक्ष्यते । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । सा च श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः । परप्रहारोद्यतस्य स्वप्रहाररूपानर्थोत्पत्तेर्विषमभेदश्च व्यज्यते ॥ १९ ॥

विधुरिति ॥ तया दमयन्त्या, विधुश्चन्द्रः, भानुमान् सूर्यः, अमानि मेने यदि, विरहिणस्तन्न चित्रम् । किंतु, सः सूर्यत्वाभिमतो विधुः, वियोग एव भरो भारस्तेनापि यदस्फुटनमविशरणं, तेन स्फुटीकृतं दृषत्त्वं, सूर्योपलत्वं यस्य तत् । अन्यथातिभाराल्लोष्टादिवद्विशीर्येतेति भावः । तद्धृदयमपि भैमीहृदयरूपं सूर्यकान्तमपीत्यर्थः । कथं तथा सूर्यवत् अंशुभिः स्वतेजोभिः, अजिज्वलत् ज्वलयति स्म । ज्वलतेर्णौ चङ् । अहो विधुर्विरहिणामुद्दीपकत्वात् सूर्यवत्तपतु नाम । तद्धृदर्कोपलज्वलयितृत्वं तु चित्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

हृदयदत्तसरोरुहया तया क्व सदृगस्तु वियोगनिमग्नया।
प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चितार्चिषि॥ २१॥
अनलभावमियं स्वनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमबुद्धयत।
प्रशमनाय विधाय तृणान्यसून् ज्वलति तत्र यदुज्झितुमैहत ॥२२॥
प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत्।
तदिषुभिः कुसुमैरपि धुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुवा॥ २३॥

हृदयेति ॥ वियोगनिमग्नया विरहाग्निमग्नया, अत एव हृदयदत्तसरोरुहया सन्तापशान्तये वक्षोनिक्षिप्तपद्मया तया, समाना दृश्यत इति सदृक् सदृशी स्त्री, "समानान्ययोश्च" इत्युपसङ्ख्यानात्समानोपपदादृशेः क्विन्प्रत्ययः। "दृग्दृशवतुषु" इति समानशब्दस्य सभावः। क्वास्तु न क्वापीत्यर्थः। यद्वा रतिः कामपत्नी, हृदा वक्षसा, प्रियस्य स्वभर्तुः धनुः पौष्पमित्यर्थः। परिरभ्य अनुमर्तुं अनुगमनं कर्तुं, चितार्चिषि, अशेत शयिता किम्। प्रियमनुमर्तुं चितार्चिषि शयाना साक्षाद्रतिरेवेयमित्युत्प्रेक्षा। तज्ज्वराग्निस्तथा। प्रज्वलतीति भावः॥ २१॥

अनलभावमिति ॥ इयं दमयन्ती, स्वनिवासिनः स्वनिष्ठस्य, विरहस्य नलवियोगजस्य, रहस्यं शमीवह्निवन्निगूढं, अनलभावमग्नित्वं, नलरहितत्वं च गम्यते। नाबुध्यत नाजानादित्यर्थः। कुतः, यद्यस्मात्, तत्र तस्मिन्विरहे ज्वलति सति, प्रशमनाय प्रज्वलनप्रतीकारार्थं असून् प्राणान्, तृणानि विधाय तृणप्रायान् कृत्वा तृणात्मकानिति गम्यते। उज्झितुं त्यक्तुं प्रक्षेप्तुं च। ऐहत ऐच्छत्। अग्नित्वज्ञाने कथं तच्छान्तये तत्र तृणप्रक्षेप इत्यर्थः। विरहदुःखान्मर्तुमैच्छदिति तात्पर्यार्थः॥

प्रकृतिरिति ॥ योषितां हृदयं मृदु नामेति यत्। नामेति

रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरुचिर्गृहजालबिलैर्नु ताम् ।
इतरथात्मनिवारणशङ्कया ज्वलयितुं बिसवेषधराविशत् ॥ २४ ॥
हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिबिम्बितम् ।
मुखदृगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

प्रसिद्धौ । स इति विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गता । प्रकृतिः प्रकृतिसिद्धः, गुणो मार्दवगुणः, इमां दमयन्तीं, कथं नैतु प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । कुतस्तन्मृदुत्वं कुसुमैरपि इषुभिः, धुन्वता विबुधेन देवेन विदुषा च मनोभुवा, सुविवृतं सम्यग्व्याख्यातम्, विद्वदधिकारत्वात्सन्दिग्धार्थनिर्णयस्येत्यर्थः । कुसुमादपि सुकुमारमस्या हृदयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

रिपुतरेति ॥ रिपुतरातिद्वेषिणी, विधुरुचिश्चन्द्रप्रभा, भवनाद्विनिर्यतीमनिर्गच्छन्तीं, इणः शतरि ङीप् । तां भैमीं ज्वलयितुं सन्तापयितुं, इतरथा, निजरूपेण प्रवेशे आत्मनिवारणशङ्कया स्वप्रवेशप्रतिषेधभिया, बिसवेषस्य धरा सती, गृहस्य जालबिलैर्गवाक्षरन्ध्रैः, अविशन्नु प्रविष्टा किम् । शिशिरोपचारबिसाङ्कुरा निरन्तरान्तःस्थितभैमीबाधनाय प्रच्छन्नप्रविष्टेन्दुकरा इव प्रविभान्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

हृदीति ॥ विदर्भभुवो वैदर्भ्याः, विनमदास्यतया नम्राननत्वेन (हेतुना), अश्रूणि बिभर्तीत्यश्रुभृत्, क्विप् । तस्मिन्नश्रुसिक्त इत्यर्थः । हृदि वक्षसि, वैमल्यात् स्फुटं यथा तथा । प्रतिबिम्बितं मुखं च दृशौ च ओष्ठं च मुखदृगोष्ठम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । मनोभुवा कामेन, तस्य मुखादेः उपमाकुसुमानि पद्मं उत्पले बन्धूके च पञ्चधा स्थितान्युपमानपुष्पाणि तान्येव अखिलाः पञ्चापि शराः सदरोऽपि

**विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिबिम्बितः।
अनुपलक्ष्यसितांशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्कमृगार्पणात्॥ २६॥
विरहतापिनि चन्दनपांसुभिर्वपुषि सार्पितपाण्डिममण्डना।
विषधराभबिसाभरणा दधे रतिपतिं प्रति शम्भुविभीषिकाम्॥ २७॥**

रोपितम्। तस्यास्तथाविधे वक्षसि प्रतिफलितं मुखाद्यवयवपञ्चकं पञ्चशरनिखातम्, तदुपमानकुसुमशरपञ्चकमिवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षार्थः॥

विरहेति॥ विधुः भीमभुवः भैम्याः, विरहेण पाण्डुनि कपोलतले गण्डस्थले, प्रतिबिम्बितः सन्, अनुपलक्ष्यसितांशुतया सावर्ण्यात् दुर्लक्ष्यशुभ्रकिरणतया, सुखमनायासेन, अङ्कमृगार्पणादसितकलङ्कमृगसमर्पणात्, मुखं भैमीमुखं, निजसखं स्वसदृशं, व्यधित विहितवान्। दोषिणो हि स्वदोषं निर्दोषेऽपि स्वसंसर्गिणि सङ्क्रमय्य समीकुर्वन्तीति भावः। केचित्किंचिद्दानेनामित्रं मित्रं कुर्वन्तीति भावं वर्णयन्ति। अत्र चन्द्रस्य कपोलसावर्ण्येन तदेकत्वकथनात् सामान्यालङ्कारः। "सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता" इति लक्षणात्॥ २६॥

विरहेति॥ सा दमयन्ती, विरहतापिनि वपुषि, चन्दनपांसुभिः, भस्मधवलैरिति भावः। अर्पितः सम्पादितः, पाण्डिमैव मण्डनं यस्याः सा, विषधराभं शेषाहिकल्पं, बिसमेवाभरणं यस्याः सा सती, रतिपतिं स्मरं, प्रतिशुम्भुरेवेयमिति विभीषिकां विशेषेण भयोत्पादनम्। भीषयतेर्धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्। "सुप्सुपा" इति समासः। न तु, शम्भोर्विभीषिकेति कर्तरि षष्ठीसमासः। "तृजकाभ्यां कर्तरि" इति निषेधात्। दधे दधार नूनमिति शेषः। गम्योत्प्रेक्षा॥ २७॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तया भृतबुद्बुदमाबभौ।
उपनमन् सुहृदं हृदयेशयं विधुरिवाङ्कगतोडुपरिग्रहः ॥ २८ ॥
स्मरहुताशनदीपितया तया बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम्।
श्रयितुमर्धपथे कृतमन्तरा श्वसितनिर्मितमर्मरमुज्झितम् ॥ २९ ॥
प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्यति किं न्विति।
जगदतुर्निहिते हृदि नीरजे दवथुकुड्मलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

विनिहितमिति ॥ तया भैम्या, परितापिनि हृदये वक्षसि, विनिहितं भृतबुद्बुदं अतिक्राथकृपीटकं, चन्दनं सुहृदं सखायं, हृदये शेत इति हृदयेशयं मन्मथम्। "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्प्रत्ययः। "शयवासवासिष्वकालात्" इत्यलुक्। उपनमन्नुपसर्पन्, अङ्कगतोडुपरिग्रहः अन्तिकस्थतारकापरिजनः विधुरिवाबभावित्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

स्मरेति ॥ स्मरहुताशनदीपितया कामाग्नितप्तया, तया बहु भूरि, सरसं सार्द्रं, सरसीरुहं सरोजं, मुहुः, श्रयितुं शैत्याय सेवितुं, अर्धे पथि अर्धपथे कृतं, तत्पर्यन्तमानीतं सत्, अन्तरा मध्ये, श्वसितेन भैमीनिश्वासेन, निर्मितं मर्मरं सद्यः शोषात् कृतमर्मरशब्दं सत्, उज्झितं वैरस्यात्त्यक्तम्। तथोष्णस्तन्निश्वास इति भावः। 'अथ मर्मरः। स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरः। ईदृग्धर्मासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥ २९ ॥

प्रियेति ॥ हृदि वक्षसि, निहिते न्यस्ते, नीरजे पद्मे, दवथुः परितापः। दूङः ट्वित्वादथुच्प्रत्ययः। तेन यत्कुड्मलनं मुकुलनं

---

२. "धृत-"इति पाठान्तरम्।

त्वदितरो न हृदापि मया धृतः पतिरितीव नलं हृदयेशयम् ।
स्मरहविर्भुजि बोधयति स्म सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१
विरहतप्ततदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्दलमुष्टिभिः ।
किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्दवथुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

निपीड्य ग्रहणमिति यावत् । तेन पृथुस्तनीं दमयन्तीं, तव स्तनयुगं (कर्तृ), एवमनेन प्रकारेण, प्रियकरेण ग्रहं निपीड्यग्रहणं, अवाप्स्यति । किं नु किमर्थं, ताम्यतीति जगदतुः ऊचतुः । नूनमिति शेषः ॥३० ॥

त्वदिति ॥ सा भैमी, हृदयेशयं हृदि स्थितं नलं त्वदितरस्त्वत्तोऽन्यः, समानो वाऽन्यो वा पतिः, मया हृदापि न धृतः मनसापि न चिन्तितः, इति निजशुद्धतां आत्मनिर्दोषतां, पाण्डुत्वं च । विरहपाण्डुतया तद्व्याजेनेत्यर्थः । स्मरहविर्भुजि बोधयति स्मेव, मदनाग्निमग्ना सा अग्निदिव्येन[1], स्वशुद्धिं सीता राममिव नलं बोधयामासेवेत्युत्प्रेक्षा । "गतिबुद्धि-" इत्यादिना अणि कर्तुर्नलस्य णौ कर्मत्वम् ॥ ३१ ॥

विरहेति ॥ विरहतप्ते तदङ्गे भैमीशरीरे, निवेशिता निहिता, कमलिनी पद्मलता, निमिषद्भिरानमद्भिर्दलैः पत्रैरेव, मुष्टिभिः मुष्टिबन्धैः, करणैः, पृथुं, तद्दवथुं तस्यास्तापम्, अपनेतुमपच्छेत्तुमचेष्टत व्याप्रियत किम् । पराभवितुं तिरस्कर्तुमैहत किम् । अचेष्टत किमित्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु, न किञ्चित्कर्तुं शशाक । प्रत्युत स्वयमेव दग्धेत्यर्थः । सोऽयं भीषकस्य भयप्रवेश इति भावः । अत एवानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारः । तदुत्थापिता चेयमुत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ३२ ॥

---

१. अग्निदिव्यशब्देन जलदिव्यशब्दो व्याख्यातः । द्वितीयसर्गस्थ-२६-तमश्लोकस्था टिप्पणी दृश्यताम् ।

इयमनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषावशा ।
शशिकलेव खरांशुकरार्दिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३
ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललतार्पिता ।
स्वजयिनोस्त्रपया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद्भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥
पिकरुतश्रुतिकम्पिनि शैवलं हृदि तया निहितं विचलद्बभौ ।
सततताद्गतहृच्छयकेतुना हृतमिव स्वतनूघनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी, अनङ्गशरावलिरेव पन्नगाः तैः क्षतं क्षतिः । नपुंसके भावे क्तः । तेन विसारिणा व्यापिना, वियोगेनैव विषेण अवशा विवशा सती, खरांशोस्तिग्मांशोः, करैरर्दिता पीडिता, शशिकलेव कं जनं करुणनीरनिधौ शोकरसाब्धौ । 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता' इति विश्वः । न निदधौ निदधावेव, निमज्जयामासैवेत्यर्थः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

ज्वलतीति ॥ तया भैम्या, मन्मथवेदनया मदनज्वरदुःखेन, ज्वलति प्रज्वलिते, निजे हृदि वक्षसि, अर्पिता, आर्द्रा सरसा, मृणाललता बिसवल्ली, स्वजयिनोः स्वजेत्रोः, "जिदृक्षि-" इत्यादिना इनिप्रत्ययः । भुजयोस्तदीययोरेव, सविधस्थयोः समीपस्थयोः सतोः, त्रपया त्रपयेवेत्यर्थः । गम्योत्प्रेक्षा । भृशं मलिनतां वैवर्ण्यमभजत् । जितो जेतुरग्रे लज्जया वैवर्ण्यं भजतीति भावः ॥ ३४ ॥

पिकेति ॥ तया भैम्या, पिकरुतश्रुत्या कोकिलकूजितश्रवणेन, कम्पिनि वेपमाने, हृदि वक्षसि, निहितं शैत्यार्थं न्यस्तं, विचलत् आधारचलनादिति भावः । शैवलं, स्वतन्वा शैवलशरीरेण सह, घन-

न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनः शशिकान्तमबोधि तत्।
इतरथाभ्युदये शशिनः ततः कथमसुस्रुवदश्रुमयं पयः ॥ ३६ ॥
रतिपतेर्विजयास्त्रमिषुर्यथा जयति भीमसुतापि तथैव सा ।
स्वविशिखानिव पञ्चतया ततो नियतमैहत योजयितुं स ताम् ॥ ३७॥

घर्षिणा भृशसङ्घर्षिणा, द्वयोरपि जलचरत्वादिति भावः । सततं तद्गतस्य भैमीहृद्गतस्य हृच्छयस्य कामस्य, केतुना चिह्नेन, मत्स्येन हतं ताडितमिव, बभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३५ ॥

नेति ॥ नलमनः (कर्तृ), मोहवशेन विरहप्रयुक्ताज्ञानबलेन, तदाननं भैमीमुखं (कर्म), शशिकान्तमिन्दुसुन्दरं, इन्दूपलं च, नाबोधि खलु नाबुद्ध किमिति काकुः । अबुध्यत एवेत्यर्थः । तच्च सत्यमिति भावः । "दीपजन-" इत्यादिना कर्तरि चिण् । इतरथा, तदसत्यत्वे शशिनोऽभ्युदये ततो भैमीमुखादश्रुमयमश्रुरूपं पयः, कथं असुस्रुवत् स्रुतं, चन्द्रोदये पयःस्रावाच्चन्द्रकान्तत्वं सत्यमित्यर्थः । चन्द्रोदये दाहोद्रेकाद्रुरोदेति भावः । द्रवतेर्लुङ् । "णिश्रि-"इत्यादिना च्लेश्चङि धातोरुवङादेशः ॥ ३६ ॥

रतिपतेरिति ॥ रतिपतेः कामस्य, यथेषुः विजयस्यास्त्रं विजयास्त्रं विजयसाधनमायुधं जयति । तथैव सा भीमसुतापि विजयास्त्रं सती जयति । ततस्तस्मात् (हेतोः), स कामः, स्वस्य विशिखानिषूनिव, तां भैमीं, पञ्चतया पञ्चसङ्ख्याकत्वेन, मरणेन च । 'पञ्चता पञ्चभावे स्यात् पञ्चता मरणेऽपि च' इति विश्वः । योजयितुमैहत । स्वेषुधर्मविजयास्त्रत्वेनेव पञ्चत्वेनापि योजयितुमैच्छत् । नियतं सत्य-

शशिमयं दहनास्त्रमुदित्वरं मनसिजस्य विमृश्य वियोगिनी ।
झडिति वारुणमश्रुमिषादसौ तदुचितं प्रतिशस्त्रमुपाददे ॥ ३८ ॥
अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा ।
उचितमायतनिश्वसितच्छलाच्छ्वसनमस्त्रममुञ्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥
रतिपतिप्रहितानिलहेतितां प्रतियती सुदती मलयानिले ।
तदुरुतापभयात्तमृणालिकामयमियं भुजगास्त्रमिवादित ॥ ४० ॥

मित्युत्प्रेक्षार्थः । अन्यथा, किमर्थमेनामित्थं पीडयेदिति भावः । उपमानोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३७ ॥

शशिमयमिति ॥ वियोगिन्यसौ भैमी, उदेतीत्युदित्वरमुद्यत्, "इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्" । शशिमयं शशिरूपं, मनसिजस्य दहनास्त्रं आग्नेयास्त्रं, विमृश्यालोच्य, झडिति द्राक् । अश्रुमिषाद्वारुणं वरुणदेवताकं, "सास्य देवता" इत्यण्प्रत्ययः । तस्याग्नेयस्योचितं प्रतीकारक्षमं प्रतिशस्त्रमुपपाददे प्रयुक्तवतीत्यर्थः । चान्द्रतापासहिष्णुरशरणा केवलमरोदीदित्यर्थः । सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

अतनुनेति ॥ सा सुतनुर्भैमी, नवं नूतनं, अम्बुदं मेघमेव, अतनुना अनङ्गेन, उदस्तं उत्क्षिप्तं, आम्बुदमम्बुदसम्बन्ध्यस्त्रं पर्जन्यास्त्रं, अवेक्ष्य आयतनिश्वसितच्छलाद्दीर्घनिश्वासमिषादमुमम्बुदं प्रति, उचितं प्रतीकारक्षमं, श्वसनं श्वसनात्मकमस्त्रं, वायव्यास्त्रममुञ्चत् प्रायुङ्क्त । मेघदर्शनात् दीप्तमदनज्वरा दीर्घमुष्णं च निशश्वासेत्यर्थः । अत्रापि सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

रतिपतीति ॥ सुदतीयं भैमी, मलयानिले विषये, रतिपतिप्रहि-

---

१. "भयात्तु" इति पाठान्तरम् ।

न्यधित तद्धृदि शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथापि च जीवितम् ।
किमथ तत्र निहत्य निखातवान् रतिपतिः स्तनबिल्वयुगेन तत् ॥
अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् ।
स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतालयुगार्पणा ॥ ४२ ॥

तानिलहेतितां कामप्रयुक्तवायव्यास्त्रताम् । 'हेतिः शस्त्रं प्रहरणं ह्यायुधं चास्त्रमेव च' इति हलायुधः । प्रतियतीं जानती । इणः शतरि ङीष् । तेनास्त्रेण य उरुस्तापः ततो भयात् आत्ता अङ्गीकृता या मृणालिका तन्मयं बिसरूपं, भुजगास्त्रं, अदितेव आत्तवती किमित्युत्प्रेक्षा । भुजगानां वाताहारत्वादिति भावः । "स्थाघ्वोरिच्च" इतीकारः । "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः ॥ ४० ॥

न्यधितेति ॥ रतिपतिस्तद्धृदि, भैमीहृदये, विरहितां विरहित्वं च, तथापि विरहित्वेऽपि, जीवितं चेति द्वयं, शल्यं शङ्कुमिव, न्यधित निखातवानित्यर्थः । जीवतो विरहः विरहिणो जीवनं च द्वे अपि शल्यप्राये इत्यर्थः । दधातेर्लुङि तङ् । "स्थाघ्वोरिच्च" इतीकारः । "ह्रस्वादङ्गात्" इति सलोपः । अथ निखननानन्तरं, तच्छल्यद्वयं स्तनावेव बिल्वे परिणतबिल्वफले, तयोर्युगेन तत्र हृदि निहत्य आहत्य, निखातवान् किम् । यथा लोके निखातं शङ्कुं दार्ढ्याय पाषाणेन घ्नन्ति तद्वदिति भावः । पूर्वार्धे शल्यनिखननोत्प्रेक्षा । उत्तरार्धे निहत्य निहननोत्प्रेक्षा । निखातवानित्यनुवादः ॥ ४१ ॥

अतीति ॥ तां दमयन्तीं, अतितरां शरव्ययता, शरव्यं लक्ष्यं

अथ मुहुर्बहुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुन्तुदया च तया बहु ।
पतितया स्मरतापमये गदे निजगदेऽश्रुविमिश्रमुखी सखी ॥ ४३ ॥
नरसुराब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं यदनेहसा ।
विरहिणामपि तद्रतवद्युवक्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

कुर्वता, शरव्यशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्ताल्लटः शतृप्रत्ययः । अत एव निखिला ये पुष्पमयाः स्वशरास्तेषां, व्ययात् क्षयात्, फलान्यपि मुञ्चता क्षिपता मदनेन तदुरसि भैमीवक्षसि, स्तनावेव ताले तालफले, तयोर्युगस्यार्पणा क्षेपः, अकारि । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । शरक्षये पाषाणादिनापि प्रहरन्तीति भावः ॥ ४२ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं, स्मरतापमये कामज्वररूपे, गदे रोगे । 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । पतितया मग्नया । अत एव, मुहुः, बहु बहुधा, निन्दितचन्द्रया, तस्योद्दीपकत्वादिति भावः । मुहुः स्तुतः विधुं तुदतीति विधुंदो राहुर्यया तया, विधुंतुदत्वादेवेति भावः । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुस्सैहिकेयो विधुंतुदः' इत्यमरः । "विध्वरुषोस्तुदः" इति खच्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुमागमः । तया दमयन्त्या, अश्रुविमिश्रं मुखं यस्याः सा अनिष्टाशङ्कया रुदती सखी, निजगदे निगदिता । विप्रकृतो ह्यपकर्तारं निन्दति तदपकर्तारं च स्तौतीति भावः ॥ ४३ ॥

नरेति ॥ नरसुराब्जभुवां मनुष्यदेवब्रह्मणामिव, यावता अनेहसा कालेन, यस्य जन्तोर्यद्युगं भवति, गणितागमे ज्योतिश्शास्त्रे, तत्सर्वं वक्तव्यमेवेति शेषः । यथा ब्रह्मणो दिनं देवादीनां युगादिकमित्युक्तम्,

जनुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।
ज्वलति फालतले लिखितः सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५
दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम् ।
दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुमुपासितुमुद्धुराः ॥ ४६ ॥

तद्वदन्यस्यापि गणितशास्त्रे वक्तव्यमिति भावः । ततः किमित्याशङ्क्य आह। तर्हि, विरहिणां तद्युगं कथं किमिति रतवतामवियुक्तानां यूनां क्षणेन मितं गणितं न । अवियुक्तानां क्षणो वियुक्तानां युगमिति किमिति नोक्तमित्यर्थः । तथा तस्या एकैकक्षणः एकैकयुगकल्पोऽभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

जनुरिति ॥ सती भवपूर्वपत्नी दक्षकन्या, स्मरतापिता विरहाग्नितप्ता सती, हिमवतो जनुर्जन्माधत्त । तस्य हिमवतो महिमा आदृतो यया सा तन्महिमादृता, आदृततन्महिमा सती तु न । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । विरहतापशान्त्यर्थं हिमाद्रेर्जाता । न तु, तत्तपस्सामर्थ्यानुरोधादित्युत्प्रेक्षा । हरस्य फालतले लिखितो ब्रह्मणा लिखितः सतीविरह एव ज्वलति, लोचनं नेत्यारोप्यापह्नवालङ्कारः ॥ ४५ ॥

दहनेति ॥ दहनजा अग्निदाहजन्या, दवथुव्यथा तापदुःखं, पृथुः अधिका न । किं तु, विरहजैव पृथुः । ईदृशं न यदि इदमित्थं न चेत् । स्त्रियः, अपासुमपगतप्राणं, मृतं प्रियं, उपासितुं प्राप्तुं, उत्कृष्टा धूर्भारो यासां ता उद्धुराः अनर्गलाः सत्य इत्यर्थः । "ऋक्पूः" इत्यादिना समासान्तोऽकारः । कथमाशु दहनं विशन्ति । अग्नि-

हृदि लुठन्ति कला नितराममूर्विरहिणीवधपङ्ककलङ्किताः ।
कुमुदसख्यकृतस्तु बहिष्कृताः सखि विलोकय दुर्विनयं विधोः॥४७॥
अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ।
ग्लपितशम्भुगलाद्गरलात्त्वया किमुदधौ जड वा बडबानलात् ॥ ४८
अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते ।
शितिनिशादृषदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

दाहाद्विरहदाह एवाधिक इत्यर्थः । तस्य तत्परिहारार्थेन स्त्रीणामग्निप्रवेशः कार्येण समर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४६ ॥

हृदीति ॥ विरहिणीवधाद्यः पङ्कः पाप्मा । ' अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा " इत्यमरः । तेन कलङ्किताः सञ्जातकलङ्काः, अमूः कलाः, हृदि अभ्यन्तरे, नितरां लुठन्ति वर्तन्ते । कुमुदैः सख्यं कुर्वन्तीति तत्कृतः, विशुद्धा इत्यर्थः । तास्तु कलाः बहिष्कृताः । हे सखि ! विधोर्दुर्विनयं दौर्जन्यं, विलोकय । दुर्जनाः पापिष्ठानन्तःकुर्वन्ति, विशुद्धान् बहिष्कुर्वन्तीति भावः ॥ ४७ ॥

अयीति ॥ अयि सखि! विधुं परिपृच्छ । हे जड मूढ! त्वया दाहवदान्यता दाहदातृत्वं, दाहकत्वमित्यर्थः । किं ग्लपितशम्भुगलात् शोषितशम्भुकण्ठात्, गरलात् कालकूटात्, उदधौ बडबानलाद्वा, कुतः कस्माद्गुरोः स्फुटमशिक्ष्यत शिक्षिता, अभ्यस्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अयमिति ॥ अयं विधुः, अयोगिवधूवधपातकैः वियोगिस्त्री-हिंसापापैः, करणैः, भ्रमिं भ्रमणं, अवाप्य प्रापय्य । अप्नोतेर्ण्यन्तात् क्त्वो ल्यबादेशः । " विभाषापः " इति विकल्पादयादेशाभावः ।

त्वमभिधेहि विधुं सखि मद्गिरा किमिदमीदृगधिक्रियते त्वया ।
न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ॥५०॥
निपततापि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छन चूर्णितः ।
अपि मुनेर्जठरार्चिषि जीर्णतां बत गतोऽसि न पीतपयोनिधेः ॥

शितिनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तस्यामेव दृषदि शिलायां, स्फुटन्तः पातवेगाद्विदलन्तः तत उत्पतन्तश्च ये कणाः खण्डाः, तेषां गणैरधिकं तारकिताम्बरः भूम्ना तारकवत्कृताकाशः सन् । अत एव कृष्णपक्षे तारकबाहुल्यमिति भावः । तारकवच्छब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । "विण्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक् । दिवोऽन्तरिक्षान्निपात्यते खलु । उत्कटपापकारिणः पुरे परिभ्राम्य शिलायां निपात्य हन्यन्त इति भावः ॥ ४९ ॥

त्वमिति ॥ हे सखि ! त्वं मद्गिरा विधुमभिधेहि उपालभस्व । तत्प्रकारमेवाह—त्वया महात्मनेति भावः । किं किमर्थमिदमीदृक् स्त्रीवधात्मकं (कर्म), अधिक्रियते आचर्यते । पयोनिधौ जन्म न गणितं यदि मास्तु । हरशिर एव स्थितिभूर्निवासभूमिः, सापि विस्मृता । महाकुलप्रसूतस्य शम्भुशिरोधृतस्य तवेदमनुचितमित्यर्थः ॥ ५० ॥

निपततेति ॥ हे शशलाञ्छन ! सकलङ्केत्यर्थः । त्वमुदधौ निपतता । मथनसमय इति शेषः । मन्दरभूभृता मन्दराद्रिणापि न चूर्णितः, पीतपयोनिधेराचमितसमुद्रस्य मुनेरगस्त्यस्य, जठरार्चिषि जठरानलेऽपि, जीर्णतां न गतोऽसि । वातापिवदिति भावः । बतेति खेदे । मद्भाग्यविपर्यय एवायमिति भावः ॥ ५१ ॥

किमसुभिर्गलितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।
मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥५२॥
मुखरयस्व यशोनवडिण्डिमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।
अपि गृहाण वधूवधपौरुषं हरिणलाञ्छन मुञ्च कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

किमिति ॥ हे जड मूढ ! गलितैर्निष्क्रामितैः, असुभिः प्राणैः स्वमारणेनेत्यर्थः । भीमसुतामनो मयि चन्द्रे, निमज्जतु निमज्जेत् । सम्भावनायां लोट् । इति मन्यसे किम् ? "यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु रोहितं च रेतश्च निधीयते" इति श्रुतिप्रामाण्यादिति भावः । सोऽपि वृथाभिमान इत्याह—सः मृतमनश्चन्द्रमेतीत्येवंरूपोऽर्थोऽभिधेयो यस्यास्तां तदर्थिकां, "शेषाद्विभाषा" इति कप् समासान्तः । "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" इतीकारः । श्रुतिं पूर्वोक्तवेदवाक्यम् । विबुधो देवो विद्वांश्च, स्मरः नलस्य मुखेन्दुः मुखचन्द्रः, परो मुख्यार्थो यस्यास्तां तत्पराम् । 'परं दूरान्यमुख्येषु' इति वैजयन्ती । मम आह किल ब्रुते खलु । विद्वदुक्त एवार्थो ग्राह्य इत्यर्थः । परतोऽपि मे भर्ता नल एव नान्य इति भावः ॥ ५२ ॥

मुखरयस्वेति ॥ हे हरिणलाञ्छन शशाङ्क ! यशसः नवडिण्डिमं कीर्तिप्रकाशकं नूतनवाद्यविशेषं, मुखरयस्व मुखरं रवणं कुरु ; अधुना जलनिधेस्त्वजनकस्य कुलमुज्ज्वलय प्रकाशय ; वधूवधपौरुषमपि

१. "ग्लपितैः" इति प्रसिद्धः पाठः ।

निशि शशिन् भज कैतवभानुतामसति भास्वति तापय पाप माम् ।
अहमह्न्यवलोकयितास्मि ते पुनरहर्पतिनिर्धुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥
शशकलङ्क भयङ्कर मादृशां ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः ।
तदमृतस्य तवेदृशभूतताद्भुतकरी परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

स्त्रीवधशौर्यं च, गृहाण स्वीकुरु । किं तु, कुत्सितोऽर्थः कदर्थः, पीडाकरः, "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थीकरणं कदर्थना कदर्थनशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्ताद्युच् । तां मुञ्च शीघ्रं मारय । न तु पीडयेत्यर्थः । अत्र वधूवधस्यानिष्टत्वेनाविधेयस्य विधानात् । "विषं भुङ्क्ष्व" इतिवन्निषेधपरो विध्याभासः । अनिष्टनिषेधाभास-पराक्षेपालङ्कारभेदः । तथा चालङ्कारसूत्रम् । "अनिष्टं विध्याभासश्च" इति ॥ ५३ ॥

निशीति ॥ हे शशिन्! पाप क्रूर! 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः' इत्यमरः । निशि भास्वत्यसति । कैतवभानुतां कपटसूर्यत्वं भज । मां तापय, किं त्वहं चाहनि, अहर्पतिना सूर्येण, "अहरादीनां पत्यादिषु" इति रेफादेशः । ते तव, निर्धुतदर्पतां निरहङ्कारतां, अवलोकयितास्मि द्रक्ष्यामीत्यर्थः । लुटि मिपि तासिप्रत्ययः । पापिष्ठाः स्वनाशमासन्नमपश्यन्तः परान् हिंसन्तीति भावः ॥ ५४ ॥

शशकलङ्केति ॥ हे शशकलङ्क शशाङ्क! मादृशां वियोगिना-मित्यर्थः । भयं करोतीति भयङ्कर उद्वेजक! "मेघर्तिभयेषु कृञः" इति खच्प्रत्ययः । "अरुर्द्विषत्-" इत्यादिना मुमागमः । यद्यस्मात्, भूतपतिं शिवं, पिशाचपतिं च, श्रितः सन् निशि ज्वलसि प्रदीप्यसे । तत्तस्मादमृतस्यामृतमयस्य, मृतेतरस्य च तव परेषां द्रष्टृणां स्वाविष्टानां

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।
किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्वमुं सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥
असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं करगतैव गता यदियं कुहूः ।
पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते सखि मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥
अयि ममैष चकोरशिशुर्मुनेर्व्रजति सिन्धुपिबस्य न शिष्यताम् ।

च, मूर्धविधूननी एकत्र विस्मयादन्यत्रावेशाच्च शिरःकम्पकरी ईदृश-भूतता इत्थंभूतत्वम् ईदृशपिशाचत्वं च, अद्भुतकरी विस्मयकरी । हरशिरोमणेरमृतस्य तव इत्थं प्रज्वलनात्मकत्वमद्भुतमिति वाक्यार्थः । जीवत ईदृगलातपिशाचत्वमद्भुतमिति व्यङ्ग्यार्थः ॥ ५५ ॥

श्रवणेति ॥ हे सखि ! श्रवणपूरः कर्णावतंसः, यस्तमालदलाङ्कुर-स्तमालपल्लवस्तं, शशिकुरङ्गस्य मुखे वक्त्रे, निक्षिप । तेन दलाङ्कुरेण सपदि, किमपि कियदपि, तुन्दिलितस्तुन्दिलीकृतः, स्थूलीकृतः सन्, अमुं शशिनं, स्थगयतु छादयतु । तत्तस्माद्धेतोः, क्षणमुच्छ्वसिमि प्राणिमि । "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इतीडागमः ॥ ५६ ॥

असमय इति ॥ हे सखि ! असमये मतिः कार्यधीः, उन्मिषति उदेति, ध्रुवम् । न तु, योग्यकाल इत्यर्थः । कुतः, यद्यस्मादियं कुहूः नष्टचन्द्रामावास्या, करगता स्वायत्तैव, हस्तनक्षत्रगता च गता । तदास्ताम्, पुनरुपैति पुनरागच्छति चेदित्यर्थः । निरुध्य निवास्यते स्थाप्यते । तस्य फलमाह—विधोर्मुखं पुनर्नेक्ष्यते । तस्यास्तन्नाशकत्वा-दिति भावः । पापिष्ठस्य तस्यादर्शनमेव फलमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अयीति ॥ अयि सखि ! एष मम चकोरशिशुर्विषपरीक्षार्थं

अशितुमब्धिमधीतवतोऽस्य वा शशिकराः पिबतः कति शीकराः ॥
कुरु करे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरुष्व मे ।
विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥
उदर एव धृतः किमुदन्वता न विषमो बडबानलवद्विधुः ।

गृहसंवर्धितो बालचकोरः । यथाह कामन्दः—"चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात्" इति । पिबतीति पिबः, "प्रघ्राध्मा-" इत्यादिना शतृप्रत्यये पिबादेशः । सिन्धोः पिबस्य समुद्रपायिनो मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां, न व्रजतीति काकुः । व्रजतीत्यर्थः । तथा च अयं चकोरः चन्द्रं निश्शेषं पास्यतीत्याशयः, न चैतदशक्यमित्याह—अब्धिमशितुं पातुमधीतवतः अभ्यस्तवतः, अत एव, पिबतः अब्धिपानप्रवृत्तस्यास्य चकोरस्य, शशिकराः कति वा शीकराः कतिचित्कणा इत्यर्थः । अत्र समुद्रपायिनो दण्डापूपिकया शशिकरपानसिद्धेरर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ५८ ॥

कुर्विति ॥ हे सखि! एकं गुरुं महान्तं, अयोघनं तप्तायःपिण्डघट्टनं अयोमुद्गरं, करे कुरु । बिभृहीत्यर्थः । इतोऽस्मत्साधनाद्बहिः, मे मम मुकुरं दर्पणं च कुरुष्व विधेहि । तत्र मुकुरे यदा विधुर्विशति प्रतिफलति, तदैव, सुखादनायासात्, अहितं शत्रुं, तं विधुं, द्रुतं जहि मारय । हन्तेर्लोटि सिपि हिरादेशः । "हन्तेर्जः" इति जादेशस्य "असिद्धवदत्राभात्" इत्यसिद्धत्वान्न हेर्लुक् । अत्र चन्द्रप्रहारादिप्रलापा मेघसन्देशादिवन्मदनोन्मादविकारा इत्यनुसन्धेयम् ॥ ५९ ॥

उदर इति ॥ विषमः क्रूरकर्मा, विधुः, उदन्वता उदधिना, "उदन्वानुदधौ च" इति निपातः । बडबानलवद्बडबाग्निना तुल्यं, "तेन

विषवदुज्झितमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ॥ ६०॥
असितमेकसुराशितमप्यभून्न पुनरेष पुनर्विशदं विषम् ।
अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥
विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम् ।
सुरनिपीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

तुल्यं क्रियाचेद्वतिः" । उदरे कुक्षावेव किं न धृतः । अथ वा, अमुना उदन्वता उज्झितमप्यमुं विधुं विभुः समर्थः स्मरहरः विषवद्विषेण कालकूटेन तुल्यं, पूर्ववद्वतिः । किं न बुभुजे न ग्रसते स्म । उभयथापि स्वयं जीवेम इति भावः ॥ ६० ॥

असितमिति ॥ आर्णवमर्णवे जातं, "तत्र जातः" इत्यण्प्रत्ययः । असितं मेचकं, विषं कालकूटाख्यमेकेनैव, सुरेण महादेवेन, अशितं गिलितमपि, पुनर्नाभून्नाजनि । एष चन्द्रो नामार्णवं विशदं विषं पुनः सितविषं तु, सुरैर्बहुभिर्देवैः, 'प्रथमां पिबते वह्निः' इत्याद्युक्तक्रमेण, निपीय जनितक्षयं कृतनाशमपि, स्वयं नवं तद्रूपेणैव, पुनरुदेत्यागच्छतीति व्यतिरेकः ॥ ६१ ॥

विरहीति ॥ हे सखि! विरहिवर्गवधे व्यसनेनासक्त्या, आकुलं सङ्कुलं, सशब्दं, अशेषकलं पूर्णकलं, विधुं पापं, कलय क्रूरं विद्धि; सुरैर्निपीता सुधा यस्य तं, क्षीणमित्यर्थः । शैषिकः कप्समासान्तः । "आपोऽन्यतरस्याम्" इति विकल्पाद्ध्रस्वाभावः । अपाप एवापापकस्तं सौम्यं कलय । तथा कार्यदर्शनादिति भावः । किं तु, ग्रहविदो दैवज्ञास्तु कथं विपरीतकथाः "क्षीणेन्द्वर्कार्किभूपुत्राः पापास्तत्संयुतो बुधः ।

विरहिभिर्बहुमानमवापि यः स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।
तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सा च तिथिः किममाकृता[1] ॥
स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्किमु विधुं ग्रसते न[2] विधुन्तुदः ।

पूर्णचन्द्रबुधाचार्यशुक्रास्ते स्युः शुभग्रहाः" ॥ इत्येवं विरुद्धवाचः । अनुभवविरोधादग्राह्यं तद्वाक्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

विरहिभिरिति ॥ यः पक्षो विरहिभिः बहुमानं सत्कारमवापि प्रापितः, क्षीयमाणचन्द्रत्वादिति भावः । अवपूर्वादाप्नोतेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ् । "गतिबुद्धि–" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । "ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः" इत्यभिधानात् । स विरहिभिर्बहूकृतः पक्षः इहास्मिन् लोके, बहु बहुकारं, लाति आदत्त इति व्युत्पत्त्या बहुलः "आतोऽनुपसर्गे कः" ; न तु "बहोरुलच्" इति भावः । अजनि जातः । खल्वित्युत्प्रेक्षा । किं च तत्रापि, यत्र यस्यां तिथौ सकलैरपि तैर्विरहिभिः तदमितिस्तस्य बहुमानस्यामितिरपरिमितिर्व्यरचि अकारि । नष्टचन्द्रत्वादिति भावः । सा च तिथिः अमा अमितिर्बहुमानस्यास्यामिति व्युत्पत्त्या अमा अमानामिका कृता किम् । मातेर्भावार्थे सम्पदादिक्विपि नञ्समासे मत्वर्थीये चाकारप्रत्यये "यस्येति च" इति लोपे "अजाद्यतष्टाप्" । न त्वमा सहभावोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसोरिति व्युत्पत्त्येत्युत्प्रेक्षा । अमेति सहार्थे अव्ययम् । ततो भावप्रधानान्मत्वर्थीयाकाराट्टाप् ॥ ६३ ॥

स्वेति ॥ विधुन्तुदो राहुः, विधुं चन्द्रं, स्वरिपोर्विष्णोस्तीक्ष्णं निशितं यत् सुदर्शनं तदिति विभ्रमात् सादृश्यमूलभ्रमान्न ग्रसते किमु ।

---

१. "अमीकृता" इति पाठान्तरम् ।

२. "स" इति पाठान्तरम् ।

निपतितं वदने कथमन्यथा बलिकरम्भनिभं निजमुज्झति ॥ ६४ ॥
वदनगर्भगतं न निजेच्छया शशिनमुज्झति राहुरसंशयम् ।
अशित एव गलत्ययमत्ययं सखि विना गलनालबिलाध्वना ॥ ६५ ॥
ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं किल राहुशिरश्छिदम् ।
विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न क्व नु शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

तालुच्छेदभयादिति भावः । अन्यथा, भयाभावे वदने निपतितं वक्त्रान्तर्गतम् । अत एव, निजं स्वायत्तं, बलिकरम्भनिभं उपहृतदध्युपसिक्तसक्तुसदृशं, स्वाधिष्ठितमित्यर्थः । 'करम्भा दधिसक्तवः' इत्यमरः । एनमिति शेषः । कथमुज्झति उद्गिरतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

वदनेति ॥ हे सखि ! यद्वा राहुः वदनगर्भगतमास्यान्तःप्रविष्टं शशिनं निजेच्छया स्वेच्छया, नोज्झति । असंशयं संशयो नास्ति । अर्थभावेऽव्ययीभावः । किं त्वयं शशी अशितो गिलित एव अत्ययं विना अकृच्छ्रेणेत्यर्थः । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे' इति वैजयन्ती । गलनालबिलाध्वना कण्ठनालान्तःकुहरमार्गेण, गलति निस्सरति । राहोः शिरोमात्रत्वेन कण्ठनालनिस्सृतस्याशितस्य जठराग्निसंयोगविरहादस्य पापिष्ठस्येन्दोः पुनरुदय इत्युत्प्रेक्षार्थः ॥ ६५ ॥

ऋजुदृश इति ॥ ऋजुदृशः तादात्विककार्यमात्रदर्शिनः, न त्वागामिकार्यदर्शिन इत्यर्थः । पुराविदः पुराणज्ञाः, पूर्वपुरुषाः मधुभिदं विष्णुं, राहुशिरश्छिदं कथयन्ति किल । किलेति वार्तायाम् । विरहिमूर्धभिदं वियोगिशिरश्छिदं, न निगदन्तीति काकुः । तथैव कथनीयमित्यर्थः । कुतस्तस्य राहोर्जठरानलो यदि अस्तीति शेषः । शशी क्व नु ? न क्वापि

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।
सपदि संदधतुर्भिषजौ दिवः सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः॥६७॥
नलविमस्तकितस्य रणे रिपोर्मिलति किं न कबन्धगलेन वा ।
मृतिभिया भृशमुत्पततस्तमोग्रहशिरस्तदसृग्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

स्यादित्यर्थः । राहुशिरश्छेदेन तदीयजठराग्निविच्छेदकत्वाद्विरहिमारकं शशिनमुज्जीवयन्नयं विष्णुर्विरहिशिरश्छेदीत्येवं व्यपदेश्यः ; न राहुशिरश्छेदीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्मरसखाविति ॥ रुचिभिः, स्मरसखौ कायकान्तिभिः, स्मरसखौ स्मरसदृशौ तन्मित्रे च, दिवो भिषजौ स्ववैद्यौ स्मरवैरिणा हरेण दलितं भिन्नं, मख एव मृगः तस्य मृगरूपधारिणो मखस्येत्यर्थः । शिरो यथा सपदि संदधतुः सयोजयामासतुः । यो यस्य मित्रं स तस्य वैरं निर्यासयतीति युक्तम् । किं तु, हे सखि ! कस्तमसो राहोरपि तथा शिरस्सन्धानं करोतु । न कोऽपीत्यर्थः । हरस्य मखमृगशिरश्छेदे पुराणं प्रमाणम् । अश्विनोः पुनस्तत्सन्धाने "ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम्" इति श्रुतिः ॥ ६७ ॥

नलेति ॥ अथ वा, रणे नलेन, विमस्तकितस्य तथापि मृतिभिया मरणभयेन, भृशमुत्पतत उद्गच्छतो रिपोः, कबन्धगलेन अपमूर्धकलेबरकण्ठेन सह तमोग्रहस्य शिरः, तस्य गलस्यासृजा रक्तेन दृढबन्धनं निबिडसंयोगं सत् किं न मिलति न सङ्गच्छते । तथा च तज्जठराग्निना चन्द्रो जीर्येदिति भावः ॥ ६८ ॥

सखि जरां परिपृच्छ तमश्शिरः सममसौ दधतापि कबन्धताम् ।
मगधराजवपुर्दलयुग्मवत् किमिति न प्रतिसीव्यति केतुना ॥ ६९॥
वद विधुन्तुदमालि मदीरितैस्त्यजसि किं द्विजराजधिया रिपुम् ।
किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ॥
दहति कण्ठमयं खलु तेन किं गरुडवद्द्विजवासनयोज्झितः ।

सखीति ॥ अथ वा, हे सखि ! जरां जराख्यां निशाचरीं, परिपृच्छ । असौ जरा, कबन्धतां अशिरस्कतां दधतापि केतुना समं केतुग्रहेण सह, तमसो राहोः शिरः, मगधराजस्य जरासन्धस्य, वपुर्दलयोश्शरीरार्धभागयोः, युग्मवत् युगलमिव, किमिति न प्रतिसीव्यति न सन्धत्ते । शिरोमात्रं राहुः शरीरमात्रं केतुः तयोः सन्धाने पूर्ववत्तज्जठराग्निना चन्द्रो जीर्येदिति भावः । जराकृताङ्गसन्धानो जरासन्ध इति भारती कथानुसन्धेया ॥ ६९ ॥

वदेति ॥ हे आलि सखि ! मदीरितैः मद्वाक्यैः, विधुन्तुदं राहुं वद । रिपुं द्विजराजश्चन्द्रो ब्राह्मणश्रेष्ठश्च, तद्धिया त्यजसि किम् ? तन्नास्तीत्याह—यद्यस्मादेष चन्द्रो वारुणीं प्रतीचीं सुरां च । "वारुणी गन्धदूर्वायां प्रतीचीसुरयोरपि" इति विश्वः । निषेव्य गत्वा पीत्वा च पतितः च्युतः पातकी च । ईदृशः पतितोऽपि पुनर्दिवमन्तरिक्षं स्वर्गं च एति यदि किमु । द्वयोरपि पतितयोरधोगतिरेव नोर्ध्वगतिरित्यर्थः । अतः पतितस्य कुतः श्रैष्ठ्यं कुतस्तरां तद्वधे दोषश्चेति भावः ॥ ७० ॥

दहतीति ॥ हे विधुन्तुद । अयं विधुः द्विजवासनया द्विज-

प्रकृतिरस्य विधुन्तुद दाहिका मयि निरागसि का वद विप्रता ॥
सकलया कलया किल दंष्ट्रया समवधाय यमाय विनिर्मितः ।
विरहिणीगणचर्वणसाधनं विधुरतो द्विजराज इति श्रुतः ॥ ७२ ॥
स्मरमुखं हरनेत्रहुताशनाज्ज्वलदिदं विधिना चक्रुषे विधुः ।

त्वसामान्येनेत्यर्थः । पातित्येऽपि जातेरनपायादिति भावः । गरुडवद्गरुडस्येव । "तत्र तस्येव" इति वतिप्रत्ययः । ते तव कण्ठं दहति खलु । विधुः तेन दाहनोज्झितः किम्? अस्य विप्रता का? वद । न कापीत्यर्थः । तथा हि, अस्य विधोः प्रकृतिः निरागसि निरपराधायां मयि दाहिका दग्ध्री । अनपराधस्त्रीघातुकस्य कुतो ब्राह्मण्यमित्यर्थः । "आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः । पुरा किल क्षुधितेन गरुत्मता पित्रादेशेन म्लेच्छान् भक्षयता तन्मिलितः भ्रष्टद्विजः कश्चित् तद्दग्धगलेन सहसोद्गीर्ण इति पौराणिकी कथा । तथा माघश्चाह—"विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार" इति ॥ ७१ ॥

सकलयेति ॥ विधुः सकलया कलया सकलाभिः कलाभिरेव, दंष्ट्रया दंष्ट्राभिः दन्तविशेषैः प्रकृतिद्रव्येण । उभयत्र जात्येकवचनम् । यमाय अन्तकार्थं समवधाय सम्यगवहितीभूय, विरहिणीगणस्य चर्वणसाधनं, किञ्चिद्भक्षणसाधनं, विनिर्मितः किल, ब्रह्मणेति शेषः । अतोऽस्मादंष्ट्राविशेषवत्त्वद्विजराज इति श्रुतः, न तु विप्रविशेषत्वादित्यर्थः । "दन्तविप्राण्डजा द्विजाः" इत्यमरः । अतो नायमुपेक्ष्य इति भावः ॥ ७२ ॥

स्मरमुखमिति ॥ अथ विधुश्चन्द्रो नामेदं स्मरमुखं ज्वलत्

बहुविधेन वियोगिवधैनसा शशमिषादथ कालिकयाङ्कितः ॥ ७३ ॥
इति विधोर्विविधोक्तिविगर्हणं व्यवहितस्य वृथेति विमृश्य सा ।
अतितरां दधती विरहज्वरं हृदयभाजमुपालभत स्मरम् ॥ ७४ ॥
हृदयमाश्रयसे बत मामकं ज्वलयसीत्थमनङ्ग तदेव किम् ।
स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः क्व भवितासि हताश हुताशवत् ॥७५

प्रज्वलदेव विधिना दैवेन हरनेत्रहुताशनाच्चकृषे मध्ये आकृष्टः । अथ वा बहुविधेन वियोगिवधेन यदेनः पापं तेनैव कालिकया श्यामिकया, शशमिषादङ्कितः । दाहकालिमा वा, पापकालिमा वा, शशमिषात् दृश्यत इति सापह्नवोत्प्रेक्षाद्वयम् ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ अतितरामतिमात्रं, अव्ययादांप्रत्ययः । विरहज्वरं दधती सा दमयन्ती, इतीत्थं, व्यवहितस्य विप्रकृष्टस्य, विधोर्विविधोक्तिभिर्विगर्हणं निन्दा वृथेति विमृश्य अरण्यरुदितप्रायमिति विचार्य, हृदयभाजं सन्निहितं स्मरमुपालभत निनिन्द । पाक्षिकफलसम्भावनयेति भावः ॥ ७४ ॥

हृदयमिति ॥ हे अनङ्ग! ममेदं मामकम् । "तवकममकावेकवचने" इत्यणि ममकादेशः । हृदयमाश्रयसे । तदेवेत्थं किं ज्वलयसि दहसि? बत। हताश दुर्बुद्धे! स्वयं त्वमपि हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः । कर्मण्यण् । तद्वत् । क्षणदग्धनिजेन्धनो दग्धाश्रयः सन्नित्यर्थः । क्व भवितासि क्व भविष्यसि? न क्वापीत्यर्थः । अनद्यतने लुट् । परहिंसाव्यसनेनात्मनाशं न पश्यसीत्याशयेन हताशेत्यामन्त्रणम् ॥ ७५ ॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां त्रिनयनत्वपरिप्लुतिशङ्कया ।
स्मर निरैक्ष्यत कस्यचनापि न त्वयि किमाक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥
सहचरोऽसि रतेरिति विश्रुतिस्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।
अथ न सम्प्रति सङ्गतिरस्ति वामनुमृता न भवन्तमियं किल ॥

पुरभिदेति ॥ हे स्मर! त्वं अक्षिगत इति शेषः । अनक्षिसन्निकृष्टस्याक्ष्णा दग्धुमशक्यत्वादद्वेष्यस्य च दाहायोगादिति भावः । पुरभिदा हरेण, त्रिनयनत्वं त्र्यक्षत्वम् । क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः । तस्य परिप्लुतिशङ्कया तृतीयाक्षिवैयर्थ्यभयेनेत्यर्थः । अदृश्यतां गमितो नाशं प्रापितः । "गतिबुद्धि-" इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वे तत्रैव क्तः । "ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः" इति वचनात् । किं तु, कस्यचनापि यस्य कस्यचिदपि, जनस्याक्षिगते दृग्गोचरे, द्वेष्ये च । 'द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः' इत्यमरः । त्वयि त्रिभिर्नयनैः किं न निरैक्ष्यत किमिति न निरीक्षितम् । अतोऽस्य त्रिनयनत्वं व्यर्थमेवेत्यर्थः । स्वाक्षिगत इव मादृशाक्षिगतेऽपि त्वयि तृतीयाक्षिनिरीक्षणाभावादपरोपकारिणस्तस्य वैयर्थ्यं निरीक्षणं च देवस्य जितकामत्वादन्येषां तु कामजितत्वादुत्प्रेक्ष्यत इति । त्वयि निरैक्ष्यतेत्यत्र कर्मणोऽपि स्मरस्य अनेकशक्तियुक्तस्येति न्यायेन मातरि प्रहृतमित्यादिवदाधारत्वविवक्षायामविवक्षितकर्मकादीक्षतेर्भावे लकारः । "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" इति वचनात् ॥ ७६ ॥

सहचर इति ॥ हे स्मर! रतेः रतिदेव्याः, सन्तुष्टेश्च सहचरोऽसीति विश्रुतिः प्रसिद्धिः । त्वयि वसति हृदयस्थे सत्यपि, मे कुतो रतिर्न । अथ वा, सम्प्रति वां युवयोः सङ्गतिर्नास्ति । कुतः, इयं

रतिवियुक्तमनात्मपरज्ञ किं स्वमपि मामिव तापितवानसि ।
कथमतापभृतस्तव सङ्गमादितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥
अनुममार न मार कथं नु सा रतिरिति प्रथितापि पतिव्रता ।
इयद[1]नाथवधूवधपातकी दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

रतिर्भवन्तं नानुमृता किल । किलेति वार्तायाम् । अनुमरणाभावादसङ्गतिर्युक्तेत्यर्थः । अत्र प्रीतिलक्षणाया रतेर्देव्या सहाभेदाध्यवसायादयमुपालम्भः । अत एवातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ७७ ॥

रतीति ॥ आत्मानं परं च न जानातीत्यनात्मपरज्ञ सर्वघातुक मार ! मामिव रतिवियुक्तं स्वमात्मानमपि तापितवानसीत्युत्प्रेक्षा । कुतः, इतरथा, स्वासन्तापने अतापभृतस्तापरहितस्य तव सङ्गमात् सम्पर्कान्मम हृदयं कथं दह्यते । तप्तस्पर्शात्तापो नातप्तस्पर्शादित्यर्थः । सन्तापनादपि, स्वयमतप्तेन त्वया परसन्तापः क्रियते, यथा तच्छीलैस्तप्तमुखैः शिलीमुखैरिति भावः ॥ ७८ ॥

अनुममारेति ॥ हे मार मारक ! पतिव्रतेति प्रथितापि सा रतिः कथं नानुममार कथं नानुमृता । "मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥" इत्यनुस्मरणादिति भावः । अथ वा, इयद्भिरेतावद्भिरसङ्ख्यैरित्यर्थः । अनाथवधूनां वियोगिस्त्रीणां, वधैः पातकी त्वं, तया दयितयापि विरहमसहमानयापीति भावः । उज्झितः त्यक्तोऽसि किमित्युत्प्रेक्षा । "आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः" इति स्मरणादिति भावः ॥ ७९ ॥

१. "विरहिणीशतघातनपातकी" इति पाठान्तरम् ।

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुरुकीर्तितनुं यदनाशयत् ।
तव तनूमवशिष्टवतीं ततः समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥
फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग निगृह्णता ।
अहह नीतिरवाप्तभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥
अपि धयन्नितरामरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमापिथ तां दशाम् ।
भण रतेरधरस्य रसादरादमृतमात्तघृणः खलु नापिबः ॥ ८२ ॥

सुगत इति ॥ जितेन्द्रियो वशी सुगतो बुद्ध एव, विजित्य, तव उरुं महतीं कीर्तिमेव तनुं शरीरं यद्यस्मादनाशयत् नाशितवान् । ततः कारणादवशिष्टवतीमवशिष्टां भूतमयीं पाञ्चभौतिकीं तव तनुं समिति युद्धे हरः शम्भुरहरत् भस्मीचकारेत्यर्थः । तथापि निर्लज्जः कथमित्थमस्माद्दशानकरुणं व्यथयसीति विस्मिताः स्म इति भावः॥८०॥

फलमिति ॥ हे अनङ्ग! विषमनेत्रं त्र्यक्षं, कुसुमैर्निगृह्णता निरुन्धता, प्रहरतेत्यर्थः । त्वया यत्फलं मरणरूपमलभ्यत । ततस्तस्मात् फलादवाप्तभया प्राप्तभया नीतिः, सर्वथा साधनान्तरेणापि वैरनिर्यातनं कार्यमित्येवंरूपा (कर्त्री), कुसुमैरपि विग्रहं नेच्छति । अहहेत्यद्भुते । किमुत साधनान्तरैः, पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैरिति नीत्या कुसुमान्यपि मोक्तुं बिभेषीति भावः ॥ ८१ ॥

अपीति ॥ हे स्मर! इतरामरवद्देवतान्तरवत्, सुधां धयन् पिबन्नपि, धेटः शतृप्रत्ययः । त्रिनयनादीश्वरात्, कथं तां दशां, मरणावस्थां, आपिथ प्राप्तोऽभूः । आप्नोतेर्लिटि थलि क्रयादिनियमादिडागमः । भण वद । अथ वा, रतेर्देव्याः अधरस्यौष्ठस्य, रसे स्वादे, आदरादास्था-

भुवनमोहनजेन किमेनसा तव परेत बभूव पिशाचता ।
यदधुना विरहाधिमलीमसामभिभवन् भ्रमसि स्मर मद्विधाम् ॥८३
बत ददासि न मृत्युमपि स्मर स्खलति ते कृपया न धनुः करात् ।
अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते न किल मुष्टिरुरीकृतबन्धनः ॥
दृगपहत्यपमृत्युविरूपताः शमयतेऽपरनिर्जरसेविता ।
अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ८५ ॥

वशात्, आत्तघृणः प्राप्तामृतजुगुप्सः सन् । 'घृणा जुगुप्साकृपयोः' इति वैजयन्ती । अमृतं नापिबः खलु । अमृतपाने कथमन्येष्वमरेषु त्वमेको मृत इति भावः ॥ ८२ ॥

भुवनेति ॥ परेत प्रेत! तव भुवनानां मोहनमचेतनीकरणं तज्जेनैनसा पापेन, पिशाचता बभूव किम् । कुतः, स्मर! यद्यस्मादधुना विरहाधिना वियोगव्यथया, मलीमसां मलिनां, मद्विधां मादृशीमबलामभिभवन् पीडयन्, भ्रमसि । पापिष्ठाः किल पिशाचतां गता दुर्बलस्त्रीबालादीन् पीडयन्ति । त्वं च तादृक्कोऽपि पिशाच इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८३ ॥

बतेति ॥ हे स्मर! मृत्युमपि न ददासि । तेन दुःखान्तो भवेदिति भावः । अथ वा, कृपया ते कराद्धनुरपि न स्खलति न भ्रश्यति । पूर्ववद्भावः । अथ मृतोऽसि । तथापि न स्खलतीत्याह— मृतेन च मृतेनापि, उरीकृतबन्धनः अङ्गीकृतबन्धनः । दृढबद्ध इत्यर्थः । 'उर्यङ्गयूर्युररीभ्यश्च करोति कुरुते परः' इति भट्टमल्लः । मुष्टिर्न मुच्यते खलु । बतेति खेदे । ततः कृतान्तादपि क्रूरोऽसीति भवः ॥ ८४ ॥

दृगिति । हे स्मर ! परनिर्जरसेविता त्वत्तोऽन्यदेवतासेवको जनः । तृच् । दृशोरुपहतिः आन्ध्यं, अपमृत्युरकालमरणं, विरूपता अङ्गवैवर्ण्यं च,

स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिः सुमनसः कृतवान् भवदायुधम् ।
यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं तव सृजेत् प्रलयं त्रिजगद्व्रजेत् ॥ ८६ ॥
स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।
इति विधिस्त्वदिषून् कुसुमानि किं मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥

शमयते निवर्तयति । "णिचश्च" इत्यात्मनेपदम् । मित्वाद्ध्रस्वत्वम् । भवन्तमुपासितुः त्वत्सेविनो जनस्य तु । ताच्छील्ये तृन् । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । अतिशयेनान्ध्यं दृष्ट्युपघातः, वपुःक्षतिः शरीरविपत्तिः पाण्डुता वैवर्ण्यं च ता भवन्तीति देवतान्तरभक्तस्य उक्त-दोषशान्तिः फलम् । त्वद्भक्तस्य तदुद्रेक इत्यहो भक्तवात्सल्यं कामदेवस्येत्य-पहासः । अत्रानर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारभेदः ॥ ८५ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर ! नॄन् शंसति हिनस्तीति नृशंसो घातुकः । 'शंस हिंसायाम्' इति धातोः पचाद्यच् । त्वमतिनृशंसः, अतो (हतोः) विधिः स्रष्टा, सुमनसः पुष्पाणि, भवतः आयुधं कृतवान् । तव दृढं धनुरायसमयोमयं आशुगं शरं च सृजेद्यदि । त्रयाणां जगतां समाहार-स्त्रिजगत् (कर्तृ), प्रलयं विनाशं व्रजेत् । तव, पापिष्ठतां दृष्ट्वा विदुषा परमेष्ठिना सम्यगनुष्ठितमिति भावः ॥ ८६ ॥

स्मरेति ॥ स्मररिपोस्त्वदरेर्हरस्य रोपशिखी बाणाग्निः । 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । पुरां त्रयमिव ते तव, रोपशिखी जगतां त्रयं मा दहत्विति मत्वेति शेषः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । विधिः स्रष्टा, अनिर्वृतस्त्वां, कुसुमेषुं कृत्वाप्यपरितुष्टः सन्, त्वदिषून् कुसुमानि मधु-भिर्मकरन्दैः अन्तरसिञ्चत् अग्निशान्त्यर्थमौक्षत् किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा पापिष्ठस्य ते को वारयितेति भावः ॥ ८७ ॥

विधिरनङ्गमभेद्यमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्ष्यमकल्पयत् ।
अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ ८८॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान् स्मर विधाय न निर्वृतिमाप्तवान् ।
अदित पञ्च हि ते स नियम्य तांस्तदपि तैर्बत जर्झरितं जगत् ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः सुमनसः कति पञ्च सुरद्रुमाः ।
तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिगियतापि न तेऽङ्गविदारणम् ॥

विधिरिति ॥ विधिर्ब्रह्मा, अनङ्गमनवयवम् । 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः । अत एवाभेद्यमवेक्ष्य, निरवयवद्रव्यत्वादविनाश्यं निश्चित्य जनमनः ते तव, लक्ष्यमकल्पयदित्युत्प्रेक्षा । सावयवलक्ष्यदानपक्षे, स विधिर्वज्रमदास्यत चेद्दद्याद्यदि, तदा त्वदिषुभिरसौ वज्रोऽपि व्यदलिष्यद्विशीर्णो भवेत् । अतो युक्तकारी स्रष्टेति भावः ॥ ८८ ॥

अपीति ॥ हे स्मर! विधिः कुसुमान्येव तवाशुगान्विधायापि, निर्वृतिं कृतकृत्योऽस्मीति परितोषं नाप्तवानित्युत्प्रेक्षा । कुतः, हि यस्मात सोऽनिर्वृतो विधिस्तान् कुसुमान्याशुगानपि, नियम्य इयन्त एवेति नियमं कृत्वा । ते तव, पञ्चैवादित दत्तवान् । तदपि तथापि तैः पञ्चभिरेव जगत् जर्झरितं जर्झरीकृतम् । बतेति खेदे । विश्वनियन्ताप्येवं विफलयत्नः, कोऽन्योऽस्ति नियन्तेति भावः ॥ ८९ ॥

उपहरन्तीति ॥ हे स्मर ! पञ्च सुरद्रुमाः मन्दारादयः, कस्य सुपर्वणः, कति सुमनसः कियन्ति कुसुमानि, नोपहरन्ति नोपायनीकुर्वन्ति । सर्वस्याप्यमितमुपहरन्तीत्यर्थः । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदाः' इत्यमरः । तव तु हीनतया नीचतया, पृथक् प्रत्येकमेकिकामेका-

कुसुममप्यतिदुर्नयकारि ते किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत् ।
किमकृतैष यदेकतदास्पदे द्वयमभूदधुना हि नलभ्रुवोः ॥ ९१ ॥
षडृतवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः ॥
ददति षड् भवते कुरुते भवान् धनुरिवैकमिषूनिव पञ्च तैः ॥९२॥

किनीमेकैकां सुमनोव्यक्तिमुपहरन्तीत्यर्थः । अत एव पञ्चबाणत्वं तवेति भावः । "एकादाकिनचासहाये" इति चकारात् कन्प्रत्यये पूर्वस्येकारः । इयता एतावदवमानेनापि ते तवाङ्गविदारणं शरीरविपत्तिर्नास्ति । धिक् । अवमतस्य जीवनान्मरणमेव वरमिति भावः ॥ ९० ॥

कुसुममिति ॥ विधिः कुसुममपि दुर्बलमपीत्यर्थः । अतिदुर्णयकारि अनर्थकारकं धनुस्ते तव, वितीर्य दत्वा, अग्रहीत् किमु पुनर्जहार किमित्युत्प्रेक्षा । पापीयसे दत्तं हर्तव्यमेवेति भावः । किं त्वेष विधिः, किमकृत अकार्यमेव कृतवानित्यर्थः । कुतः, यद्यस्मादेकस्य तस्य धनुष आस्पदे स्थाने, अधुना नलभ्रुवोर्द्वयमभूद्धि । तेनैव धनुषा नलभ्रुवौ द्वे निर्मिनवता तेन कण्टकमुद्धृत्य शल्यमारोपितं, यदेकासहिष्णोर्द्वयमसह्यं सम्पादितमिति भावः ॥ ९१ ॥

षडिति ॥ अक्रमेण यौगपद्येन नन्दितनन्दनाः प्रकाशितसुरोद्यानाः, युगपन्निजकुसुमदानसमर्था इत्यर्थः । षडृतवो वसन्तादयः, कृपया, न तु प्रीत्येति भावः । स्वकं स्वसम्बन्धिनं, एककमेकैकमेव । असहाये कन्प्रत्ययः । कुसुमं ददाना इति शेषः । तथा चोक्तरीत्या, प्रत्येकमेकैकदानान्मिलित्वा षट् भवते तुभ्यं ददति । तैः षड्भिः, कुसुमैरेकं

---

१. "यद्" इति पाठान्तरम् ।

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं क्व स मुनिस्तव यः सहते क्षतीः[1] ।
विशिखमाश्रवणं परिपूर्य चेदविचलद्भुजमुज्झितुमीशिषे ॥ ९३ ॥
सह तया स्मर भस्म झडित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः ।
ध्रुवमभूदधुना वितनोः शरस्तव पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

धनुरिव, एकेनेति शेषः । पञ्चेषूनिव, पञ्चभिरिति शेषः । भवान् कुरुते अहो ! अवमानेऽपि निर्लज्जस्य ते परहिंसाव्यसनमिति भावः ॥ ९२ ॥

यदिति ॥ हे मार ! त्वमतनुरशरीरीति यत्तदिदमतनुत्वं जगते हितम् । "हितयोगे च" इति चतुर्थी वक्तव्या । तथा हि, विशिखं बाणमविचलद्भुजमकंप्रहस्तं यथा तथा, आश्रवणं परिपूर्याकर्णमाकृष्य उज्झितुं मोक्तुमीशिषे शक्नोषि चेद्यस्तव क्षतीः प्रहारान् सहते, स मुनिः क्व ? न क्वापीत्यर्थः । अनङ्गत्वेऽप्येवं जगद्द्रोहिणस्तव धानुष्कान्तरवत् कायव्यापारे, जगति जितेन्द्रियकथैवास्तमियादित्यनङ्गत्वमेव जगद्धितमित्यर्थः ॥

सहेति ॥ हे स्मर ! पशुपतिं प्रति, यामिषुमग्रहीस्तया सह झडिति सहसा भस्माभूः । अधुना वितनोरनङ्गस्य तव पिकस्वरः कोकिलालाप एव, सः दग्धः पञ्चमः, पञ्चसङ्ख्यापूरणः शरोऽभूत् । ध्रुवम् । अत एव 'पिकः कूजति पञ्चमं' इत्यादौ पिकस्वरे पञ्चमसंज्ञाप्रवृत्तिश्चेति भावः । 'पञ्चमो राग भेदे स्यात् पञ्चानामपि पूरणे' इति विश्वः । शरकार्यकारित्वात् पिकस्वरस्य शरत्वोत्प्रेक्षा ॥ ९४ ॥

---

१. "हतीः" इति पाठान्तरम् ।

स्मर समं दुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनश्रमः ।
सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥
विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः ।
सुमनसो नमयन्नटनौ धनुस्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥
किमु भवन्तमुमापतिरेककं मदमुदान्धमयोगिजनान्तकम् ।
यदजयत्तत एव न गीयते स भगवान् मदनान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर! भगवतो हरस्यापि, दुरितैः समं भवत्पापैः सह भगवद्दृष्टिपातस्य पापहरत्वादिति भावः । भवद्दहनश्रमोऽफलीकृतः निष्फलीकृतः । सुरहिताय हुतात्मतनुर्हरकोपानले त्यक्तस्वदेहः सन्, तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दिवि द्युलोके, पुनर्जनुः पुनरुत्पत्तिमापिथ ननु प्राप्नोषि खलु । सुरप्रार्थितात्तस्मादेवेति शेषः । तच्चास्मत्पापफलमिति भावः ॥ ९५ ॥

विरहिण इति ॥ हे शूर! तवासौ बाहुर्यदि विधूदये चन्द्रोदये । सहायलाभे सतीत्यर्थः । सुमनसः पुष्पं नाम धनुः, अटनौ कोटौ । 'कोटिरस्याटनिर्गोधा' इत्यमरः । नमयन् दक्षिणो विरहिजनप्रहारदक्षः स्यात् । प्रहर्तुं प्रवृत्तश्चेदित्यर्थः । सव्येतरश्च इति ध्वनिः । तदा विह्वलमुखस्य चन्द्रोदयपराङ्मुखस्य विरहिणो वियोगिजनस्य स दाक्षिणत्वेन प्रसिद्धः शमनदिक्पवनो याम्यदिङ्मारुतः, दक्षिणो दाक्षिण्यवान् सव्येतरश्च न । किं तु सोऽपि त्वत्सहकारित्वान्निर्दयप्रहर्तैवेत्यर्थः । अतः सर्वानर्थमूलत्वात् त्वमेव पापिष्ठ इत्यर्थः । प्रत्यङ्मुखस्य दक्षिणोऽपि वाम इति ध्वनिः । शमनदिक्पवनोऽपि न दाक्षिण इति स्फुरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः॥

किम्विति ॥ हे मदन! उमापतिः मदश्च मुच्च, द्वन्द्वैकवद्भावः । तेन मदमुदा मदानन्दाभ्यां अन्धयति व्यामोहयति कामिजनमित्यन्धं

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ शुश्रुवे ।
स्वमदहद्दहनाज्ज्वलतात्मना ज्वलयितुं परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥
त्वमुचितं नयनार्चिषि शम्भुना भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।
तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा बत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

अन्धकम् । 'अन्धदृष्टिप्रतीघाते' इति धातोश्चौरादिकात् पचाद्यच् । अयोगिजनान्तकं वियोगिजनमृत्युं, एककमेकाकिनं, भवन्तमेव अजयदिति यत् । तत एव स भगवान् उमापतिः । मदनान्धकमृत्युजित् मदनजिदन्धकजिन्मृत्युजिदिति न गीयते किमु ? गीयत एवेत्यर्थः । मदनवदन्धकमृत्यू अपि त्वत्तोऽन्यौ न स्त इति भावः । अत्र मदनादीनां मिथो भदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९७ ॥

त्वमिति ॥ हे मन्मथ ! त्वमिव परापकृतौ परापकारे कृती कुशलः कोऽपि न ददृशे न दृष्टः; न शुश्रुवे न च श्रुतः । यः अपकर्ता दहनादग्निसंयोगात्, ज्वलता प्रज्वलता, आत्मना स्वाङ्गेन जगन्ति परिरभ्याश्लिष्य ज्वलयितुं दग्धुं, स्वमात्मानं, अदहत् । परिरभ्य परगात्रदूषणाय स्वगात्रे पङ्कलेपवत्, परदाहव्यसनादेवात्मदाहाङ्गीकारः तवेत्यहो दुर्व्यसनमिति भावः ॥ ९८ ॥

त्वमिति ॥ हे वीर ! शम्भुना नयनार्चिषि नेत्राग्निशिखायां त्वं भुवनानां शान्तिके शान्तिप्रयोजके । "प्रयोजनम्" इति ठक् । होमहविराहुतिः कृतः । उचितं वध्यस्य वधादिति भवः । तव वयस्यं सखायं, मधुं वसन्तं अपास्योपेक्ष्य मधुं मध्वाख्यं, दैत्यं हतवता हरिणा किं कृतम् । बतेति खेदे । वध्यवधाद्धरः साधुकारी । हरिस्तदुपेक्षणादसाधुकारीत्यर्थः । समित्रः स्मरो वध्य इति भावः ॥ ९९ ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रियाधरपिपासु तदाननमाशु तत् ।
अजनि पांसुलमप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोषणबाणहतेरिव ॥ १०० ॥
प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा व्यरचयद्गिरमर्धसमस्यया ।
हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥
अकरुणादव सूनशरादसून् सहजयापदि धीरतयात्मनः ।
असव एव ममाद्य विरोधिनः कथमरीन् सखि रक्षितुमात्थ माम् ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलस्याधरमोष्ठं, पिपासु पातुमिच्छु । "मधुपिपासुप्रभृतीनां गम्यादिपाठात् समासः" इति वामनः । तत् प्रसिद्धम्, तस्या भैम्या आननम्, इतीत्थं, कियद्वचसैव, अप्रियवाग्भिर्निष्ठुरोक्तिभिः, ज्वलतः क्रुध्यतो मदनस्य यः शोषणबाणः तस्य हतेः प्रहारादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । आशु भृशं, पांसुलं पांसुमद्द्रवं, अजनि जातम् ॥ १०० ॥

प्रियसखीति ॥ अथ सा दमयन्ती, मन्मथसायकैः हृदयमर्मणि क्षततमा गाढं प्रहता । अत एव बहु भाषितुं प्रपञ्च्य वक्तुमक्षमा सती, प्रियसखीनिवहेन सह आप्तसखीसङ्घेन सार्धं, अर्धरूपया समस्यया सङ्ग्रहकारिकया । 'समस्या तु समासार्था' इत्यमरः । "संज्ञायां समजनिषद-" इत्यत्र 'संपूर्वादस्यतेर्बाहुलकः क्यङ्' इति क्षीरस्वामी । गिरं व्यरचयत् । पूर्वार्धं सखीजनसमस्या, तदुत्तरत्वेनोत्तरार्धं स्वयमरचयदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

अकरुणादिति ॥ हे भैमि ! आपदि सहजया धीरतया धैर्येण । 'विपदि धैर्यम्' इति नीतेरिति भावः । अकरुणान्निर्दयात् सूनशरात् कुसुमेषोः, आत्मनः स्वस्यासून् प्राणान् अव रक्ष । अथेदानीमसव एव

हितगिरं न शृणोषि किमाश्रवे प्रसभमप्यव जीवितमात्मनः ।
सखि हिता यदि मे भवसीदृशी मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् ॥
अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।
यदि भवन्ति मृताः सखि चन्द्रिकाः शशभृतः क्व तदा परितप्यते ॥

मम विरोधिनः शत्रवः । तन्मूलत्वाद्दुःखसंवेदनस्येति भावः । हे सखि! मां कथमरीन् रक्षितुमात्थ ब्रवीषि "ब्रुवः पञ्चानाम्" इति साधुः । सम्प्रति मे प्राणरक्षणमाशीविषपोषणं पयोभिरिति भावः॥ १०२ ॥

हितगिरमिति ॥ आशृणोति वाक्यमिति आश्रवा । पचाद्यच् । हे आश्रवे वाक्यकारिणि ! 'वचने स्थित आश्रवः' इत्यमरः । प्रसभं बलादप्यात्मनो जीवितं प्राणमव रक्ष । "एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि" इति न्यायादिति भावः । हितगिरमाप्तवाक्यं किं न शृणोषि? हे सखि! या त्वं मदरिं मम जीवितमिच्छस्यपेक्षसे । ईदृशीत्थं शत्रुवृद्धिमीहमानापि, मे हिता भवसि यदि । न तु भवसि । अतो न शृणोमीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

अमृतदीधितिरिति ॥ हे विदर्भजे दमयन्ति! एष इति पुरोवर्तिनो हस्तेन निर्देशः । अमृतदीधितिः सुधांशुः, अमुष्य सुधांशोरंशुभिः किमिति तापं भजसि । अत्र मृतशब्दस्यार्थान्तराश्रयेणोत्तरमाह— **यदीति** ॥ हे सखि! शशभृतश्चन्द्रिकाः मृता भवन्ति यदि तदा क्व परितप्यते, न क्वापीत्यर्थः । अस्यामृतदीधितित्वादेवेदं दुःखं, मृतदीधितिश्चेत् सर्वारिष्टशान्तिः स्यादिति भावः । अत्र अमृतेति सुधाविवक्षया प्रयुक्तस्य मृतेतरार्थत्वेन योजनाद्वक्रोक्तिरलङ्कारः । "अन्ययोक्तस्य

भजे धृतिं त्यज भीतिमहेतुकामयमचण्डमरीचिरुदञ्चति ।
ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुरैरनुभवं वचसा सखि लुम्पसि ॥ १०५॥
अयि शपे हृदयाय तवैव तद्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।
रुचिफलं सखि दृश्यत एव यज्ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यसून् ॥

वाक्यस्य काका श्लेषेण वा भवेत् । अन्यथा योजनं यत्र सा वक्रोक्तिर्निगद्यते ॥" इति ॥ १०४ ॥

भजेति ॥ (हे मुग्धे!) धृतिं भज धैर्यं व्रज । अहेतुकां भीतिं त्यज । अयमचण्डमरीचिः शीतांशुरुदञ्चत्युदेति । न चण्डांशुरित्यर्थः । आतपैरेव मुर्मुरैस्तुषानलैः 'मुर्मुरस्तु तुषनलः' इति वैजयन्ती । स्फुटं प्रत्यक्षं यथा तथा ज्वलयति दहति । हे सखि ! अनुभवं प्रत्यक्षं वचसा आगमेन लुम्पसि बाधसे । तदयुक्तं, ग्रावप्लवनवाक्यवत् प्रत्यक्षेणैवास्य बाधादित्यर्थः । अत्राचण्डकरे चण्डकरभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १०५ ॥

यदुक्तमयमचण्डमरीचिरिति तद्विश्वासयति—अयीति ॥ अयि (मुग्धे) भैमि ! विश्वसिहीति शेषः । विधोश्चन्द्रस्य रुचेस्तेजसो गोचरो विषयो नासि यदि, त्वदङ्गसङ्गीदं तेजश्चान्द्रं न चेदित्यर्थः । तत्तर्हि तवैव हृदयाय शपे । त्वज्जीविताय द्रुह्यामीत्यर्थः । "श्लाघह्नुङ्-" इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । तर्हि, सखि ! रुचिफलमेव तेजोमात्रकार्यमेव दृश्यते ; न तु चन्द्रकार्यम् । मद्भाग्यविपर्ययेणाभिभवनिवृत्तेरिति भावः । कुतः, यद्यस्मात्त्वचं ज्वलयति दहति । असून् प्राणान्, उल्ललयति उन्मूलयति ।

---

१. "व्रज" इति पाठान्तरम् ।

विधुविरोधितिथेरभिधायिनीमयि न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
सखि किमर्थगवेषणया गिरं किरति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १०७ ॥

हृदय एव तवास्ति स वल्लभस्तदपि किं दमयन्ति विषीदसि ।
हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि यतस्तत एव विषद्यते ॥ १०८ ॥

सर्वं तेजः उष्णत्वाद्दाहकमेव, अभिभवात्तु विपर्यय इति पदार्थ-तत्त्ववादिनः ॥ १०६ ॥

विधुविति ॥ अयि भैमि! विधुविरोधितिथेः कुह्वाख्याया नष्टेन्दु-तिथेरभिधायिनीं, तदभिधायककुहूशब्दोच्चारिणीं कुहू कुह्विति नामग्रहं तदाह्वयिनीमित्यर्थः । कोकिलां पुनः किं नेच्छसि, मा भूच्चन्द्रः तद्विरोधिनीमेनां किं नेच्छसीत्यर्थः । हे सखि! अर्थगवेषणया कुहूशब्दस्य नष्टचन्द्रा तिथिरर्थ इति विचारेण किम्? तत्साध्यं किमपि नास्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया । कुतः, सेयं कोकिला मयि विषये गवादिशब्दवदभिधेयवती न भवतीत्यनर्थमयी, रथघोषादिवदर्थशून्यत्वात् । किं च, अनर्थमयी अशनिघोषवदापद्रूपा च, ताम् । अनर्थशब्दान्मयट्प्रत्ययः । गिरं किरति विक्षिपति ॥ १०७ ॥

हृदय इति ॥ हे दमयन्ति! सः ते वल्लभः नलः, तव हृदय एवास्ति वर्तते । तदपि तथापि, किं विषीदसि खिद्यसे? हे सखि! यतो हृदि परं हृद्येव वर्तते बहिर्न वर्तते खलु; तत एव विषद्यते खिद्यते । सदेर्भावे लट् । यतः स्मर्यत एव; न तु दृश्यते; अतो मे विषाद इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलंकृतमद्य ते ।
सखि हतास्मि तदा यदि हृद्यपि प्रियतमः स मम व्यवधापितः ॥
इदमुदीर्य तदैव मुमूर्छ सा मनसि मूर्छितमन्मथपावका ।
क्व सहतामवलम्बलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमपि दुःखिता ॥ ११० ॥

स्फुटतीति ॥ हे भैमि! मदनोष्मणा कामज्वरेण, हारमणौ हृदयालङ्काररत्ने, स्फुटति विदलति सति, अद्य ते तव, हृदयं वक्षोऽपि, अलङ्कृतं न भवतीत्यनलङ्कृतं अपरिष्कृतं जातम् । अथ हृदयमन्तरङ्ग-मप्यनलं नलरहितं कृतमित्यर्थान्तरं मत्वोत्तरमाह—हे सखि! स प्रियतमः, मम हृद्यपि व्यवधापितो यदि दूरीकृतश्चेत् । दधातेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । "अर्तिह्री-" इत्यादिना पुगागमः । तदा हतास्मि । वक्रोक्तिरलङ्कारः । लक्षणमुक्तम् ॥ १०९ ॥

इदमिति ॥ सा भैमी, इदं पूर्वोक्तं 'सखि हतास्मि' इति वाक्यं, उदीर्य उच्चार्य, तदैव मनसि मूर्छितमन्मथपावका प्रवृद्धकामानला सती, मुमूर्छ मुमोह । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इत्यर्थद्वयेऽपि धातोः स्मरणात् । तथा हि, दुःखिता सञ्जातदुःखा, दुःखिनी सा । अनुपपत्तिमतीम् अनलङ्कृतमिति श्लेषशब्दश्रवणजन्यभ्रान्तिविषयत्वादनुपपन्नामपीत्यर्थः । अवलम्बलवस्य हृदयसङ्गतिमात्रलक्षणस्य प्राणाधारलेशस्यापि छिदामुच्छेदं क्व सहतां कथं सहेतेत्यर्थः । दुःखोद्विग्नस्य भ्रान्तमभ्रान्तं वानिष्टसंवेदनमतिदुःसहम् । अतो युक्तमस्या मूर्च्छनमिति भावः । अर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः ॥ ११० ॥

**अधित कापि मुखे सलिलं सखी प्यधित कापि सरोजदलैः स्तनौ ।
व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं न्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनौ ॥
उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजजालमृणालजलादिभिः ।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमादियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥
अथ कले कलय श्वसिति स्फुटं चलति पक्ष्म चले परिभावय ।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३॥**

अधितेति ॥ कापि सखी सुतनोर्भैम्या मुखे सलिलं अधित आहितवतीत्यर्थः । कापि स्तनौ सरोजदलैः प्यधित पिहितवती । "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः । कापि हृदि व्यजनानिलं व्यधित विहितवती । तालवृन्तेन वीजयामासेत्यर्थः । कापि तनौ शरीरे हिमं चन्दनम् । 'चन्दनेऽपि हिमं विदुः' इति विश्वः । न्यधित निहितवती ॥ १११ ॥

उपचचारेति ॥ स प्रियसखीनिवहः, मृदुशीतलैर्जलजजालमृणालजलादिभिः, जलजजालैः पद्मसमूहैः, मृणालैः, जलैः, आदिशब्दाद्व्यजनादिसाधनविशेषैः, क्रमाच्चिरं तथोपचचार यथेयं भैमी लघु क्षिप्रं चेतनां संज्ञामवाप ॥ ११२ ॥

अथ भैम्याः कलादयः सप्त सख्यस्तासां तद्दशापरीक्षाव्यग्राणां मिथः कलकलं श्लोकद्वयेनाह—**अथेति** ॥ अथानन्तरं, इति गिरः शुश्रुविर इति सम्बन्धः । ता एवाह—हे कले ! स्फुटं व्यक्तं, श्वसिति प्राणिति, कलय आकलय । हे चले ! पक्ष्म नेत्रलोम, चलति चक्षुरुन्मिषतीत्यर्थः । परिभावय परामृश । हे मेनके ! अधरकम्पनमोष्ठचलनमुन्नय

रचय चारुमते स्तनयोर्वृतिं गणय केशिनि कैश्यमसंयतम् ।
अवगृहाण तरङ्गिणि नेत्रयोर्जलझराविति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४
कलकलः स तदालिजनाननादुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।
यमधिगम्य सुतालयमेतवान्[1] द्रुततरः[2] स विदर्भपुरन्दरः ॥ ११५ ॥
कन्यान्तःपुरबोधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमागदंकारश्च तावूचतुः ।
देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥

तर्कय । हे कल्पलते ! किमपि जल्पति शृणु ॥ ११३ ॥

रचयेति ॥ हे चारुमते ! स्तनयोर्वृतिमावरणं रचय । हे केशिनि ! असंयतं विस्रस्तं, कैश्यं केशसमूहं, "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम" इति यञ्प्रत्ययः । गणय चिन्तय । बधानेत्यर्थः । हे तरङ्गिणि ! नेत्रयोर्जलझरावश्रुप्रवाहौ, अवगृहाण बधान । इति गिरः शुश्रुविरे श्रुताः ॥ ११४ ॥

कलकल इति ॥ तदा तस्मिन् सखीजनव्याकुलकाले, आलिजनाननात् सखीमुखात् त्वरितेरितैः सम्भ्रमोक्तिभिः, विपुलो महान्, सः कलकलः, उदलसदुत्थितः । यं कलकलमधिगम्याकर्ण्य, स विदर्भपुरन्दरः भीमभूपतिः, द्रुततरोऽतित्वरितः, सुतालयमेतवान् कन्यान्तःपुरं प्राप्तवान् ॥ ११५ ॥

कन्येति ॥ कन्यान्तःपुरस्य बोधनाय योगक्षेमानुसन्धानाय, यदधीकाराद्ययोर्मन्त्रिवैद्ययोरधीकारान्नियोगात् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये

1. "ईयिवान्" इति पाठान्तरम् ।
2. "धृतदरः" इति पाठान्तरम् ।

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं
भेदव्ययाकृति मिथःप्रतिघातमेव ।
श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किञ्चि-
द्भैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ॥ ११७ ॥

बहुलम्" इति दीर्घः । दोषाः परपुरुषप्रवेशादयो वातदायश्च न सन्तीति शेषः। 'अस्तिर्भवतिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वचनात् । तौ मन्त्रिप्रवरश्च अगदमपरोगं करोतीत्यगदंकारो वैद्यश्च । 'रोगहार्यगदं-कारो भिषग्वैद्यश्चिकित्सकः' इत्यमरः । "कर्मण्यण्, कारे सत्यागदस्य" इति मुमागमः । द्वौ नृपं तुल्यमेकवाक्यमूचतु । देव राजन्, अर्कणय, सुश्रुतेन सम्यक्छ्रुतेन, चर एव चरको गूढचारः, तस्योक्तेन वाक्येन । अन्यत्र सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन चरकार्यप्रणीतग्रन्थेन, अखिलं ताप-निदानं, जाने । अस्यास्तापस्य दलने निवर्तने, नलं राजानं ददातीति नलदं, तत्सङ्घटकं विना । "आतोऽनुपसर्गे कः" । अन्यत्र, नलद-मुशीरं विना । 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्' इत्य-मरः । कोऽपि क्षमो न स्यात् । "शकि लिङ्" इति शक्यार्थे लिङ् । अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषोऽलङ्कारः ॥ ११६

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां मन्त्रिभिषग्भ्यां, भेदव्ययो नामाभेदः स एवाकृतिर्यस्य तत् भेदव्ययाकृति, अभिन्नाकारमेकरूपं यथा तथा, युगपदेकदा, अभिधीयमानं नलदादिवाक्यमिति शेषः । मिथोऽन्योन्यं प्रतिघातो विरोधो यस्य तन्मिथःप्रतिघातं मिथोभिन्नमेवाभूत् । अभिधान-यौगपद्यादेकशब्द्याच्चाभिन्नार्थैकवाक्यवत् प्रतीयमानमपि तत् भिन्नार्थं

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नामपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम् ।
अकलयदसमाशुगाधिमग्नां झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥
व्यतरदथ पिताशिषं सुतायै नतशिरसे मुहुरुन्नमय्य मौलिम् ।
दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः ॥

वाक्यद्वयमेवासीदित्यर्थः । राज्ञस्तु न तत्र दृष्टिरित्याह । भैम्यां विषये अनिष्टशतशङ्कितया अनिष्टानेकशङ्कावत्त्वेन आकुलस्य विह्वलचित्तस्य, "प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि" इति न्यायादिति भावः । तस्य नृपतेः भीमस्य श्रोत्रे तु किञ्चिन्न पपतुः न कञ्चिदर्थं जगृहतुः । व्याकुलान्तः-करणतया तद्वाक्ये नातीव कर्णं दत्तवानित्यर्थः ॥ ११७ ॥

द्रुतेति ॥ नृपतिः द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नां द्रागपसारित-शिशिरोपचारचिह्नामपि, पदे प्रणम्रां पादपतितां "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् । तनयामसमाशुगाधिमग्नां मदनव्यथामग्नां, अकलयन्निश्चिकाय । तथा हि, विज्ञाः प्रवीणाः । 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञ-विज्ञनिष्णातशिक्षिताः' इत्यमरः । झटित्यविलम्बेन, पराशयवेदिनो हि प्रकाशकलिङ्गमन्तरेण आकारमात्रेण परेङ्गितं निश्चिन्वन्ती-त्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ११८ ॥

व्यतरदिति ॥ अथ पिता भीम, नतशिरसे लज्जानतमुखायै सुतायै दमयन्त्यै, मौलिं मुखं, उन्नमय्य, हे वत्से ! कियद्भिः कतिपयैरेव वासरैः स्वयंवरे त्वं गुणमयं गुणाढ्यमभिमतं दयितमाप्नु-हीत्याशिषं मुहुर्व्यतरत् ॥ ११९ ॥

तदनु स तनुजासखीरवादीत्तुहिनऋतौ गत एव हीदृशीनाम् ।
कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचितमाचरतोपचारमस्याम् ॥ १२०॥
कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।
कृशिमशमनयानया तदाप्तुं रुचिरुचिताथ भवाद्विधाभिधाभिः ॥

तदन्विति ॥ तदनु आशीर्वादानन्तरं, "अनुर्लक्षणे" इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । स नृपस्तनुजासखीः सुतावयस्याः, अवादीदूचे । किं तत्तदाह—हि यस्मात्, तुहिनऋतौ शिशिरकाले । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । गते निर्गत एव, वसन्ते पुष्पपरिणामात्तापस्य दुःसहत्वाच्चेति भावः । ईदृशीनां कोमलाङ्गीनां, यौवनप्रविष्टानां शरीरे कुसुममपि शरायते शरवदाचरति ; तद्वद्दुःसहं भवति । एकत्र गात्रमार्दवादन्यत्र मदनबाणत्वाच्चेति भावः । तत्तस्मादस्यां कोमलाङ्ग्यां युवत्यां च उचितं योग्यं उपचारं प्रतीकारमाचरत ॥ १२० ॥

कतीति ॥ किं च, कतिपयदिवसैः अल्पदिनैरेव, वो युष्माकं, वयस्यया सख्या भैम्या, वरीयान् श्रेष्ठः पुमान्, स्वयमभिलष्य कामयित्वा वरिष्यते । यं कामयते तं वरिष्यतीत्यर्थः । तत्तस्मात्, अथेदानीं, अनया दमयन्त्या (कर्त्र्या), भवतीनां विधेव विधा यासां तासां भवद्विधानां सखीनाम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अभिधाभिरुक्तिभिर्या कृशिमशमना कार्श्यनिवर्तना, तया उपायभूतया रुचिः कान्तिः, प्रीतिश्च, आप्तुमुचिता आप्तव्या, स्वयंवरपर्यन्तं भवदुपलालनावचनैः खेदं विहाय प्रसन्नया सन्तुष्टया च स्थातव्यमित्यर्थः । दूतेत्यादिश्लोकचतुष्टयं पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १२१ ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जापदं
यन्मोहः स्मरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।
यच्चाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना
तन्मत्वालिजनो मनोऽब्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामाल्लदेवी च यम् ।
तुर्यः स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-
काव्येऽत्र व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥

एवमिति ॥ एवं वदता नृपेण, तनया दमयन्ता, लज्जापदं लज्जाहेतुं, नापृच्छि न पृष्टेति यत् । ज्ञातांशे प्रश्नायोगादिति भावः । पृच्छेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लुङ् । मोहो मूर्छा च वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिर्लिङ्गैः स्मरभूः कामजोऽकल्पि निश्चित इति यत् । तत्र तस्यां पुत्र्यां, सदृशी अनुरूपा या सान्त्वना लालनोक्तिः स्यात्, सा चाशीः कपटाद्दयितमाप्नुहीत्याशीर्वादव्याजादवादीदिति च यत् तत्सर्वं मत्वालोच्य, आलिवर्गः मनः स्वचित्तं, आनन्दमन्दाक्षयोः अब्धिमतनोत् । लज्जानन्दसागरीचकारेत्यर्थः । स्वेष्टसिद्धेरानन्दः; स्वरहस्यप्रकाशनाल्लज्जा ॥ १२२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहर्षमित्यादि सुगतम् । तुर्यश्चतुर्थः । "चतुरः छयतावाद्यक्षरलोपश्च" इति साधुः । स्थैर्यविचारणं नाम स्वप्रणीतं प्रकरणम्, तद्भ्रातरि तत्समानकर्तृक इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने चतुर्थः सर्गः समाप्तः ।

पञ्चमः सर्गः

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान् स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।
तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुर्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥
नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः ।
नारदस्तु जगतो गुरुरुच्चैर्विस्मयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

अथ दमयन्तीस्वयंवराय इन्द्राद्यागमनं वक्तुं तदुपयोगितया नारदस्येन्द्रलोकगमनमाह—**यावदिति** ॥ अथ स महीन्द्रो भीमभूपतिः, स्वयंवरमहाय स्वयंवरोत्सवाय, नरेन्द्रान्, यावदागमयते आगमनेनानयनेन विलम्बत इत्यर्थः । "आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम्" । "क्षमोपेक्षा कालहरणम्" इति काशिका । तावदेव, ऋषिर्नारदः "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । इन्द्रं दिदृक्षुरिन्द्रदिदृक्षुः सन् मधुपिपासुवत् गम्यादिपाठाद्द्वितीयासमासः । त्रिदशधाम स्वर्गं प्रति जगाम । सर्गेऽत्र स्वागता वृत्तम् । "स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्" इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ षड्भिस्तद्गमनप्रकारं वर्णयति—**नेत्यादि** ॥ पर्वतो नारदसखो मुनिः शैलश्च । 'पर्वतः शैलदेवर्ष्योः' इति विश्वः । तं नारदमनुप्रययाविति यत्, अत्र चित्रमाश्चर्यं न । कुतः स पर्वतस्तस्य नारदस्य सपक्षः सखा खलु, पक्षवांश्चेति गम्यते । उभयथाप्यनुयानं युक्तमेवेति न चित्रमित्यर्थः । किं तु, जगतो लोकस्य, उच्चैरुन्नतः, गुरुराचार्यः, तस्मादलघुश्च, स नारदस्तु, विस्मयाय गगनं विललङ्घे लङ्घयामास । तल्लङ्घनं विस्मयाय भवतीत्यर्थः । गुरुद्रव्यस्य पतनार्हस्य उत्पतनं विरुद्धमिति श्लेषोत्थापितो विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २ ॥

गच्छता पथि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।
साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः ॥
खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानाँल्लङ्घते स्म मुनिरेष विमानान् ।
अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥
तस्य तापनभिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदर्चिः ।
यावदेष दिवसेन शशीव द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

गच्छतेति ॥ पथि विमानं व्योमयानं विनैव गच्छता तेन मुनिना, व्योम विजगाहे प्रविष्टम् । तथा हि, साधने उपाये नियमोऽवश्यंभावः क्रियासिद्धौ नियमेन साधनान्तरापेक्षेत्यर्थः । अन्यजनानामस्मदादीनां, योगिनां तु, तपसा योगधर्मेणैवाखिलसिद्धिः सर्वकार्यसिद्धिर्हि । तस्मान्महायोगिनोऽस्य किं विमानेनेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

खण्डितेति ॥ एष मुनिः, खण्डितो निरस्तः, इन्द्रभवनादीनामभिमानोऽहङ्कारो यैस्तान् । ततोऽपि समृद्धानित्यर्थः । विमानान् देवगृहान्, लङ्घते स्म अतिचक्राम । किं बहुना, अङ्घ्रिविनम्रैः पादपतितैः, तत्पतिभिर्विमानाध्युषितैर्देवैः, अर्थितः प्रार्थितोऽपि, अतिथितामातिथ्यं, नैवानुमेने । एतन्मात्रविलम्बं च नासहिष्टेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ तपनोऽर्कः, तस्य मुनेः (कर्मणः), तापनाद्भिया, सन्तापोऽस्य भविष्यतीति भयेन, स्वमात्मीयमर्चिस्तेजस्तावदेव प्रागेव, समकोचयत् सङ्कोचितवान् । यावदेषः तपनो दिवसेन दिवा आतपेन, स्वौजसा शशीव, तन्महसा तस्य तेजसेव, द्राक् सापदि, स्वयमेव नातप्यत

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम् ।
पर्यभूत् खलु करैर्द्विजराजः कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ६ ॥
विष्टरं तटकुशालिभिरद्भिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।
पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽस्मै ॥ ७ ॥
स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप ।

मुनितापनादात्महानेर्वरमात्मसङ्कोच इति मत्वा मन्दप्रकाशः स्थित इत्यर्थः । तथा च, सूर्यादपि तेजिष्ठो मुनिरिति भावः ॥ ५ ॥

पर्यभूदिति ॥ दिनमणिः सूर्यः, द्विजराजं चन्द्रं ब्राह्मणोत्तमं च, करैरंशुभिः, हस्तैश्च, पर्यभूत् परिभूतवानिति यत् । तेन परिभवेन (हेतुना) तदा नारदागमनकाले, तं दिनमणिं, द्विजराजो ब्राह्मणोत्तमश्चन्द्रश्च, करैरंशुभिर्हस्तैश्च, पर्यभूत् । अहह अद्भुतम् ! "अहहेत्यद्भुते खेदे" इत्यमरः । स्वकृतद्विजराजपरिभवदोषात् स्वयमद्य तेन परिभूत इत्यर्थः । तथा हि, अत्र जीवलोके कः स्वकृतं (कर्म) न भुङ्क्ते । सर्वेणापि स्वकर्मफलमनुभाव्यमेवेत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

विष्टरमिति ॥ अथ स्वर्गसिन्धुर्मन्दाकिनी, अतिथये अस्मै नारदाय, तटकुशानामालिभिरावलिभिर्विष्टरमासनम् । "वृक्षासनयोर्विष्टरः" इति षत्वनिपातः । अद्भिः पाद्यं पादार्थं जलं, कच्छरुहाभिर्जलप्रायभूम्युत्पन्नाभिर्लताभिः, अर्घ्यं अर्घार्थं पुष्पफलादि । "पादार्घाभ्यां च" इति तादर्थ्ये यत्प्रत्ययः । पद्मवृन्दानां मधुभिर्मकरन्दैः, मधुपर्कं च' अदित दत्तवती । ददातेर्लुङि तङ् ॥ ७ ॥

स इति ॥ स मुनिः, अगाधं वियदन्तर्नभोऽभ्यन्तरं, व्यतीत्य ,

सम्प्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारु यतीव ॥ ८ ॥
अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिश्चारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः ।
यावदर्हकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय ॥ ९ ॥
नामधेयसमतासखमद्रेरद्रिभिन्मुनिमथाद्रियत द्राक् ।
पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चां न द्विजः स विबुधाधिपलम्भी ॥ १० ॥

नाकनायकनिकेतनं इन्द्रभवनं, यती योगी, अनादिं, भवसिन्धुं संसाराब्धिं, सम्प्रतीर्य, शर्मभरचारु परमानन्दसुन्दरं, ब्रह्म परमात्मानमिव आप ॥

अर्चनाभिरिति ॥ इन्द्रः, तमतिथिं मुनिं, उचितादृिहितात्, उच्चतराभिरधिकाभिः, अर्चनाभिः पूजाभिः, चारु यथा तथा सदकृत सत्कृतवान् । आदृतवानित्यर्थः । "आदरानादरयोः सदसती" इति निपातनात् **प्राक्प्रयोगः** । अधिकाचरणे हेतुमाह—यावदर्हं यावद्युक्तम् । "यावदवधारणे" इत्यव्ययीभावः । "यावदर्हस्य करणम्" इति षष्ठीतत्पुरुषः । साधोः श्रद्धालोः, प्रत्यवायधुतये अकरणदोषनिवारणाय । गुणायोत्कर्षाय न किल न खलु । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ९ ॥

नामधेयेति ॥ अथ नारदसत्कारानन्तरं, अद्रिभिदिन्द्रः, अद्रेः पर्वतस्य, नामधेयसमतया नामसामान्येन, सखायं तत्सखं मुनिं पर्वताख्यं, द्राक् द्रुतमाद्रियत सत्कृतवान् । पर्वतः पर्वतारेः कथं सत्कारमलभतेत्यत्राह—पर्वतोऽपि स द्विजो विबुधाधिपं देवेन्द्रं, पण्डितोत्तमं च, लभते प्राप्नोतीति तल्लम्भी । "विबुधः पण्डिते देवे" इति विश्वः । स मुनिः, कथमर्चां पूजां, न लभताम्? लभतामेवेत्यर्थः । द्विजोऽभ्या-

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्याद्द्योद्रुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।
स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया तान् दानपारमितयैव वदान्यान् ॥११॥
मुद्रितान्यजनसङ्कथनः सान्नरदं बलरिपुः समवादीत् ।
आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥
तं कथानुकथनप्रसृतायां दूरमालपनकौतुकितायाम् ।
भूभृतां चिरमनागमहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

गतो महतः प्रतिपक्षादपि विवेकिनः पूजां लभत इति भावः ॥ १०॥

तदिति ॥ मुनीन्द्रो नारदस्तान् प्रसिद्धान् द्योद्रुमान् कल्पवृक्षानपि, अतिवितीर्णसपर्यादतिमात्रदत्तपूजात्, तस्येन्द्रस्य, भुजाद्धस्तादेव, गुरोः स्वः स्वर्गे, सहस्थित्या सहवासेन, सुशिक्षितया स्वभ्यस्तया, दानपारमिता नाम दानकर्तव्यताप्रतिपादको ग्रन्थविशेषः । तयैव कारणेन वदान्यान् विवेद । इन्द्रहस्तः कल्पवृक्षाणामपि दानविद्योपदेष्टेत्युत्प्रेक्षितवानित्यर्थः । कल्पवृक्षातिशायौदार्यमस्येति भावः ॥ ११ ॥

मुद्रितेति ॥ बलरिपुरिन्द्रः, मुद्रितान्यजनसंकथनो निवारितेतरजनालापः सन्, नारदं समवादीत् । तेन सह संलापमकार्षीदित्यर्थः । किं संवाद्यं तदाह—प्रायशः सुहृदोर्मित्रयोः सहवासः सङ्गमः, स्वे आत्मीयाः परे च स्वपरे तेषां याः भूरयः कथाः प्रसङ्गास्तासां आकरः खनिर्हि । इष्टालापानामियत्ताभावात् संवादसिद्धिरित्यर्थान्तरन्यासाभिप्रायः । "खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्" इत्यमरः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ शतमन्युः शतक्रतुः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । आलापनकौतुकितायां आभाषणोत्कण्ठायां, दूरं कथानुकथन-

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु सम्प्रति न वीरकरीरान् ।
ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥
पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमूर्ध्वगमनस्य विरोधि ।
गौरवाद्वपुरपास्य भजन्ते मत्कृतामतिथिगौरवऋद्धिम् ॥ १५ ॥

प्रसृतायां उत्तरप्रत्युत्तराभ्यां दूरं गतायां सत्यां, प्रसक्तानुप्रसक्तया सङ्गत्येत्यर्थः । चिरं चिरात्प्रभृति । भूभृतां राज्ञां, अनागमनहेतुं ज्ञातुमिच्छुः सन् । तं नारदं, अवददपृच्छदित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रागिति ॥ नृपवंशाः राजकुलानि नृपा एव वंशाः वेणवश्च । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । प्राक् पूर्वमिव । सम्प्रति, वीरानेव करीरानङ्कुरान् । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री' इत्यमरः । न प्रसुवते न जनयन्ति । किं नु? किं तैरत आह—य इति ॥ ये वीरकरीराः, परिणामे परिपक्वावस्थायां, परेषामरीणां अन्येषां च । 'परं दूनान्यमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोः' इति वैजयन्ती । प्रहरणैरायुधैः दात्रादिभिश्च, विक्षताः सन्तः । क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

ततः किमत आह—पार्थिवमिति ॥ वीराः पूर्वोक्ताः रणपातिनः, पार्थिवं पृथिवीविकारं, अत एव गौरवात् गुरुत्वगुणयोगित्वात्, ऊर्ध्वगमनस्योत्पतनकर्मणः, पार्थिवत्वादूर्ध्वलोकप्राप्तेश्च, दूरमत्यन्तं विरोधि निजं वपुः, आजिषु युद्धेषु अपास्य मत्कृतामतिथिसत्कारस्तस्य ऋद्धिं समृद्धिम् । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । भजन्ते हि । तादृग्वीरालाभे स्वस्यातिथिलाभो न स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

साभिशापमिव नातिथयस्ते मां यदद्य भगवन्नुपयान्ति ।
तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥
पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः सम्पदो विपद एव विमृष्टाः ।
पात्रपाणिकमलार्पणमासां तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

ननु तदलाभे तेषामेव सत्कारहानिस्तव तु न कदाचित् क्षतिरित्यत आह—**साभिशापमिति** ॥ हे भगवन् मुने! ते वीराः अतिथयः, अभिशापेन सह वर्तत इति साभिशापं मिथ्याभिशस्तमिव । 'अथ मिथ्याभिशंसनम् । अभिशापः' इत्यमरः । मामद्य नोपयान्तीति यत् । तेन हेतुना । स्वोदरस्यैकस्यैव, भृतिकार्येण पोषणकृत्येन, कदर्यां कृपणाम् । 'कदर्ये कृपणः क्षुद्रः' इत्यमरः । "आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातॄन् स कदर्य इति स्मृतः ॥" इति च । इमां श्रियं न बहु मन्ये । अतिथिसत्कारशून्यस्य श्रीवैफल्यमेव क्षतिरिति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वपुण्यविभवस्य व्ययेन लब्धाः सम्पदो विमृष्टाः विचारिताः विपद एव । सद्यः स्वोदयेन पुराकृतसुकृतराशिनाशकत्वादिति भावः। तासु विपत्सु सम्पद्रूपास्वापत्सु । आसां सम्पदां पात्राणां विद्याजातितपोवृत्तसम्पन्नानां पाणिकमलेष्वर्पणं दानमेव विधिदृष्टः शास्त्रदृष्टः, शान्तिकविधिः शान्तिकर्मानुष्ठानम् । नष्टसुकृतादपि अत्युत्कृष्टसुकृतोत्पादनादिति भावः । अनेन बीजाङ्कुरन्याय उक्तः ॥ १७ ॥

---

१. "श्रीभरा" इति पाठान्तरम् । २. "एषां" इति पाठान्तरम् ।

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाघम् ।
भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्य वाग्भिरघमर्षणऋग्भिः ॥ १८ ॥
इत्युदीर्य मघवा विनयर्धिं वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।
चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवान् मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्, अत्र विषये अस्मिन्नर्थे, मम संशयस्य शिल्पि तज्जनकं, स्फीतं प्रभूतं, अघमेनः, तन्मूलत्वान्मिथ्याज्ञानस्येति भावः । यद्वा, संशयः शिल्पी जनको यस्य तदघं दुःखं, दुःखहेतुत्वात् संशयस्येति भावः । 'दुःखैनोऽव्यसनेष्वघम्' इति वैजयन्ती । सहसा विमृज्य निवर्त्य, भगवतो वाग्भिरद्य श्रुतिसारैर्वेदसारैः, कर्णामृतैश्च । अघमर्षणऋग्भिः अघमर्षणीभिः ऋग्भिः । "स्त्रियाः पुंवत्" इत्यादिना पुवद्भावः । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । भूयताम् । भावे लोट् । राज्ञामनागमनकारणमसन्दिग्धं ब्रूहीत्यर्थः । अत्र मुनिवाक्येष्वारोप्यमाणस्य अघमर्षणत्वस्य प्रकृताघहरणोपयोगात् परिणामालङ्कारः । "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

इतीति ॥ मघवा इन्द्रः, इत्युदीर्य अवहितत्वभरेण एकाग्रतातिशयेन, विनयर्धिं विनयातिशयं वर्धयन्ननिमेषां चक्षुषां दशशतीं, दशानां शतानां समाहारः, दशशतीं सहस्रं, "तद्धितार्थ-" इत्यादिना समाहारे द्विगावकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रियां "द्विगोः" इति ङीप् । एतेन शतमखी व्याख्याता । मुनिमुखे प्रणिधाय तस्थिवान् तस्थौ । लिटः क्वसुरादेशः ॥ १९ ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।
नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरस्सरमाख्यत् ॥ २० ॥
भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ ।
तत्फले तव परं यदि हेला क्लेशलब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः पाकशासनपदं स्पृशतोऽपीन्द्रत्वे तिष्ठतोऽपि । तस्येन्द्रस्य, विनये परिपाकं प्रकर्षं, वीक्ष्य विस्मितः सन् सविस्मयः सन् । कर्तरि क्तः । प्रमदगद्गदयोक्त्या हर्षविस्वरया वाचा, स्मितपुरस्सरं स्मितपूर्वमाख्यदाचचक्षे । "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इत्यङ्प्रत्ययः ॥ २० ॥

भिक्षितेति ॥ शतानां मखानां समाहारः शतमखी (दात्री), यत् सुकृतं, भिक्षिता याचिता । भिक्षेः दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । तत्फले तस्य सुकृतस्य फले, स्वविभूतौ निजैश्वर्ये हेला अवज्ञा अनास्था यदि । 'हेलावज्ञा' इति वैजयन्ती । तत्परिश्रमविदो याच्ञाक्लेशाभिज्ञस्य । तव परं केवलं तवैव । नान्यस्येत्यर्थः । 'परः स्यादुत्तमानाप्तवैरिदूरेषु केवले' इति विश्वः । याचक एव याचकदुःखं जानातीति भावः । ननु धनिनां दातृत्वं किं चित्रं तत्राह—क्लेशेति ॥ सत्यं क्लेशलब्धं तु अधिकादरदं अतिलोभकारि दुस्त्यजम् । त्वं तु मखशतक्लेशलब्धमप्यैश्वर्यमर्थिसात्करोषीति कथं न चित्रमित्यर्थः । अत्र क्लेशवाक्येन हेलात्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्" इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

सम्पदस्तव गिरामपि[1] दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।
श्रद्धाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमाप्तः ॥ २२ ॥
श्रीभरानतिथिसात्करवाणि स्वोपभोगपरता न हितेति ।
पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

सम्पद इति ॥ किं बहुना, तव सम्पदो गिरामपि दूराः अगोचराः, कुतः, यद्यस्माद्विनयं न विनयन्ते नाम न लुम्पन्ति खलु । नयतेर्लट् । "स्वरित-" इत्यादिना आत्मनेपदम् । "कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि" इत्यस्मादिति केचित् । तदसत् । सम्पदां कर्तृणां अचेतनत्वेन कर्मणो विनयस्येन्द्रियनिष्ठत्वेन चाकर्तृस्थत्वादिति । अतः स्तोतुमशक्या इत्यर्थः । किं त्विह विनयोत्तरत्वे परमाप्तः प्रमाणभूतः साक्षादनुभवः, प्रत्यक्षानुभवसिद्धः, नाह चेत्क इव को वा, श्रद्धाति विश्वसिति, न कश्चितित्यर्थः । त्वत्सम्पदां विनयोत्तरत्वे साक्षादनुभवतां मादृशामेव श्रद्धा जायते नान्येषाम्, प्रायेणान्यत्र सम्पदां विनयहारित्वात् । किं बहुना, वयमपि पूर्वं न श्रदद्ध्म इति भावः । अत्र सम्पदां वाग्गोचरत्वेऽपि तदगोचरत्वोक्त्या असम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ २२ ॥

श्रीभरानिति ॥ श्रीभरान् सम्पदुच्छ्रयान् अतिथिसात् दानेनातिथ्यधीनम् । "देये त्रा च" इति चकारात् सातिप्रत्ययः । करवाणि कुर्याम् । विध्यर्थे लोट् । "आडुत्तमस्य पिच्च" इति मेर्निः । स्वोप-

---

१. "अति-" इति पाठान्तरम् ।

आः स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ।
द्यां प्रशाधि गलितावधिकालं साधु साधु विजयस्व बिडौजः ॥
सङ्गयविक्षततनुस्रवदस्रक्षालिताखिलनिजाघलघूनाम् ।
यत्त्विहानुपगमः शृणु राज्ञां तज्जगद्ध्रुवमुदं तमुदन्तम् ॥ २५ ॥

भोगपरता आत्मंभरित्वं, न हिता न श्रेयस्करीति पश्यतो जानतः प्रेक्षमाणस्य च तव, बहिरिव देह इव, अन्तरात्मन्यपि कापीयं दृष्टिसृष्टिः ज्ञानसृष्टिरक्षिसृष्टिश्च । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इत्यमरः । अधिका असाधारणी । द्वयोरपि दृष्ट्योः श्लिष्टशब्दोपात्तयोरभेदाध्यवसायेन बहिरिवेत्युपमा ॥ २३ ॥

आ इति ॥ बिडं भेदकम् । बिड भेदने । इगुपधलक्षणः कः । तदोजो यस्य तस्य सम्बुद्धिः हे बिडौजः ! स्वभावमधुरैः निसर्गरमणीयैः, तवेमे तावकाः । "तवकममकावेकवचने" इत्यणि तवकादेशः । तैरनुभावैरैश्वर्यैरतितरामत्यन्तम्, अव्ययघादाम्प्रत्ययः । तरलाः लोलाः, आनन्दलहरीमग्नाः स्म इत्यर्थः । आ इत्यानन्दास्वादानुकारः । गलितावधिकालमनन्तकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । द्यां स्वर्गं साधु प्रशाधि पालय । साधु, विजयस्व सर्वोत्कृष्टो भव । "विपराभ्यं जेः" इत्यात्मनेपदम् ॥

एवमिन्द्रमभिनन्द्य, तत्प्रश्नस्योत्तरमाह—सङ्गयेति ॥ सङ्गये समरे, विक्षताभ्यः प्रहृताभ्यः, तनुभ्यो गात्रेभ्यः, स्रवद्भिरस्रैरसृग्भिः क्षालितानि निर्णिक्तानि अखिलानि निजान्यघानि येषां तेषाम् । अत एव लघूनां निर्भराणां राज्ञां यद्यस्मात् कारणादिह स्वर्गेऽनुपगमो नागमः

सा भुवः किमपि रत्नमनर्घं भूषणं जयति तत्र कुमारी ।
भीमभूपतनया दमयन्ती नाम या मदनशस्त्रममोघम् ॥ २६ ॥
सम्प्रति प्रतिमुहूर्तमपूर्वा कापि यौवनजवेन भवन्ती ।
आशिखं सुकृतसारभृते सा क्वापि यूनि भजते किल भावम् ॥

तत्कारणभूतं जगत्सु ये युवानः तेषां मुदमानन्दकारणं असाधारणार्थं अभेदेन व्यपदेशः । तं प्रसिद्धं उदन्तं वार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः' इत्यमरः । शृणु । अत्र क्षालिताघपदार्थस्य विशेषणगत्या लघुत्वहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २५ ॥

सेति ॥ भुवो भूषणं किमप्यनर्घममूल्यं रत्नम् । असाधारणं स्त्रीरत्नमित्यर्थः । कुमारी कन्या । अनूढेत्यर्थः । सा दमयन्ती नाम भीमभूपतनया, तत्र भुवि जयति सर्वोत्कर्षेण जागर्ति । या अमोघं मदनशस्त्रम् ॥ २६ ॥

अथेन्द्रस्य मात्सर्योत्पादनाय तस्याः पुरुषान्तरासक्तिं च वक्ति—
सम्प्रतीति ॥ सम्प्रतीदानीं, सा दमयन्ती, यौवनस्य जवेनोद्रेदवेगेन, प्रतिमुहूर्तं काप्यपूर्वा लावण्यमयावयवपोषविशेषेणान्येव भवन्ती । आशिखं शिखापर्यन्तम् । अभिविधावव्ययीभावः । सुकृतसारभृते उत्कृष्टपुण्यभृते, ईदृग्भाग्यसम्पन्न इत्यर्थः । क्वापि कस्मिन्नपि यूनि भावमनुरागं भजते । किलेत्यैतिह्ये ॥ २७ ॥

---

१. "-भरेण" इति पाठान्तरम् ।

कथ्यते न कतमः स इति त्वं मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः ।
अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां निर्गमेन न परिश्रमयैनाम् ॥ २८ ॥
यत्पथावधिरणुः परमः सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।
बालया निजमनःपरमाणौ ह्रीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ २९ ॥
सा शरस्य कुसुमस्य शरव्यं सूचिता विरहवाचिभिरङ्गैः ।
तातचित्तमपि धातुरधत्त स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

कथ्यत इति ॥ किं च, चलदोष्ठस्त्वं स युवा कतम इति मां विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरसि किम्। तर्हि अर्धवर्त्मन्यर्धोक्ते पृच्छां प्रश्नम् । भिदादित्वादङ् । न रुणत्सीति काकुः । एनां पृच्छां निर्गमेनोच्चारणेन न परिश्रमय मा खेदय । कुतः न कथ्यते । यतः पृष्टोऽपि न कथयामि अतो न प्रष्टव्यमेवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

किं कपटादकथनं नेत्याह—यत्पथेति ॥ परमोऽणुर्यस्या योगिधियः पन्थाः, यत्पथस्तस्यावधिः सीमा सा योगिधीरपि । बालया निजमन एव परमाणुः । "अणुपरिमाणं मनः" इति सूत्रणात् । तस्मिन् ह्रीरेव दरी गुहा । तच्छयहरीकृतं तद्गतासिंहीकृतं, एनं युवानं, यस्मान्न पश्यति तस्मान्न कथ्यत इति पूर्वेणान्वयः । योगिबुद्धेरपि परमाणुस्वरूपग्राहित्वमेव नान्तःप्रवेशे शक्तिरित्यज्ञानादकथनं न कपटात् । सा तु मन्दाक्षमन्थरतया न कथयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तर्हि कामुकीत्वमात्रं वा कथमस्याः प्रतीतमत आह—सेति ॥ सा भैमी, विरहवाचिभिः विरहव्यञ्जकैरङ्गैः, कार्श्यपाण्डिमादिपारिक्लिष्टैरिति भावः । कुसुमशरस्य कामबाणस्य शरव्यं लक्ष्यं, सूचिता । कुत्र-

मन्मथाय यदथादित राज्ञां हूतिदूत्यविधये विधिराज्ञाम् ।
तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः सङ्गरं गरमिवाकलयन्ति[1] ॥ ३१ ॥
येषु येषु सरसा दमयन्ती भूषणेषु यदि वापि गुणेषु ।
तत्र तत्र कलयापि विशेषो यः स हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२॥

चिह्नानि बद्धभावेत्येतावन्मात्रमवगतेत्यर्थः । तर्हि तत्पित्रा वा वरविशेष-ज्ञानं विना विवाहोपायः कथं चिन्तितस्तत्राह—तातचित्तमपि (कर्म), स्वस्वयंवरमहाय धातुः सहायमधत्त अकरोत् । सहकारीचकोरेत्यर्थः । तत्पित्रापि धातृप्रेरणया स्वयंवर एवोपायश्चिन्तित इति भावः ॥ ३० ॥

अस्तु, राज्ञामनागमे किं कारणमुक्तं तत्राह—**मन्मथायेति** ॥ अथ विधिर्विधाता, राज्ञां हूतिः स्वयंवराह्वानं, तदेव दूत्यं दूतकर्म । "दूतस्य भावकर्मणोः" इति यत्प्रत्ययः । तस्य विधये करणाय मन्मथायाज्ञामादेशमदित दत्तवानिति यत्, तेनाज्ञादानेन तत्परवशाः मन्मथ-परतन्त्राः । शिवभागवतवत्समासः । पृथिवीशाः सङ्गरं गरमिवाकलयन्ति विषमिव मन्यते । 'विषं स्याद्गरलं गरः' इति हलायुधः ॥ ३१ ॥

येष्विति ॥ किं च, दमयन्ती, भूषणेषु हारादिषु, यदि वा, गुणेषु दयादाक्षिण्यादिषु वा, येषु येषु सरसा साभिलाषा, तत्र तत्र तेषु तेषु भूषणेषु गुणेषु च कलया मात्रयापि यो विशेषः क्षितिभृतां स हि स एव । 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । पुरुषार्थः प्रयोजनं, यथाकथ-ञ्चिद्भैमीमनोरञ्जनमेव पुरुषार्थो न तु क्षत्रधर्मः सङ्गर इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

---

१. "आकलयन्ते" इति पाठान्तरम् ।

शैशवव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।
आदरादहरहः कुसुमेषोरुल्ललास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥
इत्यमी वसुमतीकमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।
भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

शैशवेति ॥ कुसुमेषोः कामस्य, यौवनोदयिनि यौवनप्रादुर्भाववति, राजसमाजे राजसमूहे विषये, तस्याः भैम्याः, शैशवव्ययदिनं बाल्यापगमदिनं, अवधिः सीमा यस्मिंस्तत्तथा, तद्दिनमारभ्येत्यर्थः । अहरहः प्रत्यहम् । वीप्सायां द्विर्भावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आदरात् मृगयायामभिनिवेशः आग्रहः । उल्ललास ववृधे । सर्वेषामपि यूनां भैमीयौवनोद्भेदात् प्रभृति स्मरव्यसनमेव वर्तते । न समरव्यसनमित्यर्थः ॥

इतीति ॥ इतीत्थममी नृपाः वसुमत्याः कमितारः कामयितारः सन्तः । तृच् । वसुमतीं वा कमितारः । ताच्छील्ये तृन् । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । "आयादय आर्धधातुके वा" इति विकल्पादुभयत्रापि णिजभावः । त्वदतिथीभवितुं सादराः साकाङ्क्षा न । तथा हि, नृपतीनां भीमभूः भैमी, सुरभूः द्यौस्तयोरभिलाषे तद्विषयानुरागे दूरमन्तरं महत्तारतम्यं, अहो! स्वर्गेऽप्यरुचिरित्याश्चर्यम् । एतेन सुराङ्गनातिशायिसौन्दर्यं दमयन्त्या इति व्यज्यते । भीमदेशसुरदेशयोः महान् विप्रकर्ष इत्यर्थान्तरप्रतीतिः । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन स्वर्गारुच्या पूर्ववाक्यार्थातिथ्यानादरस्य समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३४

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां सङ्गयसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।
यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।
पृच्छ्यसे तदपि येन विवेकप्रोञ्छनाय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

एवमुक्तवति देवऋषीन्द्रे द्रागभेदि मघवाननमुद्रा ।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवं राज्ञां स्वर्गानागमने हेतुमुक्त्वाथ स्वस्यागमने हेतुमाह—तेनेति ॥ यद्यस्माद्भुवि लोके भूलोके, तस्यां दमयन्त्यां, निमग्नमनसां आसक्तचेतसां क्षितिभृतां मृधं युद्धं, न विलोके न पश्यामि । तेन युद्धालाभेन जाग्रदधृतिः संमूर्च्छदसन्तोष. असन्तुष्टः सन्, सङ्गयसौख्यं युद्धसुखम् । 'मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्' इत्यमरः । अनुसर्तुमनुभवितुं, त्वामनु त्वामुद्दिश्य, दिवं स्वर्गमागाम् ॥ ३५ ॥

वेदेति ॥ हन्तृष्वकरुणं समूलघातं हन्तारं भवन्तं कोऽपि न विगृह्णाति । हन्तेति हर्षे । वेद यद्यपि एतावद्वेद्मयेत्र । "विदो लटो वा" इति विदो णलादेशः । यद्यपीत्यत्रधारणे तदपि तथापि पृच्छ्यसे । अज्ञः पृच्छति न विद्वानत आह—येन कारणेन विषये भोग्ये रससेको रागानुबन्धो जलसेकश्च विवेकस्य विशेषज्ञानस्य चित्राद्यसाङ्कर्यस्य च प्रोञ्छनाय प्रमार्जनाय । विषयतृष्णालुप्तविवेकः पृच्छामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमिति ॥ देवऋषीन्द्रे नारदे । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । एवमुक्तवति, मघोनः आनने मुद्रा मौनं मघवाननमुद्रा । "मघवा बहुलम्" इति विकल्पान्मतुबादेशाभावः । द्राक् झटित्यभेदि स्वयमेव

कानुजे मम निजे दनुजारौ जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ।
यद्भुजाङ्कमुपधाय जयाङ्कं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥
विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थतां मदशनिं स निनाय ॥ ३९ ॥

भिद्यते स्म । "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति कर्तुः कर्मवद्भावात् कर्मकर्तरि लुङ् । तङादिकार्यम् । "यगात्मनेपदचिण् चिण्वद्भावाः प्रयोजनम्" इति वचनात् । "क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वगुणैर्यस्मात् कर्मकर्तेति तं विदुः ॥" इति । तथा हि, विभूनां प्रभूणां, कोऽपि मञ्जुलतमोऽतिहृद्यः क्रमवादः प्रश्नोत्तरक्रमेणोक्तिः । उत्तरोत्तरशुभः उपर्युपरि सुभगो हि । अर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

कानुज इति ॥ निजे स्वीये अनुजे दनुजारौ उपेन्द्रे स्वशरणे स्वरक्षके स्वगृहे वा । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । जाग्रति जागरूके सति । मम रणचर्चा रणचिन्ता का ? न कापीत्यर्थः । जयोऽङ्कश्चिह्नं यस्य तं तद्भुजाङ्कं, यस्यानुजस्य भुजोत्सङ्गमुपधायोपधानीकृत्य वीतविशङ्को निरातङ्कः सन् शर्मणा सुखेन स्वपिमि शये । यथा रक्षिजने जाग्रति राजा शय्यागारे सुखेन भुजमुपधाय स्वपिति तद्वदिति भावः । इह निरातङ्कवृत्तिः सुप्तिः अस्वप्नत्वादमराणाम् ॥ ३८ ॥

विश्वेति ॥ तस्योपेन्द्रस्य, विश्वरूपकलनात् सर्वार्थसाक्षात्करणात्, यद्वा, एकत्र मत्स्यकूर्माद्यनन्तरूपधारणादन्यत्र विश्वार्थरूपणात्, विश्वरूपाणि सूत्राणि तत्प्रणयनात् (हेतोः), जैमिनिमुनित्वमुदीये

ईदृशानि मुनये विनयाब्धिस्तस्थिवान् स वचनान्युपहृत्य ।
प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वाङ्नारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥
स्वारसातलभवाहवशङ्की निर्वृणोमि न वसन् वसुमत्याम् ।
द्यां गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः क्ष्मातलद्वयभटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

उत्पन्नम् । ईण् गतौ कर्तरि लिट् । उपपन्नं तच्च युक्तमित्यर्थः । कुतः, स उपेन्द्रः, मखभुजां विग्रहं विरोधमन्यत्र शरीरं, असहिष्णुर्मदशनिं मम वज्रायुधं, अन्यत्र वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिवाक्यजातं, व्यर्थतां स्वायुधेनैव तत्कार्यकारणान्निष्प्रयोजनत्वम् । अन्यत्र विग्रहवद्देवतानिरासेन अर्थवादत्वान्निरभिधेयत्वं च निनाय । अतो जैमिनिमुनित्वं युक्तमित्यर्थः । प्रकृताप्रकृतश्लेषः ॥ ३९ ॥

ईदृशानीति ॥ विनयाब्धिः स इन्द्रो मुनये ईदृशानि युद्धनिराशानि वचनानि उपहृत्य समर्प्य, तस्थिवान् तूष्णीं स्थितः । अथ नारदस्य प्रांशुनिश्वसितस्य पृष्ठे चरतीति पृष्ठचरी पश्चाद्गामिनी दीर्घनिश्वासपूर्विकेत्यर्थः । चरेष्टः । निरोजः दीना वाक् निरियाय निर्जगाम ॥ ४० ॥

स्वरिति ॥ वसुमत्यां भूलोके वसन् स्वश्च रसातलं च स्वारसातले स्वर्गपाताले । "रो रि" इति रेफलोपे दीर्घः । तयोर्भवमाहवं शङ्कत इति तच्छङ्की सन् । न निर्वृणोमि न सन्तुष्यामि । द्यां स्वर्गं गतस्य मे हृदि क्ष्मातले भूपाताले । 'अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः ।

---

१. इदं चिन्त्यम्, आत्मनेपदस्यानुपपत्तेः । "ईङ् गतौ" इति दैवादिकस्य धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचनमिति न्याय्यम् ।

वीक्षितस्त्वमसि मामथ गन्तुं तन्मनुष्यजगतेऽनुमनुष्व ।
किं भुवः परिवृढा न विवोढुं तत्र तामुपगता विवदन्ते ॥ ४२ ॥
इत्युदीर्य स ययौ मुनिरुर्वीं स्वर्पतिं प्रतिनिवर्त्य जवेन ।
वारितोऽप्यनुजगाम सं यन्तं तं कियन्त्यपि पदान्यपराणि ॥ ४३

तयोर्द्वयोः भटानां आजिवितर्को युद्धशङ्का, दुरुदर्को दुरन्तः । "उदर्कः फलमुत्तरम्" इत्यमरः । एवं पातालगतस्य इतरलोकाजिवितर्क इति शेषः ॥ ४१ ॥

वीक्षित इति ॥ त्वं वीक्षितोऽसि । एतदेवागमनफलमित्यर्थः । तत्तस्मात्फलान्तराभावात् । अथानन्तरं मां मनुष्यजगते गन्तुं मर्त्यलोकं गन्तुमित्यर्थः । "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि" इति चतुर्थी । अनुमनुष्व अनुजानीहि । अनुज्ञार्थे लोट् । इतो मर्त्यलोकगमने युद्धदर्शनं भविष्यतीत्याशयः । तत्रैव किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह—तत्र मर्त्यलोके, तां दमयन्तीं, विवोढुं परिणेतुं, उपगता भुवः परिवृढाः प्रभवो भूपतयः । "प्रभौ परिवृढः" इति निपातः । न विवदन्ते न कलहायन्ते किम् ? अपि तु सर्व एव विवादं करिष्यन्तीत्यर्थः । सामीप्ये लट् । भासनादिसूत्रेण वदेरकर्मकात् विमतावात्मनेपदम् । भैमीं परिणेतुमागतानां राज्ञां तत्सौन्दर्यमुग्धानामहमेवास्या अनुरूप इत्यादिविवादो भविष्यतीति भावः ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ स मुनिरित्युदीर्य स्वर्पतिमिन्द्रम् । "अहरादीनां पत्या-

---

१. "सयत्नं" इति पाठान्तरम् ।

पर्वतेन परिपीय गभीरं नारदीयमुदितं प्रतिनेदे ।
स्वस्य कश्चिदपि पर्वतपक्षच्छेदिनि स्वयमदर्शि न पक्षः ॥ ४४ ॥
पाणये बलरिपोरथ भैमीशीतकोमलकरग्रहमर्हम् ।
भेषजं चिरचिताशनिवासव्यापदामुपदिदेश रतीशः ॥ ४५ ॥

दिषु" इति वैकल्पिको रेफादेशः । प्रतिनिवर्त्य जवेनोर्वीं ययौ । स इन्द्रो वारितो निवर्तितोऽपि यन्तं गच्छन्तम् । इणो लटः शत्रादेशः । तं मुनिमपराण्यपि कियन्ति कतिचन पदानि कतिपयपदानि । आस्वसीममित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अनुजगाम ॥ ४३ ॥

पर्वतेनेति ॥ पर्वतेन मुनिना गिरिणा च गभीरं गम्भीरं नारदीयमुदितं नारदवाक्यं, परिपीय प्रतिनेदे प्रतिदध्वने । तदेवानुकृतमित्यर्थः । पर्वते सन्निकृष्टे प्रतिनादो युक्त इति भावः । नदेर्लिट् । "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" इत्येत्वाभ्यासलोपौ । स्वयं तु न किञ्चिन्निवेदितवानित्याह—पर्वतपक्षच्छेदिनीन्द्रे स्वस्य कश्चिदपि पक्षः साध्यं प्रयोजनं गरुच्च । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । स्वयं नादर्शि न दर्शितः । तत्साहचर्यमात्रलोभादागत्य स्वस्य पृथक्साध्याभावात्तदुक्तमेवानुकृतम् । न तु पृथक्किञ्चिन्निवेदितमित्यर्थः । पर्वतपक्षच्छेदित्वादिन्द्रस्याग्रे पर्वतेन स्वपक्षो न प्रकाशित इति ध्वनिः ॥ ४४ ॥

इन्द्रस्तु भैम्यामनुरक्तोऽभूदित्याह—पाणय इति ॥ अथ नारदनिर्गमनानन्तरं, रतीशः कामः, बलरिपोरिन्द्रस्य पाणये चिरचितानां चिरसञ्चितानां, अशनिवासेन वज्राग्निसम्पर्केण याः व्यापदो विदाहाः,

नाकलोकभिषजोः सुषमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।
वेद्मि तादृगभिषज्यदसौ तद्द्वारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥
मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।
खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

तासां भैमीशीतकोमलकरस्य ग्रहं ग्रहणमेवार्हं योग्यं, भेषजमौषधमुपदिदेश । वीराभिभवेन शृङ्गारः प्रवृद्ध इति भावः । अत्र कामनिबन्धस्य भैमीपाणिग्रहणस्याशनिवासतापशमनार्थत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ४५ ॥

ननु कामस्य कुतो वैद्यविद्येत्यत आह—**नाकेति** ॥ नाकलोकभिषजोरश्विनोर्या सुषमा सौन्दर्यं सैव पुष्पचापं काममपि चुम्बति स्पृशति । तस्मादपि तावेव सुषमावन्ताविति भावः । असौ कामः सा सुषमैव द्वारं तेन सङ्क्रमिता वैद्यकं वैद्यस्य कर्म भैषज्यम् । "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" । तदेव विद्या यस्मिन् सः । अत एव तादृक् स्ववैद्यसदृशः सन् अभिषज्यत् चिकित्सितवान् । भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्ताल्लङ् । वेद्मीत्युत्प्रेक्षायाम् । वाक्यार्थः कर्म ॥ ४६ ॥

अथेन्द्राण्या ईर्ष्यानुभावमाह—**मानुषीमिति** ॥ अथेन्द्रस्य भैमीरागानन्तरं, मघोनः स्त्री मघोनी शची । "पुंयोगादाख्यायाम्" इति ङीप् । "श्वयुवमघोनामतद्धिते" इति सम्प्रसारणे गुणः । पत्यौ खर्वभावं नीचत्वमवलम्ब्य मानुषीं मानुषस्त्रीम् । "जातेरस्त्री-" इत्यादिना ङीष् । अनुसरत्यनुवर्तमाने सति, आननसरोरुहनत्या शिरोनमनेन, उच्चैरुन्नतं निजं मानं सर्वोत्तरत्वाहंकारं खण्डितं भग्नमसूचयत् । आकारेणैव निज-

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।
वर्ण एव स खलूज्ज्वलमस्याः शान्तमन्तरमभाषत भङ्ग्या ॥ ४८
जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ।
इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमनेन ॥ ४९ ॥

निर्वेदमवेदयत् । न तु वाचा किञ्चिदूचे । गम्भीरनायिकात्वादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथान्यासामपि कासांचिदप्सरसामीर्ष्यानुभावानाह—**य इत्यादि** ॥ मघोनीन्द्रे । "श्वयुवमघोनाम्" इत्यादिना सम्प्रसारणे गुणः । दिवमाकाशं, उच्चरमाणे उत्पतति सति । "उदश्चरः सकर्मकात्" इत्यात्मनेपदम् । रम्भया यो मलिनिमा मालिन्यं, अलमत्यन्तं, अलम्भि आलाभि । "विभाषा चिण्णमुलोः" इति वा नुमागमः । स वर्णो मलिनिमैव, अस्या रम्भायाः, अन्तरमन्तरङ्गं, उज्ज्वलं रोषादत्युज्ज्वलं प्रज्वलितं सत्, भङ्ग्या कयाचिद्रीत्या । भवितव्यताप्राबल्यधियेत्यर्थः । शान्तं शमितम् । निर्वापितमित्यर्थः । "वा दान्त-" इत्यादिना निपातः । अभाषत खलु । निर्वाणालानमलिनमित्याख्यदित्यर्थः । अन्तःकारणवैवर्ण्यमूलत्वाद्बाह्यवैवर्ण्यस्येति भावः ॥ ४८ ॥

जीवितेनेति ॥ अप्सरसां नोऽस्माकं जीवितेन कृतम् । कष्टत्वादिति भावः । तत्तस्मादिहास्मिन् समये, प्राणमुक्तिः प्राणत्याग एव, युक्तिमती युक्तेति घृताच्या नाम देव्या दीर्घनिःश्वसितस्य निर्गमनेन निष्क्रमणमुखेन, अनक्षरमशब्दप्रयोगम्, यथा तथा अवाचि । वचोर्ब्रूञो वा कर्मणि लुङ् । उक्तमिवेत्यर्थः । अत एव व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्योत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्यादित्यभण्यत तिलोत्तमयापि ।
चामरस्य पतनेन कराब्जात्तद्विलोलनवलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥
मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिधित्सुरकरोदवहित्थाम् ।
तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्कलिप्तिमसृजद्बहिरुत्थाम् ॥ ५१ ॥

साध्विति ॥ तिलोत्तमयापि देव्या, तस्य चामरस्य, विलोलनेन आन्दोलनेन, वलन् वलमानः, भुजो बाहुरेव नालो यस्य तस्मात् । "वलेरात्मनेपदमनित्यम्, ज्ञापकात्" इत्याह वामनः । चक्षिङो ङित्करणं ज्ञापकम् । कराब्जात् पाणिकमलाच्चामरस्य पतनेन, अवयवपारवश्यादिति भावः । एवं चामरवदेव नोऽस्माकमपि, इतः स्वर्गात्, पतनमेव साधु स्यादित्यभण्यत । भणितमिवेति पूर्ववदुत्प्रेक्षा । भुजनालात् कराब्जादिति सावयवरूपकेण संसृष्टा ॥ ५० ॥

मेनकेति ॥ मेनका नाम काचिद्देवी । मनस्युदीतमुत्पन्नं, तापमाधिं, पिधित्सुः पिधातुमिच्छुः सती, अवहित्थामाकारगुप्तिमकरोदिति यत्, तदाकारगोपनमेव, निजहृदः स्वमनसः, पुटपाके गूढपाके, बहिरुत्थामुत्थितां, बाह्यामित्यर्थः । "आतश्चोपसर्गे" इति कर्तरि कप्रत्ययः । पङ्कलिप्तिं पङ्कलेपं, स्फुटमसृजत् । पुटपाके बाह्यः पङ्कलेपोऽन्तः पच्यमानद्रव्यस्येवाकारगोपनमेव बलात् क्रियमाणं, गोप्यस्यान्तस्तापस्य व्यञ्जकमभूदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

"चलद्भुज" इति पाठान्तरम् ।

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन ।
शक्रसौहृदसमापनसीम्नि स्तम्भकार्यमपुषद्वपुषैव ॥ ५२ ॥
कापि कामपि बभाण बुभुत्सुं शृण्वति त्रिदशभर्तरि किञ्चित् ।
एष कश्यपसुतामभिगन्ता पश्य कश्यपसुतः शतयज्ञः ॥ ५३ ॥

उर्वशीति ॥ गुणैः सौन्दर्यादिभिर्वशीकृतविश्वा रञ्जिताखिलप्रपञ्चा, उर्वशी नाम काचिद्देवी, तत्समये तत्क्षणे, यः स्तिमितभावः स्तैमित्यं निष्क्रियाङ्गत्वलक्षणः स्तम्भो नाम सात्त्विकस्तस्य निभेन मिषेण । 'मिषं निभं च निर्दिष्टम्' इति हलायुधः । वपुषैव सुहृदयशब्दाद्युवादित्वादण्प्रत्यये हृद्भावान्नोभयपदवृद्धिः । अत एव 'सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावौ" इति वामनः । शक्रसौहृदस्य समापनसीम्नि समाप्तिस्थाने, स्तम्भकार्यं जाड्यकृत्यं, स्थूणाकृत्यं च, अपुषत् । 'स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोः' इति विश्वः । स्तम्भोत्थानावधिकं मे शक्रसौहृदमिति निर्णयमकरोदित्यर्थः । "पुषादि-" इत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ ५२ ॥

अथ कासाञ्चिदप्सरसां वागारम्भानाह—**कापीत्यादि** ॥ कापि देवी, बुभुत्सुमिन्द्रं, जिगमिषितं देशं जिज्ञासमानां कामपि देवीं त्रिदशभर्तरि इन्द्रे, शृण्वति सत्येव । तच्छ्रवणार्थमेवेत्यर्थः । किञ्चिद्बभाण । किं तदाह—कश्यपसुतः शतयज्ञो बहुयाजी एष इन्द्रः, कश्यपसुतां काश्यपीं, क्षितिमभिगन्ता अभिगमिष्यति । गमेर्लुट् । पश्य । दिवं विहाय भुवं गच्छतीत्याश्चर्यं पश्येत्यर्थः । स्वयं कश्यपसुतस्तां भगिनीमेव गच्छतीत्याश्चर्यं व्यज्यते ॥ ५३ ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा कापि शृण्वति मघोनि बभाषे ।
वीक्षणेऽपि सघृणासि नृणां किं यासि न त्वमपि सार्थगुणेन ॥
अन्वयुर्द्युतिपयःपितृनाथास्तं मुदाथ हरितां कमितारः ।
वर्त्म कर्षतु पुरः परमेकस्तद्गतानुगतिको न महार्घः ॥ ५५ ॥
प्रेषिताः पृथगथो दमयन्त्यै चित्तचौर्यचतुरा निजदूत्यः ।
तद्गुरुं प्रति च तैरुपहाराः सख्य[1]सौख्यकपटेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

आलिमिति ॥ आत्मनः सुभगत्वेन सगर्वा सुभगमानिनीत्यर्थः । कापि मघोनि शक्रे, शृण्वति सत्येव, आलिं सखीं बभाषे । तदेवाह—नृणां मनुष्याणां वीक्षणेऽपि । किमुत सङ्गताविल्यर्थः । सघृणा सजुगुप्सासि । सा त्वमपि सार्थगुणेन सङ्घधर्मेण, गतानुगतिकत्वरूपेणाविवेकित्वेनेति यावत् । न यासि किम्? विवेकेन चेन्न यास्येवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्वयुरिति ॥ अथेन्द्रप्रयाणानन्तरं, हरितां कमितारो दिशां कामयितारो दिक्पतयः । इन्द्रानुयानार्हा इत्यर्थः । व्याख्यातमेतत् । द्युतिपयःपितॄणां नाथा वह्निवरुणयमाः, तमिन्द्रं, मुदा औत्सुक्येन, अन्वयुरनुयाताः । "लङः शाकटायनस्यैव" इति झेर्जुसादेशः । तथा हि, एकः परमेक एव पुरः, वर्त्म कर्षतु मार्गं करोतु । तस्य मार्गकर्तुः गतमनुगतिर्यस्य सः । महार्घो महामूल्यः । दुर्लभ इति यावत् । न भवति । पुरोग एव दुर्लभस्तत्पृष्ठानुयायिनस्तु सर्वत्र सुलभा एवेति न किञ्चिदत्र चित्रमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रेषिता इति ॥ अथो अनन्तरं, तैरिन्द्रादिभिः, चित्तचौर्ये

---

१. "संख्य" इति पाठान्तरम् । सङ्ग्रामजनितसन्तोषव्याजेनेति तदर्थः ।

चित्रमत्र विबुधैरपि यत्तैः स्वर्विहाय बत भूरनुसस्रे ।
द्यौर्न काचिदथवास्ति निरूढा सैव सा चरति यत्र हि चित्तम् ॥
शीघ्रलङ्घितपथैरथ वाहैर्लम्भिता भुवममी सुरसाराः ।
वक्रितोन्नमितकन्धरबन्धाः शुश्रुवुर्ध्वनितमध्वनि दूरम् ॥ ५८ ॥
किं घनस्य जलधेरथवैवं नैव संशयितुमप्यलभन्त ।
स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

दमयन्त्याश्चित्ताकर्षणे, चतुरा निजदूत्यः दमयन्त्यै पृथक् प्रेषिताः, तद्गुरुं तत्पितरं भीमं च प्रति । सख्यसौख्यकपटेन मैत्रीसुखव्याजेन, निगूढाः गुप्ताः, उपहारा उपायनानि प्रेषिताः ॥ ५६ ॥

चित्रमिति ॥ विबुधैर्देवैः विद्वद्भिश्च, तैरिन्द्रादिभिः, स्वः स्वर्गं, विहाय, बत हन्त । भूरनुसस्रे अनुसृतेति यत् , अत्र चित्रं काकुः । न चित्रमित्यर्थः । कुतः, अथ वा द्यौः स्वर्गश्च, काचिदपि निरूढा प्रसिद्धा नास्ति । किं तु, यत्र चित्तं चरति रमते , सैव सा द्यौर्हि ॥ ५७ ॥

शीघ्रेति ॥ शीघ्रं लङ्घितपथैरतिक्रान्ताध्वभिः रथवाहैः रथाश्वैर्भुवं-लम्भिताः, प्रापिताः, अमी सुरसाराः सुरश्रेष्ठाः इन्द्रादयः वक्रिता वलिताः, उन्नमिताश्च कन्धराः ग्रीवाः, यस्मिन् सः बन्धः कायसंस्थानविशेषो येषां ते सन्तः, अध्वनि दूरं ध्वनितं शुश्रुवुः ॥ ५८ ॥

किमिति ॥ ते देवाः, एतत् किं घनस्य ध्वनितं मेघस्तनितं, अथ वा, जलधेः ध्वनित, एवं संशयितुमपि नालभन्तैव । एतावन्मात्र-विलम्बोऽपि नास्तीत्यर्थः । "शकधृष-" इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । किं तु, निःस्वनस्य पुर्वोक्तध्वनितस्य, श्रुत्या श्रवणेन सह उपनतं प्राप्तं, अदूर-

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।
तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैषधं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥
वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद्बभार निबिडं जडभूयम् ।
नौचिती जडपतेः किमु सास्य प्राज्यविस्मयरसास्तिमितस्य ॥ ६१॥
रूपमस्य विनिरूप्य तथातिम्लानिमाप रविवंशवतंसः ।
कीर्त्यते यदधुनापि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

मासन्नं, स्यन्दनं परं रथमेवापश्यन्निति रथवेगोक्तिः । अत्र सन्देहसहोक्त्योः संसृष्टिः ॥ ५९ ॥

सूतेति ॥ एते विबुधेन्द्रास्तत्र रथे सूतस्य सारथेः, विश्रमदो विश्रान्तिप्रदः, कौतुकिभावो विनोदित्वं यस्य तं, विनोदार्थं स्वयं प्रतिपन्नसारथ्यमित्यर्थः । अत्र हेतुः—तुरगाणां भावबोधचतुरं अश्वहृदयवेदिनं, नेत्रजनुषः नेत्रसत्तायाः फलम् । लोचनासेचनकमित्यर्थः । नैषधं निषधानां राजानं नलम् । जनपदशब्दात् क्षत्रियादण् । बुबुधिरे ज्ञातवन्तः ॥६०॥

वीक्ष्येति ॥ वरुणस्तस्य नलस्य, तरुणत्वं तारुण्यम् । तारुण्यभूषितरूपमित्यर्थः । वीक्ष्य यन्निबिडं जडभूयं जडत्वं स्तम्भाख्यं सात्त्विकमित्यर्थः । "भुवो भावे" इति क्यप् । बभार । प्राज्येन प्रभूतेन, विस्मयरसेनाद्भुतरसेन, जलेन च । स्तिमितस्य निश्चलस्य, जलपतेः स्तब्धपतेश्चेति, डलयोरभेदात्, सा जडभूयं, विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । औचिती उचितकर्म, न किमु ? भवत्येवेत्यर्थः । विस्मयरसाविष्टस्य स्तम्भसम्भवादिति भावः । जलसिक्तस्य स्वयं जडभावस्य जाड्यमुचितमिति व्यज्यते ॥ ६१ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशवतंसो यमः, अस्य नलस्य, रूपं

---

१. एतदधिकृत्य प्रथमसर्गे ३६–तमे श्लोके विचारः कृतः ।

यद्बभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।
तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥
कामनीयकमधःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।
कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन् मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥६४॥

सौन्दर्यं, विनिरूप्य विभाव्य । तथा तेन प्रकारेण, अतिम्लानिमतिवैवर्ण्यं, अतिकालिमानमित्यर्थः । आप । यद्यथा, अधुनापि स देवो यमः, सकलेन जनेन, काल एव काल इत्येव, कीर्त्यते । तथा म्लानिमापेति पूर्वेणान्वयः । नलेर्ष्यानुभावकालिमयोगादयं कालो न तु प्राण्यायुःकलनादिति भावः । अत्र यच्छब्दस्य कारणपरत्वेन व्याख्याने त्वनपेक्षितार्थाभिधानमनन्वयश्च स्यात् । प्रकारार्थत्वे तु न कश्चिद्विरोधः । प्रकारार्थत्वं च निपातानामनेकार्थत्वादविरुद्धमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

यदिति ॥ दहनोऽग्निरस्य नलस्य, रूपमेव रूपधेयं सौन्दर्यम् । "नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयो वक्तव्यः" इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । तस्य भरं समृद्धिं, विमृश्य विचार्य, तापं बभार खल्विति यत् । तत्र तापभरणे, अनलता अग्नित्वं, जनिकर्त्री जन्मकरी, उत्पादिका मा भूत् । नलरूपदर्शनजन्यतापे तस्या अप्रयोजकत्वादिति भावः । किं तु, तदपि तथापि चित्रमनलतैवाग्नित्वमेव हेतुरिति विरोधः । नलत्वाभावहेतुरिति परिहारः । अत एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६३ ॥

कामनीयकमिति॥ कौशिक इन्द्रः, अधःकृतकामं तिरस्कृतमदनं, तदीयं नलीयं, कामनीयकं कमनीयत्वं सौन्दर्यम् । "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" । कामं प्रकाममक्षिभिः सहस्रेणेति भावः । अवेक्ष्य, अथ स्वमात्मानमखिलं, यथा तथा, साकल्येनेत्यर्थः । परिपश्यन् कौशिकमुलूकमेव ।

रामणीयकगुणाद्वयवादं मूर्तमुत्थितममुं परिभाव्य ।
विस्मयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रबभूवुः ॥ ६५ ॥
प्रैयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्भिरमराः श्रुतपूर्वैः ।
एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥
तेषु तद्विधवधूवरणार्हं भूषणं स समयः स रथाश्वा ।

'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः" इत्यमरः । मन्यते स्म खलु । नलस्यात्मनश्चैतावदन्तरमित्यमंस्तेत्यर्थः । तथा चास्य भैमीनिराशं मनो बभूवेति भावः ॥ ६४ ॥

रामणीयकेति ॥ सुरा इन्द्रादयः, अमुं नलं, मूर्तं मूर्तिमन्तं, उत्थितमुत्पन्नं, रामणीयकं सौन्दर्यं, कामनीयकवत्सिद्धं, तदेव गुणस्तस्याद्वयमेकमेवेति वादं प्रवादं, परिभाव्य । त्रिजगदेकसुन्दरं मत्वेत्यर्थः । हृदयानि चित्तानि, विस्मयायाद्भुतरसाय, वितेरुर्ददुः । तेन दानेन, तेषु हृदयेषु विषये न प्रबभूवुः तेषां नेशिरे । दत्तद्रव्ये स्वत्वनिवृत्तेरिति भावः । विस्मयाकृष्टचित्ता बभूवुरिति परमार्थः ॥ ६५ ॥

प्रैयरूपकमिति ॥ अमरा इन्द्रादयः, श्रुतपूर्वैः पूर्वं श्रुतैः, "सुप्सुपा" इति समासः । सम्प्रति, संवदद्भिः प्रत्यक्षसंवादं व्रजद्भिः, प्रियरूपस्य भावः प्रैयरूपकं सौन्दर्यम् । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तस्य विशेषेषु तत्तदवयवेषु । 'विशेषोऽवयवे व्यक्ते' इत्युत्पलमालायाम् । निवेशैः संस्थानैर्लिङ्गैः, सः श्रुतपूर्वो नलः, एष एव किमिति हस्तनिर्देशः । इतीदं वाक्यं, मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । इतरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

तेष्विति ॥ तस्य भूपतेर्नलस्य, सा प्रसिद्धा विधा प्रकारः

तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन् भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥
धर्मराजसलिलेशहुताशैः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।
प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैश्चेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

सौन्दर्याद्यसाधारणधर्मो यस्यास्तस्या वध्वाः वरणे अर्हमुचितं भूषणं, स समयः स्वयंवरकालः, कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्, तदभिमुखः स रथाध्वा च व्यवसितानि नलोद्योगान् तेषु तानधिकृत्य शशंसुः । तेभ्यः शशंसुरित्यर्थः । आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । एतैर्लिङ्गैरेतस्य स्वयंवरयात्रेयमिति निश्चिक्युरित्यर्थः ॥ ६७ ॥

धर्मेति ॥ जगतः प्राणतां प्राणत्वं जगज्जीवनत्वं, तत्प्रियत्वं वा । श्रितममुं नलं, प्राप्यासाद्य, हृष्टैः जगत्प्राणभूतपुरुषदर्शनात्सन्तुष्टैः, चलैः तल्लावण्यदर्शनाद्भैम्यां श्लथानुरागैः, विस्तृततापैः रागशैथिल्यादेव विस्तृतविरहतापैश्च तैस्तथोक्तैः प्रकृतैर्धर्मराजसलिलेशहुताशैः चेतसा, निभृतं निगूढम् । एतदनन्तरश्लोकत्रये वक्ष्यमाणमचिन्ति चिन्तितम् । अत्र यमो हृष्टो वरुणश्चलो वह्निर्विस्तृततापः, क्रमात्तत्प्रतिपादनपरश्चोत्तरश्लोकत्रयमिति कैश्चिद्व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । न ह्येतेषामेते धर्माः प्रतिनियताः । किं तु, त्रयाणामप्येते धर्माः साधारणाः, अत एवोत्तरश्लोकत्रयमपि सर्वविषयम । अत एवानन्तरश्लोके 'नः' इति बहुवचनोपादानम् । यदपि तदनन्तरश्लोकद्वये एकवचनोपादानं, तदपि प्रत्येकाभिप्रायादविरुद्धम् । किं च, इत्यवेत्य इत्याद्युपसंहारश्लोके परस्परमुखदर्शनोक्त्या च त्रयाणामेकाभिप्रायावगमाच्च अस्मदुक्तमेव युक्तमुत्पश्यामः ॥ ६८ ॥

नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।
एकतो हि धिगमूमगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥
मामुपैष्यति तदा यदि मत्तो वेद नेयमियदस्य महत्त्वम् ।
ईदृशी च कथमाकलयित्री मद्विशेषमपरान्नृपपुत्री ॥ ७० ॥
नैषधे बत वृते दमयन्त्या व्रीडितो हि न बहिर्भवितास्मि ।
स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं ह्रीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥७१॥

चिन्ताप्रकारमेवाह—नैवेत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ असौ दमयन्ती, अमुं नलं, यदि न वृणुते वृणुते वा । उभयथापि पक्षद्वयेऽपि, नोऽस्माकं, प्रियतमा न भवत्येव । कुतः, हि यस्मादेकतः प्रथमपक्षे, अगुणज्ञाममूं धिक् । तत्सङ्गतेरसुखावहत्वादिति भावः । अन्यतो नलवरणपक्षे, कथमदःप्रतिलम्भः अमुष्याः परिग्रहः । परदारत्वादिति भावः ॥६९

मामिति ॥ इयं दमयन्ती, इयदेतावदस्य नलस्य, मत्तो मत्सकाशान्महत्त्वमाधिक्यं, न वेद यदि, तदा मामुपैष्यति । तर्हि त्वद्गतदेवत्वाद्युत्कर्षज्ञानात्त्वामेव वरिष्यतीत्यत आह—ईदृशीति ॥ ईदृशी सर्वापरोक्षनलगतविशेषानभिज्ञा नृपपुत्री, अपरादपरस्मान्नलादित्यर्थः । "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति विकल्पान्न स्मादेशः । मद्विशेषं मदीयोत्कर्षं च कथमाकलयित्री ज्ञात्री । तृन्नन्तादीकारः । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥७०

नैषध इति ॥ किं च, दमयन्त्या नैषधे नले, वृते सति, व्रीडितः सन् बहिस्तावन्न भवितास्मि हि । बहिः क्वापि जनसमक्षं स्थातुं न शक्ष्यामीत्यर्थः । भवतेर्लुट् । बतेति खेदे । गृहेऽपि, स्वां वनितां भार्यां, ह्रिया निमीलति सङ्कुचतीति ह्रीनिमीलि । णिनिप्रत्ययः । आस्यं कथं

इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं किञ्चन त्रिविबुधी बुबुधे न ।
नाकनायकमपास्य तमेकं सा स्म पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥
किं विधेयमधुनेति विमुग्धं स्वानुगानन[1]मवेक्ष्य ऋभुक्षाः ।
शंसति स्म कपटे पटुरुच्चैर्वञ्चनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

खलु दर्शयिताहे दर्शयिष्यामि । दृशेर्ण्यन्तात्कर्तरि लुट् । "अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्" इत्यणि कर्त्र्या वनिताया वैकल्पिकं कर्मत्वम् । अत्र णेरणादिसूत्रस्थयद्ग्रहणसामर्थ्यलब्धाश्रूयमाणकर्मत्वाभावेन तदविषयत्वात् "णिचश्च" इत्यात्मनेपदमिति केचित् । अणिकर्तृकर्मश्रवणेऽपि तदतिरिक्तकर्माश्रवणादश्रूयमाणकर्मत्वमस्त्येवेति णेरणादिसूत्रविषयत्वमेवेति भाष्यकारः । तदेतत्सम्यग्विवेचितमस्माभिः किरातार्जुनीयव्याख्याने घण्टापथे—"स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः" इत्यत्र ॥ ७१ ॥

इतीति ॥ त्रयाणां विबुधानां समाहारस्त्रिविबुधी यमादिदेवत्रयं, इति पूर्वश्लोकत्रयोक्तप्रकारेण । मनसावेत्यालोच्य, किञ्चनात्मविधेयं स्वकर्तव्यं, न बुबुधे न विवेद । किं च, सा त्रिविबुधी, तमेकं नाकनायकमिन्द्रमपास्य अपवार्य, परस्परमास्यं पश्यति स्म । इतिकर्तव्यतामूढास्त्रयोऽपि केवलमन्योन्यमुखान्यपश्यन्नित्यर्थः ॥ ७२ ॥

किमिति ॥ कपटे परवञ्चने, पटुः समर्थः, ऋभुक्षा इन्द्रः । अधुना किं विधेयमिति विमुग्धमितिकर्तव्यतामूढम् । स्वस्यानुगानामनुयायिनां यमादीनां आननमवेक्ष्य तेषां दैन्यं दृष्ट्वेत्यर्थः । नलस्य वञ्चनं समभिलष्य अभिसन्धाय । उच्चैः शंसति स्म जगाद ॥ ७३ ॥

---

१. "स्वानुगत्रय" इति पाठान्तरम् ।

सर्वतः कुशलभागसि कच्चित्त्वं स नैषध इति प्रतिभा नः ।
स्वासनार्धसुहृदस्तव रेखां वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥
क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्वयात्र शुभयाजनि यन्नः ।
तत्तयैव फलसत्वरया त्वं नाध्वनोऽर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥
एष नैषध स दण्डभृदेष ज्वालजालजटिलः स हुताशः ।
यादसां स पतिरेष च शेषं शासितारमवगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

सर्वत इति ॥ हे सौम्य ! सर्वतः सप्तस्वङ्गेषु, कुशलभागसि कच्चित् । 'कच्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः । न च त्वां न वेद्मीत्याह—**त्वमिति** ॥ त्वं स प्रसिद्धः, नैषधः नलः, इति नोऽस्माकं, प्रतीतिः । कुतस्तव, रेखामाकृतिं, स्वासनार्धसुहृदो ममार्धासनभाजो, वीरसेननृपतेरिव तत्सदृशीं विद्मः तत्सादृश्यात्तत्पुत्त्रो नलस्त्वमिति प्रतीम इत्यर्थः ॥७४॥

क्वेति ॥ हे नल ! क्व प्रयास्यसीत्युक्त्वा पृष्ट्वा अलं, न प्रष्टव्यमित्यर्थः । "अलं खल्वोः" इत्यादिना क्त्वाप्रत्ययः । कुतः, यद्यस्मान्नोऽस्माकमत्र यात्वया इहागमनेन, शुभया त्वद्दर्शनेन सफलया, अजन्यभावि । भावे लुङ् । तत्तस्मात्, फलेन सत्वरया फलार्थिन्या तया, यात्वयैव कर्त्र्या, त्वमिदमध्वनोऽर्धमर्धमार्गमागमितो न किम् ? अस्मदर्थमेवेदं तवागमनमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

के यूयमत आह—**एष इति** ॥ हे नैषध नल ! एष इति पुरोवर्तिनो हस्तेन निर्देशः । स प्रसिद्धः, दण्डभृद्यमः । एष ज्वालाजालैर्जटिलो जटावान् । ज्वालामालाकुलीत्यर्थः । 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमरः ।

अर्थिनो वयममी समुपेमस्त्वां किलेति फलितार्थमवेहि ।
अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥
ईदृशीं गिरमुदीर्य बिडौजा जोषमाप न विशिष्य बभाषे ।
नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवावधिगुरुर्गुरुरस्य ॥ ७८ ॥
अर्थिनामहृषिताखिललोमा स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।
अर्चनार्थमिव तच्चरणानां सप्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

पिच्छादित्वादिलच् । स हुताशोऽग्निः, एष च स यादसांपतिर्वरुणः, शेषं शिष्टं स्वमित्यर्थः । सुराणां शासितारं अवगच्छ देवेन्द्रं विद्धि ॥

अर्थिन इति ॥ हे नल ! अमी वयमर्थिनः सन्तस्त्वां समुपेमः किल प्राप्नुमः खलु । उपपूर्वादिणो लटि मस् । इति फलितार्थं निष्कृष्टार्थमवेहि विद्धि । क्षणमध्वनः खेदमपास्य अध्वश्रमं नीत्वा, भवति त्वयि, कार्यनिवेदं कार्यविशेषनिवेदनम् । विदेर्ण्यन्तादञ्प्रत्ययः । कुर्महे ॥ ७७ ॥

ईदृशीमिति ॥ बिडौजाः इन्द्रः, ईदृशीं सामान्यनिर्दिष्टां, गिरमुदीर्य जोषं मौनमाप । 'तूष्णीं जोषं भवेन्मौनम्' इति हलायुधः । विशिष्य विविच्य, न बभाषे विशेषं नाचष्टेत्यर्थः । अत्रास्मिन्नभिधाकुशलत्वे उक्तिचातुर्ये, चित्रं विस्मयो न । कुतः, अस्येन्द्रस्य शैशवमवधिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा तदारभ्येत्यर्थः । गुरुराचार्यो गुरुर्बृहस्पतिः । वाचस्पतिशिष्यस्य वाग्मित्वं किं चित्रमित्यर्थः 'गुरुर्गीष्पतिपित्राद्योः' इति वैजयन्ती ॥ ७८ ॥

अर्थीति ॥ अर्थिनाम्ना अर्थिनामश्रवणेन, हृषिताखिललोमा

दुर्लभं दिगधिपैः किममीभिस्तादृशं कथमहो मदधीनम् ।
ईदृशं मनसिकृत्य विरोधं नैषधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥
जीवितावधि वनीपकमात्रैर्याच्यमानमखिलैः सुलभं यत् ।
अर्थिने परिबृढाय सुराणां किं वितीर्य परितुष्यतु चेतः ॥ ८१ ॥

रोमाञ्चिततनुः । "हृषेर्लोमसु" इति वैकल्पिक इडागमः । नृपः, स्वमात्मानं, तच्चरणानामर्चनार्थं स्फुटकदम्बकदम्बं विकसितनीपकुसुमबृन्दमिवेत्युत्प्रेक्षा । प्रणामकरणात्तद्व्याजादुपनिन्ये समर्पयामास ॥७९॥

दुर्लभमिति ॥ दिगधिपैरमीभिरिन्द्रादिभिः, दुर्लभं किं तादृशं दुर्लभं वस्तु कथं मदधीनं मदायत्तम् । अहो ! ईदृशं विरोधं मनसिकृत्य निधाय । "अनत्याधान उरसिमनसी" इति गतिसंज्ञापक्षे, "कुगतिप्रादयः" इति समासे क्त्वो ल्यबादेशः । नैषधेन नलेन, चिराय चिरं, समशायि संशयितम् । विचारितमित्यर्थः । भावे लुङ् ॥ ८० ॥

विचारप्रकारमेवाह द्वादशश्लोक्या—**जीवितेत्यादि** ॥ यद्यस्मादखिलैर्वनीपकमात्रैः कैश्चिद्याचकैः । 'वनीपको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ' इत्यमरः । जीवितावधि प्राणपर्यन्तं, याच्यमानं वस्तु सुलभम् । सुराणां परिबृढाय प्रभवे अर्थिने । किं वस्तु वितीर्य दत्वा, चेतः परितुष्यतु सन्तुष्येत् । प्राणान्तं वस्तु सर्वार्थिसाधारणं ततोऽधिकमिन्द्राय देयं किमस्तीति विचारितमित्यर्थः । वितरणे चेतसः कर्तृत्वविवक्षया वितरणपरितोषयोः समानकर्तृकत्वासिद्धिः ॥ ८१ ॥

---

१. "मम" इति पाठान्तरम् ।

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि गुर्वी ।
न स्वमेव मम सार्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥८२
मीयतां कथमभीप्सितमेषां दीयतां द्रुतमयाचितमेव ।
तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥
प्रापितेन चटुकाकुविडम्बं लम्भितेन बहुयाचनलज्जाम् ।
अर्थिना यदघमर्जति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः ॥ ८४ ॥

नन्वस्ति लोकोत्तरं वस्तु भैमी । सा दीयतामित्यत आह—**भीमजेति** ॥ उर्वी भूर्यस्या भैम्याः, षोडशीमपि कलां नार्हति षोडशांशसाम्यमपि न प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव धनादपि । किं बहुना, जीवितादपि गुर्वी अधिका, सा भीमजा दमयन्ती च । मे हृदि हृदये, परं सम्यगास्ते किल । किंतु मम स्वमेव न भवति । अद्याप्यस्वकरणात् अस्वस्यादेयत्वात् । स्वत्वेऽपि—"देयं दारसुताद्दते" इति दाराणां दाननिषेधाच्च विचारस्तदवस्थ एवेति भावः ॥ ८२ ॥

पुनर्विचारमेवाह—**मीयतामिति** ॥ एषामभीप्सितं वस्तु कथं मीयतां ज्ञायेत । ज्ञानस्योपयोगमाह—अयाचितं यथा तथा द्रुतं कथं दीयताम् । दातव्यमित्यर्थः । तर्हि, अर्थिवाचैव विज्ञाय दीयतामित्यत आह—यो दाता वाञ्छामर्थ्याकाङ्क्षां कलयन् जानन्नपि, अर्थिवागवसरं सहते याच्ञाकालं प्रतीक्षते, तं दातारं धिगस्तु । स गर्ह्य इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

शीघ्राप्रदाने दोषमाह—**प्रापितेनेति** ॥ चटुकाकुभ्यां चटूक्तिकाकुयोगाभ्यां करणाभ्यां, विडम्बं विडम्बनां हास्यत्वं, प्रापितेन । दात्रेति शेषः । बह्वधिकं यथा तथा याचनेन देहीति वादेन, लज्जां लम्भितेन

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दीयते सलिलमर्थिजनाय ।
याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्छनचिकित्सितमेतत् ॥ ८५ ॥
अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं किं तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।
एवमाह कुशवज्जलदायी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ ८६ ॥

प्रापितेन। अत्रापि दात्रेति शेषः । अर्थिना करणभूतेन, उक्तरूपेणार्थि-पीडनेनेत्यर्थः । दाता यदघं पापमर्जति सम्पादयति, विलम्ब्य ददानो दाता, तदघं न लुम्पति न विहन्ति । तस्य पापस्य प्रायश्चित्तमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

यदिति ॥ वदान्यैर्दातृभिः, प्रदेयं देयद्रव्यमुपनीयार्थिजनाय सलिलं दीयत इति यत्, एतत्सलिलदानं याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कया देहीति वादवैफल्यशङ्कया त्रासो भयं तेन यन्मूर्छनं तस्य चिकित्सित-मित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा किमर्थं तत्सलिलदानमिति भावः ॥ ८५ ॥

अर्थिन इति ॥ कुशवतो जलस्य दायो दानम् । ददातेर्घञ् । युगागमः । स प्रतिपाद्यतया अस्मिन्विधावस्तीति कुशवज्जलदायी सकुशजलदानप्रतिपादक इत्यर्थ । अत एवोक्तिविदग्धः । अभिधाव्या-पारमन्तरेणार्थादेवार्थान्तरप्रतिपादनचतुर इत्यर्थः । द्रव्यदानविधिर्धन-दानविधायकशास्त्रमेवमाह । किमिति अर्थिने धनमात्रं धनमेव । "मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे" इत्यमरः । तृणवत्तृणमिव न प्रतिपाद्यं न देयम् । किं तु जीवनम् जीवितमपि तथा देयमिति । सकुशं जलं देयमिति च गम्यते । अर्थ्यनपेक्षितकुशजलदानं विदधतो द्रव्यदानविधेरयमेवाभिप्राय इति भावः ॥ ८६ ॥

पङ्कसङ्करविगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय ।
अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तु ॥ ८७ ॥
याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणाय बत जन्म न यस्य ।
तेन भूमिरतिभारवतीयं न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥ ८८ ॥
मा धनानि कृपणः खलु जीवन् तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै ।
तत्र नैष कुरुते मम चित्रं यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

पङ्केति ॥ पङ्कः पापं कर्दमश्च । "पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोः" इति वैजयन्ती। तत्सङ्करेण विगर्हितं कमलं, श्रियः आश्रयणाय नार्हम् । तत्तस्मात्सुधीर्विमलं निष्पङ्कमर्थिपाणिकमलं तद्वासवेश्म लक्ष्मीनिवासस्थानं, विदधीत । सर्वथा धनं पात्रपाणिष्वेव निक्षेप्तव्यम् । न तु भूमाविति भावः ॥ ८७ ॥

याचमानेति ॥ यस्य धनिनो जन्म याचमानजनमानसवृत्तेरर्थिजनमनोरथस्य पूरणाय न भवति। बतेति खेदे । तेनैकेनैव पापीयसा । इयं भूमिरतिभारवती । न द्रुमादिभिर्बहुभिरपीत्यर्थः । तेभ्यः प्रजानां बहूपकारलाभादिति भावः ॥ ८८ ॥

मेति ॥ कृपणः कष्टलुब्धः, जीवन् प्राणन्, तृष्णया अतिगर्धनेन, जातु कदापि, परस्मै याचमानाय, धनानि, नार्पयतु न प्रयच्छतु । एष कृपणस्तत्र जीवनक्षणानर्पणे, मम चित्रं विस्मयं, न कुरुते किं तु, मृतोऽपि तानि धनानि, नार्पयति न प्रयच्छतीति यत्तत्र चित्रं कुरुते विरोधात् । नार्पाणि नृपसम्बन्धीनि कुरुत इति तदाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ८९ ॥

माममीभिरिह याचितवद्भिर्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।
यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥
लोक एष परलोकमुपेता हा विहाय निधने धनमेकः ।
इत्यमुं खलु तदस्य निनीषत्यर्थिबन्धुरुदयद्दयचित्तः ॥ ९१ ॥
दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भुवि भुवने वा । "जगती भुवने भूम्याम्" इति विश्वः । दातृजातमवमत्यावधीर्य, मां याचितवद्भिरमीभिर्देवैर्यद्यशो मयि निवेशितं स्थापितं, एतन्निष्क्रयः एतस्य यशसो निष्क्रयः प्रतिनिधिभूतः कतमस्तु पदार्थस्तदीयोऽस्तु इन्द्रादिसम्बन्धी स्यात् । किं वितीर्य अनृणो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ९० ॥

लोक इति ॥ एष लोको जनः । हा कष्टम्! निधने अन्त्यकाले, धनं विहाय, एकः एकाकी, परलोकमुपेता उपैष्यति । इणो लुट् । इति हेतोरुदयद्दयमुद्यत्कृपं चित्तं यस्य सोऽर्थ्येव बन्धुरस्य लोकस्य, तद्धनं अमुं परलोकं निनीषति नेतुमिच्छति खलु । अन्ये तु बन्धवः स्वयमेव सर्वस्वं गृह्णन्ति, नैनं प्रापयन्तीत्ययमेवापद्बन्धुः सङ्ग्राह्य इति भावः ॥ ९१ ॥

दानेति ॥ साधुः सज्जनो वार्धुषिकश्च । "साधुस्त्रिषु हिते रम्ये वार्धुषौ सज्जने पुमान्" इति वैजयन्ती । इहास्मिन् लोके, एकं गृह्णातीत्येकग्राही । दिवि परलोके, एकं कोटिगुणितं कोटिश आवृत्तं, दायि दातृ । "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा मता" इति लोके वृद्धेः परिमितिरस्ति । इदं त्वपरिमितदायीत्यर्थः । "आवश्यकाधमर्ण्य-

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं तानवोचत पतिर्निषधानाम् ।
अर्थिदुर्लभमवाप्य च हर्षाद्याच्यमानमुखमुल्लसितश्रि ॥ ९३ ॥
नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमन्नजनितो जनदेहः ।
वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादां दृङ्निमज्जनमुपैति सुधायाम् ॥ ९४ ॥

योर्णिनिः" इत्याधमर्ण्ये णिनिप्रत्ययः । "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इति षष्ठीप्रतिषेधाद्द्वितीया । दानपात्रं नामाधमर्णं धनग्राहीति रूपकम् । "उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात्" इत्यमरः । सुकृतैरेति यदि तदा असीदद विनश्यत् । परलोके भवं पारलौकिकम् । "परलोकाच्चेति वक्तव्यम्" इति भवार्थे ठक्प्रत्ययः । कुसीदं वृद्धिजीवनं कर्तुः अलमिति शेषः । "कुसीदं वृद्धिजीविका" इत्यमरः । "नादत्त-मुपतिष्ठते" इति न्यायाददातुः न किञ्चिदामुष्मिकं सुखम् । दातुः पुनरनन्तमिति सर्वथा अर्थिने दातव्यमिति भावः ॥ ९२ ॥

एवमादीति ॥ स निषधानां पतिः नलः, एवमादि मुहूर्त-मल्पकालं, विचिन्त्य । अर्थिभिर्दुर्लभं हर्षादुल्लसितश्रि वर्धमानश्रीकम् । प्रसन्नमित्यर्थः । शैषिकस्य कपो वैभाषिकत्वान्नपुंसकत्वं ह्रस्वत्वम् । याच्यमानमुखं दातृमुखं चावाप्य प्रसन्नमुखो भूत्वेत्यर्थः । तानिन्द्रा-दीनवोचत ॥ ९३ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनकयोः कार्यकारणयोर्व्यतिभेदो नास्ति । कार्यं स्वोपादानादभिन्नमित्यर्थः । जनदेहः अन्नजनितः भुक्ताहारपरि-णामश्चेत्येतदुभयं सत्यमित्यर्थः । कुतः, अमृतमदन्तीत्यमृतादः । "अदोऽनन्ने" इति खच्प्रत्ययः । तेषाममृतादां अमृतभुजां, वो

मत्तपः क्व नु तनु क्व फलं वो यूयमीक्षणपथं व्रजथेति।
ईदृशान्यपि दधन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति॥ ९५॥
प्रत्यतिष्ठिपदिलां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म।
यूयमप्यहह पूजनमस्या यन्निजैः सृजथ पादपयोजैः॥ ९६॥

युष्माकं, तनूं मूर्तिं, वीक्ष्य दृष्टिः सुधायां निमज्जनमुपैति खलु सुधामज्जनसुखमनुभवतीत्यर्थः। जनदेहानामन्नजन्यत्वे तद्वदेव युष्मद्देहानामपि तथात्वे कथमेतत्सुधाकार्यकारित्वं न स्यादित्यर्थः। युष्मद्दर्शनादेव तावत्कृतार्थोऽस्मीति भावः॥ ९४॥

मदिति॥ तनु स्वल्पं मत्तपः क्व। यूयमीक्षणपथं व्रजथेति फलं युष्मद्दर्शनरूपं महाफलं वा क्व। वैरूप्यादिति भावः। अत एव विरूपघटनारूपो विषमालङ्कारः। अथ वा ईदृशानि ईदृङ्महाफलान्यपि दधन्ति पुष्णन्ति पुनः। "वा नपुंसकस्य" इति नुमागमः। पुनश्शब्दो वाक्यालङ्कारे। नोऽस्माकं पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति तानीदानीं फलन्तीत्यर्थः॥ ९५॥

प्रतीति॥ इलां देवीं भूदेवतां, सर्वसहनं विश्वावमानसहनमेव व्रतं येन सा सर्वंसहेति ख्यायते। तस्माज्जन्म यस्य तत्तज्जन्यमित्यर्थः। क्रियत इति कर्म सुकृतं (कर्तृ) प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास खलु। "तिष्ठतेरित्" इति णौ चङ्युपधाया इकारः। यद्यस्माद्यूयमपि निजैः पादैरेव। पयोजैरिति रूपकम्। अस्या इलायाः पूजनं पूजां सृजथ। कुरुध्व इत्यर्थः। अहहेत्यद्भुते॥ ९६॥

---

१. "यत्" इति पाठान्तरम्।

जीवितावधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।
तेन वश्चरणमर्चतु सोऽयं ब्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥
एवमुक्तवति मुक्तविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।
वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुरुर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥
पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांशो ।
दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

जीवितेति ॥ इतो नरडिम्भान्मानुषशिशोः, जीवितावधि प्राणान्तं, ततोऽधिकं वा किमपि मनीषितमीप्सितं यद्वस्तु सोऽयं नरडिम्भः, तेन वस्तुना, वश्चरणमर्चतु पूजयतु । ईदृक् मल्लभ्यं वस्तु पुनः किमस्तु किं स्यात्, ब्रूत ॥ ९७ ॥

एवमिति ॥ एवं वीरसेनतनये नले, विनयेन अकपटेन, मुक्तविशङ्के विस्रब्धं उक्तवति सति । अथ कार्येषु कर्तव्यार्थेषु यानि कैतवानि कपटानि तेषां गुरुरुपदेष्टा शक्रः । वक्रभावः प्रतिकूलाभिप्रायः, तेन विषमां प्रतिकूलां, गिरमूचे उवाच ॥ ९८ ॥

पाणीति ॥ हे महीमिहिकांशो भूतलहिमांशो ! 'प्रालेयं मिहिका चाथ' इत्यमरः । वयं दमयन्त्याः पाणिपीडनमहं विवाहोत्सवं, कामयेमहि अभिलषेमहि । हे निर्जितस्मर ! अत एव स्मरभीतिं चिरस्य निरस्य । दूरतो निरस्येत्यर्थः । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । अत्रोद्वाहकृत्ये नोऽस्माकं दूत्यं दूतकर्म । "दूतस्य भावकर्मणी" इति यत्प्रत्ययः । कुरु ॥ ९९ ॥

आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कूपाः ।
किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते भास्वतस्तु कतमस्तुलयास्ते ॥१००
विश्वदृश्वनयना वयमेते त्वद्गुणाम्बुधिमगाधमवेमः ।
त्वामिहैव विनिवेश्य रहस्ये निर्वृतिं न हि लभेमहि सर्वे ॥१०१॥
शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः ।
क्षिप्नुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

आसत इति ॥ अधिक्षिति क्षितौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शतं भूपाः आसते अपरिमिताः सन्तीत्यर्थः । अत्र त्वं तोयराशिः असि । ते भूपाः कूपाः खलु । भूपत्वसाम्येऽपि तेषां तव च समुद्रकूपयोरिव महदन्तरमित्यर्थः । तथा हि, दिव्याकाशे । ते ते ग्रहाश्चन्द्रादयो, न जाग्रति न प्रकाशन्ते किम् ? किं तु कतमो ग्रहो भास्वतस्तुलया साम्येनास्ते । न कोऽपीत्यर्थः । तद्वत्तवापि न कोऽपि भूपस्तुल्य इति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १०० ॥

विश्वेति ॥ विश्वं पश्यन्तीति विश्वदृश्वानि सर्वदर्शीनि । दृशेः क्वनिप् । तानि नयनानि येषां ते वयमेवागाधं गम्भीरं, तव गुणाः दयादाक्षिण्यवशित्वसत्यसन्धत्वादयः, तानेवाम्बुधिमवेमः अवगच्छामः । इणो लटो मस् । हि यस्मात्, इहास्मिन्, रहस्ये रहस्यकृत्ये; त्वामेव विनिवेश्य नियोज्य, सर्वे वयं निर्वृतिं सुखं, न लभेमहीति काकुः । लभेमह्येव, प्रागुक्तगुणाढ्यत्वादिति भावः ॥ १०१ ॥

शुद्धेति ॥ शुद्धे अव्रणे, वंशे कुले वेणौ च । जनितोऽपि ।

१. "क्षेप्तुमेनं" इति पाठान्तरम् ।

तेन तन वचसैव मघोनः स स्म वेद कपटं पटुरुच्चैः ।
आचरत्तदुचितामथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥
सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।
युष्मदीयमपि या महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति विश्वः । गुणस्य शौर्यादेः मौर्व्याश्च । 'सत्त्वादौ रूपादौ शौर्यादौ तन्तुषु प्रयोगज्ञाः । गुणशब्दः शिञ्जिन्याम्' इति हलायुधः । स्थाननामाश्रयत्वमनुभवन्नपि शक्रः ऋजुमकुटिलबुद्धिं, अवक्रं च । सपक्षं सुहृदं, सपत्रं च । एनं नलं, सायकं धनुश्चाप इव । 'अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ' इत्यमरसिंहाभिधानात्पुल्लिङ्गप्रयोगः । अथ वायं शब्द उकारान्तोऽप्यस्तीति उणादौ भ्रमशक्यादिसूत्रेण धनधातोः सौत्रे उप्रत्ययविधानात् । आशु । क्षिप्नुः क्षेप्ता सन् । क्षिपे क्नुः । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयेव । वक्रो जिह्मोऽजनि । श्लिष्टविशेषणेयमुपमेति केचित् । प्रकृताप्रकृतश्लेष इत्यन्ये ॥ १०२ ॥

तेनेति ॥ उच्चैः पटुरतिकुशलः, स नलः, तेन तेन वचसैव मघोनः इन्द्रस्य, कपटं वेद स्म विवेद । अथ वेदनानन्तरं, तदुचितां तस्य कपटस्योचितामनुरूपां वाणीमाचरत् । स्वयमपि कपटोक्तिमेवाकरोदित्यर्थः । तथा हि, कुटिलेषु विषये, आर्जवमकौटिल्यं नीतिर्न हि । ततः कुटिलेनैव भवितव्यम् । अन्यथा महान्तमनर्थमृच्छेदिति भावः ॥ १०३ ॥

सेयमिति ॥ सेयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे, मयैव कृतानां दुरितानामुच्चतरता महत्ता । तया किमपराद्धं, तदाह—या पापमहत्ता कथापथस्य वाग्वृत्तेः, पारं दूरमवाच्यमित्यर्थः । युष्मदीयमपि महिमानं प्रभाव-

वित्त चित्तमखिलस्य न कुर्यां धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम् ।
ह्रीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥
यन्मतौ विमलदर्पणिकायां सम्मुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम् ।
तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥ १०६

माज्ञारूपं, जेतुमुल्लङ्घितुमिच्छति पापातिरेकाद्युष्मदाज्ञोल्लङ्घनेच्छा मे जायते इति विनयोक्तिः । सर्वथा युष्मन्नियोगो न क्रियत इति परमार्थः ॥ १०४ ॥

ननु कुटिलोक्तेर्वरं मौनमत आह—**वित्तेति** ॥ हे देवाः! अखिलस्य जनस्य, चित्तं वित्त विदित्वा ब्रूतेत्यर्थः । तर्हि, कीदृक् ते चित्तं तदाह —**धुर्येति** ॥ धुर्यस्य इष्टसाधनसमर्थस्य, कार्यस्योपायप्रयोगस्य, परिपन्थि विरोधि, मौनं तु न कुर्याम् । किं तु गिरा परिहारोक्त्या ह्रीरस्तु वरम्, कार्यविरोधिनो मौनाल्लज्जावहमपि परिहारवचनमेव साध्वित्यर्थः । तर्हि मौनादेव परिहारे किं प्रतिषेधरौक्ष्येण तत्राह—**परेति** ॥ परस्य वाक् प्रार्थनोक्तिरपरास्ता अप्रतिषिद्धा सती, स्वीकृतैव पुनः । "अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति" इति न्यायादङ्गीकृतैव तु मास्तु ॥ १०५ ॥

तत्र तावत्तानुपालभते— **यदिति** ॥ येषां वो मतावेव विमलदर्पणिकायां निर्मलादर्शे, अखिलं तत्त्वं वस्तु तथात्वं सम्मुखस्थं प्रत्यक्षं खलु । ते सर्वज्ञा अपि यूयमीदृशमुक्तप्रकाराम् । "त्यदादिषु" इत्यादिना दृशेः कञ्प्रत्ययः । आज्ञां किं वितरथ दत्त । कीदृश्यत आह —**येति** ॥ या यस्य मे वितरीतुं दातुं, सदृशी योग्या न । तस्माद्यूयं ममोपालभ्या इत्यर्थः ॥

यामि यामिह वरीतुमहो तद्दूततां तु करवाणि कथं वः ।
ईदृशां न महतां बत जाता वञ्चने मम तृणस्य घृणापि ॥ १०७ ॥
उद्भ्रमामि विरहान्मुहुरस्या मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः ।
ब्रूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥
यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।
भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥

अथाष्टभिरयोग्यतामेवाह —यामीत्यादि ॥ इहास्मिन् समये, यां भैमीं, वरीतुम् । "वृतो वा" इति दीर्घः । यामि गच्छामि । तद्दूततां तु तस्यामेव विषये दूत्यं तु, कथं वः करवाणि । अहो ईदृशां महतां वः । तृणस्य तृणकल्पस्य, मम वञ्चने प्रतारणे, घृणा कृपा जुगुप्सा वापि, न जाता । बतेति खेदे ॥ १०७ ॥

उद्भ्रमामीति ॥ किं च, योऽहमस्या भैम्याः, विरहान्मुहुरुद्भ्रमामि उन्माद्यामि । मुहूर्तमीषत्कालं, मोहं मूर्छां च, एमि प्राप्नोमि । ईदृगवस्थः सोऽहं, वो युष्माकं, रहस्यं रक्षितुं गोप्तुं, कथं प्रभवितास्मि प्रभविष्यामि । न शक्ष्यामीत्यर्थः । ब्रूत । ब्रुवो लोट् ॥ १०८ ॥

यामिति ॥ योऽहं मनोरथमयीं सङ्कल्परूपां, यां भैमीं, हृदि कृत्वा श्वसिमि प्राणिमि । अथ सोऽहं तदग्रे तस्याः भैम्याः पुरः, भावगुप्तिं कामविकारगोपनमवलम्बितुं धारयितुं, कथमीशे शक्नोमि । तथा हि, विदुषा विवेकिनापि विषया शब्दादयो दुर्जया इत्यर्थान्तरन्यासः ॥

**यामिकाननुपमृद्य च मादृक्तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।
रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥
आदधीचि किल दातृकृतार्घं प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।
आददे कथमहं प्रियया तत्प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥**

यामिकानिति ॥ किं चेति चार्थः । मादृक् मद्विधः । क्षत्रिय इत्यर्थः । कः यामात्रक्षन्तीति यामिकाः प्रहररक्षकाः । "रक्षति" इति ठक् । ताननुपमृद्य अहत्वा । तां भैमीं, निरीक्षितुमपि क्षमते । किं पुनराभाषितुमिति भावः । तथैव क्रियतां तत्राह—**रक्षीति** ॥ रक्षिणां लक्षाणि तेषां जयेन मर्दनेन, चण्डचरित्रे क्रूरकर्मणि पुंसि, कुमारी कन्या, कुत्र विश्वसिति । न कुत्रापीत्यर्थः । क्वोद्वाहप्रसङ्गः । क्व चान्तःपुरजनमर्दनमिति भावः ॥ ११० ॥

आदधीचीति ॥ प्राणमात्र जीवितमेव, पणसीमा मूल्यावधिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । 'पणो मूल्ये ग्लहे माने' इति वैजयन्ती । आदधीचि दधीचिमारभ्य अभिविधावव्ययीभावः । किलेति प्रसिद्धौ । दातृभिर्वदान्यैः, कृतार्घं निश्चितमूल्यम् । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । यद्यशः तद्यशः प्राणतो जीवाच्छतगुणेन प्रिययैव, पणेन मूल्येन, अहं कथमाददे स्वीकरिष्यामि । हीनक्रयस्य परावर्त्यत्वादिति भावः । अत्र परिवृत्तिरलङ्कारः । "समन्यूनाधिकानां च यथा विनिमयो भवेत् । सार्कं समाधिकन्यूनैः परिवृत्तिरसौ मता ॥" इति लक्षणात् । तत्र प्राणैर्यशसो न्यूनपरिवृत्तिः, हीनमूल्यत्वात् । प्रियया यशसोऽधिकपरिवृत्तिः, अधिकमूल्यदिति भावः ॥ १११ ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्यै कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।
भीमजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥
अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।
ह्रीर्न चेद्व्यतियतामपि तद्वः सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥
कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमास्ते ।
व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥

अर्थनेति ॥ अस्यै दमयन्त्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । मयि विषये, भवद्भिरिव मयापि भवत्सु विषये, अर्थना प्रार्थना, कर्तुमर्हति कर्तव्येत्यर्थः । अथ कथं कामुकमुखात्कामिनीलिप्सेति चेद्यथा भवतां तथेत्याह—**भीमजेति** ॥ भीमजार्था या परयाचनचाटुः परप्रार्थनारूपा प्रियोक्तिस्तस्यां यूयमेव गुरवः उपदेष्टारः करणीयाः । करोमि चेति भावः ॥ ११२ ॥

अथ प्रथमप्रार्थनाकर्तृत्वाभिमानः, तर्हि स्वयमेव प्रथम इत्याह--**अर्थिता इति** ॥ मया अन्वहमनुदिनम् । "अनश्च" इत्यव्ययीभावः, समासान्तष्टच् । यूयमुपास्य प्रथमतो दमयन्तीमर्थिताः । अर्थयतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । इति यत् तत् प्रथमप्रार्थनं व्यतियतां व्यतिक्रामतामपि । इणो लटः शत्रादेशः । वः ह्रीर्न चेत्तर्हि सा ह्रीर्ममापि सुतरां नास्तु मा भूत् ॥ ११३ ॥

कुण्डिनेति ॥ कुण्डिनेन्द्रसुतया दमयन्त्या । "न लोक-" इत्यादिना निष्ठायोगे षष्ठीप्रतिषेधात् कर्तरि तृतीया । मां वरीतुमुररीकृतमङ्गीकृतमास्ते । तया मद्वरणमङ्गीकृतं किलेत्यर्थः । किलेति वार्तायाम् । कर्मणि क्तः । अङ्गीकारस्य कथञ्चिदिच्छार्थत्वमङ्गीकृत्य,

तत्प्रसीदत विधत्त न खेदं दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम् ।
हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥
ईदृशानि गदितानि तदानीमाकलय्य स नलस्य बलारिः ।
शंसति स्म किमपि स्मयमानः स्वानुगाननविलोकनलोलः ॥ ११६ ॥
नाभ्यधायि नृपते भवतेदं रोहिणीरमणवंशभवेन ।
लज्जते न रसना तव वाम्यादर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥ ११७ ॥

"समानकर्तृकेषु तुमुन्" इति तुमुन्प्रत्ययः । ततो मयि दृष्टे परं व्रीडमेष्यति । एवं च सा युष्मान्न स्वीकरिष्यति खलु ॥ ११४ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्, प्रसीदत प्रसन्नाः स्थ । खेदं क्लेशं, न विधत्त न कुरुत । ममेदं दूत्यं अत्यसदृशं अत्यन्तायोग्यं हि । कुतः ? अनौपयिकेन अनुपायेन । उपायं विनेत्यर्थः । "उपायाद्ध्रस्वत्वं च" इति स्वार्थे ठक् ह्रस्वश्च । तद्दूत्यं विधित्सुभिश्चिकीर्षुभिर्हास्यतैव सुलभा, साध्यं प्रयोजनं तु न सुलभम् । अनुचितकर्मारम्भोऽनर्थाय भवेन्न फलायेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

ईदृशानीति ॥ स बलारिः इन्द्रः, तदानीं नलस्येदृशानि गदितानि वाक्यानि, आकलय्य आकर्ण्य, स्मयमानो मन्दं हसन्, स्वानुगानां यमादीनां, आननविलोकने लोलो लोलुपः सन् । स्ववाक्यानुमोदनार्थमिति भावः । किमपि किञ्चिद्वाक्यं शंसति स्म शशंस ॥

नेति ॥ हे नृपते ! भवता, इदं सयमुच्चतरेत्यादिप्रतिषेधवाक्यम् । रोहिणीरमणवंशभवेन सोमवंश्येनेव नाभ्यधायि । किं त्वसोमवंश्येनेवाभिहितमित्यर्थः । प्रतिश्रुतपरित्यागादिति भावः । कुतः ?

भङ्गुरं च वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोकयसीमम् ।
येन धर्मयशसी परिहातुं धीरहो चलति धीर तवापि ॥ ११८ ॥
कः कुलेऽजनि जगन्मकुटे वः प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ।
इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्की कष्टमत्र स भवानपि मा भूत् ॥११९॥
याप्यदृष्टिरपि या मुखमुद्रा याचमानमनु या च न तुष्टिः ।
त्वादृशस्य सकलः स कलङ्कः शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥१२०॥

अर्थिषु विषये स्वयमुरीकृतकाम्या अङ्गीकृतमनोरथपूरणा तव रसना, वाम्यात् प्रातिकूल्यान्न लज्जते । ततो न सोमवंश्य इव प्रतिभासीत्यर्थः ॥

भङ्गुरमिति ॥ हे धीर विद्वन्! इमं जीवलोकं प्राणिजातम्, भङ्गुरं विनश्वरम् "भञ्जभासमिदो घुरच्" । वितथं दुःखमयत्वाद्विफलं च । कथं वा नावलोकयसि न पश्यसि । न जानासीत्यर्थः । येनाज्ञानेन तवापि धीर्धर्मयशसी । अभङ्गुरावितथे अपीति भावः । परिहातुं चलति । अहो अस्थिरविषयलौल्यात् स्थिरसुकृतपरित्यागो भवादृशामनुचित इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

क इति ॥ जगन्मकुटे जगद्भूषणे, वः कुले प्रार्थकेप्सितमर्थिमनोरथो येन नापूरि न पूरितम् । स कोऽजनि जातः । न कोऽपीत्यर्थः । "दीपजन-" इत्यादिना कर्तरि लुङि चिण् । आदिर्युष्माकं कूटस्थ इन्दुः, कलङ्की अजनिष्ट जातः । कष्टम्! अत्र लोके भवानपि सकलङ्को मा भूत् । अपकीर्तिं मा कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अथ विचार्यमाणे त्वमेव कलङ्की न शशाङ्क इत्याह—

येति ॥ त्वादृशस्य याचमानमनु अर्थिनं प्रति, याप्यदृष्टिर्विकृतदर्शनं,

नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृतः किमथ वा पठितोऽपि ।
इत्थमर्थिजनसंशयडोलाखेलनं खलु चकार नकारः ॥ १२१ ॥
अब्रवीत्तमनलः क्व नलेदं लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।
कल्पवृक्षपतिमर्थिनमेनं नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥
न व्यहन्यत कदापि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।
तत्पदे त्वदभिषेककृतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

या च मुखमुद्रा मौनं, या न तुष्टिरसन्तोषश्च, स सकलो विकारः कलङ्कः । शीतभासि चन्द्रे, शशकः परं केवलमङ्कः श्रीवत्सादिवत् चिह्नं, न तु कलङ्क इत्यर्थः ॥ १२० ॥

किं चेदमर्थिषु ते नास्तिवाद इत्याह—नेति ॥ अक्षराणि पठता शैशवे मातृकाक्षराण्यभ्यस्यता भवता, नकारो निषेधवाची नशब्दो, नापाठि किम् ? अथ वा पठितोऽपि प्रस्मृतो विस्मृतः । इत्थमर्थिजनस्य संशय एव डोला तया खेलनं क्रीडाम् । नकारश्चकार । अत्रार्थिनामीदृक्-संशयासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । स चोक्तसंशयोत्था-पित इति सङ्करः ॥ १२१ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथानलोऽग्निस्तं नलमब्रवीत् । हे नल ! इदं वक्ष्यमाणं, लब्धं हस्तप्राप्तं, शशिकल्पं चन्द्रप्रतिमं, यशः, क्वोज्झसि कुत्र त्यजसि । किं तद्यशस्तदाह—इहेति ॥ इह लोके, अन्यस्त्वद्व्यतिरिक्तः, कोऽपि कल्पवृक्षपतिम् । अनन्यार्थिनमित्यर्थः । एनं शतमन्युमिन्द्रं, अर्थिनं नाप । तदेतद्धस्तगतमिन्द्रयाच्यत्वयशो वृथा मा विनाशीरित्यर्थः ॥

नेति ॥ स्वस्सदः स्वर्वासिनः । "सत्सूद्विष-" इत्यादिना क्विप् ।

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।
यत्किमप्यभिबुभूषति तत्किं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥
रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि या पशुरेव ।
नैनयोरपि वृथा भवदर्थी हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

तेषां नः सम्बन्धी योऽभिलाषो मनोरथो मुदमुपनयन् स्वसिद्धया सन्तोषमावहन्, कदापि न व्यहन्यत न विहतः । अद्य, तत्पदे तद्व्यवसिते । तत्सम्पादकाधिकार इत्यर्थः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । त्वदभिषेककृतां त्वां स्थापयतां, नः सम्बन्धी सोऽभिलाषः । असमता असाधारण्यं, स्वसिद्धावनन्यापेक्षत्वमिति यावत् । तन्मदं त्यजतु । अद्य प्रभृति स्वार्थसाधने स्वयमेव समर्थाः सुरा इत्यहङ्कारं मुञ्चाम इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमः अहृष्टमसंतुष्टं, तं नलमब्रवीत् । हे वीरसेनकुलदीप ! किमपि यत्तमो मोहोऽन्धकारश्च त्वामभिबुभूषति अभिभवितुमिच्छति । तच्चन्द्रवंशे वसतिः स्थितिर्यस्य तस्य ते सदृशं किम् । न हि चान्द्रस्य तेजसस्तमसाभिभवोऽयुक्त इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

रोहण इति ॥ यो रोहणो मणीनामाकरोऽद्रिः, सोऽपि कठिनानां मध्ये किमपि कठिनः । या कामधेनुः सापि पशुरेव । एनयोः पशुपाषाणयोरपि सम्बन्धी । "द्वितीयाटौस्स्वेनः" इतीदंशब्दस्य एतच्छब्दस्य वा अन्वादेशविषये एनादेशः । अर्थी वृथा विफलो नाभवत् । हे वत्स ! किमेतद्विधित्सुर्विधातुमिच्छुरसि । हेति विषादे । हा कष्टम् ! पशुपाषाणाभ्यामपि तुच्छवृत्तिरसीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

याचितश्चिरयति क्व नु धीरः प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।
शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥
अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं सार्थिना विमुखता यदभाजि ।
स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन म्लानिरुल्लसति तद्घनसङ्घे ॥ १२७ ॥
ऊचिवाननुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।
कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरझरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

याचित इति ॥ क्व नु कुत्र, धीरः सुधीर्याचितः सन्, चिरयति विलम्बते । न कुत्रापि विलम्बत इत्यर्थः । कुतः ? क्षणमपि प्राणने जीवने, प्रतिभूर्लग्नकः कः ? न कोऽपीत्यर्थः । द्राङ्निमेषमिषेण शीघ्रपक्ष्मपातव्याजेन, घूर्णनेन कनीनिकाभ्रमणेन पूर्णा द्विनयनी नयनद्वन्द्वमेव, दृढनिद्रां मरणं, शंसति । नयनघूर्णनवत्क्षणिकं जीवनमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

अभ्रपुष्पमिति ॥ शीतं शीतलमभ्रपुष्पमुदकम् । 'मेघपुष्पं घनरसः' इत्यमरः । तद्घनपुष्पं, तद्वद्दुर्लभं वस्त्विति च गम्यते । दित्सति दातुमिच्छत्यपि । न तु परिजिहीर्षतीत्यर्थः । घनसङ्घे मेघवृन्दे अर्थिना याचकेन, स्तोककस्य चातकस्य । 'अथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समौ' इत्यमरः । चञ्चुपुटेन सा प्रसिद्धा विमुखता । पक्षिमुखत्वं पराङ्मुखत्वं च । अभाजीति यत् । तत्तस्माद्वैमुख्यभजनात् । म्लानिर्जलभरमन्थरत्वं वैवर्ण्यं चोल्लसति स्फुरति । अत्रार्थिन एव वैमुख्ये दातुरियं म्लानिः । किमुत दातृवैमुख्ये । तस्मात्तादृशस्य तवेदमर्थिवैमुख्यमनुचितमिति भावः ॥ १२७ ॥

ऊचिवानिति ॥ पाशपाणिर्वरुणोऽपि पाणिमुदस्य उद्यम्य, एनं

चर्म वर्म किल यस्य नभेद्यं यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत् ।
स्थायिनाविह न कर्णदधीची तन्न धर्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥
अद्य यावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ ।
आश्रुता[1]वितथतागुणपाशस्त्वादृशेन विदुषा दुरपासः ॥ १३०॥

नलं, उचितं युक्तं, अक्षरं वाक्यं, ऊचिवान् उक्तवान् । यदुक्तं तदाह— कीर्तिरिति ॥ दाननीराणां झरः दानजलप्रवाहः, स एव मौक्तिकहारो यस्यास्तथोक्ता कीर्तिरेव भवतां युष्माकं, प्रियदाराः प्रियकलत्रम् । 'पुं भूम्नि दाराः' इत्यमरः । एतेन भार्याया अपि कीर्तिः प्रियतमेति भावः । अतो दमयन्तीलोभान्न कीर्तिं जहीत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥

चर्मेति ॥ यस्य कर्णस्य चर्म त्वक् नभेद्यमभेद्यम् । नञर्थस्य न-शब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । वर्म कवचं किल । यस्य दधीचेरस्थि च वज्रमयं किल । किलेति प्रसिद्धौ । तौ महासत्त्वशालिनौ कर्णदधीची । इह जगति, स्थायिनौ न चेत् । तर्त्हि, हे धीर धीमन् ! धर्मं नावधीरय नावमन्यस्व । कर्णादीनामस्थिरत्वम् । तद्धर्मस्य च स्थैर्यं दृष्ट्वा त्वमपि तथैवाचरेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

अद्येति ॥ येन सत्यसन्धत्वपाशेन, निबद्धौ बलिर्वैरोचनिः स च विन्ध्यश्च तौ । अद्य यावदेतद्दिनपर्यन्तं, विचलितुमपि प्रभू समर्थौ न स्तः । आश्रुतस्य प्रतिज्ञातार्थस्य, अवितथता सत्यता, सैव गुणः उत्कृष्टधर्मः, स एव पाशो बन्धः , त्वादृशेन विदुषा स दुरपासः दुरुच्छेदः । बलि-

---

१. "अस्थित-" इति पाठान्तरम् ।

प्रेयसी जितसुधांशुमुखश्रीर्या न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।
भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे कः कदर्थयति तामपि कीर्तिम् ॥ १३१ ॥
यान् वरं प्रति परेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वाम् ।
नैव नः खलु मनोरथमात्रं शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥
अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोरुयशश्श्रीः ॥
अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३॥

विन्ध्ययोर्दृष्टान्तेन यावज्जीवनिबन्धेनापि प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहः कार्य इत्यर्थः ॥ १३० ॥

प्रेयसीति ॥ प्रेयसी प्रियतमा, जिता सुधांशुमुखानां चन्द्रादीनां, श्रीर्यया सा । अन्यत्र जितसुधांशुः मुखश्रीर्यस्याः सा तथोक्ता । या कीर्तिर्दिगन्तगतापि देशान्तगतापि, न मुञ्चति । तामपि कीर्तिं भङ्गिसङ्गमः भङ्गुरसङ्गतिर्यस्यास्तस्याः कुरङ्गदृशोऽर्थे तदर्थम् । तादर्थ्येऽव्ययीभावः । कुत्सितोऽर्थ कदर्थः । "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" इति कुशब्दस्य कदादेशः, तं करोति कदर्थयति व्यर्थयतीत्यर्थः । को नामास्थिरार्थे स्थिरं जह्यादिति भावः ॥ १३१ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये जनाः, वरं प्रति इष्टलाभमुद्दिश्य, यानस्मानर्थयितारः । ताच्छील्ये तृन् । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । ते वयमपि यं त्वामर्थयितारः स्मः । अहो ! स त्वं पुनर्नोऽस्माकं, मनोरथमात्रं मनारथमेव नैव पूरय । किं तु, हे शूर ! यशोभिर्दिशोऽपि पूरय खलु । तस्मादस्मन्मनोरथपूरणेन ते दिगन्तविश्रान्ता कीर्तिर्भविष्यति । अन्यथा अपकीर्तिरपि तादृशी भविष्यतीति भावः ॥ १३२ ॥

अर्थितामिति ॥ अद्य सुरशाखी कल्पवृक्षः, सुरेष्वस्मासु त्वयि

प्रवसते भरतार्जुनवैन्यवत्स्मृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः ।
स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥
इष्टिं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याद्य स्वराह्लादिनी
धर्मार्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।

विषये, अर्थितां गतेषु सत्सु म्लाना अर्थ्यभावात् क्षीणा, दानजा दानजन्या, निजा उरुर्महती यशःश्रीः कीर्तिसम्पद्यस्य सः, तथा सन्, केवलेन कुसुमेन गगनं पाण्डु शुभ्रं, विधत्ताम् । न तु वितरणेन यशसा । स्वार्थिनामन्यार्थित्वेन तन्निदानदानकथास्तमयादिति भावः ॥ १३३ ॥

अत्र यात्रावैफल्यशङ्कया ते सङ्कोचस्तावदनाशङ्कनीय एवेत्याह—**प्रवसत इति** ॥ हे नल! प्रवसते प्रयाणं कुर्वते, भरतः शाकुन्तेलयः, अर्जुनो हैहयः, वैन्यः पृथुः, तैस्तुल्यं तद्वत् । "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" । स्मृत्या धृतः स्मृतिधृतः, स्मर्यमाणोऽप्यभीष्टदः इष्टार्थप्रदस्त्वं, स्वगमनस्य स्वयात्राया अफलतां वैफल्यं शङ्कसे यदि, तत्तर्हि लोके निखिलं सर्वमपि मङ्गलं यात्राकालिकं त्वत्स्मरणलक्षणं मङ्गलाचरणमफलं खलु । तथा च—"वैन्यं पृथुं हैहयमर्जुनं च शाकुन्तलेयं भरतं नलं च । एतान्नृपान्यः स्मरति प्रयाणे तस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्च ॥" इति शास्त्रमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । तथा च यत्स्मरणादन्येषामर्थसिद्धिः, तस्य तथाऽर्थसिद्धौ कः सन्देह इति भावः ॥ १३४ ॥

इष्टमिति ॥ अद्य नोऽस्माकं, इष्टमिच्छां यागं च प्रति । 'इष्टिर्यागेच्छयोः' इत्यमरः । यजेरिषेश्च स्त्रियां क्तिन् । "वचिस्वपि-" इत्यादिना यजेः सम्प्रसारणम् । "व्रश्च-" इत्यादिना षत्वम् । इषेः क्तिन्-

त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशनात्
द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिन्नामान्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥
यं प्रासूत सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं
स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विष्यति ।
एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने
साहस्रैरपि पङ्गुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन्भानुमान् ॥१३६॥

प्रत्ययापवाद इति काशिकायाम् । तथा प्रयोगप्राबल्यात् साधुत्वं द्रष्टव्यम् । स्वः स्वर्गे, अन्यत्र स्वरैरुदात्तादिभिराह्लादिनी धर्मोऽर्थः प्रयोजनमभिधेयं च यस्याः सा धर्मार्था या प्रतिश्रुतिः । जीवितावधि किमप्यधिकं वेति श्लोकोक्तास्मन्मनोरथपूरणप्रतिज्ञा अभूत्, तां प्रतिश्रुतिं श्रुतिप्रतिभटी-कृत्य, वेदप्रतिनिधीकृत्य, सत्यापयित्वेत्यर्थः । अन्विताख्यापदां सृज । सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिनिधीकृत्य प्रतिश्रुतिरित्यन्वर्थनामाक्षरां कुरु । सत्य-प्रतिज्ञो भवेत्यर्थः । अस्य फलमाशीर्मुखेनाह—**त्वत्कीर्तिरिति** ॥ त्वत्कीर्तिः पुनः त्वद्यशस्तु, त्रिभुवनं भुवनत्रयम् । समाहारे द्विगुरेकवचनम् । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् । पुनती पावयन्ती । पुनातेः शतरि ङीप् । द्रव्याणां नीलपीतादिद्रव्याणां, शुभ्रः शुक्लगुणः । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यमरः । तेनाद्वयादेशनादभेदापादनाच्छितिपीतादिनामभिर्वाच-कपदैरन्वयं वाच्यत्वलक्षणं सम्बन्धं, लुम्पतु निवर्तयतु । अर्थिमनो-रथपूर्त्या कीर्तिं सम्पादयेत्यर्थः । अत्र नीलादीनां वस्तूनां स्वगुणत्यागेन कीर्तिगुणग्रहणात्तद्गुणालङ्कारः । "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणा-हृतिः" इति लक्षणात् ॥ १३५ ॥

यमिति ॥ यं शनैश्चरं, सहस्रं पादाः रश्मयोऽङ्घ्रयश्च यस्य सः;

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुगर्भा
वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं बभार ।
अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढस्संभृतानन्दमूचे
भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्तता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥

सहस्रपात् सूर्यः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । "सङ्ख्यासुपूर्वस्य" इति समासान्तलोपः । प्रासूत प्रसूतवान्, सः छायातनयः शनैश्चरः । 'मन्दश्छायासुतः शनिः' इत्यमरशेषः । कथं पादेन खञ्जो विकलः सन् । "येनाङ्गविकारः" इति तृतीया । उदभवदुत्पन्नः ? सुतः पितुः सादृश्यमन्विष्यति किल प्राप्नोति खलु । एतस्य प्रश्नस्याद्य त्वत्तेजसां लङ्घने साहस्रैः सहस्रसङ्ख्यैरपि । "अण् च" इति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः । अङ्घ्रिभिः पङ्गुः खञ्जः । पूर्ववत्तृतीया । अभिव्यक्तीभवन्, भानुमान् सूर्यः, नोऽस्माकमुत्तरं समजनि सञ्जातः । जनेः कर्तरि लुङ् । "दीपजन-" इत्यादिना जनेश्चिण् । चिणो लुक् । अत्रार्कस्यापङ्गोः पङ्गुत्वोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । तद्धेतुत्वं च शनैश्चरपङ्गुत्वस्येत्युत्प्रेक्षा इति तयोः सङ्करः ॥ १३६ ॥

इतिति ॥ क्षितीशो नलः, त्रिदशपरिषदः सुरसङ्घस्य इत्येवंरूपाश्चाटुगर्भाः प्रियप्रायास्ता गिर आकर्ण्य वैदर्भीकामुकः सन्नपि । "लषपत-" इत्यादिना कमेरुकञ्प्रत्ययः । अत एव 'न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् मधुपिपासुवत् द्वितीयासमासः । प्रसभविनिहितं बलादारोपितं दूत्यमेव भारं बभार । अस्मिन्नले, अङ्गीकारं गते सत्यमरपरिवृढो दवेन्द्रः, हे नरेन्द्र! यत्र कुत्रापि, अन्तर्धिसिद्धेः अन्तर्धानशक्तेरनुविहितभवच्चित्तता

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य भव्ये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥

अनुसृतत्वन्मनस्कता, भूयात् भवच्चित्तानुसारेण सर्वत्र तवान्तर्धानाविर्भाव-शक्तिरस्तु इति सम्भृतानन्दं सहर्षमूचे । तिरस्करिणीविद्यां प्रादादित्यर्थः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षमित्यादि सुगतम् । श्रीमत्याः विजयप्रशस्तेः ग्रन्थविशेषस्य रचनातातस्य निर्माणकर्तुरित्यर्थः ॥ १३८ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने जीवातुसमाख्याने
पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥

षष्ठः सर्गः ।

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानः ।
स भीमभूमीपतिराजधानीं लक्षीचकाराथ रथस्यदस्य ॥ १ ॥
भैम्या समं नाजणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः ।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं दुर्वारमप्यौर्वमिवौर्वशेयः॥ २ ॥

दूत्यायेति ॥ अथ दूत्याङ्गीकारानन्तरं, द्विषां निषेद्धा निवारयिता, निषधानां जनपदानां, प्रधानः । मुख्याधिपतिरित्यर्थः । स नलः दैत्यारिपतेः देवेन्द्रस्य दूतकर्मणे । "दूतस्य भावकर्मणी" इति यत्प्रत्ययः । प्रवृत्त उद्युक्तः सन्, स रथस्यदस्य रथवेगस्य, भीमभूमीपतिराजधानीं कुण्डिननगरीं, लक्षीचकार लक्ष्यमकरोत् । गमनं चकारेत्यर्थः ॥१॥

भैम्येति ॥ अधीशो मनोनियमनसमर्थः । अत एव, दूतधर्मे दूतकृत्ये, स्थिरधीरचलबुद्धिः, स नलः, भैम्या समं सह । 'साकं सत्रा समं सह' इत्यमरः । वियोगं, और्वशेयः उर्वशीपुत्रो मुनिरगस्त्यः 'और्वशेयः कुम्भयोनिरगस्त्यो विन्ध्यकुट्टनः' इति हलायुधः । पयोधिपाने दुर्वारं, उर्व्या अपत्यमौर्वो वरुणभयान्मातृगुप्त इति स्वामी । तमौर्वं बडवानलमिव अन्तरायं नाजगणदन्तरायत्वेन नामन्यत । भैमीवियोगमपि विषह्य प्रतिज्ञाभङ्गभयात् दूत्यमेव दृढतरमवलम्बितवानित्यर्थः । अन्तरायविशेषणमुभयत्रापि योजनीयम् ॥ २ ॥

---

१. "प्रधानम्" इति पाठान्तरम् ।

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवादपीयूषपिपासवस्ते ।
तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा देशस्य तस्याभरणीबभूवुः ॥ ३ ॥
तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्तामिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः ।
मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥ ४ ॥
भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम् ।
नृपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां भृशं निशश्वास सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥

नलेति ॥ ते इन्द्रादयो देवाः, नल एव प्रणाली जलनिर्गममार्गः, तया मिलत् प्रवहत्, अम्बुजाक्षीसंवादपीयूषं दमयन्तीसंवादामृतं, पिपासवः पातुमिच्छवः सन्तः, मधुपिपासुवत् द्वितीयासमासः । तदध्ववीक्षार्थं नलमार्गप्रतीक्षार्थमिव अनिमेषाः सन्त इत्युत्प्रेक्षा । तस्य देशस्य नलनिर्गमनप्रदेशस्याभरणीबभूवुः । तदागमनपर्यन्तं तत्रैव तस्थुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

तामिति ॥ तस्यायं तदीयः, नलीयः स रथः, तां कुण्डिनमिति यदाख्यापदं नामपदं, तन्मात्रेण गुप्तां छन्नां, अमरावतीमिन्द्रराजधानीम्, तत्कल्पामित्यर्थः । भूमेरिन्द्रस्य भीमभूपतेः, पुरं, मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन आससाद प्राप ॥ ४ ॥

भैमीति ॥ नृपो नलः, इयं भैमीपदस्पर्शेन कृतार्थरथ्या सफलमार्गा, सा श्रूयमाणा पुरी कुण्डिनपुरीत्युत्कलिकया उत्कण्ठया, आकुलः क्षुभितः सन् । क्षणमीक्षणाभ्यां, तां पुरीं, विपीय सतृष्णं दृष्ट्वा, सुरैः क्षताशः भिन्नाशः सन् भृशं निशश्वास ॥ ५ ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेन वामं रोमाञ्चभृत्पक्ष्मभिरस्य चक्षुः ।
अन्यत्पुनः कम्प्रमपि स्फुरन्तं तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥
रथादसौ सारथिना सनाथाद्राजावतीर्याशु पुरं विवेश ।
निर्गत्य बिम्बादिव भानवीयात्सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

अथैवं विद्यमानस्य तस्येष्टसिद्धिसूचकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनं जातमित्याह—**स्विद्यदिति** ॥ अस्य नलस्य, वामं चक्षुः, प्रमोदाश्रुलवेन आनन्दबाष्पकणेन, स्विद्यत् स्विन्नं सत्, पक्ष्मभिः उन्मिषद्भिरिति शेषः । रोमाञ्चभृद्रोमाञ्चितं सत्, तस्याः पुरः नगर्याः, स्फुरन्तं प्रकाशमानं, नवोपभोगं अपूर्वदर्शनमाद्यसङ्गमं च प्राप । अन्यत् पुनर्दक्षिणं तु कम्प्रं च सत् तं प्राप । वामाक्ष्णः स्वेदरोमाञ्चावेव । दक्षिणस्य तु वेपथुरप्यधिकः सात्त्विकः संवृत्त इत्यर्थः । 'प्रथमसङ्गमे कम्प्रस्वेदरोमाञ्चादयो जायन्ते । पुरुषस्य दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शुभाय भवति' इति निमित्तवेदिनः । अत्रानन्दाश्रुपक्ष्मोत्क्षेपाक्षिस्पन्देषु स्वेदादिसात्त्विकरूपणाद्रूपकम् । तदुल्लासितनवोपभोगव्यवहारसमारोपात् पुरीचक्षुषोः स्त्रीपुंसत्वप्रतीते रूपकसङ्कीर्णा समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

रथादिति ॥ असौ राजा नलः, सारथिना सनाथात् सहितात्, रथादवतीर्य अंशुसङ्घः अर्कांशुसमूहः, भानवीयात् बिम्बान्निर्गत्य सौधाकरं चान्द्रं मण्डलमिव आशु पुरं कुण्डिनं विवेश । "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥" इति शास्त्रादियमुपमा ॥ ७ ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्ववृते नदृश्या ।
बभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।
विगाहमाना पुरमस्य दृष्टिरथाददे राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

लीनश्चरामीति हृदा ललज्जे हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसज्जे ॥
द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोष दूत्यं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन् समये, कुण्डिनवेशिनः कुण्डिनप्रविष्टस्य नलस्य सा तथा दर्शनीया मूर्तिर्नदृश्या अदर्शनीया । नञर्थस्य नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । ववृते जाता । चित्रम्! विरोधादिति भावः । इन्द्रवराददृश्यत्वं गतेत्यविरोधः । तथाप्यदृश्यापि तस्य मूर्तिर्विश्वैकदृश्येति यत्तच्चित्रतरं बभूव । दृश्यत्वादृश्यत्वयोर्विरोधादिति भावः । विश्वेषां सर्वेषां जनानाम् एका मुख्या दृश्यैव दृष्टिप्रियैवेत्यविरोधः । अत्र विरोधाभासयोः संसृष्टिः ॥ ८ ॥

जनैरिति ॥ अथास्य नलस्य, दृष्टिर्विदग्धैरभिज्ञैः जनैः, मुग्धैः सुन्दरैः भवनैश्च पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीं आश्चर्यावहामित्यर्थः । पुरं विगाहमाना विभावयन्ती । राजकुलातिथित्वमाददे । क्रमादसौ राजभवनं ददर्शेत्यर्थः ॥ ९ ॥

लीन इति ॥ असौ नलः, अस्त्रैः सज्जे सन्नद्धे । 'सन्नद्धो वर्मितः सज्जः' इत्यमरः । रक्षिजने राजकुलरक्षकवीरवर्गे, हेलामवज्ञां दधाविति गर्वोक्तिः । लीनः (कष्टं शूरोऽपि) गूढश्चरामीति हेतोर्हृदा ललज्जे । भैमीं

अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात्कक्ष्यासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः ।
भैमीं दिदृक्षुर्बहु दिक्षु चक्षुर्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥
अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।
दृशं दधौ विस्मयनिस्तरङ्गां विलङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

द्रक्ष्यामीति संतुतोष । स्वं स्वकीयं, दूत्यं विचिन्त्य शुशोचेति निर्वेदोक्तिः । अत्र गर्वलज्जाहर्षनिर्वेदानां बहूनां भावानां परस्परोपमर्देन समावेशाद्भावशबलतोक्ता ॥ १० ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं, असौ नलः, कक्ष्यासु गृहप्रकोष्ठेषु । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः' इत्यमरः । रक्षायामधिकृतै रक्षिजनैः, अदृष्टः सन् भैमीं दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । अत एव, दिक्षु चक्षुर्बहु भूयिष्ठं, दिशन् विशङ्कः सन्, तां पूर्वनिर्दिष्टां उपकार्यां राजसदनम् । 'उपकार्या राजसद्मनि' इति विश्वः । अमरेन्द्राणां कार्यात् प्रयोजनात् हेतोराविशत् ॥ ११ ॥

अयमिति ॥ विभुः समर्थः, राजा सिंह इव राजसिंहः राजश्रेष्ठः, उपमितसमासः । स नलः, अयं क इत्यन्यस्य स्वव्यतिरिक्तजनस्य, निवारकाणां रक्षिणां, गिरा वाक्येन, (हेतुना) कण्ठं विभुज्य किं दृष्टोऽस्मीति शङ्कया ग्रीवां विवल्य । विलङ्घितायामतिक्रान्तायामपि द्वारि द्वारे । विस्मयेन कथमेते मामद्राक्षुरित्याश्चर्येण । निस्तरङ्गां निर्निमेषां, दृशं दधौ । सिंहस्य ग्रीवाभङ्गेन लङ्घिताध्वदर्शनं युक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

अन्तः पुरान्तः स विलोक्य बालां कांचित्समालब्धुमसंवृतोरुम् ।
निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या सङ्घट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥
अनादिसर्गस्रजि वानुभूता चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।
जातैव यद्वा जितशम्बरस्य सा शाम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु ॥१४॥
अलीकभैमीसहदर्शनान्नु तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।
भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि ॥ १५ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः, अन्तः पुरस्यान्तरभ्यन्तरे, अव्ययमेतत् । समालब्धुमुद्वर्तयितुं, असंवृतोरुमनाच्छादितोरुदेशां, काञ्चिद्बालां स्त्रियं विलोक्य, निमीलिताक्षः सन् । पराङ्गनादर्शनपापभीत्येति भावः । भ्रमन्त्या तत्र सञ्चरन्त्या, स्त्र्यन्तरेण सङ्घट्टमभिघातं आसाद्य, द्वयोरपि दृष्टिप्रतिबन्धादिति भावः । चमच्चकार उल्लसति स्म । चमदित्यनुकारिशब्दः ॥

अनादीति ॥ अनादौ सर्गस्रजि सृष्टिपरम्परायां वा, क्वचिज्जन्मान्तर इत्यर्थः । चित्रेषु आलेख्येषु, अनुभूता । अत्यन्ताननुभूतेऽर्थे भ्रमासम्भवादिति भावः । यद्वा, मास्त्वनुभव इति शेषः । किं तु, जितशम्बरस्य मायिनोऽपि मायिनः, कामस्य शाम्बरीशिल्पं मायासृष्टिः । 'स्यान्माया शाम्बरी' इत्यमरः । जातैव, सा भीमसुता नलेन दिक्षु अलक्षि प्रतिदिशमलक्ष्यत । लक्षेः कर्मणि लुङ् । अत्रालीकभैमीसाक्षात्कारो जन्मान्तरानुभवाद्वा चित्रानुभवाद्वा केवलमदनमायाबलाद्वेति हेतूत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

अलीकेति ॥ अन्याः कन्या अप्सरस इव । उपमितसमासः । अप्सरःकल्पा अपि कन्याः तत्रत्याः स्त्रियः, अलीकभैम्या सह दर्श-

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।
स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्व्यषदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥
प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्गिगीशसन्देशमजल्पदल्पम् ॥
अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरुभवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

नाद्धेतोः तस्य नलस्य रसाय रागाय, नाभवन् । ततोऽपि तासामपकृष्टत्वादिति भावः । तर्हि, किं सारूप्यात्तास्वपि भैमीभ्रमो नाभूदत आह—**भैमीति** ॥ तत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । ततः तस्य भैमीभ्रमस्यैव प्रसादात्तेन नलेन तास्वन्तःपुरस्त्रीषु भैमीभ्रमो नालम्भि न प्राप्तः । अत्यन्तवैसादृश्यादिति भावः ॥ १५ ॥

भैमीति ॥ भैम्यां निराशे सुरैः क्षताशे, हृदि, मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्दत्तावलम्बाज्जनितादित्यर्थः । विरहाद्विहस्तो विह्वलः, स नलः । अलीकां तां मिथ्याभैमीमवलोक्य, क्षणात् विबुद्धः निवृत्तभ्रमः, तत्र तामपश्यन् व्यषदत् विषण्णोऽभूत् । सदेर्लुङ् । लृदित्त्वाच्च्लेरङादेशः । "सदिरप्रतेः" इत्यड्व्यवायेऽपि षत्वम् । भैमीशून्यविबोधात्तद्वान् भ्रम एव तस्याशास्योऽभवदिति भावः ॥ १६ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः, विकल्पोपहृतां विभ्रमोपनीतां, प्रियां दमयन्तीं, यावद्गीगीशसन्देशं इन्द्रादिवाचिकं, अल्पमजल्पदकथयत् । तावददृश्यया अलक्ष्यकर्तृकया, वाचा हेतुकर्त्र्या, भीषिता वित्रासिताः । "भियो हेतुभये षुक्" । ताश्च ता भूरयोऽनेका भीरवो भयशीलाः स्त्रियः ताभ्यो भवतीति तद्भावो रवः कलकलः, तं नलमचेतयदबोधयत् । चेततेर्भौवादिकात् णिच् ॥ १७ ॥

पश्यन् स तस्मिन् मरुतापि तन्व्यास्तनौ परिस्रष्टुमिवास्तवस्त्रौ ।
अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्कमास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥
अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि बालावलीनां बलितैर्गुणौघैः ।
न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वन्द्वं प्रभुर्बद्धुमभून्मनोभूः ॥ १९ ॥
दोर्मूलमालोक्य कचं रुरुत्सोस्ततः कुचौ तावनुलेपयन्त्याः ।

पश्यन्निति ॥ स नलः, तस्मिन्नन्तःपुरे मरुतापि अचेतनेनापीति भावः । परिस्रष्टुं संस्रष्टुमिव । अस्तवस्त्रौ अपनीतांशुकौ तन्व्याः स्तनौ पश्यन्, विलक्षो विलज्जितः सन्, अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्कं, अक्षान्तः असोढः पक्षान्ते पौर्णमास्यां मृगाङ्कः चन्द्रो येन तदास्यं, तिर्यग्वलितं साचीकृतम् । दधार धृतवान् । यत्राचेतनस्य वायोरपि चपलता तत्रायं निर्विकार एवेत्यहो जितेन्द्रियत्वमस्येति भावः ॥ १८ ॥

अन्तरिति ॥ अन्तःपुरे बालावलीनां स्त्रीसमूहानां, वबयोरभेदाद्रोमसमूहानां च, वलितैः पुनःपुनः प्रवृत्तैः आवर्तितैश्च, गुणानां कटाक्षविक्षेपादीनां सूत्राणां चौघैः विस्तृतवागुरः प्रसारितमृगबन्धनीकोऽपि । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । मनोभूः स एव मृगयुरिति शेषः । तस्य नलस्याक्षिद्वन्द्वमेव कालसारं कृष्णसारम्, अक्षिद्वयं तु कालेन कनीनिकाकार्ष्ण्येन सारं श्रेष्ठं, हरिणं च बद्धुमाक्रष्टुं संयन्तुं च प्रभुः शक्तो नाभूत् । जितेन्द्रियत्वादस्येति भावः । अत्राक्ष्यादिषु हरिणत्वादिरूपणान्मनोभुवो मृगयुत्वं गम्यत इत्येकदेशवर्तिरूपकम् ॥ १९ ॥

दोरिति ॥ एष नलः, कचं केशपाशं, रुरुत्सोः रोद्धुं बद्धुमिच्छोः, कस्याश्चिद्दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य । ततोऽनन्तरं, कुचावनुलेप-

नाभीमथैष श्लथवाससोऽनु मिमील दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥
मीलन्न शेकेऽभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।
स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्चात्पुमङ्गसङ्गोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥
निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन् कटाक्षैः ।
स रागदर्शीव भृशं ललज्जे स्वतः सतां ह्रीः परतोऽपि गुर्वी ॥२२॥

यन्त्याः तौ कुचावालोक्य, अथ श्लथवाससः स्रस्तांशुकायाः नाभीमालोक्य, अन्वनन्तरं, दिक्षु पुरः पार्श्वभागेण क्रमेण कृष्टचक्षुः प्रत्याहृतदृष्टिः सन्, मिमील निमीलिताक्षोऽभूत् । तत्र तथा यथेष्टचेष्टे स्त्रीमण्डले तस्य पापभीरोर्नेत्रनिमीलनमेव प्राप्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

मीलन्निति ॥ मीलन्निमीलिताक्षः, स नलः, अभिमुखमन्योन्याभिमुखमागताभ्यां तथापि स्तनाभ्यां निमित्तेन सान्तराभ्यां सव्यवधानाभ्यां काभ्यांचित् स्त्रीभ्यां निपीडय मध्ये निरुध्य धर्तुं ग्रहीतुं, न शेके शक्यो नाभूत् । स नलः, पश्चादपेतोऽपसृतः स्वाङ्गानि विजगौ, परस्त्रीसंस्पर्शदोषाद्विजगर्हे निनिन्द । ते स्त्रियौ पुनः, पुंसोऽङ्गसङ्गेन उत्पुलके उद्गतरोमाञ्चे जाते ॥ २१ ॥

निमीलनेति ॥ निमीलनं च स्पष्टविलोकनं च ताभ्यां कदर्थितः निषिद्धस्पर्शनदर्शनदोषोद्वेजितः, स नलः, ताः स्त्रियः, कटाक्षैः कलयन् निर्विकल्पेन गृह्णन्, रागेण पश्यतीति रागदर्शी, स इव भृशं ललज्जे । कष्टं कामुकदृष्ट्या पश्यामीति भृशं परितप्तोऽभूदित्यर्थः । नन्वप्रकाशेऽर्थे का लज्जा तत्राह— **सतामिति** ॥ सतां सत्पुरुषाणां,

---

१. "पश्यन्" इति पाठान्तरम् ।

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निसृष्टः । मोघः शरौघः कुसुमानि नाभूत्तद्धैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् ॥ २३ ॥

हित्वैव वर्त्मैकमिह भ्रमन्त्याः स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेत्य । चतुष्पथस्याभरणं बभूव लोकावलोकाय सतां स दीपः ॥ २४ ॥

परतोऽपि स्वत एव ह्रीर्गुर्वी । अकामादप्यकार्यकरणे परस्मादपि स्वस्मादेव लज्जते सज्जन इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

रोमाञ्चितेति ॥ रोमाञ्चिताङ्गीमनु पुमङ्गसङ्गात् पुलकितगात्रीमुद्दिश्य, तस्य नलस्य, कटाक्षैः कटाक्षवीक्षणैः, भ्रान्तेन अयमस्यामनुरक्त इति मन्वानेन, रतेः कान्तेन कामेन निसृष्टः प्रयुक्तः, कुसुमान्येव शरौघः तस्य नलस्य, धैर्यस्य निर्विकारचित्तत्वस्य, पूजां प्रति पूजायां पर्यवस्यन् पूजात्वेन परिणमन्, मोघो व्यर्थो नाभूत् । शत्रोरपि गुणः पूज्यो भवेदिति भावः । अत्र नलधैर्यभङ्गार्थं प्रयुक्तस्य कुसुमजालस्य न केवलं तदभञ्जकत्वं प्रत्युत तत्पूजकत्वमापन्नमित्यनर्थोत्पत्तिलक्षणो विषमालङ्कारः ॥ २३ ॥

हित्वेति ॥ सतां स दीपः सुजनश्रेष्ठः, भावनां प्रकाशकः प्रदीपश्च स नलः, इह अन्तःपुरे, भ्रमन्त्याः सञ्चरन्त्याः, स्त्रियाः स्पर्शः एकमभिन्नं वर्त्म हित्वैव सुत्यज इत्यवेत्य निश्चित्य, लोकावलोकाय सञ्चारिजनदर्शनाय । अन्यत्र, लोकानां जनानां व्यवहाराय । चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथम्, "तद्धितार्थ-" इत्यादिना समाहारे द्विगुः । "ऋक्पूः-" इत्यादिना समासान्तः । "पथः सङ्ख्याव्ययादेः" इति नपुंसकत्वम् । तस्य आभरणं बभूव । तत्र स्थित इत्यर्थः । क्लिष्टैकमार्गे

---

१. "विसृष्टः" इति "निदिष्टः" इति च पाठान्तरे ।

उद्वर्तयन्त्या हृदये निपत्य नृपस्य दृष्टिर्न्यवृतद्द्रुतैव ।
वियोगिवैरात् कुचयोर्नखाङ्कैरर्धेन्दुलीलैर्गलहस्तितेव ॥ २५ ॥
तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।
द्वयं द्रढीयः कृतमीक्षणाभ्यां तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥
चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीष्यन् ।
सङ्कट्य तस्मिन् भृशभीनिवृत्तास्ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन् ॥

स्त्रीसंबाधादाक्लिष्टे चतुष्पथे स्थित्वा समन्तादवलोकितवानित्यर्थः । चतुष्पथस्थो दीपो लोकावलोकाय कल्पत इति ध्वनिः ॥ २४ ॥

उद्वर्तयन्त्या इति ॥ नृपस्य दृष्टिरुद्वर्तयन्त्या गात्रमुन्मार्जयन्त्याः, हृदये वक्षसि, निपत्य अर्धेन्दुलीलैरर्धचन्द्राभिख्यैः, कुचयोर्नखाङ्कैः (कर्तृभिः), वियोगिषु वैरादिन्दुत्वप्रयुक्तविरोधात् । गले हस्तो गलहस्तः, तद्वती कृता गलहस्तिता । हस्तेन गले गृहीत्वा नुन्नेवेत्युत्प्रेक्षार्थः । मत्वन्तात् "तत्करोति" इति णिचि णाविष्टवद्भावे विण्मतोर्लुक् । ततः कर्मणि 'अर्धेन्दुश्चन्द्रशकले गलहस्तनखाङ्कयोः' इति विश्वः । द्रुता त्वरितैव न्यवृतत् न्यवर्तिष्ट । पापभयादिति भावः ॥ २५ ॥

तन्वीति ॥ तन्वीमुखमेव चन्द्रम् । व्यस्तरूपकम् । द्रागधिगत्य हठात् दृष्ट्वा निमीलिताभ्यां पापभयादिति भावः । वियोगिनस्तस्येक्षणाभ्यां तस्य तन्वीमुखस्येन्दुता च स्वयोः सरोजता चेति द्वयं, द्रढीयो दृढतरं, कृतमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथं तत्सन्निधौ तयोर्निमीलनमिति भावः ॥

नन्वङ्गसङ्घट्टनानन्तरं तास्तं किमिति न गृह्णन्तीत्यत आह—
चतुष्पथ इति ॥ चतुष्पथे, विनिमीलिताक्षं तं नलम् । चतसृभ्यो

सङ्घट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।
दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसन्तापमवाप भूपः ॥ २८ ॥
हृतः कयाचित्पथि कन्दुकेन सङ्घट्य भिन्नः करजैः कयापि ।
कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥
छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।
तच्चित्तयान्तर्निरचायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥३०॥

दिग्भ्यः, एता आगताः । आङ्पूर्वादिणः कर्तरि क्तः, उत्तरपदसमासः । ताः, सुखमक्लेशेन, अग्रहीष्यन् गृह्णीयुः । तस्मिन्नले सङ्घटय अभिहत्य, आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । भृशया गाढया भिया निवृत्तास्ता एव तस्य नलस्य वर्त्म नादास्यन् न दद्युश्चेत् । किं तु, स्वयमेव अस्य भूतशङ्कया मार्गं दत्वा भयात् पलायितानां तासां, कुतस्तद्ग्रहणधार्ष्ट्यमित्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् ॥ २७ ॥

सङ्घट्टयन्त्या इति ॥ तरसा सङ्घट्टयन्त्या अभिघ्नन्त्यास्तन्व्याः, आत्मनो भूषाहीराणां भूषणवज्राणां, अङ्कुरेषु कोटिषु, प्रोतं सक्तं दुकूलं हरतीति तद्धारी भूपः, नितम्बं तस्याः कटिं, दिशा परिधाप्य संवस्त्य दिगम्बरं कृत्वा । तत्पापेन वस्त्रापहरणपापेन सन्तापमवाप ॥ २८ ॥

हृत इति ॥ स नलः, पथि कयाचित्कन्दुकेन हतः । कयापि सङ्घटय अभिहत्य, करजैर्नखैर्भिन्नः । कयाचन, कुचकुङ्कुमेन, अक्तो लिप्तः । एवं ताभिः संभुक्तकल्पः संभुक्तप्रायो बभूव ॥ २९ ॥

छायामय इति ॥ कयापि स्त्रिया निजे हारे छायामयः प्रतिबिम्बरूपः, स नलः, प्रैक्षि प्रैक्षितः । ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । अथ गच्छन्

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदमू रतीशः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वतमासु नूनं नामूषु निर्णीतरतिः कथञ्चित् ॥ ३१ ॥
तस्माददृश्यादपि नातिबिभ्युस्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।
मन्यन्त एवादृतमन्मथाज्ञाः प्राणानपि स्वान् सुदृशस्तृणानि ॥३२॥

अपसरन्, अत एव नेक्ष्यमाणः अनिरीक्ष्यमाणः सन् । स चित्ते यस्यास्तया तद्गर्भितचित्तया तन्व्या, स्वस्यैव हृदयं प्रविष्ट इति अन्तः अन्तःकरणे, चारु साधु, निरचायि निश्चितः । स छायानलः, तद्देशातिक्रमात्तस्या हारादेवापेतो न चित्तादिति सौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

तच्छायेति ॥ रतीशः कामः, तस्य नलस्य छाया तच्छायं, मणिकुट्टिमादिगततत्प्रतिबिम्बम् । "विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्" इति नपुंसकत्वम् । तस्य सौन्दर्येण निपीतधैर्या हृतधैर्याः, अमूः स्त्रीः, प्रत्येकमेकैकामेवालिङ्गत् । अत्रोत्प्रेक्ष्यते । रतेः देव्याः प्रतिद्वन्द्वतमासु रतिसदृशीष्वमूषु मध्ये, स रतीशः, कथञ्चिदपि निर्णीतरतिर्निश्चितनिजपत्नीको, नाभूत् । नूनम् । अन्यथा कथं प्रत्येकमालिङ्गेदित्यर्थः । सर्वास्वपि मन्मथविकारः प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति ॥ सुदृशः स्त्रियः, तच्छायारूपेण तत्प्रतिबिम्बसौन्दर्येणाहितः उत्पादितः मोहः चित्तभ्रमो यासां ताः । अत एव लोला आसक्ताः सत्यः । अदृश्यादपीति भयहेतूक्तिः । तस्मान्नलान्नातिबिभ्युः । शृङ्गारेण भयानकस्तिरस्कृत इत्यर्थः । तथा हि, आदृतमन्मथाज्ञा मन्मथपरतन्त्राः सत्यः, स्वान् स्वकीयान्, प्राणानपि तृणानि मन्यन्त एव ।

जागर्ति तच्छायदृशां पुरा यः स्पृष्टे च तस्मिन् विससर्प कम्पः ।
द्रुतं गते तत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तितश्चारुदृशां परं सः ॥ ३३ ॥
उल्लास्यतां स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं तासां नलच्छायपिबापि दृष्टिः ।
अश्मैव रत्यास्तदनर्ति पत्या छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि लोम ॥ ३४ ॥

मन्यकर्मण्यनादरचतुर्थ्यां वैभाषिकत्वात् द्वितीया । प्राणानपि तृणीकृत्य तदा तत्सङ्गमलालसानां तासां तस्माद्भयं कुत इति भावः ॥ ३२ ॥

जागर्तीति ॥ पुरा पूर्वं, तच्छायदृशां तत्प्रतिबिम्बदर्शिनीनां चारुदृशाम् । क्विप् । यः कम्पो जागर्ति स्फुरति । ततस्तस्मिन् स्पृष्टे च सति विससर्प प्रससार । स कम्पः, द्रुतं शीघ्रं, गते अपगते सति, तस्य पदशब्दाद्भीत्या (कर्त्र्या) परं स्वहस्तवान् कृतः, दत्तस्वहस्तः । प्रबलीकृत इत्यर्थः । स्वहस्तशब्दान्मत्वन्तात् "तत्करोति" इति णिचि णाविष्ठवद्भावे विण्मतोर्लुक् । ततः कर्मणि क्तः ॥ ३३ ॥

उल्लास्येति ॥ रत्याः पत्या कामेन, स्पृष्टं नलाङ्गं, येन तत्तासामङ्गमुल्लास्यतामुल्लासं प्राप्यताम् । उल्लासयतेः कर्मणि लोट् । नलच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य पिबा । तद्दर्शिनीत्यर्थः । "पाघ्रा" इत्यादिना शप्रत्ययः, पिबादेशश्च । तासां दृष्टिरपि उल्लास्यताम् । तयोश्चेतनत्वादिति भावः । छेदे कर्तनेऽप्यबोधं बोधरहितं, अचेतनं लोम, अहर्षी हर्षितमिति यत् । हृषेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । तदश्मैव पाषाण एव, अनर्ति नर्तितः । अश्मनर्तनप्रायं रोमहर्षणं कुर्वाणस्य कामस्य किमसाध्यमिति भावः । अत्र रोमहर्षणाश्मनर्तनवाक्यार्थयोर्यत्तच्छब्दावगतसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या सादृश्याक्षेपाद्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् ॥ ३४ ॥

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य हृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।
निपत्य तत्रास्य धरारजस्स्थे पादे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥
भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकायामायस्य भैमीविरहात्क्रशीयान् ।
असौ मुहुः सौधपरम्पराणां व्यधत्त विश्रान्तिमुपत्यकासु ॥ ३६ ॥
उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्यास्तस्मै यथादर्शि तथैव भैमी ।

यस्मिन्निति ॥ मृगाक्षी यस्मिन् देशे नलस्य स्पृष्टकं आलिङ्गनविशेषम् । "यद्योषितस्तन्मुखमागताया अन्यापदेशाद्व्रजतो नरस्य । गात्रेण गात्रं घटते तदेतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरार्याः ॥" इति रतिरहस्येऽभिधानात् । एत्य प्राप्य, हृष्टा तं देशं भूयोऽप्यगात् । पुनः स्पर्शलोभादिति भावः । किं तु, तत्र देशे धरारजःस्थे भूपरागनिष्ठे, अस्य नलस्य, पादे पादप्रतिकृतौ, निपत्य प्रणिपत्य, प्रसीद मां पुनः स्पर्शेनानुगृहाणेति शनैरवादीत् । न तु स्पर्शं लेभे । तस्यापगमादिति भावः ॥ ३५ ॥

भ्रमन्निति ॥ भैमीविरहात् क्रशीयान् अतिकृशोऽसौ नलः । अमुष्यामुपकारिकायाम् । राजसद्मनीत्यर्थः । भ्रमन् सञ्चरन्, आयस्य परिश्रम्य, मुहुः सौधपरम्पराणां, उपत्यकास्वासन्नभूमिषु । अत्र सौधानां पर्वतसाधर्म्यात् गौणोऽयं प्रयोगः । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः" इति त्यकन्प्रत्ययस्य पर्वतासन्नभूमिसंज्ञात्वेन विधानात् । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः' इत्यभिधानात्तथैव प्रयोगाच्च । संज्ञात्वादेव कात्पूर्वस्येकाराभावः । विश्रान्तिं व्यधत्त । विश्रन्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

किं च तत्र तत्र विश्रान्तो विनोदाय भैमीप्रतिकृतिमालिख्याद्राक्षीदित्याह उल्लिख्येति श्लोकद्वयेन—**उल्लिख्येति** ॥ नन्वदृष्टपूर्वां तां कथ-

तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा कस्या न दृष्टाजनि विस्मयाय ॥ ३७ ॥
कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमावलिवेत्रचिह्ना ।
सालिख्य तेनैक्ष्यत यौवनीयद्वास्स्थामवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥
पश्याः पुरन्ध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे ।
चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदङ्घ्रिप्रतिमासु चक्रम् ॥३९॥

मंलिखादिति शङ्कां निरस्यन्नाह—**पूर्वमिति** ॥ पूर्वं हंसेन नलिन्या दले भैमी यथा येन प्रकारेण, उल्लिख्य तस्मै नलायादर्शि दर्शिता, तथैव तेन नलेन अभिलिख्य उपहृतस्वहारा कण्ठार्पितनिजमुक्ताहारा, तदा विलिखितेत्यर्थः । दृष्टा सती कस्या विस्मयाय नाजनि न जाता । सर्वस्या अपि जातेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कौमारेति ॥ तेन नलेन, यौवनस्येयं यौवनीया । "वृद्धाच्छः" । तस्यां द्वारे, प्रमुखे च तिष्ठतीति यौवनीयद्वास्स्था । "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इति रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वम् । तामवस्थां दौवारिकदशां यौवनप्रवेशदशां च, परिचेतुकामा अभ्यसितुकामा । अत एव रोमावलिरेव वेत्रं दण्डः, तच्चिह्नं यस्याः सा । कौमारगन्ध एषामस्तीति कौमारगन्धीनि शैशवसंस्पर्शीनि, वृत्तानि चापलानि, निवारयन्ती सा दमयन्ती, आलिख्य ऐक्ष्यत । ईक्षतेः कर्मणि लङ् । वयःसन्धौ वर्तमानां तामालिख्य अद्राक्षीदित्यर्थः । रूपकालङ्कारः ॥ ३८ ॥

पश्या इति ॥ सान्द्राणि चन्द्ररजांसि कर्पूरपांसवः । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः' इत्यमरः । तैः कृतक्रीडं कुमारचक्रं, बालसङ्घो यस्मिन् तस्मिन् अध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं सार्वभौमलक्षणं, तस्य नलस्य, अङ्घ्रिप्रतिमासु पादन्यासेषु, चक्रं चक्ररेखाः, पश्यन्तीति

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्योरन्योन्यमेणेक्षणयोरभिख्याम् ।
मध्ये मुहूर्तं स बभूव गच्छन्नाकस्मिकाच्छादनविस्मयाय ॥ ४० ॥
पुरःस्थितस्य क्वचिदस्य भूषारत्नेषु नार्यः प्रतिबिम्बितानि ।
व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन् विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः ॥
तस्मिन् विषज्यार्धपथान्निवृत्तं तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।
विस्मेरतामापुरनुस्मरन्त्यः क्षिप्तं मिथः कन्दुकमिन्दुमुख्यः ॥ ४२ ॥

पश्याः, पश्यन्तीः । "पाघ्रा-" इत्यादिना शप्रत्ययः, पश्यादेशश्च । पुरन्ध्रीः प्रति स्त्रिय उद्दिश्य, चित्राणि चक्रे । तासामाश्चर्याणि जनयामासेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तारुण्येति ॥ तारुण्यपुण्यां यौवनमनोज्ञाम् । 'पुण्यं मनोज्ञ' इति विश्वः । अन्योन्यमभिख्यां शोभामवलोकयन्त्योरेणेक्षणयोः मृगाक्ष्योर्मध्ये गच्छन्, मुहूर्तं ईषत्कालम्, आकस्मिकाच्छादनेन निर्हेतुकव्यवधानेन, विस्मयाय बभूव । अत्र व्यवधानकारणं विना व्यवधानोक्तेरकारणे कार्योत्पत्तिलक्षणो विभावनालङ्कारः ॥ ४० ॥

पुर इति ॥ क्वचिद्देशे नार्यः पुरःस्थितस्यास्य नलस्य अदृश्येषु भूषारत्नेषु निजानि प्रतिबिम्बितानि प्रतिबिम्बानि व्योमनि शून्ये विस्मित्य विस्मित्य पुनःपुनः विस्मिता भूत्वा । सहस्रकृत्वः सहस्रवारमपश्यन् । अत्रापि निरालम्बनप्रतिबिम्बदर्शनोक्तेरकारणे कार्योत्पत्तिलक्षणो विभावनालङ्कारः ॥ ४१ ॥

तस्मिन्निति ॥ इन्दुमुख्यः स्त्रियः, मिथः क्षिप्तं अन्योन्यं प्रति प्रेरितं, किं तु तस्मिन्नले विषज्य लग्भित्वा । अर्धः पन्थाः अर्धपथः ।

पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यवीक्षानियमव्रतिन्यः ।
छायासु रूपं भुवि तस्य वीक्ष्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥४३॥
विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि धत्ते ।
यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

विशेषणसमासे समासान्तः । "अर्धं नपुंसकम्" इत्येकदेशिसमास इति केचित् । तत्र समांशनिबन्धः । तस्मान्निवृत्तं प्रत्यागच्छन्तं, तस्य नलस्याङ्गरागेण छुरितं रूषितं, कन्दुकं निरीक्ष्य अनुस्मरन्त्यः कुत एतदिति पुनःपुनरनुसन्दधाना विस्मेरतां विस्मितत्वमापुः । "नमिकम्पिस्मि-" इत्यादिना रप्रत्ययः ॥ ४२ ॥

पुंसीति ॥ महिष्यो राजदाराः, स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते पुंसि परपुरुषे विषये, अवीक्षासङ्कल्पेन अनिरीक्षासङ्कल्पेन, व्रतिन्यः व्रतवत्यो भूत्वा, तस्य नलस्य, भुवि कुट्टिमभूमौ, छायासु प्रतिबिम्बेषु, रूपसौन्दर्यं वीक्ष्य दृशोः फलमानशिरे प्रापुः । "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घः, "अश्नोतेश्च" इति नुडागमः ॥ ४३ ॥

विलोक्येति ॥ ताभी राजमहिषीभिः तस्य नलस्य, छाया अनातपरेखा तच्छायम् । नीलमिति शेषः । विलोक्य यथा वयं, स्वं स्वकीयं, पतिं भीमं प्रत्युद्बुद्धं मदनं दध्महे । तथा वसुधापि स्वं पतिं भीममेव प्रत्युद्बुद्धम् । किं तु, त्रिनेत्रस्य ईश्वरस्य, नेत्रानलकीलैर्नेत्राग्निज्वालैः, नीलं कृष्णवर्णं, एनं मदनं धत्ते किमित्यतर्कि उत्प्रेक्षितम् । नलच्छाये तस्मिन् मदनत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः । नलच्छायेऽपि स्त्रीणां मदनविभ्रमः, नले तु किमु वक्तव्यमिति शेषः ॥ ४४ ॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीतमालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।
तथापि नालोकि तदस्य रूपं हारिद्रभङ्गाय वितीर्णमङ्गम् ॥ ४५ ॥
भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेहव्यूहं वितन्वन् मणिकुट्टिमेषु ।
पुरं परस्य प्रविशन् वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६॥
पुमानिवास्पर्शि मया भ्रमन्त्या छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।
ब्रुवन्निवातर्कि मयापि कश्चिदिति स्म स स्त्रैणगिरः शृणोति ॥ ४७॥

नन्वेवं नलविलोकिनीनामासां कथं न परपुरुषनिरीक्षणे व्रतलोपस्तत्राह—**रूपमिति** ॥ प्रतिच्छायैव प्रतिच्छायिका । स्वार्थे कः । "कात्पूर्वस्य" इतीकारः । तयोपनीतं रूपं छायात्मकं स्वरूपं ताभिः स्त्रीभिरालोकि यदि आलोकितं चेत् । कामं यथेच्छमालोक्यतां नाम । तथापि मारिद्रभङ्गाय हरिद्राखण्डाय वितीर्णभङ्गं दत्तपराजयम् । तत्स्वरूपमित्यर्थः। अस्य तत्प्रसिद्धं, रूपं स्वरूपं, नालोकि नालोकितम् । साक्षाद्रूपदर्शने दोषः, न प्रतिच्छायादर्शन इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भवन्निति ॥ वियोगी विरही अयोगी च । स राजा नलः, अदृश्यो भवन् स्वयमदृश्यः सन् , मणिकुट्टिमेषु मणिनिबद्धभूमिषु, प्रतिबिम्बदेहानां व्यूहं समूहं, वितन्वन् सम्पादयन् । योगिपक्षे बहूनि योगशरीराणि युगपत् कल्पयन् । तथा परस्य राजान्तरस्य, पुरं नगरम् । अन्यत्र जीवान्तरस्य शरीरं परकायं प्रविशन् । 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः । योगी अणिमादिसिद्धिमानिव, रराज । चित्रम् ॥ ४६ ॥

पुमानिति ॥ भ्रमन्त्या मया पुमानिवास्पर्शि स्पृष्टः । मया पुंसः छायेव व्यवलोकि विलोकिता । मयापि कश्चित् ब्रुवन् लपन्निव,

अम्बां प्रणम्योपनता नताङ्गी नलेन भैमी पथि योगमाप ।
स भ्रान्तिभैमीषु न तां विवेद सा तं च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥
प्रसूप्रसादाधिगता प्रसूनमाला नलस्य भ्रमवीक्षितस्य ।
क्षिप्तापि कण्ठाय तयोपकण्ठे स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

अतर्कि तर्कितः । सर्वत्र कर्मणि लुङ् । इत्येवंरूपाः स्त्रैणस्य स्त्रीसमूहस्य गिरः । यद्वा, स्त्रीषु भवाः स्त्रैणीः गिरः । "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्" इति भवार्थे नञ्प्रत्ययः । स नलः, शृणोति स्म । "लट् स्मे" इति भूते लट् ॥ ४७ ॥

अम्बामिति ॥ नताङ्गी व्यानतगात्री भैमी । अम्बां मातरम् । 'अम्बा सवित्री जननी माता च' इति हलायुधः । प्रणम्योपनता प्रतिनिवृत्ता सती, नलेन पथि योगमाप । किं तु स नलः, भ्रान्तिभैमीषु अलीकभैमीषु मध्ये, तां न विवेद विविच्य नाजानात् । सा च, तं नलं, अदृश्यतया न ददर्श । अत्र रूपसाम्यादभ्रान्तभैम्याः भ्रान्तभैमीभिः सहाभेदाभिधानात् सामान्यालङ्कारः । "सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता" इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

प्रस्विति ॥ प्रसूप्रसादाधिगता मातृप्रसादलब्धा । 'जनयित्री प्रसूर्माता जननी' इत्यमरः । प्रसूनमाला पुष्पमालिका, तया भैम्या, भ्रमवीक्षितस्य भ्रान्तिदृष्टस्य, नलस्य कण्ठाय क्षिप्ताप्युपकण्ठे समीपे स्थितं, सत्यमेव तथ्यमेव, तं नलमालम्बत प्राप । मणिप्रभायां मणिबुद्धिन्यायादिति भावः ॥ ४९ ॥

स्रग्वासनादृष्टजनप्रसादः सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः ।
क्षिप्तामदृश्यत्वमितां च मालामालोक्य तां विस्मयते स्म बाला ॥
अन्योन्यमन्यत्रवदीक्षमणौ परस्परेणाध्युषितेऽपि देशे ।
आलिङ्गितालीकपरस्परान्तस्तथ्यं मिथस्तौ परिषस्वजाते ॥ ५१ ॥
स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।
नृपस्तु पश्यन्नपि तामुदीतस्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

स्रगिति ॥ भूपो नलः, वासनया निरन्तरभावनया, दृष्टस्य जनस्य, अलीकभैम्याः प्रसादोऽनुग्रहभूता इयं स्रक् सत्या सत्यभूतेति हेतोरद्भुतमाप । बाला भैमी च, क्षिप्तामात्मना न्यस्ताम्, अथ अदृश्यत्वमितां प्राप्तां तां मालामालोक्य आलोच्य, विस्मयते स्म विस्मिताभूत् ॥ ५० ॥

अन्योन्यमिति ॥ तौ भैमीनलौ, परस्परेणाध्युषिते तत्त्वतोऽधिष्ठिते देशेऽपि । अन्योन्यमिति कर्मनिर्देशः । नलो भैमीं सा च नलमित्यर्थः । अन्यत्रवद्देशान्तर इवेक्षमाणौ, अन्यत्र स्थायिनाविव पश्यन्तावित्यर्थः । आलिङ्गितमालिङ्गनं, अलीकं यस्य तदालिङ्गितालीकं, एतदालिङ्गनं मिथ्येत्यभिमानं, परस्परस्यान्तरन्तःकरणं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अव्ययोत्तरपदो बहुव्रीहिः । अव्ययं रेफान्तं क्रियाविशेषणं वा । मिथोऽन्योन्यं, तथ्यं यथार्थमेव, परिषस्वजाते श्लिष्यतुः । "उपसर्गात्सुनोति-" इत्यादिना षत्वम् । पूर्ववासनया परस्परचेष्टा मिथ्येति मन्यमानावेव तथ्यमचेष्टेतामित्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्पर्शमिति ॥ भैमी तं तथ्यं स्पर्शमधिगता प्राप्तापि । पुनरस्य नलस्य, अदर्शनेनादृश्यत्वेन, भ्रान्तिं मेने । अतो नलं धर्तुं न

स्पर्शातिहर्षादृतसत्यमत्या प्रवृत्य [1]मिथ्या प्रतिलब्धबोधौ ।
पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न श्रद्दधाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥
सर्वत्र संवाद्यमबोधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परं तौ ।
न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तुमलीकमालोक्य परस्परं तु ॥ ५४ ॥

शशाकेति शेषः । नृपस्तु पश्यन्नप्युदीतस्तम्भो निष्क्रियाङ्गत्वलक्षणः सात्त्विको यस्य सः, सन्, तां भैमीं, सहसा धर्तुं गृहीतुं, न शशाक । अन्यथा धरेदिति भावः । उदीतेति ईङ् गताविति दीर्घेण 'ई'धातुना निष्पन्नम् । अत्र स्तम्भपदार्थस्य विशेषणगत्या धारणाशक्तिहेतुकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५२ ॥

स्पर्शेति ॥ विमुग्धौ रागान्धौ, तौ दमयन्तीनलौ, पथिस्पर्शेनातिहर्षोऽतिमात्रानन्दः, तस्माद्धेतोस्तदन्यथानुपपत्त्या, आदृतया दृढीकृतया, सत्यमत्या सत्योऽयं स्पर्श इति बुद्ध्या, प्रवृत्य पुनर्व्यापृत्य, मिथ्याप्रतिलब्धबोधौ प्रवृत्तेऽपि स्पर्शालाभान्मिथ्येति निश्चितबोधौ । मिथ्येति बुद्धवन्तावित्यर्थः । पुनरित्थमुभयदर्शनानन्तरं, मिथोऽन्योन्यं, तथ्यं यथार्थमेव स्पृशन्तावपि, न श्रद्दधाते न विशश्वसतुः । दधातेर्लिटि तङ् । श्रच्छब्दस्य "श्रदन्तरोरुपसङ्ख्यानम्" इत्युपसर्गत्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः ॥

सर्वत्रेति ॥ तौ भैमीनलौ, रूपश्रिया सौन्दर्यसम्पदा, सर्वत्र सर्वावयवेषु, संवाद्यं मिथस्संवादार्हम् । परस्परानुरूपमित्यर्थः । अत एव परमत्यन्तमातिथ्यकरं मिथः सत्कारकारि, अलीकमसत्यं, परस्परं तु कर्म आलोक्य । अबोधमानौ मिथ्येत्यमन्यमानौ, केलिरसात् क्रीडारागा-

---

१. "मिथ्यामतिलब्धबाधौ" इति पाठान्तरम् ॥

परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात्तयोः क्षणं चेतसि विप्रलम्भः ।
स्नेहातिदानादिव दीपिकार्चिर्निमिष्य किञ्चिद्द्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥
वेश्माप सा धैर्यवियोगयोगाद्बोधं च मोहं च मुहुर्दधाना ।
पुनःपुनस्तत्र पुरः स पश्यन् बभ्राम तां सुभ्रुवमुद्भ्रमेण ॥ ५६ ॥
पद्भ्यां नृपः सञ्चरमाण एव चिरं परिभ्रम्य कथं कथंचित् ।
विदर्भराजप्रभवानिवासं प्रासादमभ्रङ्कषमाससाद[1] ॥ ५७ ॥

द्विरन्तुं निवर्तितुं, न शेकतुः । किं त्वलीकेनापि परस्परेण क्रीडितुमाचकाङ्क्षतुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

परस्परेति ॥ तयोर्भैमीनलयोः, चेतसि विप्रलम्भो विरहः, परस्परस्पर्शरसस्य अन्योन्यस्पर्शसुखस्य, ऊर्मिभिः सेकात् क्षणं स्नेहस्य तैलादेरतिदानाद्दीपिकार्चिर्दीपज्वालेव किञ्चिदीषन्निमिष्य निवार्य, द्वौ गुणावावृत्ती यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा द्विगुणम् अधिकं, दिदीपे प्रजज्वाल । सोऽप्युद्दीपक एवाभूदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

वेश्मेति ॥ सा भैमी, धैर्यवियोगयोगाद्यथासङ्ख्यं मुहुर्बोधं च मोहं च दधानेति यथासङ्ख्यालङ्कारः । वेश्म निजावासमाप । स नलस्तत्र तां सुभ्रुवं भैमीं, उद्भ्रमेण भ्रान्त्या, पुनःपुनः पुरोऽग्रे पश्यन् बभ्राम । प्राप्त्याशयेति भावः । एतेन चापलाख्यः सञ्चारिभाव उक्तः । 'चापलं त्वनवस्थानम्' इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

पद्भ्यामिति ॥ एष नृपः, पद्भ्यां सञ्चरमाणो गच्छन् । "समस्तृतीयायुक्तात्" इति तृतीयायोगे आत्मनेपदम् । चिरं

---

१. "अभिरामम्" इति पाठान्तरम् ॥

सखीशतानां सरसैर्विलासैः स्मरावरोधभ्रममावहन्तीम् ।
विलोकयामास सभां स भैम्यास्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायाम् ॥
कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।
इत्यन्तरस्तूयत कापि यत्र नलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥
एतं नलं तं दमयन्ति पश्य त्यजार्तिमित्यालिकुलप्रबोधान् ।
श्रुत्वा स नारीकरवर्तिशारीमुखात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

परिभ्रम्य कथं कथञ्चित् पादचारक्लेशादतिकृच्छ्रेण, विदर्भराजः प्रभवः कारणं यस्यास्तस्याः वैदर्भ्याः निवासम् । अभ्रं कषतीत्यभ्रंकषमत्युन्नतम् । "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" इति खच्प्रत्यये मुमागमः । प्रासादं सौधमाससाद ॥ ५७ ॥

सखीति ॥ स नलस्तस्य प्रासादस्य, प्रतोल्यां प्राङ्गणे, या मणिवेदिका तस्यां सखीशतानां सरसैः सानुरागैर्विलासैर्लीलाभिः स्मरावरोधभ्रममावहन्तीं कामान्तःपुरभ्रान्तिकरीं, भैम्याः सभामास्थानीं, विलोकयामास ॥ ५८ ॥

अथ कण्ठ इत्यादिभिश्चतुर्दशभिस्तां सभां वर्णयति । **कण्ठ इति** ॥ यत्र सभायां, कलं मधुरमालपन्ती कापि बाला । नलेन, तिस्रो रेखा अस्य सन्तीति त्रिरेखः अस्याः कण्ठः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः सन्तीति सूचयति किमिति, अन्तरन्तःकरणे, अस्तूयत स्तुता । अत्र कण्ठरेखात्रयस्य विशेषणगत्या निजपिकादित्रयविजयसूचकत्वोत्प्रेक्षाहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गसङ्कीर्णेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

एतमिति ॥ स नलः, यत्र सभायां, नारीकरवर्तिशारीमुखात् कान्ताकरगतशारिकामुखात्, हे दमयन्ति ! तमेतं नलं पश्य । आर्ति

यत्रैकयालीकनलीकृतालीकण्ठे मृषाभीमभवीभवन्त्या ।
तद्दृक्पथे दोहलिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥
चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना तद्वन्निजास्येन्दुकृतानुबिम्बम् ।
सखीमुखे चन्द्रसखे ससर्ज चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र ॥ ६२ ॥

पीडां त्यज । इत्येवंरूपान् आलिकुलप्रबोधान् आलिकुलस्य सखीजनस्य, प्रबोध्यते एभिरिति प्रबोधान् आश्वसनोक्तीः । करणे घञ्प्रत्ययः । श्रुत्वा स्वमात्मानं दृष्टमाशङ्कत । एतं नलं पश्येति निर्देशादेताभिर्दृष्टोऽस्मीति शङ्कितवानित्यर्थः । शारीवाक्ये नारीवाक्यभ्रमादिति भावः । अत एव भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ६० ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां, तद्दृक्पथे नलदृष्टिपथे, मृषाभीमभवा आरोपितभैमी, अतया तया भवन्त्या एकया सख्या अलीकनलः, अरोपितनलः, असः स कृता अलीकनलीकृता तस्या आल्याः सख्याः कण्ठे, दोहलिकया धात्र्या उपनीता या मधूकमाला, शालीनं लज्जामन्थरं यथा तथा, आधायि आहिता । दधातेः कर्मणि लुङ् । "आतो युक् चिण्कृतोः" इति युगागमः । एतेन भैम्याः स्वयंवरत्वरा नलैकतानत्वं च व्यक्तं सत् अस्य जीवातुरासीदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

चन्द्राभमिति ॥ यत्र सभायां, कापि कान्ता, चन्द्राभं चन्द्रनिभं, आभ्रमभ्रविकारं, तिलकं चन्द्रसखे चन्द्रसमे, सखीमुखे । तद्वता आभ्रतिलकवता, निजास्येन्दुना कृतमनुबिम्बं प्रतिबिम्बं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा, दधाना रचयन्ती , चन्द्रानवस्थां ससर्जेवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र तिलकक्रियोत्पत्तौ स्वच्छद्रव्यतया परस्पराभिमुखावस्थितदर्पणवदित-

दलोदरे काञ्चनकेतकस्य क्षणान्मषीभावुकवर्णरेखम् ।
तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख भैमी नखलेखिनीभिः ॥ ६३ ॥
विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्यातिविख्यातिभृतापि यत्र ।
अशाकि लीलाकमलं न पाणिमपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥
भैमीमुपावीणयदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।
गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

रेतराभ्रतिलकसङ्क्रान्तेरितरेतरतिलकचन्द्रपरम्परानन्तत्वादनवस्था क्रियानिष्पत्तिश्चेति भावः ॥ ६२ ॥

दलेति ॥ यत्र साभयां, भैमी, काञ्चनकेतकस्य स्वर्णकेतकीकुसुमस्य, दलोदरे पत्रमध्ये, क्षणात् झडिति मषीभावुकाः श्यामीभवन्त्यः, वर्णरेखा अक्षरविन्यासा यस्मिन्, तम् । तस्य नलस्यैव कृते स्वं स्वकीयं, अनङ्गलेखं कामसन्देशं, नखैरेव लेखनीभिः लेखनिकाभिः, लिलेख ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सभायां, लिपीषु चित्रकर्मसु । "कृदिकारादक्तिनो वा ङीष्वक्तव्यः"। अतिविख्यातिभृता । अतिचतुरयापीत्यर्थः । सख्या, भीमभुवो भैम्याः, लीलाकमलं विलेखितुं अशाकि । भावे लुङ् । "शक-" इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । पाणिं तु नाशाकि । तदपेक्षयोत्कृष्टत्वात् । तथा कर्णोत्पलं विलेखितुमपारि पर्याप्तम् । पूर्ववल्लुङ् । "पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु" इति तुमुन्प्रत्ययः । अक्षि तु नापार्येव । सर्वोपमानातीतत्वात्तल्लावण्यस्येति भावः ॥ ६४ ॥

भैमीति ॥ यत्र सभायां, गन्धर्ववध्वो गन्धर्वाङ्गना एव । कलिप्रियस्य प्रियकलहस्य नारदस्य । "वा प्रियस्य" इति बहुव्रीहौ

नावा स्मरः किं हरभीतिगुप्तेः पयोधरे खेलति कुम्भ एव ।
इत्यर्धचन्द्राभनखाङ्कचुम्बिकुचा सखी यत्र सखीभिरूचे ॥ ६६ ॥
स्मराशुगीभूय विदर्भसुभ्रूवक्षो यदक्षोभि खलु प्रसूनैः ।
स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु यत्रैकया सूचिशिखां निखाय॥ ६७॥

प्रियशब्दस्य परनिपातः । प्रियशिष्यवर्गः । स्वर एव मधु क्षौद्रं, तेनारीणमरिक्तं पूर्णमिति यावत् । "ल्वादिभ्यः" इति निष्ठानत्वे णत्वम् । तेन तस्या भैम्याः कण्ठनालेन सह एकधुरं वहन्तीत्येकधुरीणाः । समा इत्यर्थः । "एकधुराल्लुक् च" इति खच्प्रत्ययः । ता वीणा यस्य सः सन्नेत्यागत्य भैमीमुपावीणयत् वीणाया उपगायति स्म । "सत्याप-पाश-"इत्यादिना णिचि लङ् । गानविद्यायां गन्धर्वीणामप्युपास्या भैमीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नावेति ॥ यत्र सभायां, अर्धचन्द्राभनखाङ्कचुम्बी अर्धचन्द्राकारनखक्षतभाक् कुचो यस्याः सा सखी । स्मरः हरभीत्या गुप्तेः । गुप्त्यर्थमित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । पयसां क्षीराणां नीराणां च धरः पयोधरः कुचः । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति विश्वः । तस्मिन्नेव कुम्भ इति व्यस्तरूपकम् । नावा नखाङ्केनैवेति शेषः । खेलति । दाहपरिहाराय विहरति किमिति रूपकसङ्कीर्णेयमुत्प्रेक्षा । इति सखीभिरूचे उक्ता ॥ ६६ ॥

स्मरेति ॥ प्रसूनैः कुसुमैः, स्मराशुगीभूय कामबाणा भूत्वा, विदर्भसुभ्रुवो वैदर्भ्याः, वक्षो हृदयमक्षोभि क्षोभितं खल्विति यत्, तत् क्षोभणवैरं, यत्र सभायां, तेषु प्रसूनेषु, सूचिशिखां सूच्यग्रं, निखाय निकुट्य,

यत्रावदत्तामतिभीय भैमीं त्यज त्यजेदं सखि साहसिक्यम् ।
त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से बाणान् प्रसूनानि गुणेन सज्जान् ॥
आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गीमध्ये सुमध्या मकरीं करेण ।
यत्रावदत्तामियमालि यानं मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः ॥ ६९ ॥

स्रजं मालां, सृजन्त्या रचयन्त्या, एकया कयाचित्कान्तया, अशोधि निर्यातितम् । हृदयच्छेदिनां हृदयच्छेद एव प्रतीकार इति भावः ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां, तां स्रक्स्रष्ट्रीं, सखीं, भैमीं अतिभीय अत्यन्तं भीत्वा । भिधातोः क्त्वो ल्यबादेशः । अवदत् । किमिति ? हे सखि ! इदम्, सहसा वर्तत इति साहसिकः अविमृश्यकारी । "ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते" इति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । त्यज त्यज । कुतः त्वमेव प्रसूनान्येव बाणान् गुणेन तन्तुना ज्यया च । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । सज्जान् सक्तान् कृत्वा, मदनाय दत्से ददासि । तदेतत्स्वत एव दहतो वह्नेर्वायुना सन्धुक्षणमिति भावः ॥ ६८ ॥

आलिख्येति ॥ यत्र सभायां, सुमध्या कापि कान्ता, सख्याः कुचयोः पत्रभङ्गीनां पत्ररचनानां मध्ये मकरीं करेणालिख्य, तां सखीमवदत् । किमिति ? हे आलि सखि ! इयं मकरी त्वदेकावलेरेव हारविशेषस्यैव । 'एकावल्येकयष्टिका' इत्यमरः । नाकनद्या मन्दाकिन्या इति रूपकम् । यानं वाहनम् । 'मकरीवाहना गङ्गा' इति प्रसिद्धिः । मन्ये अत्रोत्प्रेक्षा । तस्याश्चोक्तरूपकेण सङ्करः ॥ ६९ ॥

तामेव सा यत्र जगाद भूयः पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते ।
सेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्कप्रियास्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥
शारीं चरन्तीं सखि मारयैनामित्यक्षदाये कथिते कयापि ।
यत्र स्वघातभ्रमभीरुशारीकाकूत्थसाकूतहसः स जज्ञे ॥ ७१ ॥
भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।
कृतप्रियादूत्यमहोपकारमरालमोहद्रढिमानमूहे ॥ ७२ ॥

तामिति ॥ यत्र सा पूर्वोक्ता प्रसाधिका, तामेव सखीं, भूयो जगाद । किमिति? पयोधेर्यादो जलग्राहः समुद्रसम्भव इत्यर्थः । किं च, तावकस्य हृच्छयस्य मकरध्वजस्याङ्को मकरस्तस्य प्रिया दयिता । ते तव, कुचकुम्भयोः स्थिता सेयं मकरी विस्तारयशसस्तयोरेव परीणाहकीर्तेः प्रशस्तिः स्तुतिवर्णावलिरस्तु ॥ ७० ॥

शारीमिति ॥ यत्र स नलः, कयापि । कितवया इति शेषः । हे सखि! एनां चरन्तीं भ्रमन्तीं, शारीमक्षोपकरणं दारुविकारं, शारिकाख्यां शकुन्तिकामित्यर्थान्तरेण शकुन्तिकाया भयोत्पत्तिः । 'शारी त्वक्षोपकरणे तथा शकुनिकान्तरे' इति विश्वः । मारय प्रहर । इति अक्षदाये अक्षाः पाशकाः । 'अक्षास्तु देवकाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । तेषां सम्बन्धी दायो दानं प्रक्षेपविशेषः । 'दायो दाने यौतकादिधने वित्ते च पैतृके' इति वैजयन्ती । तस्मिन् कथिते स्वघाते आत्ममारणे, भ्रमेण भ्रान्त्या, भीरोर्भीतायाः, शार्याः शारिकायाः, काका विकृतस्वरेण उत्थः उत्थितः, साकूतः भावगर्भो हसो हासो यस्य सः । "स्वनहसोर्वा" इति विकल्पादप्प्रत्ययः । जज्ञे जातः ॥ ७१ ॥

भैमीति ॥ यत्र सभायां, नलो भैमीसमीपे ताम्बूलस्य जाम्बू-

तस्मिन्नियं सेति सखीसमाजे नलस्य सन्देहमथ व्युदस्यन् ।
अपृष्ट एव स्फुटमाचचक्षे स कोऽपि रूपातिशयः स्वयं ताम् ॥
भैमीविनोदाय मुदा सखीभिस्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।
नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं तस्यानुबिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥

नदहंसो हिरण्मयहंसाकारः करकः तस्य लक्ष्मीं निरीक्ष्य, कृतः प्रियाया भैम्या दूत्यमेव महोपकारो येन तस्मिन् मराले हंसे, मोहस्य भ्रमस्य द्रढिमानं दार्ढ्यम् । "र ऋतो हलादेर्लघोः' इत्यृकारस्य रेफादेशः । ऊहे ऊढवान् । वहेः कर्तरि लिट् । "वचिस्वपि-" इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥ ७२ ॥

तस्मिन्निति ॥ अथ सभावलोकनानन्तरं, तस्मिन् सखीसमाजे, नलस्य सन्देहं का वात्र भैमीति संशयं, व्युदस्यन्, स प्रसिद्धः कोऽपि रूपातिशयः सौन्दर्यविशेषः । स्वयमपृष्ट एव, तां भैमीं इयमिति स्फुटमाचचक्षे आचख्यौ । विश्वातिशायिसौन्दर्यसाक्षात्कारादियं दमयन्तीति निश्चिकायेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

भैमीति ॥ भैम्या विनोदायौत्सुक्यापनोदाय, मुदा कौतुकेन, सखीभिर्भुवि भूतले, कल्पितानां तस्य नलस्याकृतीनां प्रतिकृतीनां मध्ये मणिवेदिकायां स्फुटमुदीतमपि तस्य नलस्य अनुबिम्बं नातर्कि न तर्कितम् । तत्रापि स्वकल्पिताकृतिसाम्यादिति भावः । अत एव सामान्यालङ्कारः । तेन च भ्रान्तिमान् व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ७४ ॥

---

१. "एव" इति पाठान्तरम् ।

हुताशकीनाशजलेशदूतीर्निराकरिष्णोः कृतकाकुयाच्ञाः ।
भैम्या वचोभिः स निजां तदाशां न्यवर्तयद्दूरमपि प्रयाताम् ॥ ७५ ॥
विज्ञप्तिमन्तः सभयः स भैम्यां मध्येसभं वासवशम्भलीयाम् ।
सम्भावयामास भृशं कृशाशस्तदालिवृन्दैरभिनन्द्यमानाम् ॥ ७६ ॥

हुताशेति ॥ कृताः काकाः याच्ञाः प्रार्थना याभिस्ताः चित्तचालनचतुरोक्तीरित्यर्थः । हुताशकीनाशजलेशाः वह्नियमवरुणाः । 'प्रेतपतिः पितृपतिश्च कीनाशः' इति हलायुधः । तेषां दूतीः निराकारिष्णोः परिहरन्त्याः । "अलंकृञ्-" इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाद्द्वितीया । भैम्याः वचोभिः स नलो दूरं प्रयातां इन्द्रादिकपटेन लुप्तप्रायामपि निजां स्वकीयां तदाशां भैमीतृष्णां न्यवर्तयत् निवर्तितवान् । पुनस्तत्प्रत्याशामकार्षीदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

विज्ञप्तिमिति ॥ स नलो मध्येसभं सभाया मध्ये । "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम् । तदालिबृन्दैः भैमीसखीसङ्घैरभिनन्द्यमानां, वासवशम्भलीयाम् इन्द्रदूतीसम्बन्धिनीं, कामिनोः संधात्री शम्भली । 'कुट्टनी शम्भली समे' इत्यमरः । भैम्यां विषये विज्ञप्तिं वक्ष्यमाणां विज्ञापनां, अन्तः सभयः इन्द्रगौरवादङ्गीकरिष्यतीति बिभ्यदेवेत्यर्थः । अत एव कृशाशः शिथिलभैमीप्राप्त्याशश्च सन् । भृशं सम्भावयामास । अत्यवधानेन शुश्रावेत्यर्थः । विज्ञप्तिमिति क्तिन्प्रत्ययान्तश्चिन्त्यः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति तदपवादेन युचो विधानात् । अत एव ज्ञप्तिविज्ञप्तिप्रभृतयोऽपशब्देषु परिगणिता भट्टपादैः । तथाप्यभियुक्तप्रयोगो दुर्वारः ॥ ७६ ॥

लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति तुभ्यं मयि प्रेषितवाचिकस्य ।
इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्यामवधानदानम् ॥ ७७ ॥
सलीलमालिङ्गनयोपपीडमनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।
शेषस्त्वदाश्लेषकथाविनिद्रैस्तद्रोमभिः सन्दिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥
यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मघोनस्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।
स्वयंवरस्थानजुषस्तमस्य बधान कण्ठं वरणस्रजैव ॥ ७९ ॥

लिपिरिति ॥ दैवी लिपिर्देवलिपिः । भुवि भूलोके, सुपठा पठितुं शक्या । "ईषद्दुस्सुषु-" इत्यादिना खल्प्रत्ययः । नेति हेतोस्तुभ्यं, व्याहृतार्था वाग्वाचिकं सन्देशवाक्यम् । 'संदेशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः ।"वाचो व्याहृतार्थायाम्" इति ठक् । तत्प्रेषितं येन तस्य इन्द्रस्य दूत्यां मयि विज्ञापयन्त्याम् । अवधानस्यैकाग्रयस्य दानमेव प्रसादं रचय अनुग्रहं कुरु ॥ ७७ ॥

सलीलमिति ॥ हे भैमि! वासवस्त्वां सलीलं सविलासं, आलिङ्गनया आलिङ्गनेन । आङ्पूर्वाल्लिङ्गयतेश्चौरादिकाद्युच् । उपपीडमुपपीड्य गाढमालिङ्ग्य । "सप्तम्यां चोपपीडम्" इत्यत्र चकारात्तृतीयोपपदे णमुल्प्रत्ययः । "तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्" इति विकल्पादसमासः । अनामयं पृच्छति । "क्षत्रबन्धुमनामयम्" इति स्मरणादिति भावः । शेषः कार्यशेषस्तु त्वदाश्लेषकथया पूर्वोक्तत्वदालिङ्गनप्रसङ्गेन विनिद्रैर्हृषितैस्तस्येन्द्रस्य रोमभिर्भवत्यै संदिदिशे सन्दिष्टः । कर्मणि लिट् । त्वदालिङ्गनप्रार्थनैवानन्तरं वक्तव्यः कार्यशेषोऽपीति भावः ॥ ७८ ॥

य इति ॥ हे भैमि ! मघोनः इन्द्रस्य, यः कण्ठस्त्वदर्थनायां विषये हृदा प्रेर्यमाणोऽपि ह्रियमेवागोऽपराधमापत् । हीनस्याधिकं प्रति

नैनं त्यज क्षीरधिमन्थनाद्यैरस्यानुजायोद्गमितामरैः श्रीः ।
अस्मै विमथ्येक्षुरसोदमन्यां श्राम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियं ते ॥८०॥
लोकस्रजि द्यौर्दिवि चादितेया अप्यादितेयेषु महान् महेन्द्रः ।
किंकर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्ष्या किमतः परापि ॥

याच्ञासङ्कोचेऽप्यपराध एवेति भावः । स्वयंवरस्थानजुषः स्वयंवरमागतस्य अस्येन्द्रस्य, तमपराधिनं कण्ठं, वरणस्रजा भर्तृवरणमालिकया त्वं बधान । ईदृशापराधिनामीदृग्बन्ध एव दण्ड इति भावः । सर्वथा लज्जां विहाय प्रार्थनां कुर्वतो महेन्द्रस्य मनोरथपूरणं कार्यमिति तात्पर्यार्थः ॥

नेति ॥ हे भैमि ! एनमिन्द्रं, न त्यज । तथा हि—यैरमरैः अस्येन्द्रस्य अनुजाय उपेन्द्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । क्षीराणि धीयन्तेऽस्मिन्निति क्षीरधिः क्षीरोदधिः । "कर्मण्यधिकरणे च" इति किप्रत्ययः । तस्य मन्थनात् मथनादुपायात् । मन्थतेर्भौवादिकस्येदित्वान्नुमागमः । श्रीः रमा उद्गमिता उत्थापिता । ते अमराः अस्मै इन्द्राय । पूर्ववच्चतुर्थी । इक्षुरस एवोदकं यस्य तं इक्षुरसोदं नामाब्धिम् । "उदकस्योदः संज्ञायाम्" इत्युदादेशः । विमथ्य मथित्वा अन्यां श्रियं उत्थापयितुं न श्राम्यन्तु न प्रयस्यन्तु । द्वितीयया श्रिया त्वयैव उपेन्द्रवदिन्द्रस्यापि लक्ष्मीपतित्वे तयोर्वैषम्याय देवतानां लक्ष्म्यन्तरसम्पादनप्रयासो न स्यादिति भावः । अत्रामराणां लक्ष्म्यन्तरोत्पादनप्रयत्नासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८० ॥

लोकेति ॥ लोकस्रजि स्वर्गादिलोकपङ्क्तौ, द्यौः स्वर्गो महती । दिवि च अदित्या अपत्यानि पुमांसः अदितेयाः देवाः, महान्तः ।

पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः ।
कुरु प्रसादं तदलं कुरुष्व स्वीकारकृद्भ्रूनटनश्रमेण ॥ ८२ ॥
मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे भवेद्देवरि माधवे च ।
श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि भावय त्वम् ॥

कृदिकारात् ङीषन्तात् स्त्रीभ्यो ढक् । आदितेयेष्वपि महेन्द्रो महान् । स महेन्द्रोऽपि रागात् किंकर्तुं सेवितुमर्थी इच्छुर्यदि । किंशब्दस्यास्य चादिषु पठितस्य निपातत्वाद्धातोः प्राक्प्रयोगः । अर्थयतेरिच्छार्थत्वात् समानकर्तृकेषु तुमुन् । अतोऽस्मादिन्द्रसेव्यत्वात् परा कक्ष्यापि उत्कृष्टावस्था च, जागर्ति स्फुरति किम् । न जागर्तीत्यर्थः । अत्र लोकादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षोक्तेः सारालङ्कारः । "उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः" इति लक्षणात् ॥ ८१ ॥

पदमिति ॥ इन्द्रः शतेन मखैः मखशतेन यत्पदमिन्द्रत्वलक्षणं स्थानमाप प्राप । स इन्द्रस्तस्मै पदाय तत्पदस्वीकारायेत्यर्थः । ते तव, याचनेन प्रार्थनया चाटुकारः प्रियंवदः । जात इति शेषः । "न शब्दश्लोक-" इत्यादिना टप्रत्ययनिषेधात् कर्मण्यण् । प्रसादमनुग्रहं कुरु । तदैन्द्रं पदं स्वीकारकृता अङ्गीकारव्यञ्जकेन भ्रूनटनश्रमेण भ्रूविक्षेपव्यापारेण, अलं कुरुष्व ॥ ८२ ॥

मन्दाकिनीति ॥ भावयतीति भाविनि विचारचतुरे भैमि ! मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे क्रीडायां, माधवे देवे उपेन्द्रे देवरि देवरे भर्तृभ्रातरि सति । 'स्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ' इत्यमरः ।

१. 'धवे' इति पाठान्तरम् ।

रज्यस्व राज्ये जगतामितीन्द्राद्याच्ञाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।
लघूकृतस्त्वं बलियाचनेन तत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥
यानेव देवान्नमसि त्रिकालं न तत्कृतघ्नीकृतिरौचिती ते ।
प्रसीद तानप्यनृणान् विधातुं पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसन्ध्यम् ॥

"दिव ऋन्" इति ऋन्प्रत्ययः । श्रियां श्रीदेव्याम् । यतत इति यातारि । देवृभार्यायाम् । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । "यतेर्वृद्धिश्च" इति तृन्प्रत्ययः । सख्यां सत्यां च यच्छ्रेयो महोत्कर्षः भवेत्, तत्, त्वं चेतसा विभावय विचारय । अयाचितोपनतं महच्छ्रेयो न परिहर्तव्यमित्यर्थः । अत्र नन्दनविहारक्रियाया माधवदेवकत्वश्रीयातृकत्वगुणयोश्च सामस्त्येन यौगपद्यात् समुच्चयालङ्कारभेदः । "गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय उदाहृतः" इति लक्षणात् ॥ ८३ ॥

रज्यस्वेति ॥ हे भैमि ! जगतां राज्ये त्रैलोक्याधिपत्ये, रज्यस्व अनुरक्ता भव । प्रार्थनायां लोट् । रञ्जेः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । इत्येवंरूपां याच्ञां प्रार्थनामेव प्रतिष्ठां गौरवमिन्द्रात्त्वमेव लभसे । तथा हि--- तस्य त्रैलोक्यराज्यस्य प्राप्तये लाभाय, बलेर्वैरोचनस्य याचनेन लघूकृतमल्पीकृतं, स्वमात्मा येन तं विष्णुमपीति शेषः । तं वामनं ह्रस्वं लघुं चामनन्ति । यदर्थं विष्णुना याच्ञालाघवं प्राप्तम्, प्रार्थनां विना तदेव तुभ्यं दीयते देवेन्द्रेणेत्यहो ते भागधेयमित्यर्थः । व्यतिरेकेण दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८४ ॥

यानिति ॥ हे भैमि ! यानेव देवानिन्द्रादीन् । त्रयः काला यस्मिन् कर्मणि तत् त्रिकालं, यथा तथा । नमसि त्रिसन्ध्यं नमस्कारो-

इत्युक्तवत्या निहितादरेण भैमीगृहीता मघवत्प्रसादः ।
स्रक्पारिजातस्य ऋते नलाशां वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥
आर्ये विचर्यालमिहेति कापि योग्यं सखि स्यादिति काचनापि ।
ओङ्कार एवोत्तरमस्तु वस्तु मङ्गल्यमत्रेति च काप्यवोचत् ॥ ८७ ॥

षीत्यर्थः । तेषां देवानां कृतघ्नीकृतिस्तदीयप्रत्युपकारपरिहारेण कृतघ्नकरणं, ते तव, औचिती औचित्यं, न । त्वया देवा अकृतज्ञा न क्रियन्तामिति भावः । तिसृणां सन्ध्यानां समाहारस्त्रिसन्ध्यं, सन्ध्यात्रयेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । "वा टाबन्त-" इति नपुंसकत्वम् । त्वत्पदयोः पतिष्यतः नमस्करिष्यतस्तान् देवानप्यनृणान् विधातुं प्रतिप्रणामस्वीकारेण अनृणान् कर्तुं, प्रसीद । तान् वृणीष्वेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

इतीति ॥ इतीत्थमुक्तवत्या शक्रदूत्या, आदरेण निहिता समर्पिता, भैम्या गृहीता स्वीकृता मघवनः प्रसादोऽनुग्रहभूता । न त्ववतंसत्वेन अभिमतेति भावः । पारिजातस्य स्रङ्मालिका नलस्याशां तृष्णां दिशं च ऋते विना । तस्यां तस्य (नलस्य) विपरीतशङ्काकरत्वादिति भावः । 'आशा तृष्णादिशोरपि' इति विश्वः । यद्यपि, "अन्यारादितरर्ते" इति ऋतेशब्दयोगात् पञ्चम्येव विहिता । तथापि मतान्तरे द्वितीयाप्यस्तीत्याहुः । तथा "फलति पुरुषाराधनमृते" इति प्रयोगश्च । अशेषामाशां दिशम् । सर्वा अपीत्यर्थः । जातावेकवचनम् । वासैर्निजवासनाभिरपुपूरत् पूरितवती । पूर पूरण इति चौरादिकस्य धातोरल्लोपित्वात् "नाग्लोपिशास्वृदिताम्" इत्युपधाह्रस्वनिषेधः । अभ्यासह्रस्वः । द्वयोरप्याशयोरभेदाध्यवसायाद्विनोक्तिनिर्वाहः ॥ ८६ ॥

आर्य इति ॥ आर्ये भैमि ! इहेन्द्रवरणे, विचार्य अलम् ।

अनाश्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।
इतीरिते भीमजया न दूतीमालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥

भैमीं च दूत्यं च न किञ्चिदापमिति स्वयं भावयतो नलस्य ।
आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दोरभून्न भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

विचारो न कर्तव्य इति कापि सखी अवोचत् । सखि भैमि! योग्यमिदं युक्तं स्यादिति काचनाप्यवोचत् । अत्र ओङ्कारोऽङ्गीकार एव, मङ्गल्यमुत्तरमुत्तररूपं वस्त्वस्त्विति काप्यवोचत् ॥ ८७ ॥

अनाश्रवेति ॥ हे सख्यः! अहं कदापि वो युष्माकं, अनाश्रवा अवचनकारिणी किम्? परं किं तु, वक्तुं विशेषः शेषोऽस्ति । किं तु, वक्तव्यशेषः कश्चिदस्तीत्यर्थः । इति भीमजया भैम्या, ईरिते उक्ते सति । दूतीमिन्द्रशम्भलीमालीर्भैमीसखीश्च मुदामियत्ता मितिर्नालिङ्गन्न प्रापत् । स्वोक्तमङ्गीकृत्य तत्र किञ्चिद्वरदानमपेक्षत इति भ्रान्त्या महान्तमानन्दमविन्दन्तेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भैमीति ॥ भैमीं च दूत्यं च किञ्चित्किञ्चन तयोरेकं च । नापं न प्रापम् । आप्नोतेरङि मिप् । स्त्रीरत्नलाभो मा भूत्, परोपकारोऽपि न सिद्ध इत्यर्थः । इति स्वयमात्मनि भावयतो भैमीचित्तचलनभ्रान्त्या चिन्तयतो नलस्य, हृदयमेवारविन्दं, तन्मुखेन्दोः भैमीमुखचन्द्रस्यालोकमात्रात् दर्शनमात्रात् प्रकाशमात्राच्च । 'आलोको दर्शनोद्योतौ' इत्यमरः । भिन्नं विदीर्णं विकसितं च नाभूद्यदि नाभूत् किम्? तदा तन्मुखदर्शनादनया विश्वास्य हतोऽस्मीति विदीर्णहृदयोऽभूदेवेत्यर्थः । इन्दुप्रकाशात् कथमरविन्दविकास इति विरोधश्च ध्वन्यते ॥ ८९ ॥

ईषत्स्मितक्षालितसृक्किभागा दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः ।
स्रजा नमस्कृत्य तयैव शक्रं तां भीमभूरुत्तरयाञ्चकार ॥ ९० ॥

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिक्यं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।
वृथोत्तरं साक्षिणि हृत्सु नृणामज्ञातृविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

ईषदिति ॥ भीमभूः भैमी, ईषत्स्मितेन मन्दहासेन, क्षालितौ धौतौ सृक्किणी ओष्ठप्रान्तावेव भागौ यया सा सती । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी' इत्यमरः । दृक्संज्ञयैव वारिता निषिद्धास्तास्ताः पूर्वोक्तविरुद्ध-प्रलापिन्यः आलयः सख्यः, यया सा च सती । तयेन्द्रदूतीदत्तया स्रजा सहैव । "वृद्धो यूना" इति सूत्रकारप्रयोगादेव ज्ञापकात् सह-शब्दाप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । शक्रं नमस्कृत्य, स्रजं शक्रं च नमस्कृत्येत्यर्थः । न तु तामवतंसीकृत्य । तच्च नलस्य जीवातुरिति भावः । तामिन्द्रदूतीमुत्तरयाञ्चकार उत्तरमाचष्ट । "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् ॥ ९० ॥

स्तुताविति ॥ हे दूति! मघोन इन्द्रस्य, स्तुतौ विषये साहसिक्यं साहसमविमृश्यकारित्वं त्यज । न स्तुहीत्यर्थः । कुतः? अशक्यत्वादित्याह—तं शक्रं, कियदल्पं वक्तुं, वेदयतीति वेदः, श्रुतिरेव वेद वेत्ति, नान्यः । अतः स्तुतेर्विरमेति भावः । तर्हि किमस्योत्तरं तत्राह—नृणां हृत्सु विषये साक्षिणि साक्षिभूते । "साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति इनिप्रत्ययः । तस्मिन् मघोनि, अज्ञातॄनज्ञान् विज्ञापयति विबोधयतीति तथोक्तम् । असम्बन्ध्युत्तरमपि वृथा । अज्ञस्योत्तराकाङ्क्षा न सर्वज्ञस्येति भावः ॥ ९१ ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम नकारपारुष्यमुपैतु जिह्वा ।
प्रह्वा तु तां मूर्ध्नि निधाय मालां बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥
तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमं तपस्येव जनं नियुङ्क्ते ।
भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्तावुपेयमाधुर्यमधैर्यसञ्जि ॥ ९३ ॥
शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसम्पदेऽपि ।

तथाप्यविनयपरिहाराय किञ्चिद्विज्ञापयामीत्याह—**आज्ञामिति** ॥ तदियामैन्द्रीमाज्ञामनु तामुद्दिश्य कस्य नाम जिह्वा नकारो नञुच्चारणमेव पारुष्यमुपैतु प्रतिषेधरौक्ष्यं भजेत् । न कोऽपि तदाज्ञोल्लङ्घनसाहसिकोऽस्तीत्यर्थः । किं तु, बाला शिशुरहं, प्रह्वा नम्रा सती, तामाज्ञामेव मालां, मूर्ध्नि निधाय, विशेषवाग्भिरतिवाग्भिरपराध्यामि अपराधं करोमि । स च बालचापलात् सोढव्य इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तप इति ॥ तपःफलत्वेन इन्द्रोपासनारूपस्य तपसः फलत्वेनोपलक्षिता फलभूतेत्यर्थः । इयं मत्परिजिघृक्षारूपा कृपा, हरेरिन्द्रस्य । इमं जनं मां, तपस्येव पुनरपीन्द्रोपासनायामेव नियुङ्क्ते प्रेरयति । "स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्" इत्यात्मनेपदम् । ननु महदेतत्फलं प्राप्तं किं तपसेत्याशङ्क्य, सत्यम् तदेव स्वादु कर्तुमित्याह—**भवतीति** ॥ हि यस्मादुपायं प्रति प्रवृत्तौ साधनगोचरप्रवृत्तौ विषये, उपेयस्य साध्यस्य माधुर्यं स्वादुत्वमेव अधैर्यं अस्थैर्यं सजयति कारयतीत्यधैर्यसञ्जि भवति । पुनः साधनप्रवृत्तिचापलं कारयतीत्यर्थः । सिद्धान्तस्योपस्कार(=उपदेश)प्रवृत्तिकल्पेयं प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९३ ॥

फलितमाह—**शुश्रूषिताहे इति** ॥ तत्तस्मादर्थित्वादहं तमिन्द्र-

विशेषलेशोऽयमदेवदेहमंशागतं तु क्षितिभृत्तयेह ॥ ९४ ॥
अश्रौषमिन्द्रादरिणी गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः ।
स्वं प्रागहं प्रादिषि नामराय किं नाम तस्मै मनसा नराय ॥ ९५ ॥

मेव पतिं शुश्रूषिताहे सेविष्ये । 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्यावधानयोः' इति विश्वः । "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः" इति श्रृणोतेः सन्नन्तात्तङि लुट् । तासः सकारस्य हकारः । किं तु, मुदेऽपि सन्तोषाय च व्रतसम्पदेऽपि पातिव्रत्यसम्पत्त्यर्थं च क्षितिभृत्तया राजत्वेन इह कस्मिंश्चिन्नरे अंशेन मात्रया, आगतमवतीर्णम् । "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः" इति स्मरणात् । अत एव, अदेवदेहं देवदेहरहितं मानुषविग्रहं सन्तम् । न तु साक्षादिति शेषः (तं शुश्रूषिताह इति पूर्वेणान्वयः) । अयं विशेषलेशोऽल्पीयान् भेदः । स च सोढव्यः । अन्यथा मे व्रतलोपः स्यादिति भावः ॥९४॥

कथं व्रतलोपस्तदाह—**अश्रौषमिति** ॥ हे इन्द्रदूति ! सतीव्रतस्य पतिव्रताधर्मस्य, अतिप्रतिलोमाः अत्यन्तप्रातिकूलाः । अत एव, तीव्रा दुःश्रवाश्च । ते गिरः, इन्द्रे आदरिणी आदरवती अश्रौषम् । इन्द्रो महती देवतेति भयभक्तिभ्यामश्रौषम् । न तु रागादिति भावः । कथं तर्हि तमेव पतिं भजिष्यामीत्युक्तं तत्राह—**प्रागिति** ॥ प्राक् पूर्वमहं स्वमात्मानं, अमराय देवतात्मने, तस्मै इन्द्राय, न प्रादिषि न प्रादां नाम । किं तु, नराय नररूपिणे । रलयोरभेदान्नलरूपाय च तस्मै मनसा प्रादिषि । ददातेर्लुङि तङ् । "स्थाघ्वोरिच्च" इतीकारः । अतः साक्षादिन्द्रभजने मम व्रतलोपः स्यादेवेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

तस्मिन् विमृश्यैव वृते हृदैषा नैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत् ।
निर्वातुकामं भवसम्भवानां धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ९६ ॥
वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाश्रमेषु ।
तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्ययाहं शर्मोर्मिकिर्म्मीरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् नरे, हृदा हृदयेन, विमृश्यैव वृते सति । इदमेव साध्विति सम्यङ्निश्चित्यैव प्रवृत्ते सतीत्यर्थः । ऐषा ऐन्द्री, दया परिजिघृक्षालक्षणा कृपा । निर्वातुकामं मोक्तुकामम् । इदमेव साध्विति निश्चित्य मोक्षे प्रवृत्तमित्यर्थः । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाण-इत्यमरः । धीरं निर्विकारचित्तं, विद्वांसम् । भवसम्भवानां सुखानां, अवधीरणा सांसारिकसुखसंन्यास इव, ममानुतापिका हा कष्टमसाधुकृत-मिति मम पश्चात्तापकारिणी, नाभूत् । "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इति षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया ॥ ९६ ॥

विमृश्य कृतमित्युक्तम् । अथैनं विमर्शप्रकारमेव वर्षेष्वित्यादि-श्लोकचतुष्टयेनाह ॥ **वर्षेष्विति** ॥ आर्यधुर्याः श्रेष्ठाः, आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु चतुर्षु, गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रममिव, वर्षेष्विलावृतादिषु नवसु, यद्भारतं वर्षं स्तुवन्ति प्रशंसन्ति । तत्र भारतवर्षे अहं पत्युर्वरिवस्यया शुश्रूषया । 'वरिवस्या तु शुश्रूषा' इत्यमरः । वरिवस्यतेः क्यजन्तात् "अ प्रत्ययात्" इति अकारप्रत्यये टाप् । शर्मोर्मिभिः सुखपरम्पराभिः, किर्म्मीरितं चित्रितं, तत्सहचरधर्मं[1] लिप्सुर्लब्धुमिच्छुरस्मि । 'शर्मशातसुखानि च । चित्रकिर्म्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इति चामरः ॥ ९७ ॥

---

१. 'इह' इति पाठान्तरम् ।

स्वर्गे सतां शर्म परं न धर्मा भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।
इष्ट्यापि तुष्टिः सुकरा सुराणां कथं विहाय त्रयमेकमीहे ॥ ९८ ॥
साधोरपि स्वः खलु गामिताधोगामी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।
इत्यायतिं चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोरुदर्कः किमु शर्करे न ॥ ९९ ॥

ननु स्वर्गेऽपि सुखधर्मौ स्त इत्यत आह—**स्वर्ग इति** ॥ स्वर्गे सतां स्वर्गवासिनामित्यर्थः । शर्म परं सुखमेव (अस्ति) । धर्माः सुकृतानि न भवन्ति । इहास्यां भूमौ । तच्छर्म च ते च धर्माश्च, भवन्ति संभवन्ति । किं चेह इष्ट्या यागेन, सुराणां तुष्टिरपि सुकरा सुसम्पादा । एवं सति कथं त्रयं शर्मधर्मतुष्टिरूपं, विहायैकं सुखमीहे । न चैतत् प्रेक्षावत्कृत्यमिति भावः । तस्मात् स्वर्गादपि भूलोक एव श्लाघ्य इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

इतोऽपि कारणात् भूलोक एव श्रेयानित्याह---**साधोरिति** ॥ किं च, साधोः सुकृतिनोऽपि, स्वः स्वर्गादधोगामिता गमिष्यत्ता खलु । (साधुरपि कदाचिदधःपतत्येवेत्यर्थः ।) स साधुरितोऽस्मात् भूलोकात्, प्रायाणे तु स्वर्गं गामी गमिष्यति । "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इति गीतावाक्यात् । "भविष्यति गम्यादयः" इति गामिशब्दस्य भविष्यदर्थता । "अकेनोः" इति षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । इतीत्थमायतिमुत्तरकालम् । 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । हृदि चिन्तयतो विवेकिनः, द्वयोः स्वर्भूलोकयोः,

---

१. 'द्वयम्' इति पाठान्तरम् । अस्मिन् पक्षे धर्मतुष्टिरूपं द्वयं विहायेत्यर्थः ।

प्रक्षीण एवायुषि कर्मकृष्टे नरान्न तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।
बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः ॥ १०० ॥
इतीन्द्रदूत्यां प्रतिवाचमर्धे प्रत्युह्य सैषाभिदधे वयस्याः ।
किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मीजितापनिद्रद्दलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

उदर्क उत्तरफलम् । 'उदर्कः फलमुत्तरम्' इत्यमरः । द्वे शर्करे न किमु? शर्करे एवेत्यर्थः । एका शर्करा (इक्षुसम्भवा) अपरा शिलाशकलप्राया, मृत्प्राया अपरापीक्षुविकारा । तत्र क्रमाद्द्वावप्युदर्कौ द्वे शर्करे, तत्कल्पावित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारभेदः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपला शर्करांशयोः' इति विश्वः ॥ ९९ ॥

प्रक्षीण इति ॥ किं च यो नाकः कर्मकृष्टे कर्मार्जिते आयुषि, प्रक्षीणे सत्येव नरान् मनुष्यानुपतिष्ठते सङ्गच्छते । तिष्ठति सति नोपतिष्ठते । "उपाद्देवपूजा-" इत्यादिना सङ्गतिकरणे तङ् । आपाते प्रारम्भे, सुखोन्मुखं सुखप्रवणम् । न तु परिणाम इत्यर्थः । अत एव अपथ्यकल्पं अपथ्यान्नसदृशं, तं नाकं, स्वर्गं धीरो धीमान्, को बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति? अपथ्यान्नभोजनवदासन्नमरणाधिकारो नाकभोगः कस्मै नाम रोचत इत्यर्थः ॥ १०० ॥

इतीति ॥ सैषा भैमी, इतीत्थमिन्द्रदूत्यां विषये । प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं, अर्धे प्रत्युह्य मध्ये मध्ये निरुध्य, असमाप्यैवेत्यर्थः । "उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते." इति ह्रस्वः । किञ्चिद्विवक्षया यत्किञ्चिद्वक्तुमिच्छया, उल्लसतः स्फुरतः, ओष्ठस्य लक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रद्दलं विकसत्पत्रं यस्य तत् ।

अनादिधाविस्वपरम्पराया हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा ।
आयत्तधीरेष जनस्तदार्याः ! किमीदृशः पर्यनुयुज्य कार्यः ॥१०२॥
नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।
अचेतना सा च न वाचमर्हेद्वक्ता तु वक्त्रश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३

अपनिपूर्वाद्द्रातेः शतृप्रत्ययः । तच्च तत्पङ्कजं च तदिव आस्यं यासां ता वयस्याः सखीः, अभिदधे उवाच । दधातेः कर्तरि लिटि तङ् ॥१०१॥

अनादीति ॥ हे आर्याः ! एष जनः अनादि यथा तथा, धाविन्याः प्रवहन्त्याः, स्वपरम्पराया स्वदेहपरम्पराया इत्यर्थः । तत्सम्बन्धिन्याः हेतुस्रजः हेतुभूतकर्मपरम्परायाः स्रोतसि प्रवाहे वा । बुद्धिः कर्मानुसारिणीति वचनात्, ईश्वरे वा । एष एव कारयितेति श्रुतेः । आयत्तधीः । न तु स्वाधीनबुद्धिरित्यर्थः । निरीश्वरसेश्वरमतभेदात् पक्षद्वयोक्तिः । तत्तस्मात्, ईदृशः परतन्त्रः, एष जनः, पर्यनुयुज्योपालभ्य । किं कार्यः कारयितुं शक्यः । कारयतेरचो यत् । अतः स्वयमपि दैवपरतन्त्रा न पर्यनुयोज्येति भावः ॥ १०२ ॥

ननु दैवपारतन्त्र्येऽपि न मूढः पर्यनुयोज्यः, विद्वांस्तु पर्यनुयोज्य एवेत्याशङ्क्य आह—नित्यमिति ॥ अशेषे जने नित्यं सर्वदा नियत्या दैवेन परवति परतन्त्रे सति, संविदानो विद्वानपि । "समो गम्यृच्छि-" इत्यादिना विदेरात्मनेपदम् । कः अनुयोगयोग्यः उपालम्भार्हः । विदुषापि नियतेरलङ्घ्यत्वादिति भावः । तर्हि नियतिरेव पर्यनुयुज्यताम् । तत्राह— अचेतनेति ॥ अचेतना सा नियतिश्च वाचं पर्यनुयोगं नार्हेत् । अचेतनो-

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।
प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥
गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहारयन्ति ।
न लोकमालोकयथापवर्गात्त्रिवर्गमर्वाञ्चमसुञ्चमानम् ॥ १०५ ॥

पालम्भस्यारण्यरुदितकल्पत्वादिति भावः । तथाप्युपालम्भे दोषमाह— **वक्तेति** ॥ वक्ता अचेतनोपालब्धा तु, वक्त्रस्य श्रमः श्रान्तिरेव, क्रियत इति कर्म वाग्व्यापारफलं तद्भुङ्क्ते । वाग्विलापनादन्यत्फलं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

ननु सुरेन्द्रं विहाय नलस्वीकारे जगत्यपहास्यता स्यात्तत्राह— **क्रमेलकमिति** ॥ कोमलमिच्छुः कोमलेच्छुः मृद्वाहारी गजाश्वादि । "न लोक-" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधान्मधुपिपासुवद्द्वितीयासमासः । क्रमेलकमुष्ट्रं निन्दति । 'उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गा' इत्यमरः । कण्टकेषु लम्पटो लोलुपः क्रमेलकः । 'लोलुपं लोलुभं लोलं लम्पटं लालसं विदुः' इति हलायुधः । तं कोमलेच्छुं निन्दति । इष्टभुजोस्तयोर्द्वयोः, प्रीतौ तुष्टौ, समायां तत्र एकतरस्योपहासो मध्यस्थता माध्यस्थ्यं न । यस्य यदिष्टं तुष्टिकरं च तस्य तत्र प्रवृत्तौ सर्वस्याप्यात्मदृष्टान्तेन सन्तोष्टव्येऽप्युपहसन्तः स्वयमेवोपहास्या भवन्तीति भावः ॥ १०४ ॥

ननु नलादपि गुणाधिके हरौ कथमरुचिरत आह—**गुणा इति** ॥ सत्यं हरन्तोऽपि मनोहरन्तोऽपि, हरेरिन्द्रस्य गुणाः, मे मह्यम्, " रुच्यर्थानां प्रीयमाणः " इति चतुर्थी । रोचनमानं मनोहरं, तं नरं।

आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः ।
भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥
अग्राध्वजाग्रन्निभृतापदन्धुं बन्धुर्यदि स्यात् प्रतिबन्धुमर्हः ।
जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु पृच्छया निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥

न परिहारयन्ति न त्याजयन्ति । कुतः ? अपवर्गान्मोक्षादर्वाञ्चमपकृष्टं, त्रिवर्गं धर्मार्थकामानमुञ्चमानमत्यजन्तं, लोकं नालोकयथ ? न पश्यथेति काकुः । न गुणमपेक्षते रागवृत्तिरिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥

ननु महेन्द्रं प्राप्य कृतकृत्या भव, किं नलप्रार्थनया दुःखायसेऽत आह—**आकीटमिति** ॥ आकीटं कीटादारभ्य, आकैटभवैरि तत्पर्यन्तम् । उभयत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः, कृतार्थत्वाभिमानस्तुल्यः साधारणः । ममाप्यभीष्टलाभात् कृतकृत्यता नेन्द्रलाभादित्यर्थः । तर्हीन्द्र एवेष्यतां, नेत्यत आह—**भिन्नेति** ॥ भिन्नस्पृहाणां भिन्नरुचीनां जनानामर्थमर्थं प्रत्यर्थम् । द्विष्टत्वमिष्टत्वं च द्वयमपगता व्यवस्था घटत्वपटत्वादिवत् प्रतिनियमो यस्य तदपव्यवस्थमव्यवस्थितम् । अपित्वापेक्षिकम् । तस्मादिन्द्रोऽपि मया नेष्यते को दोष इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

अग्राध्वेति ॥ अग्रश्चासावध्वा चेति समानाधिकरणसमासः । अत एव "अग्रहस्ताग्रग्रहादयो गुणगुणिनोर्भेदाभावात्" इति वामनः । तस्मिन्नग्राध्वनि पुरोमार्गे, जाग्रत् स्फुरन् । आसन्न इति यावत् । स चासौ निभृता नियता, आपदेवान्धुः कूपः । "पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः"

इत्थं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला ।
अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिं दूतीं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८
परेतभर्तुर्मनसैव दूतीं नभस्वतैवानिलसख्यभाजः ।
त्रिस्रोतसैवाम्बुपतेस्तदाशु स्थिरास्थमायातवतीं निरास्थम् ॥ १०९

इत्यमरः । तं प्रतिबन्धुमर्हो निवारयितुं शक्तो बन्धुः स्याद्यदि, स जनो बन्धुजनः, कार्यवित् कार्यज्ञोऽपि । प्रश्नपर्यन्तं जोषमस्तु तूष्णीमास्ताम् । न तु मां निवारयेदित्यर्थः । कुतस्तर्हि ते कार्यविज्ञानं, तदाह— **मुदेति** ॥ मुदः श्रेयसः, पदवीं तु, निजेच्छैव पृच्छया प्रष्टव्या । सैव मे प्रवर्तिका नान्यः कश्चिदस्तीत्यर्थः । वस्तु सत्यमयमेव परमार्थ इत्यर्थः । पृच्छेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि ऋहलोर्ण्यत् ॥ १०७ ॥

इत्थमिति ॥ बाला भैमी, इत्थं सखीनां प्रतीपोक्तिमतिं प्रतिकूलोक्तिबुद्धिमित्थं पाण्डित्यबलेन प्रागल्भ्यावलम्बेन, विलुप्य निषिध्य, श्रुताः स्वर्पतिमन्त्रिणः शक्रसचिवस्य बृहस्पतेः, सूक्तयो वाचो यया तामपि । "अहरादीनां पत्यादिषु" इति रेफादेशः । अद्भुतेन, अहो बृहस्पतेरपि प्रगल्भेत्याश्चर्येण, लोलमौलिं कम्प्रशिरसं शिरःकम्पयन्तीमित्यर्थः । दूतीं बभाषे ॥ १०८ ॥

परेतेति ॥ मनसैव आकर्षकेणेति शेषः । आगमनसाधनेनेत्यर्थः । एव वायुगङ्गयोरपि द्रष्टव्यम् । परेतभर्तुः यमस्य, दूतीं, नभस्वता वायुनैव अनिलसख्यभाजोऽग्नेर्दूतीं त्रिस्रोतसा गङ्गयैव, अम्बुपतेर्वरुणस्य, दूतीं स्थिरास्थं दृढाभिनिवेशं यथा तथा, आशु शीघ्रं, आयात-

भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वमात्थ तदा पदावालभसे मघोनः ।
सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्तुमन्तः परं वज्रिणि मार्जितास्मि ॥ ११० ॥
इत्थं पुनर्वागवकाशनाशान्महेन्द्रदूत्यामवयातवत्याम् ।
विवेश लोलं हृदयं नलस्य जीवः पुनः क्षीबमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

वतीं सतीं, तदा आगमनक्षण एव निरास्थं पर्यहार्षम् । "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इत्यस्यतेर्लुङि च्लेरङादेशः । "अस्यतेस्थुक्" इति थुक् । यमादिदूत्यो दूरादेव निरस्ताः । इन्द्रगौरवात्तया एतावन्तं कालं समभाषीत्यर्थः । अत्र मनोवायुगङ्गानां क्रमाद्यमादित्रिधेयत्वेन तत्प्रियार्थं ताभिरेवातिवेगवतीभिरत्र आनीता (यमादीनां दूत्यः) इत्युत्प्रेक्षार्थः ॥ १०९ ॥

भूय इति ॥ हे शक्रदूति ! त्वं भूयः पुनरेनमर्थमिन्द्रं वृणीष्वेत्यमुमर्थं मामात्थ ब्रूषे यदि । "ब्रुवः पञ्चानाम्" इत्यादिना सिपस्थादेशे ब्रुव आहश्च । "आहस्थ" इति हकारस्य थकारादेशः । तदा मघोनः पदावङ्घ्री । 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आलभसे हिनत्सि स्पृशसि वा । वज्रिणि इन्द्रे विषये, अन्तरन्तरङ्गे, परं श्रेष्ठं, गुणत्वेन गृह्यमाणमित्यर्थः । इमं तीव्रं दुस्सहं मन्तुं निजाज्ञाल्लङ्घनापराधम् । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । सतीव्रतैः पतिव्रतानियमैः, मार्जितास्मि मार्जिष्यामि । मृजे र्लुटि मिप् । पतिव्रताधर्मज्ञः सर्वज्ञो भगवान् मघवा मामस्मादपराधात् त्रास्यतीत्यर्थः ॥ ११० ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमुक्तप्रकारेण, पुनर्वागवकाशनाशात् भूयोवचनावकाशनिवृत्तेः, इन्द्रदूत्यामवयातवत्यां गतायां, नलस्य जीवोऽन्त-

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं
दिगधिपकृपयात्तादीदृशः सन्निधानात् ।
अलभत मधु बालारागवागुत्थमित्थं
निषधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रः ॥ ११२ ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात् क्षोदक्षमे तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमद्भास्वरः ॥११३॥

रात्मा, लोलं चलाचलं हृदयं, क्षीबं मत्तम् । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा' इत्यमरः । 'क्षीबृ मदे' इति धातोः कर्तरि क्तः । "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा" इति निपातनात्साधुः । प्रबोधो विवेक इव पुनर्विवेशः पुनर्जात इवाभूत् । तदा विशश्वास उच्छ्वास चेत्यर्थः ॥ १११ ॥

श्रवणेति ॥ निषधानां जनपदानां, इन्द्रो नलः, दिगधिपानां इन्द्रादीनां, कृपया तिरोधानशक्त्यनुग्रहरूपया आत्तात् प्राप्तादीदृशः सन्निधानात् प्रकाशसान्निध्यात्, स्वेन स्वकीयेन, श्रवणपुटयुगेन साधूपनीतमर्पितमित्थमुक्तरीत्या, बालाया भैम्याः रागवाग्भ्यः अनुरागवचनेभ्यः उत्था यस्य तत्तदुत्थं मधु क्षौद्रं रसामृतमित्यर्थः । आनन्दसान्द्रः सुखमयः सन्, पातुमलभत । तत्पानं लब्धवानित्यर्थः । "शकधृष-" इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहर्षमित्यादि सुगमम् । सहजात् सोदरात्, समानकर्तृकादित्यर्थः । खण्डनखण्डतः खण्डनखण्डनाख्यात् ग्रन्थात् ।

यद्वा खण्डनं नाम ग्रन्थः तदेव खण्डः इक्षुविकारः । 'स्यात् ख शकले चेक्षुविकारमणिदोषयोः' इति विश्वः । ततस्तस्मि क्षोदक्षमे सङ्घर्षणसहे षष्ठः सर्ग अगमत् । समाप्त इत्यर्थः ॥ ११

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्याय-

कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते नैषधव्याख्याने

जीवातुसमाख्यने

षष्ठः सर्गः समाप्तः ।

PRINTED AT THE M. L. J. PRESS, MYLAPORE, MADRAS.

AUTHOR

TITLE Naishadham.